

В. М. ПОЛОВЕЦЬ, В. В. ГОЛЕЦЬ

І С Т О Р І Я С О Ц І О Л О Г І Ї

Курс лекцій

Чернігів

2014

УДК 316: 94(042.4)
ББК С 51
П-52

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
Лист №1/11 - 3768 від 19.03. 2014 р.

Рецензенти: Доктор соціологічних наук, професор Пилипенко В.С.
Доктор соціологічних наук, професор Танчер В.В.

П-52 Половець В.М., Голець В.В.
Історія соціології. Курс лекцій.
Чернівці, 2014. – 422 с.

ISBN 978-966-502-555-9

Мета даного навчального посібника – ознайомити студентів з основними напрямками становлення світової соціологічної думки. В ньому автори намагалися висвітлити етапи розвитку соціології як окремої науки від протосоціологічних ідей мислителів минулого до сьогодення. У підготовці лекційного курсу широко використані наукові праці класиків світової соціологічної думки, а також українських істориків соціології, зокрема М.В. Захарченка та О.І. Погорілого.

Для студентів вищих навчальних закладів.

ISBN 978-966-502-555-9

©Половець В.М.,
Голець В.В., 2014

З М І С Т

Ч А С Т И Н А І

Лекція 1 Основні етапи і напрямки знань про людину та суспільство. Донаукові форми (міфи та епос).....	5
Лекція 2 Розвиток емпіричних соціальних обслідувань в античному світі.....	18
Лекція 3 Соціально–філософські проблеми суспільства.....	27
Лекція 4 Проблеми соціального пізнання у працях античних філософів.....	39
Лекція 5 Виникнення і розвиток історіографії та її значення для пізнання соціальних процесів.....	52
Лекція 6 Творчість провідних історіографів і логографів в історії соціології.....	58
Лекція 7 Соціальне знання епохи Середньовіччя.....	67
Лекція 8 Соціальні знання і дослідження Нового часу (XVII – початок XIX ст.).....	81

Ч А С Т И Н А ІІ

Лекція 9 Новий етап у розвитку соціального пізнання	
Лекція 10 Соціологічні ідеї консерватизму і лібералізму	
Лекція 11 Соціологічні ідеї утопічного соціалізму	
Лекція 12 Характерні риси соціології XIX ст.	
Лекція 13 Виникнення і розвиток натуралістичного напрямку в соціології XIX ст.	
Лекція 14 К. Маркс і соціальна теорія марксизму	
Лекція 15 Психологічний напрямок у соціології XIX – початку XX ст.	
Лекція 16 Психологічний напрямок у соціології XIX – початку XX ст.	
/продовження/	
Лекція 17 Емпіричні соціологічні дослідження XIX – початку XX ст.	
Лекція 18 Емпіричні соціологічні дослідження XIX – початку XX ст.	

XX ст.

/продовження/

Лекція 19 Німецька формальна соціологія кінця XIX – початку XX ст.

Лекція 20 Формальна соціологія Георга Зіммеля

Лекція 21 Макс Вебер і теорія соціальної дії

Лекція 22 Макс Вебер і теорія соціальної дії /продовження/

Лекція 23 Соціологічна концепція Еміля Дюркгейма (1857 – 1917)

Лекція 24 Соціологічна концепція Еміля Дюркгейма /продовження/

ЧАСТИНА III

Лекція 25 Соціологічна думка на початку XX ст.

Лекція 26 Формування дослідницької програми Чиказької школи

Лекція 27 Формування дослідницької програми Чиказької школи /продовження/

Лекція 28 Психогенетична і політична соціологія. Німецька соціологічна думка.

Лекція 29 Психогенетична і політична соціологія. Німецька соціологічна думка /продовження/

Лекція 30 Соціологічна наука повоєнних десятиліть

Лекція 31 Теорія соціального обміну. Феноменологічна соціологія та етнометодологія

Лекція 32 Теорія соціального обміну. Феноменологічна соціологія та етнометодологія /продовження/

Лекція 33 Соціологія Франкфуртської школи. Антропологічна соціологія.

Лекція 34 Соціологія Франкфуртської школи. Антропологічна соціологія /продовження/

Лекція 35 Новітні теоретичні пошуки в соціології

Лекція 36 Новітні теоретичні пошуки в соціології /продовження/

ЧАСТИНА I

Лекція I.

ОСНОВНІ ЕТАПИ І НАПРЯМКИ ЗНАЇНЬ ПРО ЛЮДИНУ ТА СУСПІЛЬСТВО. ДОНАУКОВІ ФОРМИ (МІФИ ТА ЕПОС)

План

1. Людина і суспільство.
2. Основні етапи та напрямки розвитку знань.
3. Донаукові форми та історичні передумови виникнення науки.

Література [5; 6; 15; 46; 52; 72; 99; 127; 155; 165]

1. Людина і суспільство

Людина – унікальне творіння у Всесвіті. Закономірним є твердження, що вона – незбагнена і загадкова істота. Ні сучасна наука, ні філософія, ні релігія не можуть повною мірою розкрити таємницю людини. Видатні мислителі минулого дійшли висновку, що людина серед інших якостей має визначальні, принципово важливі. Так, Аристотель вважав людину політичною істотою; Декарт – це мисляча річ; Франклін – це істота, яка виробляє знаряддя праці; Гельвецій – це тварина, яка має особливу зовнішню організацію і здатна користуватися знаряддям праці та зброєю; Лінней – людина розумна (гомо сапієнс); Ясперс – це єдина істота, яка усвідомлює, що вона є; Гейзінга – людина – це актор; К. Маркс – сутність людини становить сукупність усіх суспільних відносин, її практично – предметна діяльність є поглибленим визначенням людини як такої, котра працює.

Усі ці названі якості склалися поступово, залежно від того, як розкривалися творчі можливості людини у процесі її еволюції. Водночас будь-яке визначення залишається таким же незавершеним, як і історія людства. І доки існує людство, триватимуть пошуки людиною відповіді на запитання – хто ж вона є? Кожен із нас впевнено виділяє людину з навколишнього світу. Її відмінність від інших істот вважається цілком очевидною.

Втім, те, що нам здається найближчим, знайомим, насправді виявляється найбільш складним, як тільки ми робимо спробу збагнути його сутність. Філософську програму осмислення поняття „людина” можна визначити словами Сократа „Пізнай самого себе”. У цьому корінь і стрижень усіх світоглядних проблем. Історія розвитку людини і світу свідчить, що процес осмислення феномену людини далекий від завершення. Незавершеність породжена первинним і найскладнішим питанням про походження людини. Вирішення проблеми походження людини у світоглядній історії має гіпотетичний характер (гаданий).

У міфологічному світогляді походження людини пояснюється походженням її від тварини. Найтиповішим тлумаченням тут є тотемізм (спорідненість між людьми, тваринами і рослинами). У релігійному світогляді походження людського життя ґрунтується на підкресленні акту божественного творіння, у Біблії – з пороку земного, в Корані – з глини і т.д. Космічні гіпотези. У Всесвіті знаходиться „насіння життя”, яке космічним чином переноситься на планети. У сучасній космології існує антропний (антропологічний) принцип, за яким увесь Всесвіт еволюціонував у напрямі створення думуючої істоти на Землі (і на інших планетах) – людини. Еволюційна гіпотеза. Ґрунтується на тому, що людина має природну (земні) передісторію. Думка про це з’явилася ще в Стародавній Греції – живі істоти з’явилися спочатку у воді, потім почали заселяти землю.

Ідея про походження людини від тваринних предків (Ч. Дарвін, К. Лінней, Ж. Ламарк) доводили, що людина є останньою найдосконалішою ланкою в ланцюзі розвитку живих істот і має спільних предків з людиноподібними мавпами. Головною умовою становлення людини була праця. Виготовлення знарядь праці зумовило розвиток свідомості, вдосконалення органів чуття і мозку, пізнавальних можливостей і вона почала по-новому ставитися до навколишнього середовища. Думка про існування інших світів, населених істотами, подібними чи несхожими на людину (стародавні філософи, мислителі періоду Відродження). Чи можна її відкидати? Тоді як же бути з інформацією про НЛО та інші, не пояснювані сучасною наукою, таємничі явища? Найпоширеніші серед учених точки зору можна сформулювати так:

* земне життя виникло цілком випадково, як збіг обставин, які більше ніде і ніколи не склалися;

* життя і розумні істоти у позаземному просторі обов’язково іс-

нують, але ці „острівці” високоорганізованої матерії надзвичайно віддалені один від одного.

Із загально-світоглядної точки зору існування позаземних істот, подібних до людей, цілком імовірно і навіть закономірне, адже закономірності розвитку світу універсальні. Розглядаючи проблему людини, потрібно завжди враховувати як роль середовища, так і фактор спадковості, під впливом яких формується людина. При цьому слід звернути увагу на визначення понять „середовище” і „спадковість”. Середовище – це зовнішня система умов, обставин, чинників, що діє на іншу систему елементів, якій притаманні власні внутрішні зв’язки, відносини, взаємодії. Спадковість – це процес передавання інформації від попередників наступникам та її використання.

Визначені поняття підкреслюють, що людина як і будь-яка інша істота, має своє середовище існування, що поділяється на природне і суспільне. Наше життя залежить від явищ природи значно більше, ніж ми думаємо. Ми живемо на планеті, у глибині якої постійно відбуваються ще не пізнані нами процеси, які впливають на стан організму і психіку людини. Відомо, що людина, поміщена в безмагнітне середовище, одразу гине. Поняття природничого середовища не обмежується лише сферою землі, воно включає у себе і космос в цілому. Ми живемо в космічному середовищі і будь-які його зміни (сонячні бурі, електромагнітні збурення тощо) впливають на нервову і судинну системи, самопочуття та психіку. Наша душевна рівновага можлива лише за умов фізіологічного та психічного пристосування до природного світу, а оскільки ми є передусім істотами соціальними, то адаптуватися до природи можемо через суспільство. Становлення людини відбувається через засвоєння нею цінностей, вироблених людством у суспільному середовищі. Лише живучи у суспільстві, спілкуючись і взаємодіючи з іншими людьми, навчаючись у них, дитина може стати справжньою людиною.

Суспільство. У переважній більшості літератури поняття „суспільство” і „соціум” подаються як тотожні. Однак вони мають відмінне смислове навантаження. Суспільство – це природна самодостатня спільність людей. Соціальне – це реальність відносин, які створені особистостями в суспільстві. Суспільство виділяється через такі ознаки:

- * суспільство – це люди;
- * суспільство – це різні люди;
- * суспільство – це явище самодостатності людини;
- * суспільство – це спільність людей;
- * суспільство – це відносини між людьми.

Соціальне – це те, чим людина намагається виділитися у середовищі собі подібних.

Отже, поняття „суспільне” і „соціальне” показують, що суспільство обов’язково трансформується у своєму розвитку у певну форму свого соціального існування, що позначається поняттям „соціум”. А соціум – це соціалізоване суспільство, або рівень практичності суспільства. Сутність соціалізації суспільства показує, наскільки те, що створили люди як особистості, відповідає їхній дійсній природі, споконвічно зорієнтованій на гуманізм, гармонію людини і природи, прогрес людини і людства. Характеристика суспільства була б неповною, якби ми не звернули увагу на таку його властивість, як самоорганізація. Адже саме в самоорганізації виявляється здатність суспільства до соціалізації.

У суспільстві як самоорганізованій системі люди вступають у певні, незалежні від їх волі відносини – виробничі відносини, які відповідають певному рівню розвитку продуктивних сил (предмети праці, знаряддя праці, робочої сили). Сукупність виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична та політична надбудова і якому відповідає певна форма суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріальних благ, який є органічною єдністю продуктивних сил і виробничих відносин, зумовлює соціальний, політичний і духовний процес життя взагалі.

Концепція, яка визначає саморозвиток суспільства, вводить поняття соціальний характер, який є результатом динамічної адаптації людської природи до соціально-економічної структури суспільства. При цьому виділяються такі типи соціальних характерів: рецептивний, або сприймаючий; експлуататорський, нагромаджувальний, ринковий та продуктивний. Соціальний характер виконує роль посередника між економічним базисом, соціальною структурою та надбудовою – ідеями та ідеологами суспільства.

2. Основні етапи та напрямки розвитку знань

Стародавній світ. Протосоціологія. Перші соціально-філософські вчення були створені в Стародавньому Єгипті і Вавілоні, Індії і Китаї. У класичному давньоєгипетському творі „Пісні арфіста” розглядається комплекс проблем суспільного життя, морально-етичних настанов і порад. У папірусі „Бесіда розчарованого зі своїм духом” – сумніви щодо справедливості існуючого громадського устрою.

У пам’ятці вавілонської літератури „Бесіди пана з рабом” говориться про значення праці, суспільної організації життя, сумніви щодо потойбічного життя, доцільність жертвоприношень тощо. У Стародавньому Китаї автори звертаються до тих же сюжетів, що й давньоіндійська філософія: людина і світ, духовність і мораль, людська доля і закон вічності. Відомим і впливовим мислителем Стародавнього Китаю був Конфуцій. Його політичні погляди збереглися в книзі „Бесіди і судження”, складені учнями філософа на основі його міркувань. „Для життя і смерті існує доля, – вчив Конфуцій, – а багатство і знатність залежать від неба”. При цьому небо він розглядав як частину природи. „Жень” – центральне поняття вчення Конфуція, джерело моральних якостей людини, організуюча сила природного існування і людського життя. Головний зміст „Жень” – „чого не бажаєш собі, того не роби людям”.

Вченні Конфуція – конфуціанство – не має однозначної оцінки. Відомий китайський філософ Мо-цзи заперечував конфуціанство, особливо, де йдеться про поділ людей на шляхетних і низьких, обстоювання панівних верств населення. Такі мислителі, як Мен-цзи, Чжоу-Янь захоплювалися конфуціанством, розвивали його основні тези. Суперечливі оцінки конфуціанства властиві інтелектуальній історії людства до наших днів.

Античний світ. Мислителі античного світу – Платон, Аристотель дали людству цілу низку нових ідей, теоретичних моделей суспільно-державного будівництва, організації громадського життя, виховання людини. Так, у філософських працях Платона викладено модель інальної держави, яка покликана охороняти міру щастя кожної суспільної групи. Основним принципом побудови такої держави він вважав справедливість. Ідеальна держава Платона ґрунтується на розподілі праці. Кожен повинен сумлінно виконувати притаманні

йому функції: раби – працювати, воїни – охороняти державу, філософи керувати суспільними процесами. /”Держава”, „Політик”, „Законони”/. Якщо ж відбудеться навпаки, держава загине.

Не менш цікаві роздуми містяться у філософських творах геніального учня Платона, систематизатора всієї давньогрецької філософії – Аристотеля. У своїх творах „Політика”, „Нікомахова етика” він розглядає широкий комплекс питань – від психології особистості до таких регулятивних механізмів, як право, соціальні інститути, держава, мораль. За Аристотелем, блаженство в побуті здійснено тільки для вищих верств суспільства. Щодо рабів, то їх доля – фізична праця. Поділ суспільства на рабів і рабовласників для нього є чинником природним і незаперечним. Аристотель дійшов висновку, що для побудови ідеальної держави революційні зміни, спрямовані на перетворення людської природи, непотрібні.

Середньовіччя. Представлене такими мислителями як Аврелій Августин /Блаженний/ (354–430 pp.), Фома Аквінський (1225–1274), творчість яких характеризується спробою створити в християнській літературі загальнолюдської концепції розвитку людства на релігійних засадах. Августин розглядав історію як прояв волі божої. Ф. Аквінський писав не лише про філософію, але й про економіку, право, державу і суспільство. Його вчення визнано єдиною істинним світоглядом католицизму.

В епоху пізнього Середньовіччя поступово переглядаються релігійні доктрини походження суспільства та людини. Така переорієнтація зумовлювалася потребами молодшої буржуазії у своїй ідеології і державності. Одним із перших італійських суспільних діячів і мислителів, у творчості якого чітко ставилися проблеми, був Нікколо Макіавеллі (1469–1527). У своїй праці „Государ” він показав, що природа людини складна й суперечлива. В її основі лежить природний егоїзм, що зумовлюється матеріальним інтересом. Егоїзм підштовхує людину до гріховності, щоб цього не сталося. Її треба виховувати. Найефективніший механізм виховання – держава, а не церква, як вважали теологічні філософи.

Соціальні знання і дослідження Нового часу (XVII – поч. XIX ст.). Поступово розпадається середньовічна система цінностей і світосприйняття. Ідея рівності людей перед Богом в ідеології молодшої буржуазії трансформується в ідею рівності людей за своєю природою. Буржуазія стає домінуючим суб’єктом в системі суспільних відносин.

Виникає нова соціальна теорія, пов’язана з натуралістичним розумінням світу природи та людини. Натуралізм перетворюється в домінуючий принцип науки, в т.ч. і науки про людину. Відомими теоретиками з цих питань були представники англійської філософії та соціології Томас Гоббс (1588–1679) і Джон Локк (1632–1704). Їх концепції походження суспільства можна розцінювати як соціологічні теорії, хоча соціології як науки на той час не існувало.

Яскравими представниками європейської соціальної науки XVIII ст. були французький просвітитель, соціолог Шарль Луї Монтеск’є (1689–1755) та французький філософ, теоретик мистецтва, соціолог Жан Жак Руссо (1712–1778). Монтеск’є у своїй праці „Дух законів” (над нею працював майже 20 років) обґрунтовує об’єктивний характер законів розвитку природи, аналізує вплив клімату на виробничий характер людей, політичну організацію суспільства, принципи державного правління, розглядає проблеми торгівлі. Ж. Ж. Руссо („Розвідки про походження і основи нерівності між людьми” – 1755; „Про суспільний договір” – 1762) вбачає причину соціальної нерівності в привілеях. Суспільний прогрес він пов’язує з розвитком людського розуму, передбачає необоротність суспільного прогресу. Історію він розглядає як зв’язуючу ланку між філософією і соціологією, оскільки своїм виникненням остання зобов’язана саме філософії історії. Вольтер (Франсуа Марі Аруе /1694–1778/). Уперше вжив термін „філософія історії”. Вважав головним завданням дослідження процесу виникнення людства, розкриття рушійних сил історії та її законів на основі емпіричних і узагальнюючих матеріалів історії та культури народів; визначення напряму розвитку людства в цілому.

Особливе місце в історії соціальної думки посів італійський мислитель Джамбаттіста Віко (1668–1744) своєю працею „Основи нової науки про суспільну природу нації” (1725). Дослідження автора мають великий науковий інтерес. Його теорія була важливим вкладом в розвиток суспільної думки. Фундаментальним дослідженням філософії історії вважаються праці німецького просвітителя Йоганна Готфріда Гердера (1744–1803). Свою концепцію філософії історії як закономірного і єдиного процесу Гердер виклав у праці „Ідеї до філософії людства”. Він розглядав історію суспільства як закономірне продовження розвитку природи. Людина самопродовжується природою і є вінцем природи. Людство – біологічний вид, а закони його розвитку такі ж, як і закони природи.

Яскравим представником філософії історії був німецький філософ Георг Вільгельм Гегель (1770–1831). Основні ідеї філософії історії він виклав у однойменній праці „Філософія історії” /1837/. Він розглядає історію як „прогрес духу в усвідомленні свободи”, де свобода є свободою духу мислення й інтелектуальною свободою особистості. Історія – вища сфера порівняно з природою, де абсолютний дух (розум) самопізнає себе. Люди вважають, що в їх житті існує випадковість, насправді ж абсолютний дух детермінує історичні випадковості, підпорядковує їх своїм цілям.

Людвіг Андреас Фейєрбах (1804–1879). Учень Гегеля. Але вже в 30-х рр. відчув невдоволення абстрактністю системи свого вчителя, її далекістю конкретному людському індивіду. Будує свою філософію на розумінні людини як суб’єкта й об’єкта історичного процесу. При цьому людина трактується як частина природи, яка керується власним прагненням до щастя. Домінантою щастя, за Фейєрбахом є розумний егоїзм – правильно зрозумілі інтереси кожної людини, що збігаються з суспільними інтересами.

Французький утопічний соціалізм. Термін утопія вперше вжив Томас Мор (1478–1535). Він позначив ним неіснуюче ідеальне суспільство, яке могло б ґрунтуватися на засадах соціальної рівності, відсутності експлуатації, на суспільній праці громадян. Ідеї утопізму – мрії про суспільство, де б не було примусової праці й гноблення людини людиною – виникли ще за античних часів. Класичної форми утопічний соціалізм досяг у період бурхливого розвитку капіталізму, коли стали наочними суперечності суспільного ладу, який до того змалювався як ідеальний.

Соціолог – соціаліст Клод Анрі Сен-Сімон (1760–1825) у творах „Організатор”, „Про промислову систему”, „Катехиза промисловців”, „Нове християнство” описав основні риси свого суспільного ідеалу, змістовним лейтмотивом якого були слова: „Найкращий суспільний устрій – той, який робить життя людей, що становлять більшість суспільства, найщасливішими, надає їм можливості для задоволення найважливіших потреб”.

Французький соціаліст – філософ Шарль Фур’є (1772–1837) у працях „Теорія чотирьох рухів”, „Теорія всесвітньої єдності”, „Новий промисловий і громадянський мир” він прогнозує прихід нового соціального устрою – громадянської гармонії. Головним завданням у справі створення нового суспільства Ш. Фур’є вважав формування

для нього відповідної матеріальної основи. Отже, оцінюючи погляди утопістів з позицій соціального досвіду, не можна не віддати належної проникливості їх розуму в баченні перспектив суспільного розвитку, характерних рис майбутнього суспільства. Утопізм полягав у тому, що вони не бачили реальних шляхів для досягнення нового суспільного устрою. Романтичною фантазією утопісти замахнулися на те, до чого інтелектуально-філософська традиція дозволяла собі лише доторкнутися: на інститут приватної власності.

Економічні обґрунтування будови соціуму. Економічна суспільна теорія обґрунтована відомими англійськими теоретиками Адамом Смітом (1723–1790) і Давидом Рікардо (1772–1823). В історію інтелектуальної еволюції людства А. Сміт увійшов працею „Дослідження про природу і причини багатства народів”. У ній автор зробив перший крок до обґрунтування трудової теорії вартості, розкриття внутрішньої структури буржуазної економічної системи. Він аналізує зростання продуктивності праці в мануфактурах, систему відносин виробництва, формулює їх у вигляді категорій і законів.

Проголосив економічні принципи буржуазного панування, дав визначення вартості робочого часу Д. Рікардо. У своїй праці „Начала політичної економії та оподаткування” вчений дав визначення робочого часу, звільнив політекономію теорії від „феодальних плям”, проник у саму суть капіталістичного виробництва, забезпечив його всебічне економічне обґрунтування. Саме ці теорії започаткували економічний аналіз соціуму, чим вперше на теоретичний рівень піднесли матеріальну основу його життєдіяльності – систему матеріального виробництва.

3. Донаукові форми та історичні передумови виникнення науки

Донауковою, найдавнішою формою відображення та пояснення світу природи і людини була міфологія (від гр. *mithos* – легенда, оповідь та *logos* – вчення, слово). Міф – складне явище й об’єкт нескінченних дискусій про його сутність, природу, функції, про що свідчить близько 500 спроб визначення міфа. І це не випадково. Міф – фантастичне відображення людиною світу на стадіях родового та раннього класового суспільства, в якому явища дійсності виступають у вигляді чуттєво-образних уявлень. У міфах усі явища природи

та суспільства відтворюються в персоніфікованій формі, художньо узагальнених наочних образах. Міфологія відображала дійсність у тій чуттєвій формі, через яку її творець сприймав навколишній світ. Звідси – анімалізація (одохотворення) та антропоморфізація – наділення людськими властивостями (олюднення) усіх предметів і явищ природи, а також надприродних істот (духів, богів).

Міф – форма синкретичного світосприйняття (різномірних поглядів, еклектики), в якій органічно поєднані матеріально–практичний і теоретичний досвід родового суспільства – практичне, художнє, моральне та пізнавальне освоєння світу, який сам по собі був для людини фантастичним і загадковим. Міф переводив загадковість і таємничість буття на мову зрозумілого чуттєво–образного сприйняття – персоніфікований, уособлений, узагальнений образ.

Найчастіше наводяться приклади з міфології давніх греків і римлян як найбільш відомих у культурі європейських народів. Але кожен етнос має свою міфологію. Пік її розквіту припадає на період родообщинних відносин. З цією епохою пов'язана найвідоміша міфологія – Веди, Махабхарати (Індія), „Іліада” та „Одісея” (Греція), Авести (Іран), німецької, скандинавської, слов'янської та інших міфологій. Міфологія не розташовує події в часі. У міфі історія твориться богами, лише з їхньої волі чи за приреченням невблаганної долі діють герої. Вони борються, помирають або відправляються в далекі і небезпечні мандри, перемагають чудовиськ і долають інші небезпеки, засновують нові держави. Події в міфах відбуваються поза історичним простором і мають сакральний, священний характер. Міфологія стала першою системою світогляду, яка по–своєму пояснювала світ, причинно–наслідкові зв'язки, розповідала про добро та зло, в доступній формі художнього образу орієнтувала людину в її діях та помислах.

З розвитком суспільства і зменшення залежності людини від природи відбувається поступовий перехід від міфології до інших форм відображення. Фантастичні образи поступово замінюються людськими. На перший план виступає людина, яка бореться, приносить себе в жертву заради інших людей, перемагає ворогів. Виникає нова форма соціального знання – епос.

Героїчний епос. Поняття епосу має два значення – як різновид художньо – літературної творчості (оповідання, роман, поема...) і як героїчний епос. Героїчний епос – особлива форма історичної пам'яті народу. В одних народів він виникає на пізніх стадіях розкладу родового

ладу, в інших – за умов рабовласницьких та феодальних відносин. У різних народів епос має свої форми та авторство, хоча переважно він є продуктом народної творчості. Існують великі за обсягом оповіді – книжні епопеї „Іліада” та „Одісея” Гомера, вірменський епос „Давид Сасунський”, киргизький „Манас”, калмицький „Джангар”, тюркський „Алпамаш” та ін. Для героїчного епосу характерна така деталь: чим пізніше він виникає, тим менше міфологічних елементів містить у собі і тим більше картин історичного побуту, відображення реальних історичних явищ несе слухачеві.

Епос – це оповідь про минуле, що відтворює картину народного життя, його ідеали, моральні норми, прагнення. В центрі епосу – людина – герой, історичний чи псевдоісторичний персонаж. Він бореться проти зла і неправди, які символізує його супротивник, міфологічний чи історично реальний. Найчастіше боротьба ведеться на фоні історичних подій та осіб. Так, у „Пісні про Байду” мова йде про засновника Запорізької Січі на Хортиці – черкаського старосту Дмитра Вишневецького. Героїчний епос став значним кроком уперед у розвитку самопізнання людиною своєї особливості природи і волі. Він містить багатий матеріал для пізнання умов життя, побуту, культури своїх етносів, оперує історичними фактами. Суспільні відносини в ньому описуються такими, якими вони були на час створення епосу, а не так, як у міфах, де вигадка і фантазія створювали реальне життя людини.

Героїчний епос був поетизованою філософією, мораллю, політикою, нормою повсякденної діяльності етносів, елементом їхньої духовної культури, на якій виховувалися численні покоління. Він відстоював найістотніше в ідеалах і цінностях кожного народу. А сам епічний герой виступає як образ узагальненого, персоніфікованого етносу: герой – богатир захищає народ, рідну землю, віру предків, живе за законами і нормами свого роду. Міфологія та епос – позанаукові форми відображення дійсності. Як інформативний феномен, необхідний для вирішення суто практичних проблем повсякденного життя, вони не можуть задовольнити запитів практики нової системи організації суспільного життя – держави, що приходить на зміну первісній родовій общині. Їх первісна домінуюча роль поступово відтісняється на задній план.

Соціально–історичний прогрес породжує нові форми пізнання дійсності та її відтворення в свідомості мас. Виникає філософія як

первісне синкретичне знання, поступово відбувається заміна міфології та епосу точними описаннями минулих подій – історичними хроніками та історією. З'являються елементи наукового знання. Велике значення для цього мало відокремлення розумової праці від фізичної, коли з'явилася категорія людей, що професійно займалася духовною діяльністю.

Історичні передумови виникнення науки. Зростаюча взаємодія суспільства з природою, потреба розвитку виробництва та споживання обумовили процес становлення знання, частина яких уже виокремилася у самостійні галузі. Елементи механіки, астрономії, математики розвивалися через практичні потреби суспільства у зв'язку з розвитком землеробства, зрошення, будівництва, зростання ролі міст, суднобудування, військової справи тощо. Виробництво тодішнього часу давало відповідний матеріал для природничо-наукових досліджень і ставило конкретні завдання й вимоги перед математикою, механікою, астрономією, що сприяли розвитку їх як форм теоретичного, системного, достовірного наукового знання.

Разом з тим процес пізнання соціальних явищ у той час залишався на досить примітивному рівні. Звичайно, це не значить, що розвиток соціальної науки пов'язаний з історією нового часу. Своїм корінням цей процес заглиблюється в далеке минуле. Однак складність суспільних процесів не давали змоги побачити дійсні фактори соціального, розкрити джерела, рушійні сили та загальні тенденції прогресу. Спроби творення соціальних теорій мали місце в творчості Демокріта, Платона, Аристотеля та ін. Є немало матеріалів, що свідчать про спроби пояснити сутність тих чи інших фактів, подій і явищ, процесів соціального порядку. Сьогодні вони здаються наївними, але за критеріями свого часу їх значення було радикальним.

Втім перші спроби пізнання соціальних явищ були зумовлені потребами соціальної практики. В цьому закономірності виникнення природничого та соціального знання збігаються. Однак на час виникнення перших соціальних досліджень вже існуюча система математичного знання мала вплив: кількісні показники стали використовуватися в соціальному пізнанні. Перехід від родообщинних відносин до рабовласницьких і пов'язаний з ним процес формування політичної організації суспільства, класової структури, товарно-грошових відносин, торгівлі, збирання податків, утримання державного апарату – все це потребувало різноманітної і повної

інформації (математичного знання в соціальній сфері).

Перші спроби спостереження та описування соціальних явищ і процесів були викликані суто прагматичним завданням – потребами обчислення матеріальних, виробничих ресурсів, наборами в армію, культовими потребами. Рабовласницька держава (політична організація суспільства) вимагала відносно повноцінної та різнобічної інформації про населення, його склад, заняття тощо, у зв'язку з чим відбуваються перші переписи населення і мають місце перші спроби кількісного аналізу соціальних явищ і процесів.

Таким чином, людина як унікальна, незбагненна і загадкова істота здатна була до постійного самодостатнього спілкування з собою подібними, утворюючи суспільство. Основні етапи розвитку знань людини розпочалися з соціально-філософських вчень Стародавнього та Античного світу, соціальних знань Нового часу, пройшли через донаукові форми відображення і пояснення світу – міфологію та епос, завершившись історичними передумовами виникнення науки.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи

1. Мислителі минулого про людину як унікальне творіння Все-світу.
2. Теорії походження людини у світоглядній історії.
3. Характерні особливості суспільства і соціуму.
4. Типи соціальних характерів суспільства.
5. Соціально-філософські вчення Стародавнього світу.
6. Теоретичні моделі суспільно-державного будівництва представників Античного світу.
7. Загальнолюдські концепції філософії історії у творчості мислителів Середньовіччя.
8. Ідеї рівності людей у дослідженнях Нового часу.
9. Економічні обґрунтування будови соціуму.
10. Міф як фантастичне відображення людиною світу.
11. Епос – різновид художньо – літературної творчості.
12. Героїчний епос як особлива форма історичної пам'яті народу.
13. Історичні передумови виникнення науки.

Лекція II.

РОЗВИТОК ЕМПІРИЧНИХ СОЦІАЛЬНИХ ОБСЛІДУВАНЬ В АНТИЧНОМУ СВІТІ

План

1. Розвиток суспільних знань в культурах Стародавнього Сходу.
2. Перші переписи населення у стародавніх народів.
3. Соціально–економічна та політична обумовленість емпіричних досліджень.

Література [5; 6; 35; 36; 52; 98; 136; 155; 165]

1. Розвиток суспільних знань в культурах Стародавнього Сходу

На ранніх стадіях розвитку культури практичні потреби викликали до життя арифметику, математичні знання. Серед цих причин були й потреби соціального характеру – облік худоби, заміри кількості зерна, вина, олії, відстаней, часу тощо. Необхідність обчислення об'ємів і площ, архітектура і будівництво спонукали розвиток геометрії, алгебри, тригонометрії. У Вавілоні, Стародавньому Єгипті математичні знання були відомі уже в 2000 р. до н. е. Про це свідчать вавілонські математичні клинописні тексти та давньоєгипетські папіруси. Так, у папірусі Рінда, складеному близько 2000 р. до н. е. єгипетським писцем Ахмесом, є задачі на визначення співвідношення між кількістю зерна й одержуваного з нього хліба чи вина.

В історичних документах є багато свідчень про використання математичних знань та інших методів чи їх елементів в емпіричних соціальних обслідуваннях. Стародавні індійські трактати – дхармашастри, зокрема «Манавадхармашастра» («Закони Ману»), розповідають про організацію збору різноманітних даних, необхідних для політичної та економічної діяльності, за ініціативою одного з індійських царів (близько 1200 р. до н. е.). Він намагався таким чином дізнатися про сили своїх ворогів, примусив купців платити податки, попередньо підрахувавши ціни, за якими купувалися і продавалися товари, відстань до країн, з яких вони привозилися з урахуванням

витрат на доставку. При цьому за худобу, золото й срібло бралися чітко визначені суми.

У Китаї в II ст. до н. е., як оповідається в історичних записках («Ші дзі») один з міністрів розділив імперію на 10 провінцій і звелів дослідити якість ґрунтів, продуктів, рівень розвитку землеробства, підрахувати населення для того, щоб раціонально розподілити податки. Як бачимо, це – надзвичайно цікаві спроби на основі аналізу соціальної інформації проводити розумну економічну політику оподаткування, організацію збору розвідувальної інформації тощо. Уже в стародавні часи державна влада здійснювала перепис населення для того, щоб раціонально розподілити податки.

2. Перші переписи населення у стародавніх народів

Перший перепис населення, пов'язаний з ім'ям легендарного вождя кочових ізраїльських племен Мойсея (XIII ст. до н. е.), котрий, як розповідає «Біблія», підрахував «все суспільство синів ізраїлевих по родах їх, по сімействах їх, по числу імен, всіх чоловічої статі поголовно від двадцяти років і вище... і було всіх, що увійшли в зчислення 603550». («Числа», гл. I, п. 2, 3, 46). Через деякий час перелік населення було проведено повторно. Метою переписів стало обчислення «придатних для війни у Ізраїля». Цей матеріал не можна вважати цілком достовірним. Можливо, в ньому відображені пізніші записи для вирішення потреб економічного та військового характеру.

Зате сучасна наука підтверджує проведення перепису населення царем Давидом близько 973 р. до н. е., про який теж згадується в «Біблії» у другій книзі «Царств». Перепис тривав понад 9 місяців. Результати показали, що «ізраїльтян було 800000 мужів сильних, здатних воювати, а іудеян 500000 (Друга книга царств, гл. 24, п. 1, 2, 8, 10). Політико–економічне значення перепису очевидне. Давид створив міцну централізовану державу, об'єднавши під своєю владою Ізраїль та Іудею, зміцнив єдиний релігійний культ, сформував постійне військо, розгалужену систему державно–бюрократичного апарату із суддями, чиновниками, збирачами податків і данини, і т. ін. Потреби держави зумовлювали розвиток емпіричних соціальних досліджень. Керували переписом населення воєначальники, а результати фіксувалися в списках. Біблія розповідає, що за проведення цього перепису Бог наслав на ізраїльтян морову язву, яка забрала життя 70000 чоловік.

Цей факт, можливо, є наслідком реакції населення на проведення переписів як справи богопротивної. В Римській імперії (за часів Петра I подібні переписи також викликали протести) слухи про прищестя нечистої сили і т. п. провокували бунти, масові ухилення від реєстрації, втечі з місць проживання тощо. У різних країнах з появою державності здійснюється реєстрація населення, особливо платоспроможного та здатного носити зброю. В одних країнах це мало поодинокий характер, в інших – вибірковий, але в ряді держав переписи проводилися регулярно, охоплювали різні вікові, майнові, етнічні групи населення. Так, у виданому в Китаї Атласі населення, складеному на основі перепису 1980 р., наводяться для порівняння демографічні дані переписів епохи західної ханської династії (206 р. до н. е. – 8 р. н. е.).

Ще до появи Афінської держави в Греції існувала досить досконала на ті часи система статистичного розрахунку прибутків громадян, що підтверджує реформа Солона 594 р. до н. е. На основі майнового цензу, тобто прибутків, виражених у кількості зерна, оливкової олії, вина і т. д. Солон розділяє громадян на 4 розряди:

- * п'ятисотмірники, які мали прибуток у 500 медімнів (міра ємкості, місткістю в 51 л. = 40 кг зерна) сухих та рідких продуктів;

- * вершники (прибуток 300 медімнів або здатних утримувати коня);

- * зевгіти (200 медімнів або наявність двох домашніх тварин);

- * фетами (решта населення). Їм не дозволялося обіймати громадські посади, хоч і надавалося право обирати посадових осіб і брати участь у суді.

У 509 р. до н. е. представник афінської рабовласницької демократії Клісфен здійснив радикальну реформу, внаслідок якої остаточно руйнується стара система організації суспільства за кровноспорідненими зв'язками і на зміну їй приходить територіальна спільність людей. Реформа знищила старий родовий розподіл, розколола родову знать, позбавивши її колишнього впливу на общину. Клісфен розбив територію на 30 округів – треттії. Три треттії утворювали філу, а територіальні філи розподілялися на деми. У демах систематично складалися списки громадян, вівся облік майна. Внесення громадянина до списку контролювалося членами дема – демотами і членами вищої організації – «Радою п'ятисот». Демоти несли особливу відповідальність за достовірність списків і в разі

помилки чи обману притягувалися до суду. З прадавніх часів в Афінах вівся оригінальний облік новонароджених та померлих. Батьки дитини приносили до храму жриці Афіни міру хліба, а родичі померлого – міру ячменю. Пізніше було заведено списки новонароджених. В окремі списки вносилися молоді люди, які досягли 18-річного віку і здатні воювати, а з 20 років людина заносилася до списку повноправних громадян.

Багатий матеріал про соціальні обстеження дає історія Стародавнього Риму. Є історичні відомості, що населення Риму обчислювалося ще при легендарному Ромулі. У той час воно складалося з трьох племен – латинян, сабіян, етрусків, або так званих триб, кожна з яких налічувала в різні часи від 100 до 300 родів. Це були родові триби.

У VI ст. до н. е. давньоримський цар Сервій Туллій (правив у 578–533 рр. до н. е.) провів грандіозну реформу, яка сприяла переходу до державності. Він замінив родові триби на територіальні, а населення царства поділив не за кровноспорідненими, а за майновими ознаками залежно від майнового цензу, який виражався в тодішній грошовій одиниці – ассі (мідна монета вагою 327,5 г. – брусок – злиток, проіснував до 217 р. н. е.). Сервій Туллій був першим, хто ввів у практику цензи (лат. перепис, опис). У Стародавньому Римі ценз означав перепис громадян та їхнього майна з метою визначення соціального, політичного, військового і податкового статусу в суспільстві, а точніше – в державі, яка вже народжувалася.

С. Туллій здійснював так звану центуріальну реформу: кожний соціальний клас, що визначався на основі майнового цензу, мусив виставляти визначену кількість військових загонів – центурій (сотень) і таку ж кількість голосів одержував у народних місцевих зборах – центуріатних комісіях. Ценз визначав п'ять класів, пролетарії складали окрему, самостійну групу. Із 193 центурій перший клас (майновий ценз не менше 100 тис. ассів) виставляв 98 центурій і стільки ж мав голосів у комісіях; другий клас (ценз – 75 тис. ассів) – відповідно 22 і 22; третій клас (ценз 50 тис. ассів) – 20 і 22; четвертий (ценз 25 тис. ассів) – 22 центурії піхотинців; п'ятий (ценз 12.2 – 11 тис. ассів) – 30 центурій легкоозброєних піхотинців мав 30 голосів. Найбідніші верстви населення, що не мали майна, були виділені в окрему групу – пролетаріїв (лат. нащадки) виставляли одну центурію, нестройову, мали лише один голос у народних зборах.

При С. Туллі велися списки новонароджених, неповнолітніх та померлих. Цензи проводилися раз у п'ять років. Контроль за ними здійснювали царі, а з появою Римської республіки – консули. З 443 р. до н. е. було введено посаду цензора, в обов'язки якого входило не лише здійснення цензів, а й нагляд за мораллю, поведінкою, за складанням списків сенаторів і населення, розподілом за центуріями і трибами. На основі цих матеріалів визначалася податкова політика, структура, кількісний і якісний склад армії. В республіканському Римі цензи поширювалися лише на вільних громадян – від патрициїв до плебейів, пролетаріїв, а пізніше, в період імперії, в переписи включали рабів і цензи запровадили в усіх підкорених Римом країнах.

При імператорі Августі Октавіані (63 р. до н. е. – 14 р. н. е.) статистичні матеріали мали настільки велике практичне значення для держави, що було складено офіційний збірник з різноманітними статистичними матеріалами для потреб державної діяльності. За часів Августа було проведено три цензи. Коло їх завдань розширилося. Цензи давали відомості про зростання кількості римських громадян за рахунок тих, хто одержав це громадянство в підкорених Римом землях. З 8 по 14 р. н. е. число римських громадян зросло на 11 %. У 4 р. н. е. після смерті царя Ірода (Іудея) в країні спалахнуло повстання під час проведення перепису, метою якого було встановлення подушного та поземельного податку, який мав сплачуватися у римську казну.

Крім соціальних емпіричних обстежень в історії Стародавнього світу були проблеми, які відносяться до сфери соціології, соціальної психології, політології, державного управління та інших наук. Так, принципи державного будівництва й управління зустрічаються у працях філософів, ораторів, політичних та інших видатних діячів. Антична історія містить безліч матеріалів про механізм державного управління, зокрема вміле використання принципів управління натовпом, в т. ч. методів маніпулювання, про знання соціальної психології та її врахування в державній діяльності, військовій справі, де широко використовувалися традиції, соціальні цінності, престиж, авторитет, самолюбство для забезпечення функціонування соціальних інститутів з їх регулятивною діяльністю.

Август Октавіан, глибокий і обережний політик, прекрасно усвідомлюючи роль плебсу в політичному житті Риму, завжди слідував традиціям і, за словами історика Світонія, «перевершив усіх своїх попередників» забезпеченням «хліба та видовиськ» для вільних низів,

без підтримки яких обійтись в політичній діяльності було неможливо. Август також проводив політику, спрямовану на зростання чисельності своїх прихильників, висуваючи на державні пости представників різноманітних політичних верств і підкорених йому народів, де політика з опорою на місцеві народні авторитетні кола населення сприяла підтримці Римського панування. У Римській державі з її універсальною системою права та принципом «Хай згине світ, але торжествує закон» (бо світ не згине, коли є законність) юристи констатували наявність пресингу з боку осіб, зацікавлених у незаконному, несприятливому, але вигідному для підсудного вироку, коли «... чесність ображає людей, коли вона їм на шкоду» і де складається така ситуація, коли дуже «важко, нестерпимо боляче відмовити тасмним проханням друзів підсудних і протистояти їх відвертим нападкам».

Пліній Молодший (61 – 114 р. н. е.) – політик, римський письменник, видатний судовий оратор зауважував на актуальне і для новітніх часів «телефонне право», відкрите нехтування та зневажання закону, що стало нормою тоталітарних режимів ХХ ст. Пліній Молодший критикував політичні ігриська різних кіл щодо принципів голосування в народних зборах – комісіях, сенаті при розгляді судових справ. Ось як описує він сучасну йому систему виборів: «Ми, звичайно, привідкритому голосуванню перевершили розгнуданість народних сходок. Не дотримувався порядок виступів, не було шанобливого мовчання, не сиділи з гідністю на своїх місцях. З усіх боків безладні крики, всі вискакували зі своїми кандидатами, посередині цілий натовп, багато окремих груп, метушня непристойна. Так, відреклися ми від звичаїв батьків наших, коли велич і честь оберігалася загальним порядком і стриманим спокоєм. Живі ще старики, від них я чув про такий порядок при виборах: вигукувалось ім'я кандидата і наступало цілковите мовчання. Він сам говорив про себе, розгортав усе своє життя. Сенат слухав його із суворістю цензорів. Тому люди достойні здобували верх частіше, ніж люди сильні. Усе це вироделося з причин партійних пристрастей».

Заслуговує на увагу характеристика Плінія Молодшого психології індивіда і натовпу. Він пише, що перед виступом слід мати на увазі «... якщо сцена ширша, то й коло глядачів різноманітніше, але ми з повагою ставимося й до простих людей у брудних засмальцьованих тогах. Хіба ти не втрачаєш твердості і не занепадаєш духом, коли вважаєш, що твій початок не зустрічає схвалення? Гадаю, що це відбувається тому, що натовп від самої багаточисельності своєї набуває якогось великого колективного

здорового глузду, і ті, у кого посібно розсудку мало, опинившись усі разом, мають його в достатку». Як бачимо, Пліній розглядає натовп дещо в іншому плані, ніж сучасна наука: тоді в юрбі люди розумнішали. Для нього натовп має потенціальні можливості облагородження, тоді як для сучасних характеристик переважають негативні властивості.

Наведені приклади показують, наскільки широкі можливості для дослідницької роботи соціологів, психологів та інших спеціалістів криє в собі антична історія. Адже кожна наука має свою передісторію. Тому поряд з протосоціологією має бути протопсихологія, протодемографія, протостатистика, протополітологія і т. д. Тут проблема полягає в тому, щоб осмислити специфіку пізнавального процесу в межах певної епохи без внесення більш пізніх пізнавальних засобів. Таке осмислення дасть змогу зрозуміти всю трагічність наслідків для подальшого розвитку наукового пізнання.

Антична історія Греції та Риму дає багатий матеріал для науки, в т. ч. і соціології. Процеси становлення і розвитку суспільства та соціального знання – надзвичайно важливий об'єкт аналізу з точки зору утворення нових форм соціальних спільностей, зокрема класів, соціальних інститутів, організацій, установ, забезпечення системи соціальних відносин, потреб, інтересів та критеріїв суспільного та особистого престижу. Зазначені процеси мають важливий аспект, пов'язаний з формуванням і розвитком емпіричних досліджень соціальних явищ. Цей важливий гносеологічний аспект має пізнавальне значення для соціології, оскільки тут лежать її глибинні витoki, пов'язані з спостереженнями, обслідуваннями, узагальненнями емпіричних фактів, основою яких були різноманітні соціальні явища та процеси, що включаються в поняття протосоціології. Пізнання соціального та його набутки в минулому як гносеологічний досвід саме історія соціології включає в свою систему знання як невід'ємний складовий елемент власної структури, як спеціальну підсистему знання – протосоціологію.

3. Соціально–економічна та політична обумовленість емпіричних досліджень

Аналіз перших кроків емпіричних соціальних обстежень в історії Стародавнього світу, особливо античній Греції та Римі, вказує на певну соціально–економічну та політичну обумовленість емпіричних досліджень. Ця обумовленість пов'язана з рівнем математичного знання

та можливістю його використання в процесі пізнання соціальних явищ. Уже перші переписи населення базувалися на використанні простих елементів математики на рівні арифметики. Водночас розвиток математичного знання, який привів до постановки проблеми аналізу «чистої» кількості, з одного боку містив у собі певний раціональний елемент, а з іншого – містифікував число і, врешті–решт, відбився на принципах підходу до вивчення дійсності. Ці принципи відчувалися в «лінії Демокріта» і Платона в розумінні числа і кількості.

Для соціально–економічної обумовленості емпіричних досліджень важливо, що Піфагор та його послідовники розглядали число як головний принцип буття, оскільки, згідно з їхнім розумінням, якісний зміст речей в суспільстві зумовлюється відношенням і властивостями чисел: небо, людина – це числа, що містять ідею порядку. Число – перший зразок творіння світу; воно є органом судження творця світу – Бога. Вчення піфагорійців істотно вплинуло на Платона, який побачив джерело суспільних ідей в «ідеальних числах» піфагорійців, про що він писав у своїх працях «Філеб» і «Тімей», «ідеї та числа – безтілесні прообрази закономірностей, які відбуваються у світі». Демокріт розумів природу чисел як статус «громадянства», яке з небес спускається на землю. Саме в цій ролі число «працювало» в переписах і цензах античного суспільства Греції та Риму.

Історія античності свідчить, що з появою перших рабовласницьких суспільств, жорстким поділом праці на фізичну і розумову, і перетворенням останньої в специфічну сферу діяльності змінюється і характер пізнання: від суто прагматичного, направленого на задоволення практичних потреб, пізнання набуває власної логіки розвитку, виробляє внутрішні потреби, які вже можна назвати пізнавальними. Власне на цьому етапі виникає наукове самопізнання, формується гносеологія, а вірніше – її окремі елементи. Пізнавальні потреби разом із соціальними зумовлюють появу перших спроб описування і фіксації за допомогою письма подій минулого і сучасного, їх осмислення, оцінки та аналізу. Поступово все більшого значення набувають питання достовірності документів і історичних фактів, про які вони розповідають; виникають і розвиваються окремі принципи систематизації та описування історичних подій і фактів; з'являються перші спроби побудови історичної оповіді про минуле на основі раціонального переосмислення наявного матеріалу (міфів, епосу, легенд, подій, хронік тощо).

Підсумовуючи зазначимо, що розвиток емпіричних соціальних досліджень в античному світі був обумовлений практичними потребами суспільного життя. Перші математичні знання сприяли проведенню переписів населення у стародавніх народів. Соціальні емпіричні дослідження були пов'язані з проблемами соціології, соціальної психології, державного управління та інших наук. Емпіричні дослідження носили соціально–економічний та політичний характер. На основі практичного пізнання дійсності виникло наукове самопізнання, формувалися гносеологія та принципи систематизації історичних подій і фактів. З'явилися перші історичні оповіді про минуле.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи

1. Причини, що сприяли розвитку математичного знання.
2. Перші емпіричні соціальні дослідження.
3. Потреба в аналізі суспільної соціальної інформації.
4. Практичне застосування перших переписів населення.
5. Політико–економічне значення переписів.
6. Характер соціальних обстежень в Стародавньому Римі.
7. Формування і розвиток емпіричних досліджень соціальних явищ в античному суспільстві.
8. Політична обумовленість емпіричних досліджень.
9. Соціально–економічна обумовленість емпіричних досліджень.
10. Суть прагматичного пізнання та наукового самопізнання як складових елементів гносеології.

Лекція III.

СОЦІАЛЬНО – ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬСТВА

План

1. Взаємодія суспільства з природою.
2. Перехід від родообщинних до рабовласницьких відносин.
3. Розвиток виробництва і споживання.

Література [5; 6; 15; 35; 36; 52; 99; 127; 155; 165]

1. Взаємодія суспільства з природою

Поняття «природа» відбиває все суще. Природа – це Всесвіт, це – матерія, сукупність умов існування людини і людського суспільства. Історія людства знає десятки, а може й сотні гіпотез виникнення природи, зародження й існування Всесвіту. В культурах давніх народів різних континентів ідея виникнення Всесвіту інтерпретувалася майже однаково: світ виник з Темряви і Хаосу; в його основі союз двох систем. Джерелом розвитку Світу є органічне поєднання жіночого й чоловічого начала, плідність означеного поєднання та його одвічне прагнення до досконалості.

Не менш поширеною гіпотезою є релігійна. Як і в міфах народів світу, в світових релігіях ця гіпотеза повторюється якщо й не дослівно, то в головних сюжетах. Суть релігійної гіпотези можна виразити декількома словами: Природа, Всесвіт (людина і суспільство) створені Богом. Втім розум людини прагнув осмислити проблему власними силами. Він прагнув вибудовувати систему знань, яка б пояснювала проблему докладним і зрозумілим чином. Від Піфагора йде уявлення про Землю як кулеподібне утворення. Аристотель «накрив» Землю кришталевим куполом, на якому утримуються зірки, ставить Землю в центрі Всесвіту.

Через 500 років грецький астроном і математик Птоломеї створює модель, за якою Земля є нерухомим центром, а планети й Сонце рухаються навколо нього. Цю модель спростував Копернік (1473–1543), який довів, що Земля рухається навколо Сонця (і навколо своєї осі), а не навпаки. Це поклало початок новим уявленням

про будову Всесвіту. Італійський філософ Дж. Бруно (1548–1600) обґрунтував ідею про нескінченність світів. Його співвітчизник, астроном і математик Г. Галілей (1564–1642) за допомогою телескопа довів гіпотезу про аналогічність будови земних і небесних космічних тіл, відкрив планети Сонячної системи. Англійський астроном і математик Ісаак Ньютон (1643–1727) обґрунтував закон всесвітнього тяжіння й заклав основи механістичної картини світу.

Німецький філософ Іммануїл Кант (1724–1804) розробив космогонічну гіпотезу про утворення планетної системи з первинної туманності, що й на сьогодні є однією з найпривабливіших теорій у поясненні механізму світобудови. Він перший висловив припущення, що кільце Сатурна складається з кількох кілець; обґрунтував існування Галактики, написав декілька праць з геології та вулканології, відкрив закони вітру, сформував ідею природної історії людських рас, запропонував гіпотезу творення світу з елементарних, розсіяних у Космосі, матеріальних частинок. Виходячи з закону всесвітнього тяжіння, І. Кант довів, що космічні частинки можуть притягуватися або відштовхуватися одна від одної. Виникає рух. Вихрові процеси приводять до згущення матерії, ущільнення елементарних частинок. Виникають центри ущільнення – Сонце, планети, сузір'я тощо. Цю гіпотезу не можна не визнати геніальною. Проте І. Кант не довів її до кінця. Поступово він робить поступки теології, повторює думки Аристотеля щодо першого поштовху і нарешті приходить до висновку, що природа не могла виникнути з хаосу без допомоги Бога. Вчення Канта довго залишалося маловідомим і до його праці «Загальна природна історія та теорія неба» майже не зверталися.

Сучасні наукові уявлення про Всесвіт досить розгалужені. Наша Галактика (класифікацію галактик здійснив американський астроном Едвін Хабл) має форму диска. Світловий промінь з одного її краю до іншого мандрує 100 тис. років, по товщині – 10 тис. років. Центр Галактики – в сузір'ї Стрільця. Сонце рухається по Галактиці (лінія руху Сонця називається екліптикою) зі швидкістю 250 км/сек. Воно здійснює повний оборот за 200 млн. років. Вчені виявили 1 тис. розсіяних і 130 кулястих зоряних скупчень. У Галактиці, яка ще називається Чумацьким шляхом, виявлено 1 тис. планетарних туманностей, які мають масу, магнітне поле, енергію. Усе це позначається на людях. Людина органічно пов'язана з життям Космосу, тягнеться до нього, пов'язує з ним свою долю.

Розрахунки вчених свідчать, що планета Земля з'явилася в космічному просторі десь близько 4,5 млрд. р. тому шляхом гравітаційного конденсату з розсіяної біля Сонця газопорохової речовини. Поверхня Землі 500 млн. км². Дві третини її поверхні займає Світовий океан. Земля оточена атмосферою (азот – 78 %, кисень – 21 %, інші гази – 1 %), має магнітне поле, що викривлюється під впливом сонячного випромінювання. Земна кора є порівняно тонкою плівкою (35–65 км на континентах і 6–8 км на дні моря), далі по центру Землі міститься речовина в близькому до плавлення стані. Землю населяють живі істоти, серед яких чільне місце належить людям (людству), що є суб'єктом планетарної діяльності й становить «геологічну силу», яка змінює вигляд «власного Дому». Людство як єдине ціле стає могутньою силою, масштаб діяльності якої змінює вигляд планети і тому потребує контролю.

2. Перехід від родообщинних до рабовласницьких відносин

Первісне суспільство було суспільством рутинним, орієнтованим на традицію, постійне відтворення наявного стану речей. Зміни в ньому відбувалися настільки повільно, що практично залишалися непомітними протягом життя кількох поколінь. Звідси і практичні орієнтації міфологічного світогляду були спрямовані не на творчий пошук нових, більш досконалих форм і способів взаємовідношень з навколишнім світом, а на постійне відтворення традиційного стану речей, який уявлявся єдиною можливим і тому гармонійним «порядком» буття. Цілком відповідали подібним світоглядним установкам міфологічної свідомості й притаманні їй часові уявлення: час тлумачився тут як циклічний, а не лінійний за своєю суттю, тобто часовий плин уявлявся процесом нескінченного повторення того, що вже було.

Обробка міді і бронзи сприяла розвитку плужного землеробства. Відбувся перший поділ праці – відокремлення тваринництва від землеробства (патріархат). Відбувається перехід до воєнної демократії. Воєнна демократія – це політична надбудова періоду розпаду родового ладу. Початок доби заліза ознаменувався другим суспільним поділом праці – відокремленням ремісництва від землеробства.

Первісне суспільство пройшло три етапи соціального розвитку.

I. Епоха праобщини, або первісного людського стада.

II. Епоха первісної або родової общини відкривається появою

перших міцних форм соціальної організації – роду і родової общини. Саме в цей час найвиразніше виявляються основні риси формації – послідовний колективізм у виробництві і споживанні, загальна власність і рівномірний розподіл. В цю епоху людина переходить від привласнюючого способу ведення господарства до виробничого.

III. Епоха первісної сусідської (протоселянської) общини в багатьох, хоч і не в усіх, суспільствах – починається з прогресуючого розвитку господарської діяльності (поява металу замість каменя).

В результаті цього зростає надлишковий продукт, поширювалися грабіжницькі війни за нагромадження багатств.

Рівномірний розподіл витісняється трудовим. Спільна власність общини починає витіснятися відособленою власністю окремих домогосподарств, родинні зв'язки поступово розриваються і поступаються місцем сусідським. З'являються ранні форми експлуатації і у відповідності з цим зароджується приватна власність. Завдяки вдосконаленню знарядь праці і засобів виробництва виникає додатковий продукт. Як наслідок цього відбувається диференціація однорідного перед цим суспільства, зароджуються різні, протилежні за своїми інтересами верстви населення, а потім і держава.

Розпад первісного суспільства. Рабовласницькі відносини виникли внаслідок розпаду первісного суспільства. З'явилися рабовласники і раби, існували також вільні селяни, ремісники та інші соціальні групи. Перші рабовласницькі держави утворилися на грані 4-го і 3-го тисячоліття до н. е. (Месопотамія, Єгипет). Вищого розвитку рабовласницький лад досяг в Давній Греції (5–4 ст. до н. е.) і Давньому Римі (2 ст. до н. е. – 2 ст. н. е.). Поступово рабовласницькі відносини перетворилися в гальмо розвитку виробничих сил (відсутність зацікавленості рабів в рості виробництва, застосуванні більш вдосконалених знарядь праці). Падіння рабства прискорило повстання рабів. На зміну рабовласницьким відносинам прийшли феодальні.

Раби і рабовласники. Під час війни між племенами переможці захоплювали полонених. Спочатку не було сенсу змушувати рабів працювати: усе, що полонений міг добути своєю працею, пішло би на його утримання. Тому полонених в Єгипті вбивали і називали їх «убитими». Коли ж праця стала вигідною, полонених залишали в живих. Як правило, їх, як і іншу військову добычу, забирав собі вождь племені та знатні єгиптяни. Тепер називати полонених почали «живі

вбиті». Вони й склали в Єгипті клас рабів. Раб не мав ніякого майна; він сам належав своєму господарю, який міг його бити, продати і навіть убити.

Рабів змушували виконувати важку працю. Усе виготовлене працею рабів належало рабовласникам. Так виник рабовласницький лад. Рабовласники пригнічували не тільки рабів, а й селян, змушуючи їх працювати на господарів. Виникли класи рабів і рабовласників. Розпочалася між ними боротьба. Раби намагалися повернути собі свободу і не хотіли працювати на господарів. Селяни не хотіли віддавати те, що дісталось їм важкою працею. Тільки силою можна було зламати опір рабів і селян і змусити їх підкорятися рабовласникам.

Багатства, нагромаджені вождями, дозволяло їм наймати наглядачів, стражників і цілі загони воїнів. Вони стежили за роботою, охороняли поля, стада і будівлі знаті, змушували селян віддавати зерно і худобу. Непокірних били палицями і страчували. Посилилася влада вождів. Вони стали повновладними повелителями своїх племен і самі вирішували усі справи. В 4-му тис. до н. е. в Єгипті виникла держава. Вона стала тією силою, з допомогою якої рабовласники утримували своє панування над рабами і селянами. Було спочатку біля 40 держав. Вони воювали між собою і, об'єднуючи їх, переможці називалися царями. Царів у Єгипті називали фараонами.

3. Розвиток виробництва і споживання

Екологічна проблема і наслідок виробництва і споживання. За останні 500 років людство знищило 60 % лісів, що нанесло удар по біосфері. Ліси – легені планети, які забезпечують свіже повітря й існування джерел. Нині людство включило в сферу виробництва 70 % усієї родючої землі, 70 % основних популяцій риб, 10 % води. На кожного жителя індустріально розвинутих країн щорічно із надр Землі видобувається близько 30 т. корисних копалин; 1–1,5 % цієї сировини набуває форм продукту, що споживається, а 98,5 % становлять відходи виробництва, більшість яких – шкідливі для людини. Вчені підраховали: якщо виробництво буде нарощуватися такими ж темпами, то заліза людству вистачить на 250, олова – на 35, цинку – на 30, міді – на 29 років. До 2500 р. людство використає запаси всіх металів, що є на нашій планеті.

Безконтрольне нарощування виробництва призвело до екологічної кризи, подолання якої є однією з найскладніших проблем загальноцивілізаційного масштабу. Найхарактернішим виявом екологічної кризи є забруднення природного середовища залишками промисловості, радіоактивними речовинами й пестицидами. Світовий океан поступово стає непридатним для життя. Внутрішні водні запаси вичерпуються або забруднюються. Аварії на нафтових промислах чи танкерах забруднюють воду нафтою, що призводить до загибелі морської флори і фауни. Земна атмосфера перенасичена шкідливими залишками виробництва й токсичними газами автомобілів. Серед людей поширюються хвороби. Їх головна причина – забруднення навколишнього середовища.

Найгостріші екологічні проблеми XX ст.:

- * загроза підвищення температури на Землі внаслідок концентрації вуглекислого газу та інших хімічних речовин в атмосфері. Вчені вважають, що навіть незначне посилення кількості цих речовин може викликати великі кліматичні зміни;

- * руйнування озонового шару Землі – тонкої оболонки, що міститься в стратосфері й оберігає від згубної ультрафіолетової радіації Сонця. Дослідження, проведені за допомогою супутників, свідчать: в останні 10 років озонова оболонка стала тоншою на 3 %. Більше того, над Антарктидою з'явилася так звана озонова дірка, площа якої перевищує площу США. Подібні дірки, хоч і менші за розміром, помічені над іншими регіонами;

- * виснаження киснепостачальників Землі пов'язане з варварською вирубкою лісу. Його площа зменшується на 15 млн. га щорічно. Водночас з лісами людство втрачає різноманітні види флори й фауни, що також згубно позначається на навколишньому середовищі;

- * виснаження Світового океану, що поряд з лісами є основним постачальником кисню для життєзабезпечення планети. Забруднення нафтою і нафтопродуктами змінює його властивість віддзеркалювати, що впливає на енергетичний баланс планети, порушує відповідні пропорції вологості;

- * забруднення навколоземного та навколишнього середовища сотнями мільйонів тонн хімічних сполук і радіоактивних речовин, що мають великі періоди розпаду;

- * поступове вичерпування природних ресурсів;

- * болісно позначилася на людстві Чорнобильська катастрофа

1986 р. Наслідки її ще не відомі. Радіація позначається на здоров'ї і житті людей не тільки нашої країни.

На сьогодні в світі діє 370 енергетичних атомних реакторів. За 1971–1984 рр. в 14 країнах світу на атомних електростанціях сталася 151 аварія. Скільки людей живе в шкідливому середовищі? На ці питання ще чекає відповідь вчених і практичне вирішення проблеми. Захист природи від знищення постав сьогодні як захист людини на Землі за умов зростання технічного потенціалу й промислового виробництва. Все це вимагає нового погляду на природу. Від бездушного ставлення до неї людство має перейти до шанобливого захисту природи як необхідної умови життя. Людство поступово повертається до споконвічної, хоч і дещо забутої в останні два – три сторіччя, орієнтації культури на цінність природи як вічної умови існування людської цивілізації, як чинника, поза яким є неможливим людське життя.

Суспільне виробництво – це трудове життя. Працею створюються матеріальні блага, перетворюється природне й суспільне середовище. Праця лежить в основі суспільного прогресу. Людська праця має конкретно-історичний характер. В широкому розумінні суспільне виробництво охоплює всі існуючі галузі сукупної суспільної праці та сфери діяльності. Суспільне виробництво має соціальний характер, тобто здійснюється за законами соціуму і об'єднаними зусиллями усіх дійових осіб та виконавців, включених в його систему. Саме соціум – його стан, рівень конкретно-історичного розвитку, особливості – визначає характер суспільного виробництва. Воно ж і зумовлює характер соціуму. Мова йде про взаємодію двох складових: соціуму виробництвом і виробництва соціумом. Рівень розвитку суспільного виробництва не може бути вищим за ті фундаментальні надбання, що визначають характер соціуму. Так, первісна людина була не в змозі будувати виробництво на засадах приватної власності та за допомогою комп'ютерної техніки. Разом з тим виробництво виходить за межі наявного буття соціуму, воно й розширяє ці межі.

Суспільне виробництво не втрачає соціального характеру і тоді, коли йдеться про працю конкретного індивіда, навіть при повній ізоляції його від соціуму. Індивід завжди діє як людина. Людське завжди притаманне індивіду, інакше він перестає бути людиною. Суспільне виробництво має складну, розгалужену архітектуру. Його складовими є: матеріальне виробництво, духовне виробництво,

виробництво потреб, форми спілкування людини. Зазначені види виробництва взаємопов'язані в системі суспільного виробництва. Тривалий час у нашому суспільстві визначальним було матеріальне виробництво (за Марксом).

Основою суспільного розвитку є матеріальне виробництво, тому саме воно задовольняє найрізноманітніші потреби, насамперед в їжі, одязі, житті тощо. Щоб жити, людина має забезпечити своє життя, насамперед матеріально. Це – своєрідна передумова історії. Коли б людина припинила процес матеріального виробництва, то воно б спотворило спосіб життя в світі. Матеріальне виробництво – це діяльність, спрямована на освоєння навколишнього природного середовища. Воно включає промисловість і сільськогосподарську діяльність. Провідну роль в системі матеріального виробництва відіграли:

- аграрне виробництво, що домінувало в системі суспільного виробництва на Європейському континенті практично до початку XVIII ст.;

- промислове виробництво, яке розпочалося з того моменту, коли пара й машини здійснили революцію в промисловості;

- інформаційне виробництво – виробництво знань, що все більше перетворюється на визначальну форму праці, підпорядковує собі виробництво речей, зумовлює головні напрями суспільного прогресу. Саме на третьому етапі розвитку виробництва відбувається зміна пріоритетів, детермінант суспільного розвитку: якщо на перших двох етапах матеріальне виробництво домінувало над іншими видами виробництва (насамперед над духовним), то тепер вони міняються місцями.

Виробництво ідей, знань, інформації, тобто духовне виробництво, виходить на передній план. «Ми вступаємо в нову еру – інформаційний вік, - вважає західний соціолог – технократ У. Дайзард. США – перша країна, що здійснила тристадійний перехід до індустріального й від нього до такого суспільства, яке навіть важко однозначно визначити; ясною є лише одна його характеристика із цілого віяла можливостей: основним видом економічної діяльності зі зростаючою мірою стає виробництво, збереження і розповсюдження інформації». Інформація (informatio – лат.) – це сукупність свідчень, кількісних даних, знань. Розрізняють структурну інформацію і відносну. Духовне виробництво оперує відносною інформацією. Специфіка духовного виробництва полягає не в тому, що в ньому менше матеріального і більше

ідеального, а в тому, що його результатом є продукт, створений для задоволення духовних потреб людини. Духовне виробництво існує в трьох формах: масове, індивідуальне і спеціалізоване (інституційне, професійне) духовне виробництво.

- * Масове духовне виробництво – це усна народна творчість. Його суб'єктом є народ. Воно передається із уст в уста, втілюється в предмети побуту, реалізується в танцях, звичаях, обрядах. Масове духовне виробництво є могутнім джерелом індивідуальної й спеціалізованої творчості.

- * Індивідуальне духовне виробництво – це виробництво, що здійснюється конкретним індивідом – художником, вченим, письменником, композитором, поетом. Воно має елітний характер. Народ пам'ятає й шанує представників духовної еліти, хоча не завжди художник зазнає народної шани й любові за свого життя. (Т. Шевченко, І. Котляревський, І. Франко, Л. Українка та ін.).

- * Спеціалізоване духовне виробництво – його ще називають професійним або інституціональним – здійснюється в межах тих чи інших установ, що спеціалізуються на певних видах духовного виробництва. Спеціалізоване духовне виробництво здебільшого підпорядковане державі. Вона його фінансує, контролює й спрямовує.

Усі види духовного виробництва органічно взаємопов'язані, їх самостійність лише умовна. Народ постає носієм мови, свідомості, культури і є основою будь-якого виду духовного виробництва. Потреба – об'єктивна необхідність живого організму, особистості, соціальної групи чи суспільства, що відбиває характер та зміст об'єктивного природного та соціального зв'язку суб'єкта і навколишнього середовища. Людська потреба зумовлена суперечливою природою людини та умовами її існування. Як відомо, людина уособлює широкий спектр закономірностей природи, соціуму та культури. Усе це відбивається на її потребах. Природні закономірності зумовлюють потреби людини в їжі, одязі, житлі; соціальні та культурні – у певних формах загальнолюдського співіснування, нормах моралі та права, художній творчості, «не хлібом єдиним живе людина».

Людина має багато потреб. Їх перелік визначається багатогранною сутністю людини, а історична форма – певними умовами її існування. Вчені розрізняють:

- географічні умови (природне середовище – людина, що живе в тропіках, має інші потреби в одязі, ніж житель Півночі);

- економічні умови, спосіб виробництва матеріальних благ, спосіб господарювання – селянин має відмінні від робітника промислового підприємства потреби;

- політичні умови (демократична організація) життя спонукають інші потреби, ніж тоталітарна система;

- культурно–історичні умови – потреби народів Полінезії відрізняються від культурних потреб середнього американця – типового представника індустріального культурно–історичного типу.

Ортодоксальний марксизм абсолютизував економічні засади існування людини, джерела формування її потреб, детермінації діяльності. Географічний напрям в соціології, навпаки, перебільшував роль природного середовища. М. Данилевський та О. Шпенглер не змогли подолати захоплення детермінуючою роллю культурно–історичного чинника суспільного прогресу. Сучасні технократичні концепції вдаються у крайнощі технологічного детермінізму. Усе це призводить до викривленого розуміння генези суспільства й архітектоніки виробництва потреб людини. Історично власність постійно змінює форми і зберігає кожен з них, відтворюючи їхню суть на кожному новому витку суспільної історії. Почуття власності – надзвичайно глибоке. Людська власність має не інстинктивну, а соціальну природу. Суть її – збереження людиною своєї індивідуальності за умов необхідності об'єднання, щоб вижити у боротьбі з природою. Людська власність виникає разом з появою людини як соціальної істоти. Вона постає і як один з головних чинників соціальності, і як її найхарактерніший прояв. Стадність тварин знає лише початкові, інстинктивні форми власності. Людина підноситься до найбільш узагальнених з них, усвідомлює себе не тільки як власник речей чи ідей, а й у статусі суб'єкта – володаря власної долі.

Цивілізація знає широке розмаїття форм власності:

- групова, колективна власність, що була, по суті, єдиною за умов первісно – общинного ладу;

- приватна власність як зосередження засобів в руках малочисельної групи людей;

- державна власність, суб'єктом якої є держава, вірніше група людей, що володіє державним апаратом;

- особиста власність – власність окремого індивіда;

- суспільна власність – яка належить суспільству.

Кожне історично культурне суспільство має практично всі форми власності. Виняток становить хіба–що первісно–общинний лад, де одноосібно господарювала групово–колективна власність. Усі наступні епохи базувалися на розмаїтті форм власності. Разом з тим домінуючою серед них була, як правило, приватна власність на основні засоби виробництва. Приватна власність пройшла довгий і тернистий шлях історичної еволюції. У будь–якій соціальній системі їй віддавалося належне теоретичне, юридичне і практичне значення. Кожна форма власності зумовлює організацію виробництва та спосіб життєдіяльності людей у суспільстві. Класична форма приватної власності – капіталістична власність.

Державна власність потребує іншої форми організації виробництва. Власниками тут виступають певні групи людей, як правило, ті, що є причетними до державної влади, а не індивідуальні товаровиробники.

Дрібні товаровиробники – землероби, що самостійно працювали за умов так званого азіатського способу виробництва, об'єднувалися в общини, громади, зазнавали жорстокої експлуатації з боку чиновників можновладців. Найбільшого розквіту вони досягли в країнах Далекого Сходу. Новий зліт азіатського способу виробництва – процеси «соціалістичного будівництва» післяжовтневого періоду в СРСР, коли працівник змушений був більшу частину результатів своєї праці віддавати державі.

Організації суспільного виробництва на засадах суспільної власності людства фактично ще не знало. Теоретично її описали утопісти Т. Мор, Т. Кампанелла, Ш. Фур'є та Р. Оуен, К. Маркс і Ф. Енгельс. Р. Оуен навіть спробував організувати комуні. Проте нічого путнього з цього не вийшло: харчі та коштовності, що були виділені Р. Оуеном для організації справи, були викрадені, майно і реманент теж, а комунари розбіглися.

Як бачимо, найефективнішою в історії була та організація виробництва і життєдіяльності, яка базувалася на пріоритетних засадах приватної власності. Саме вона створює засади для розвитку індивіду, стимулює якості працівника. Нинішнє капіталістичне суспільство, особливо в англо–американському, франко–германському чи скандинавському варіанті, в західній соціології розглядається як взірць. Проте це зовсім не свідчить, що західне суспільство є ідеальним суспільним устроєм, який забезпечує соціально справедливе співіснування і потребує вдосконалення.

Таким чином, соціально-філософські проблеми суспільства – це проблеми взаємодії суспільства з природою, сучасними науковими уявленнями про Всесвіт, Галактику, Землю і людей, що її населяють. Разом з тим це становлення етапів суспільного розвитку, організація виробництва і споживання, специфіка духовного виробництва в суспільстві та проблема людської і державної власності. Як засвідчує розвиток історичного процесу головним джерелом і стимулом суспільного розвитку є вирішення суперечностей власності.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи:

1. Вчення про появу в космічному просторі планети Земля.
2. Людина як суб'єкт планетарної діяльності.
3. Етапи соціального розвитку первісного суспільства.
4. Перші рабовласницькі держави.
5. Руйнівні наслідки виробництва і споживання.
6. Шляхи подолання екологічної кризи.
7. Основні екологічні проблеми.
8. Поняття «суспільне виробництво».
9. Специфіка духовного виробництва.
10. Поняття «виробництва потреб».

Лекція IV.

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ У ПРАЦЯХ АНТИЧНИХ ФІЛОСОФІВ

План

1. Соціальна проблематика у творчості Демокріта.
2. Матеріальне та ідеальне у філософії Платона.
3. Людина, суспільство і держава у творах Аристотеля.

Література [7;8; 9; 57; 79; 99; 119; 120; 155; 165]

1. Соціальна проблематика у творчості Демокріта (460 – 370 рр. до н. е.)

Давньогрецький філософ-матеріаліст. Учив, що суспільство виникає в лоні природи. Первісні люди вели стадний спосіб життя, але поступово завдяки наслідуванню природі, потребам у їжі, одязі, житлі, використанню знарядь праці прийшли до культурного життя. У павуків люди навчилися ткати, у ластівки – будувати житло, у лебедів, солов'їв та інших співучих птахів – співати. В основі цього навчання була потреба, яку Демокріт називав вчителькою життя. Систему соціальних відносин Демокріт розглядав як зв'язок, аналогічний тому, що існує між частиною і цілим – людина є мікрокосм і частина мікрокосму. Тому все те, що «відбувається в мікрокосмі, то, отже, – і є мікрокосм».

Земля виникає з космосу; на ній розвивається життя, з'являються різноманітні види тварин, а потім і людина. Люди розселилися на Землі; вони об'єдналися і допомагали один одному, щоб вижити в боротьбі з хижаками, природою, затим навчилися членороздільній мові. Та оскільки люди жили об'єднаннями в різних місцях землі, то й мова в них була різна, а від первісних людських об'єднань виникли всі народи. Люди створюють свої закони, але законодавство в суспільстві виникає «не по природі», а створюється штучно і тому політичні настанови та вимоги – суб'єктивні («неістинні») якщо вони не спрямовані на благо. Син свого часу, Демокріт вважав рабство законним і необхідним явищем, а головною метою держави і політичних діячів – забезпечення загальних інтересів вільних громадян рабовласницької демократії, прихильником якої був сам.

Індивід мусив підкорятися державі, раб – пану, а суспільство мало узгоджуватися з природою, з якої воно виникло. «Інтереси держава повинна ставити вище від усього іншого і повинна турбуватися, щоб вона добре керувалася. Для сприяння цьому не слід боротися проти справедливості і для своєї користі застосовувати насильство супроти загального добра. Бо держава, якою добре керують, є найбільший оплот: у ній усе міститься, і коли вона зберігається, все ціле, а гине вона, з нею разом і все гине». Найкращою державою Демокріт вважав демократію, бо в демократичному полісі навіть бідність – ліпше, ніж багатство в монархії. Адже демократія забезпечує вибір найдостойніших для сумлінного виконання державних обов'язків.

Громадяни не повинні переслідувати тих діячів, які справедливо притягали їх до відповідальності. Виборні особи також не повинні чекати на похвалу при відмінному виконанні своїх обов'язків. Пристойність вимагає підкорення закону, владі і розумовій перевазі, бо від природи керувати властиво ліпшому і дуже тяжко бути в покорі у гіршого. Кожна людина має навчатися мудрості, яка не стільки дана від природи, скільки від сумлінного навчання.

Твори Демокріта не збереглися, до нас дійшли лише фрагменти, цитовані різними авторами. Та і в цих фрагментах трапляються цікаві думки давнього мудреця про значення поділу праці, про виробничу діяльність та багато іншого і навіть ці нечисленні фрагменти свідчать, наскільки багатогранною була творчість Демокріта. Найцікавіші для нас здогадки і гіпотези, що стосуються соціальної проблематики. Вони містять багато раціонального. Головною ж заслугою Демокріта в соціально-пізнавальному плані є розробка концепції походження людини шляхом природного розвитку космосу, шляхом еволюції матерії завдяки різним комбінаціям атомів. Чітко простежується і проблема розуміння людини як політичної істоти, що живе в полісі і має підкорятися законам, що спрямовані на досягнення загального блага.

У творчості Демокріта уперше поставлена проблема еволюційного розвитку світу, частиною якого є світ людини. Це вже філософська теорія суспільства, в якій суспільство та людина (мікрокосм) мисляться як елементи космічного цілого. Проте ця теорія в цілому досить довільна й абстрактна, вона не спирається на достовірні факти соціального життя, а будується на гіпотетичних, вірогідних припущеннях. Тут емпіризм історичного дослідження суспільства

підмінено абстрактно-теоретичним, дедуктивним аналізом, що обмежувало пізнавальні можливості і робило однобічним історичний і філософський аналізи.

У дослідженні соціальної проблематики з цього часу чітко визначилися дві лінії – емпірична та абстрактно-теоретична. Для першої було характерно «заземлене» описування, в якому набір фактів не піднімався до рівня теоретичного узагальнення, для другої – характерною рисою був спекулятивний, абстрактно-теоретичний аналіз, що не спирався на дослідження фактичного матеріалу. Теорія пізнання ще не піднялася до розуміння діалектичної єдності емпіричного та теоретичного в науковому дослідженні, що й зумовило тривалість існування цих напрямів у науці та ґносеології як співіснуючих, але не взаємопов'язаних.

2. Матеріальне та ідеальне у філософії Платона

Платон (427–347 рр. до н. е.) – грецький філософ. Народився в Афінах. Справжнє ім'я Платона було Аристокл. Ім'я ж Платон (Широкоплечий) було йому дано в молодості за могутню статуру. Походив він зі знатного роду й одержав чудову освіту. У 407 р. став учнем Сократа і це дуже вплинуло на становлення поглядів Платона. У 399 р. Сократ, засуджений на смерть, закінчив життя в афінській в'язниці. Платон, що був присутнім на процесі, не був із Сократом у його останні хвилини. Побоюючись за власне життя, він залишив Афіни і з декількома друзями виїхав за кордон. До нас дійшли, очевидно, усі праці Платона. Вони нараховують 36 творів, поділених на 9 частин, що наочно демонструють розвиток філософії Платона.

Вчення Платона про суспільство і державу. Питання про тисячолітню значимість Платона виникає у кожного, хто ознайомився з його світоглядом і з художнім стилем здобутків. Платон – перший в Європі послідовний представник об'єктивного ідеалізму, засновник цієї філософії. Об'єктивний ідеалізм Платона є вчення про самостійне існування ідей як загальних і родових понять. Платон був першим філософом в Європі, що заклав основи об'єктивного ідеалізму.

Щоб зрозуміти політичні погляди Платона, необхідно зробити короткий екскурс в його філософські погляди. Світ, за Платоном, двоїстий та складається з ідей і речей. Ідеї являють собою не розумові конструкції, а надреальність, або зразки речей, їхні відвернені сутності.

В той час як ідеї є істинними, речі в силу своєї матеріальності – не істинні, оскільки, як вказував Платон, сама матеріальність сповіщає їхню сутність. Відштовхуючись від своїх філософських поглядів, Платон і розробив своє вчення про суспільство і державу. Що ж до політичних поглядів Платона, то варто спочатку зупинитися на формах держави, які виділяв мислитель. Платон розглядав чотири типи неправильного державного устрою, серед них: тимократія, олігархія, демократія, тиранія. Всі ці чотири форми держави є в тій чи іншій мірі – погіршення та перекручення форми ідеального правління.

„Тимократія”. Державний устрій, що базується на честолобстві, називається за Платоном «тимократією». Зміни в державі відбуваються через розбрат, що виникає там, де є влада. Вже з першими ознаками занепаду, виникає прагнення до збагачення та наживи. Спочатку в тимократичній формі зберігаються риси честолобного правління: правителі шануються, воїни – вільні, вони утримуються від будь-яких землеробських робіт, ремесел та інших видів наживи. В державі з таким політичним устроєм до влади не допустять мудрих людей, тут будуть схилитися на сторону тих, хто сильний духом, хто народжений не для миру, а для війни. Тут будуть в пошані військові хитрощі та маневри держава буде завжди у стані війни. Людина, що мешкає в такій державі – жорстока, хоча і освічена та прислухається до інших, сама не володіє словом. По відношенню до рабів – дуже жорстка, хоча і не зневажає їх; чужина з вільними людьми; з владою – слухняна. На думку цієї людини – головним для правителя – не вміти говорити, а добре воювати.

„Олігархія”. Перехід від тимократії в олігархію здійснюється в такий спосіб: скупчення золота в коморах у приватних осіб руйнує тимократію; вони, насамперед, вишукують, на що б його ужити, і для цього переробляють закони, не рахуючись з ними. Закінчується все це тим, що замість прагнення висунутися й мати почесні, розвивається схильність до корисливості і наживи, і одержують схвалення багатії – ними захоплюються, їх призначають на державні посади. З’являється заздрість та злість бідних людей проти багатих. Майнова протилежність, заздрість та злість призводять до повстання бідних проти багатих. Якщо результатом таких повстань є знищення вищого прошарку – багатих, то форма правління змінюється, і приходить демократія.

„Демократія” – це політичний режим, при якому народ обирає собі владу, а влада несе відповідальність за свої дії. „Тиранія” – це нічим не обмежена влада, що відрізняється жорстокістю і свавіллям.

Будучи супротивником тиранії, Платон не може, звичайно, йти шляхом теоретичного захисту прямого насильства та примусу. Тому порядок в державі виводиться ним з «природного порядку речей». Відповідно, в ідеальній державі враховуються природні схильності людей, а примус покликаний лише для того, щоб сприяти більш повній реалізації цих схильностей. Одні – схильні філософувати, в інших – переважає дух боротьби, треті – надають перевагу виробничій праці – такі передумови трьох класів суспільства. Але одночасно ці три функції держави: пізнання істини та написання правильних законів (філософи); забезпечення виконання законів (воїни або поліція, що у Платона приблизно одне й те саме); виробництво необхідних продуктів (ремісники та хлібороби). Одночасно це втілення трьох фундаментальних факторів буття – план ідеального буття. Проте, трьохкласова структура повинна бути жорсткою, оскільки її руйнування поведе за собою зруйнування всієї системи. Небезпека руйнації з’являється через те, що люди часто не розуміють власного блага, тому той, хто за природою – ремісник, прагне стати правителем, воїн хоче звільнитися від своїх обов’язків та займатися більш спокійною діяльністю, наприклад – ремеслом і т. д. лише ті, хто любить мудрість, здатні самостійно визначити своє покликання та без зовнішнього примусу та впливу реалізувати його. Тому вони можуть створювати ідеальну державу та бути її правителями. Вони повинні розробляти суворі правила для себе та для інших класів.

«Якщо для людей, видатних у філософії, - пише Платон, - виникла ... необхідність взяти на себе турботу про державу... ми готові впевнено відстоювати погляд, що в такому випадку буде втілений описаний нами державний лад. Втілення такого порядку цілком можливе, про неможливе ми не говоримо. А що це важко, ми визнаємо». Щоб здійснити проект, філософи повинні утворити аскетичне братерство, підкорити усе своє життя науці, розробці законів і вихованню молоді. Самі вони не можуть бути занадто молоді, а, навпаки, похилого віку. Вчені-мудреці уособлюють собою мудрість усього міста-держави. Тільки філософи повинні бути правителями і тільки за їх правління держава не буде знати зла. «Поки в містах, - говорить Платон, - не будуть царювати філософи, або філософувати нинішні царі і володарі, поки державна сила і філософія не зіллються в одне ... доти ні для держав, ні, навіть, думаю, для людського роду немає кінця злу». Вони (філософи) встановлюють для всього

суспільства норми справедливості. Така загальна схема. Однак Платон не вірить в силу тільки лише морального впливу з боку кращих. Тому саме солдати – поліцейські повинні здійснювати волю мудреців – старців. Їхнє виховання і спосіб життя, отже, повинні бути цілком підлеглі покладеній на них місії. Вони, за Платоном, живуть винятково в казармах, їм заборонено мати родину і власність. З дитинства вони виховуються в особливих пансіонах, займаючись гімнастикою, військовою справою і виховуючи в собі моральні якості.

Державна функція стану ремісників і хліборобів – годувати і забезпечувати правителів–мудреців і воїнів–поліцейських. У виконанні цієї задачі Платон бачить весь зміст їхнього існування. Їхнє особисте життя більш вільне, ніж життя військового стану і правителів, однак воно теж підпорядковане жорсткому регламенту, оскільки за ним пильно спостерігають стражі – воїни: допускається примус до праці, насильство над п'яницями і ледарями, приймаються міри щодо того, щоб ніхто не ставав ні занадто бідним, ні занадто багатим. Нарешті, в ідеальній державі не потрібні ні мистецтво, ні вільна наука. Вони лише відволікають від істини і сприяють моральному розкладанню. Забороняються і виганяються також усі релігії і міфології, за винятком єдиної й обов'язкової для всіх, заснованої на платонівському вченні про ідеї. Вона ж є і єдиною наукою і філософією. Цікаво і те, що Платон виявляє виразне розуміння недостатності як поліцейських заходів, так і заходів морального впливу: передбачається застосування методів маніпуляції суспільною думкою. Вони включають обман, дезінформацію, відволікання уваги на другорядні теми, обробку свідомості населення, що випереджає проведення державних заходів, організацію псевдосенсацій, приховання авторства законів, кампаній проти псевдо ворогів держави і народу як засіб придушення інакомислення і т. д.

Ідеальна держава Платона володіє чотирма головними чеснотами, на яких повинна була засновуватись ідеальна держава: мудрість – це здатність дати добру пораду про державу в цілому; мудрість – чеснота, що належить філософам; мужність – так само як і мудрість, властива невеликому колу осіб, хоча в порівнянні з мудрими цих осіб більше; на відміну від мудрості і від мужності, третя чеснота – «стримуюча сила», є якість не особливого чи окремого стану, а чеснота, що належить усім членам найкращої держави. Там, де вона існує, усі члени суспільства відзначають державні закони і існуючий уряд, що стримує злі наміри. Четверта чеснота – «справедливість» -

завдяки справедливості кожен стан у державі і всяка окрема людина, обдарована цією чеснотою, отримує в суспільстві своє призначення.

Аналізуючи ідеальну державу Платона, бачимо, що є ряд рис, які, на перший погляд, здаються утопічними. Але, є й інші риси, які можуть здатися і сучасними на сьогоднішній день. Головна ж мета трактату Платона про державу – проблема благородного і забезпеченого життя всього суспільства в цілому підходить і для тодішньої Греції і для нашої сьогоднішньої держави. Тобто люди намагаються якомога справедливіше розподілити функції керування державою між собою.

В державі з'являється повна свобода, відкритість та можливість робити те, що хочеш. В демократичній державі немає потреби брати участь в управлінні, навіть якщо ти до цього здатний; не обов'язково підкорятися, якщо ти не бажаєш; можна не воювати, коли інші воюють; не підтримувати мир, якщо ти проти цього. І знов таки, якщо будь-який закон забороняє керувати або судити, все одно можна робити те, що хочеш.

Платон ділить демократичну державу на три частини: трутні, багатії та народ. Одну частину складають так звані трутні: вони виникають тут внаслідок свавілля. При демократії ледве не стоять на чолі: найгірші з трутнів виголошують промови і діють, а інші всідаються ближче до помосту, дзижчать і не допускають, щоб хто-небудь говорив інакше. Іншу частину складають багатії. Третій розряд складає народ – ті, що трудяться своїми руками; їх найбільше, і при демократичному ладі вони – найвпливовіші, особливо коли зберуться разом. Коли з'являється тиран, він виростає саме з народного кореня, тобто як ставленик народу.

Перехід від демократії до тиранії відбувається тоді, коли через повну свободу люди перестають рахуватися навіть з законами, щоб „ні в кого і ні в чому не було влади над іншими”. Все примусове викликає обурення. З цього, за Платоном, і виростає тиранія: від необмеженої свободи виникає найбільше рабство. Ненаситне прагнення одного та нехтування іншого перетворює демократичний лад у тиранію.

У праці «Держава» Платон не проводить різниці між державою та суспільством. Як і інші мислителі того часу, він розглядав людину як істоту політичну, а соціальність ототожнював із державністю. Саме тому для Платона характерною рисою є розгляд етики в поєднанні з проблемами політики, а етика і політика органічно пов'язуються з ученням про суще (дійсне) та існуюче (природне) буття, між космосом, що досягається розумом, та космосом видимим, між еталоном і його зразком.

Жодна з існуючих форм державного правління не здатна забезпечити доброчесність, задоволення потреб громадян. Індивідуальні чесноти (мудрість, мужність, самовладання) не здатне забезпечити задоволення потреб громадян. Приклад таких суперечностей – загибель Сократа, оскільки його небажання поступитися моральними нормами, власними переконаннями й необхідністю виконання несправедливого закону зумовило вибір – випити цикуту й піти з життя. Ці чинники зумовили Платона розробити свою модель соціального устрою, здатного, на його думку, позбавити суспільство від суперечностей між індивідом і державою, між особистою доброчесністю та суспільною справедливістю.

Платонівська філософія являє собою надзвичайно складну систему знання, різні сфери якого логічно пов'язані між собою в єдине ціле. Але той факт, що вихідним принципом його теоретичної побудови є позаісторична абстрактна ідея як першооснова, першопочаток усього земного й історичного свідчить, що тут відсутні раціональні елементи у пізнанні соціальних явищ, які ми бачимо в інших філософів, котрі відштовхуються від конкретних явищ людського життя.

Логіка Платона йде в послідовності умовиводів від держави до індивіда, а не навпаки – від індивіда до держави. Це свідомо визначає тотальне підпорядкування індивіда державі. До такого підпорядкування Платон і приходять, фактично позбавляючи громадян державного права на приватне життя. Життя індивіда тут без останку підкоряється державному цілому. Індивідуальна свобода визнається тільки в тій мірі, у якій вона необхідна державі. Геніальний учень Платона Аристотель пішов далі за свого великого вчителя. Молодий учень Академії не завжди поділяв погляди вчителя, але перебував у школі Платон аж до його смерті (347 р. до н. е.). Проте його система дуже мало скидається на платонівське вчення.

3. Людина, суспільство і держава у творах Аристотеля

Аристотель Стагіріт (384–322 рр. до н. е.) – найвидатніший давньогрецький енциклопедичний учений, творчий доробок якого включає проблеми космології, фізики, зоології, теорії пізнання, буття, політичної економії, педагогіки, етики, естетики, риторики. Він основоположник логіки, психології та інших наук. Всебічно освічена людина з видатними інтелектуальними здібностями, талановитий педагог,

він був вихователем юного Олександра Македонського, засновником знаменитої школи перипатетиків – Лікею (ліцею). Аристотель залишив величезну творчу спадщину і мав численних послідовників свого вчення. Основні його праці – «Метафізика», «Категорії», «Аналітика», «Нікомахова етика», «Велика етика». «Політика», «Про душу» та ін.

Розглянемо його загальнофілософську концепцію. Аристотель критикує платонівські ідеї, оскільки вони немовби подвоюють світ (ідея – копія речей) і не відрізняються за змістом. Замість цього філософ розглядає річ як єдність форми та змісту. Чуттєво сприйняті речі, навколишній світ позначаються людиною, і розум не містить нічого такого, чого б не було раніше дано органами відчуття. Тому наукове знання – це відтворення буття, знання про нього. Знання відтворює загальне в речах, розкриває першопричини їх та складові елементи.

Аристотель розробляє логіку як науку про форми мислення, без якого неможливий сам процес пізнання. При цьому він розглядає логіку не як самостійну науку, а як неодмінний засіб кожної наукової дисципліни. Аристотель розрізняє пізнання діалектичне, що дає ймовірне знання, й «аподейктичне», що дає істинне, достовірне знання. Аналізуючи методи достовірного пізнання, він розкриває сутність дедуктивного методу в досягненні істинного знання і розробляє теорію силогізму – дедуктивного умовиводу, в якому з двох засновників одержують третє судження – висновок.

Це вже була справжня наука, що озброювала пізнання надійними засобами досягнення істинного знання, в тому числі й соціального. Визнаючи вічність існування світу у вічному русі, Аристотель прийшов до висновку про існування вічної причини світу і вічного рушія світу. Це – Бог, який є споглядаючим розумом, найвищою дійсністю. Кожен предмет матеріального світу являє собою єдність матерії та світу. Людина є вищою істотою матеріального світу, яку утворює матерія в органічному поєднанні з „формою” – душею. Душа містить у собі рослинні, тваринні та розумові елементи. Розум – частина душі, на відміну від інших складових, потрапляє ззовні і не гине при смерті тіла. Складна диференціація душевного устрою людини потрібна Аристотелю для аналізу життєдіяльності суспільства на рівні індивіда й держави та їх взаємовідносин.

Сенс життя людини – досягнення вищого блага через діяльність. Умовою досягнення блага є доброчесність, яка полягає в умінні визначатися у виборах доброго вчинку, потенційну можливість

реалізувати поставлену ціль. Ці проблеми розглядаються в його етичному вченні у безпосередньому зв'язку з проблемами філософії (праці „Етика Нікомаха”, „Етика Евдема”, „Велика етика”). Етика, на думку Аристотеля, забезпечує правильні норми поведінки з метою досягнення щастя та доброчесності. Діяльність у поєднанні з доброчесністю є блаженством і становить мету людського життя. Досягнення доброчесності (арете) забезпечується не лише через індивідуальну діяльність, а й через політичний устрій суспільства – державу–поліс. Лише в державі людина стає повноцінною, бо вона „за природою своєю є істота політична”, „істота соціальна. Той, хто живе поза державою, є недорозвиненою в моральному плані істотою”.

Свій трактат „Політика” Аристотель розпочинає з визначення держави як свого роду спілкування заради блага. Усім своїм громадянам держава мусить забезпечити справедливість, піклування про всіх членів. Правильні форми державного правління – монархія (царська влада), аристократія (влада небагатьох), політія (правління більшості). Це – нормальні форми, що забезпечують загальне благо і користь. Неправильні, ненормальні – тиранія (монархічна влада заради вигоди одного правителя), олігархія (влада, що піклується про вигоди заможних громадян), демократія (вигода неімущих). Ці форми засновані на засадах панування і не спрямовані на загальне благо.

На питання, який вид державного устрою найліпший, Аристотель відповідає, що те життя блаженне, в якому немає перешкод для доброчесності, де є саме помірковане життя. Він виступає апологетом середніх верств рабовласницького суспільства, і не виступає проти рабства, а намагається теоретично обґрунтувати його природність посиленням на „фактичні” дані. Панування і підкоряння необхідні й корисні, бо диві істоти від природи різняться між собою.

Соціологічні погляди Аристотеля проникнуті думкою про необхідність зміцнення рабовласницької держави, бо іншої держави тоді просто не існувало. Для Аристотеля держава була в ідеалі системою, здатною забезпечити благо для найчисленнішої групи середніх верств суспільства, до якого раби не належали як громадяни. Система Аристотеля містить дуже багато елементів соціологічного знання. Вони належать до предметної сфери протосоціології. Він започаткував елементи наукового знання про соціальне управління, визначив певні його завдання. Звичайно, це не сучасна система наукового знання про структуру та функції розвитку соціальної

системи. Проте це вже було теоретично поставлене питання про необхідність створення системи знань, на основі якої можна здійснювати управління соціальними процесами.

Попередники Аристотеля теж зауважували про необхідність управління державою, суспільством, але розумівся під цим сам процес управлінської діяльності, а не теоретична система знань для її забезпечення. Розглядаючи державу як синтез усіх форм спілкування заради досягнення вищого блага, Аристотель порушує питання про необхідність науки, що забезпечувала б реалізацію такої мети. Вище благо може реалізувати наука, що займається управлінням („Нікомахова етика”). Такою наукою є наука про державу – політика.

Політика як наука визначає, які ще науки потрібні для держави і які матеріали з них мають вивчати громадяни. Знання і засоби цих наук мають спрямовуватися на освіту людей, без чого неможливо досягти вищого блага і доброчинності. Різним аспектам управління державою присвячено багато розділів у працях „Політика” та „Нікомахова етика”. Аристотель уперше піднімає і частково досліджує проблему способу життя. Він зазначає, що спосіб життя в значній мірі залежить від пізнання, від того, що людина розуміє під щастям чи благом.

Він виділяє три способи життя:

- брутальний, грубий, коли люди під благом і щастям розуміють лише розваги та втіхи, ведуть відповідний спосіб життя;
- державний спосіб життя, під яким люди достойні та діяльні розуміють пошану, яка майже і є метою цього способу життя;
- споглядальний спосіб життя. Останній Аристотелем не коментувався, оскільки споглядання як глибоко теоретична діяльність цінне само по собі, то можна припустити, що це і є найдосконаліший спосіб життя.

Досить глибоко розглянув Аристотель і таку суто соціологічну проблему, як дозвілля та вільний час. Дозвілля – початок усього й умова розвитку доброчинності та політичної діяльності людини, по суті своїй істоти політичної.

В соціології дозвілля (вільний час) спочатку ототожнювалося з позаробочим часом, а нині (виключаючи неодмінні часові витрати, що йдуть на сон, їжу, інші фізичні й фізіологічні витрати) пов'язується з тим вільним часом, що безпосередньо витрачається на рекреативні процеси та духовний і фізичний розвиток людини (фізичні заняття, активний відпочинок, хобі, соціальна та політична діяльність, навчання, культурне споживання, заняття з дітьми, спілкування тощо).

По Аристотелю дозвілля – це не просто вільний час, а час, заповнений різноманітними заняттями – філософським умоспогляданням, іграми та вправами, забавами, що викликають почуття задоволення, мистецтвом, музикою, бесідами та спілкуванням. Кількість і якість дозвілля залежить від форми державного устрою. Щастя царів – у дозвіллі, тирані ж зацікавлені у відсутності його. Аристотель пов'язує відсутність дозвілля з бідністю.

Надзвичайно цікаві думки Аристотеля, що несуть у собі начерки і абрис аксіології – теорії цінностей. Щоправда він не ставить питання про цінності як наукову проблему, хоча досить вільно оперує цим поняттям в його аксіологічному значенні. Він характеризує людське життя як вищу цінність, закликає державних діячів робити все заради життя. Ціннісний підхід учений використовує в порівняльних оцінках значення багатства і доброчинності в політичній системі. Аналізуючи аристократичну форму державного устрою, за якої влада може бути куплена за гроші, Аристотель підкреслює, що подібні заходи призводять до того, що держава стає користолюбною. А там, де доброчинність не цінується, не може бути міцного аристократичного устрою. Цінність державних діячів визначається у відповідності з їх інтелектуальними та фізичними можливостями.

Найоптимальніший державний устрій буде там, де «природа наділила фізичною силою молодих, а розсудливістю старших», а тому корисно і справедливо провести відповідним чином і розподіл обов'язків між ними». Такий розподіл відповідатиме їх цінності. Той факт, що Аристотель наблизився до розуміння цінності на практичному і теоретичному рівні, опосередковано підтверджується його політекономічними дослідженнями, де він за міру оцінки приймає гроші.

Розглядаючи товарний обмін на прикладі архітектора і чоботаря, Аристотель показує, як потреба в обміні продуктами праці приводить до виникнення посередника – грошей, які виступають мірою оцінки різних продуктів діяльності виробників. Завдяки грошам можна порівнювати різні товари і здійснювати взаємообмін продуктами діяльності між землеробами, ремісниками, митцями і т. д.

У своїй знаменитій «Метафізиці» Аристотель вводить систему класифікації наук на теоретичні (філософія, математика, фізика), практичні (етика, політика), творчі (прикладні науки, мистецтво та ін.). Доводячи, що знання походять з відчуттів, але не тотожні їм (оскільки знання несе елемент загального про буття). Аристотель показує, що

предметом чуттєвого сприйняття є одиничне й випадкове. Тому навіть дані простого досвіду, що походить від чуттєвого, є лише фактом одиничним, і воно без узагальнення не може вважатися науковим. Саме з цієї причини ні досвід емпіричних досліджень, ні історичні науки не розглядалися і не узагальнювалися Аристотелем. Більше того, у своїй «Поетиці», говорячи про поезію та історію, він зауважує, що поезія більш філософська, ніж історія, бо «поезія більш говорить про загальне, а історія – про одиничне». І це дивує, бо Аристотель, орієнтуючи науку на вивчення дійсності, сам займався соціальними дослідженнями, збирав необхідний фактичний матеріал. Відомо, що він зібрав дані про конституційний лад 158 грецьких держав – полісів, які використав у праці «Афінська політія». Багатогранна наукова діяльність Аристотеля, неперевершеного генія античної Греції, який залишив глибокий слід в історії духовної культури і творча спадщина якого викликає глибокий інтерес, і збуджує творчу думку й сьогодні. Філософські, соціально-філософські, соціологічні, моральні, етичні, естетичні, політичні, економічні дослідження великого мислителя не втрачають своєї актуальності упродовж тисячоліть.

Підсумовуючи огляд розвитку соціального знання в стародавньому світі, ми бачимо, який великий якісний стрибок воно зробило в своїй еволюції від найвіших міфологізованих уявлень про дійсність до теоретичних систем, на яких будувалися соціально-філософські та природничо-наукові знання. Антична культура та наука створили могутній потенціал для подальшого розвитку пізнання природи і суспільства. Вони заклали основи європейської цивілізації, від якої беруть початок сучасні науки.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи:

1. Демокріт про людину як частину мікрокосмосу.
2. Держава і демократія у творчості Демокріта.
3. Проблема еволюційного розвитку світу у творчості Демокріта.
4. Вчення Платона про державу і суспільство.
5. Платонівська абстрактна ідея як першооснова усього земного.
6. Аристотель про логіку як науку про форми мислення.
7. Вчення Аристотеля про людину.
8. Держава у працях Аристотеля.
9. Аристотель про спосіб життя людини.
10. Теорія цінностей у творчості Аристотеля.
11. Система класифікації наук по Аристотелю.

Лекція V.

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ПІЗНАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ

План

1. Історіографія – галузь історичної науки.
2. Логографи – перші представники давньогрецької історичної думки.
3. Творчий доробок логографів – фундамент для розвитку історичної науки.

Література [6; 15; 35; 46; 57; 68; 102; 165; 175]

1. Історіографія – галузь історичної науки

Міфологічне та епічне відображення минулого в історії європейської культури уперше витіснилося розповідною історією у стародавніх греків та римлян. Цей процес відбувся в період VII – VI ст. до н. е., коли поступово зароджується якісно нова форма описування дійсності – історіографія, яка розвивалася паралельно з філософією. Її поява збігається з виникненням класової структури і політичної організації суспільства.

Історіографія та філософія змінюють попередні уявлення людини про природу, суспільство, відтісняючи поступово міфологію та епос на задній план. З виникненням історичної науки формується історична свідомість греків та римлян, а історична пам'ять цих народів матеріалізується в письмових джерелах та документах. Писана історія перетворюється в могутній фактор соціального виховання на прикладах героїчних подвигів предків, стає важливим компонентом ідеологічної і політичної боротьби. Історична наука вносить у порівнянні з міфом та епосом нові елементи відтворення подій та явищ: їх хронологічну послідовність, описування подій у просторі і часі, спроби розкриття їхніх причин, фіксацію одиничного й особливого без аналізу загального, оскільки останнє лишилося як подібність, аналог одиничного та ін.

Розвиток історії йшов паралельно з іншими пізнавальними процесами, оскільки ні міфологія, ні епос, хронологічно звернені до минулого, не могли розв'язати нові проблеми, що поставали з появою нової політичної організації суспільства – її соціальною структурою, системою нових суспільних та міждержавних відносин, новим сприйняттям соціальних реалій.

Спільні інтереси класового суспільства породжують нові форми їх відображення, обґрунтування та захисту, зумовлюють появу більш досконалих засобів аналізу соціальних проблем та методів їх розв'язання. Здійснюється спеціалізація розумової діяльності, що теж відбивається на розвитку пізнання. Виникають нові форми суспільної свідомості – політична, правова, філософська та ін.

Філософія замінила споглядальне конкретно – чуттєве, художньо – образне сприйняття дійсності в міфології та епосі раціональним, теоретичним пізнанням. З її появою буденний, емпіричний рівень відображення дійсності «добувається» глибшим, фундаментальнішим – теоретичним. Відбувся перехід від чуттєвого знання до теоретичного, від одиничного відображення до загального. Усвідомлення тодішньої філософією цих проблем різко негативно відбилося на розвитку історії як науки.

Сьогодні ніхто не заперечує, що корінням генеалогічного дерева науки XX ст. є антична філософія (першодіалектика) – «мати наук». Хоча це тривіальна істина, проте при більш ретельному аналізі виявляється, що вона не безперечна. Справа в тому, що майже паралельно з розвитком античної філософії VII – V ст. до н. е. відбувається становлення історичної науки, пов'язаної з іменами перших представників давньогрецької історичної думки, названих логографами. З їх творчістю пов'язане виникнення першої історичної прози в Греції.

2. Логографи – перші представники давньогрецької історичної думки

Розрізняють два покоління логографів: - старше (VI – перша половина V ст. до н. е.), до якого належали Кадм з Мілету, Скілак з Каріанди, Гекатей Мілетський, Євгеон із Самоса, Харон з Лампсаку та ін. і - молодше (друга половина V ст. до н. е.) – Ксанф – лідієць, Гелланік з Лесбосу, Ферекид та ін. З діяльністю логографів антична

традиція пов'язує перехід від усної розповіді про події географічного, побутового чи історичного характеру до їх писемного запису.

Мілетянин Кадм уперше замість віршів передавав свої розповіді прозою, фіксуючи їх письмово. У творчості логографів відображені генеалогії древніх родів і географічні знання. На основі переосмислення легенд і міфів вони намагалися відтворити історію грецьких полісів, «варварських» (чужих) країн і т. д., про що свідчать фрагменти з творів Гекатея, Ксанфа, Харона, Гелланіка та ін. Але, на жаль, до нас не дійшло жодної завершеної, повної праці логографів. Найбільшою заслугою логографів, особливо їх молодшого покоління, є спроби описування історичних подій і процесів на основі легенд, оповідей, документальних матеріалів тощо. Вони намагалися відкинути містичне, ірраціональне, міфологічне, замінити все це раціональним осмисленням на основі здорового глузду.

Історія була тоді єдиним нефілософським суспільствознавством, і її головні труднощі полягали в розмежуванні не з іншими сферами соціальних емпіричних досліджень (такі були відсутні), не з філософією (ця межа була очевидною), а з міфічним переказом, тобто з «пізнанням» історії, яке не містило в собі наукового елемента. Школа логографів у певній мірі поставила питання про достовірність історичного матеріалу. З нею безпосередньо пов'язана проблема критичного ставлення до міфології. З діяльністю логографів можна пов'язати появу принципів вибору, класифікації та викладення фактів, що розкривають історію окремих полісів – держав та народів. Вони першими почали використовувати документальні джерела та раціональні розповіді про минулі історичні події.

Логографи, писав Діонісій Галікарнаський (грецький історик I ст. до н. е.), «переслідували завжди одну мету: зібрати в одне ціле всі перекази для кожного народу або держави, які збереглися у місцевих жителів або були записані в релігійних і світських книгах». Для логографів характерне «раціоналістичне осмислення міфів та легенд, що свідчать про зачатки наукової критики»; в їх творчості використовувалися «власні спостереження та осмислення фактів, розпитування та дослідження».

Значним науковим здобутком логографів є введення ними в історичне описування фактору часу. На основі хронік, списків посадових осіб, зіставлення фактів логографи намагалися відтворити хронологічну послідовність. У їхніх працях події розгорталися від

минувшини до сучасності як, наприклад, в «Генеалогіях» Гекатея Мілетського. Це був дуже важливий набуток культури та науки того часу. Адже в міфах час, по суті, не фіксувався; в епосі він консервувався лише в межах зображувальних подій далекого минулого, а соціальні організації та ідеали теж були спрямовані в минулі часи «золотого віку». Цим грішили і міфологія, і епос.

У праці Гелланіка «Аттіда» відображається хронологічно послідовний літопис подій і фактів, що відбувався в Афінах та інших місцях Греції.

Часова і просторова систематизація та групування матеріалів і фактів, критичне ставлення до різноманітних інформаційних джерел та раціоналістичне переосмислення матеріалів, використання власних спостережень і розвідок – це принципово нові елементи, що були внесені в соціальне знання та пізнання логографами. Їхній творчий доробок став фундаментом, на якому зводилася власне історична наука.

Логографів ще не можна назвати істориками в суворому значенні цього слова, хоча з їх діяльності трактується шлях до історичної науки. Логографи не спеціалізувалися на дослідженні історії, хоча й започаткували її. У такій же мірі їх можна вважати першопроходцями, що заклали основи літературної прози стародавніх греків і були першими грецькими географами (оповідання Скілака про подорож до Індії, велика праця Гекатея Мілетського «Землеописання», яка містила багатий географічний матеріал країнознавчого характеру та, можливо, карту із зображенням ойкумени – заселеної людьми частини суші).

Разом з тим логографів можна назвати енциклопедистами свого часу. Такі люди з'являються переважно на переломних етапах розвитку культури і започатковують не якийсь один, а різні напрямки духовної діяльності наступних поколінь. Їхня творчість не позбавлена суперечностей. «Батько історії» Фукидід неодноразово згадує ім'я логографа, «сина Гегесандра» - «історика Гекатея», який під час «перебування в Фівах перерахував жертвам свій родовід (родоначальник якого, шістнадцятий предок, за його словами, був Богом)... І ось, коли Гекатей послався на свій родовід і в шістнадцятому коліні звів його до Бога, вони протиставили йому свої родовідні розрахунки і заперечували походження людини від Бога».

Жерці протягом багатьох століть вели облік родоводів царів та жерців і, за їх словами, за «11340 літ у Єгипті царствовали тільки смертні люди, а не боги в людському образі». Жерці проілюстрували

Гекатеєві свої аргументи на родоводі 345 поколінь земних людей – «піромісів» (чи «прекрасних і благородних людей», де «піроміс» походив від піроміса) і 345 великих статуй яких зберігалися в храмі.

3. Творчий доробок логографів – фундамент для розвитку історичної науки

Творчість логографів, як енциклопедистів свого часу, мала велике значення для розвитку духовної діяльності наступних поколінь. Як зазначалося, творчість логографів не позбавлена суперечностей, які були пов'язані з перерахуваннями жерцями своїх родоводів, в основі яких був Бог. Конфлікт між жерцями і логографами полягає у тому, щоб передати протистояння своїх родових розрахунків. Ілюстрація класичної ситуації, повторюваної в різні часи, за якої раціональні принципи аналізу та діяльності щодо інших об'єктів нерідко вступають у суперечність, коли вони спрямовуються до творця і зачіпають його особисті інтереси. Так і у випадку з Гекатеєм: раціонально переосмислюючи міфологеми заради істини, він сам, можливо, і не свідомо, створював міфологему божественного походження засновника власного роду.

І це не дивно: кожна епоха творить свої міфи, зумовлює людську причетність чи відмежування від них, у залежності від рівня їх соціального престижу, групових та особистих інтересів і т. ін. Та скільки б не було суперечностей чи недоречностей в історичних творах логографів, які дійшли до нас, все ж вони ніяк не зменшують їхньої ролі у виникненні історичної науки. Логографів можна називати праісториками, протоісториками, попередниками істориків – мандрівниками (залежно від конкретних обставин).

Що стосується процесу формування нової галузі суспільного знання – історії, то її витоки, генезис і принципи безпосередньо пов'язані з творчістю тих логографів, що займалися проблемами історії суспільства, і саме в цій ролі вони є попередниками цілої плеяди грецьких учених, професійна діяльність яких зосереджувалася на історичних дослідженнях, написанні історії. На ґрунті історичного доробку логографів виникає перша наука про суспільство, яка опирається на емпіричний матеріал, дані спостережень учасників подій, на матеріали тогочасних документів, інші джерела. Розробляються перші принципи пізнання соціальних явищ, перші

спроби осмислення логіки пізнання. Усі ці процеси пов'язані з виникненням історії як науки.

Підсумовуючи зазначимо, що виникнення і розвиток історіографії як галузі історичної науки та логографів як перших представників давньогрецької історичної науки мало велике значення для вдосконалення духовної діяльності наступних поколінь. Важливим здобутком логографів було не тільки те, що їх в античній науці називали творцями літературного жанру, географами, мандрівниками та енциклопедистами, а те, що вони вперше досліджували проблеми історії суспільства і заклали основи нової науки – суспільствознавства.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи:

1. Історіографія – якісно нова форма описування дійсності.
2. Писана історія – могутній фактор соціального виховання.
3. Перевага історії над міфами та епосом.
4. Причини появи нових форм суспільної свідомості.
5. Логографи як представники першої історичної прози в Греції.
6. Характеристика старшого і молодшого покоління логографів.
7. Перші наукові здобутки логографів на основі документальних джерел.
8. Причини конфлікту між логографами і жерцями.

Лекція VI.

ТВОРЧИСТЬ ПРОВІДНИХ ІСТОРІОГРАФІВ І ЛОГОГРАФІВ В ІСТОРІЇ СОЦІОЛОГІЇ

План

1. Геродот і Фукідід.
2. Полібій і Тацит.
3. Значення доробок представників історичної науки для розвитку соціології.

Література [36; 57; 69; 146; 160; 162; 165; 175]

1. Геродот і Фукідід

Геродот (490–480 – близько 425 рр. до н. е.) у своїй праці, яка умовно була названа «Історія», описує грецько–перські війни з 500 до 478 рр. до н. е., які вели вільні давньогрецькі міста–поліси проти східної перської деспотії. Завершилися вони у 449 р. до н. е. перемогою греків і піднесенням ролі Афінів у житті рабовласницької грецької держави як домінуючої політичної сили. Робота Геродота цікавить нас не як історичний документ, що розповідає про певні події, то справа істориків. Для соціології вона цінна як певний пізнавальний документ, що містить ряд нових елементів, пов'язаних з науковими дослідженнями соціальних процесів.

Велика заслуга Геродота полягає в тому, що він, як і його попередники логографи, намагається раціонально переосмислити величезний історичний матеріал – генеалогії, місцеві хроніки, землеописання, письмові та усні легенди й оповіді, матеріали логографів, розповіді очевидців, свідків та учасників подій, особисті спостереження і т. д. І хоча в цій раціональності він не завжди послідовний, оскільки вважає, що важливіше передати розповідь про певну подію, а не визначати її достовірність, проте в ряді місць досить критично ставиться до відтворених фактів. Про характер роботи Геродота з джерелами інформації свідчить таке його зауваження: «До сих пір я розповідав про те, що бачив своїми очима, керуючись власними судженнями чи відомостями, котрі я збирав особисто. Тепер я хочу повідомити те, про що дізнався з розповідей із єгипетської історії».

Якісно новим моментом побудови Геродотом своєї «Історії» є введення принципу, що об'єднує його твір в одне ціле. Цим принципом виступає ідея боротьби Греції зі Сходом, переваги вільних греків над уярмленими східними варварами. Геродот, що, правда, не міг подолати численних забобонів свого часу, тому його погляди багато в чому суперечливі. Йому ще бракує органічної єдності, цільності, строгої наукової визначеності при описуванні та поясненні подій. Проте його «Історія» з фактографічного боку – перше історичне дослідження, з якого розпочинається інтенсивний розвиток науки про суспільство, де наявні елементи наукового дослідження соціальних явищ, а саме: - критичний аналіз окремих повідомлень та фактів; - хронологічна послідовність і системність викладу матеріалу; - намагання достовірного викладу фактів; - посилення і вказівки на відповідні джерела історичної інформації тощо. Усе це дало підстави Цицерону назвати Геродота «батьком історії». У творчості Геродота людина вперше виходить на арену історії як її головний і єдиний суб'єкт.

Фукідід (близько 460 – 400 рр. до н. е.) сам брав участь у Пелопонеській війні в 424 р. до н. е. (був стратегом і командуючим афінською ескадрою). За запізнення з військовою допомогою афінському гарнізону, який потерпів поразку, Фукідіда було засуджено на вигнання. Там він і займався упродовж 20 років збиранням матеріалу для своєї видатної праці з історії Пелопонеської війни, яка йшла між грецькими полісами з 431 по 404 рр. до н. е. Фукідід описав події з початку війни до осені 411 р. до н. е. у праці, що дістала назву «Історія».

«Історія» Фукідіда – це унікальна праця з точки зору її наукової достовірності. Її автор, за свідченням дослідників, не використав жодного недостовірного факту. Тут наявні всі основні елементи, що характерні для наукового дослідження: послідовність логіки викладу матеріалу, спроба знайти соціальні детермінанти подій, суворий відбір фактичного матеріалу на основі ретельної перевірки, усунення повчань та авторських сентенцій і оцінок, суб'єктивного ставлення до зображувального, яке є досить типовим не лише для логографів, а й для істориків пізніших часів. Оцінюючи наукове значення доробку Фукідіда, слід зазначити, що ті принципи історичного дослідження, які він висловлює у своїй праці, є, по суті, універсальними принципами соціального пізнання, в т. ч. й соціологічного.

У першій частині «Історії» Фукідід ставить проблему достовірності використаних матеріалів про події Пелопонеської війни, підкреслюючи,

що він поставив «собі завдання описувати їх, одержуючи відомості не шляхом розпитування першого–ліпшого і не за власним розсудом, а зображати, з одного боку, лише ті події, у яких самому довелося бути присутнім, а з другого – розбирати повідомлення інших зі всією можливою точністю». Вказуючи на таке важливе джерело для розуміння описуваних подій, як промови, Фулідід зауважує, що їх не можна точно передати, тому він «наскільки можливо, дотримується загального смислу дійсно виголошених промов».

Фулідід прекрасно розумів, наскільки «ускладнені історичні пошуки» давно минулих подій і фактів. Описуючи з перших сторінок прадавню історію племен і народів, що проживали на території Греції, Фулідід критично оцінює легендарні й поетичні розповіді про минуле. Поети «перебільшують і прикрашають оспівані ними події», говорить він, а історії, «які пишуть логографи (більш вишукано, ніж правдиво)», перетворилися в легендарні і «за давністю не піддаються перевірці». Він відкидає свідчення людей у залежності від їх суб'єктивного ставлення до воюючих сторін чи від сили їх пам'яті.

З упевненістю людини, що сумлінно виконала свій обов'язок, Фулідід пише: «Моє дослідження, при відсутності в ньому всього легендарного, можливо, здається малопривабливим. Але якщо хто захоче дослідити достовірність минулих і можливо майбутніх подій (які можуть повторюватися завдяки властивостям людської природи в тому ж чи подібному вигляді, то для мене буде достатньо, якщо він визнає мої дослідження корисними. Моя праця створена як надбання навіки, а не для хвилинного успіху у слухачів». У цьому ємкому лаконічному уривку закладено дуже багато: - скепсис до легенд та міфів як джерел історичної науки; - ідея повторюваності в історії «завдяки властивостям людської природи»; - впевненість у корисності здійсненої праці для майбутнього.

Докоряючи тим, хто не «утрудняє себе пошуком істини», Фулідід заперечує значення прикмет (прикмет), чудес, втручання богів в історичні події. Так, розповідаючи про афінського державного діяча й полководця Нікія, він зневажливо зауважує, що той надавав великого значення прикметам і т. п. Слід звернути увагу й на ніби мимохідь висловлену Фулідідом фразу про події, «які можуть повторитися». У цьому висловлюванні міститься зачаток ідеї історичного круговороту, циклічності розвитку суспільства, яке стане однією з центральних у пізніших історичних і соціально-філософських концепціях. При цьому він виходить з того, що повторюваність подій і доль впливає

з властивостей людської природи, а не з якихось містичних чи космічних начал. Тут, правда, мається на увазі повторюваність (подібність) індивідуальних дій та доль, тоді як концепції круговороту розглядатимуть циклічність в розвитку народів, держав, культур і т. п.

Переконаність у можливому повторюванні соціальних явищ та процесів, виникнення можливих аналогій у майбутньому – основа впевненості Фулідіда в корисності своєї праці для прийдешніх політиків, які мають враховувати в своїй діяльності досвід і помилки минулого. Це – надзвичайно істотний новий елемент, який сам Фулідід, можливо, усвідомлював не повною мірою, хоча, по суті, це прообразгносеологічного принципу, пов'язаного з прогнозуванням, передбаченням розвитку подій у майбутньому на основі знання про минуле та сучасне, якщо воно базується на достовірному знанні та вивірених фактах.

«Історія» Фулідіда з боку фактології майже бездоганна. Якщо той чи інший факт не підтверджується відповідними джерелами, то Фулідід робить застереження, що не міг установити його точно. Дослідження історії Пелопонесської війни приводить Фулідіда до розуміння різниці між причиною та приводом подій. Історичні процеси він розглядає як діяльність людей, зумовлену особливостями «людської природи» з їх прагненням до здійснення своїх надій, інтересів, до влади, з намаганням позбутися бідності чи збільшити свій достаток. Ці властивості людської натури і є причинами повторюваності самої історії.

Фулідід звертає увагу на роль географічного положення, багатства держави та їх впливу на хід історії. І це надзвичайно цікаво, оскільки тут фактично вперше в історії суспільної думки зовнішні фактори впливу на історичні процеси виступають не в образі богів чи фатуму, а мають земне – природне чи соціальне походження. Творчість Фулідіда, принципи його історичного описування істотно вплинули на подальший розвиток історичного знання і творчості наступних поколінь істориків, таких як Ксенофонт (близько 430–355 чи 354 р. до н. е.), який безпосередньо продовжив роботу Фулідіда й описав події з 411 до 362 р. до н. е. у праці «Грецька історія»), Полібій, Плутарх та ін.

2. Полібій і Тацит

Полібій (близько 201–120 рр. до н. е.) – давньогрецький історик, після перемоги Риму над греками був заложником і 16 років прожив у Римі, автор проримської праці «Всесвітня історія». У творчості Полібія ми

знаходимо кілька нових принципів, що розширюють межі соціального пізнання. Уже сама назва праці показує, що її автор виходить за межі старої традиції розглядати історичні процеси локально (культурні греки і чужинці варвари з їх незрозумілою мовою та дивними звичаями й культурою). Полібій розглядає історичні процеси у їх взаємозв'язку.

Важливим фактором розвитку всесвітньої історії, на його думку, є державна машина. Вона досягла абсолютної досконалості в політичній системі Римської держави, що й зумовило панівну роль Риму в долі «всезагальної історії» народів Греції, Македонії, Єгипту, Сирії, Карфагену, Малої Азії та ін. Полібій доводить, що Римська держава завдяки впливу долі (телеологічної мети) змогла належним чином спрямувати історичні події і «підкорила їх одній меті», коли історія стає ніби єдиним цілим, де події в Італії та Лівії переплітаються з еллінськими та азіатськими і все зводиться до того самого завершення, до одного кінця. Доля є неминучою і всемогутньою, і саме вона визначає, який народ чи держава покликані стати ведучою силою в історичному процесі, що розвивається по колу. Політичні форми держави змінюються одна за одною, маючи між собою спотворені проміжні «ненормативні» форми: монархія – тиранія – аристократія – олігархія – демократія – анархія (охлократія). Анархія призводить до встановлення монархії, і таким чином коло замикається, а історія повторюється завдяки впливу неблаганної долі.

Проте Полібій не завжди послідовний у визнанні значення долі, оскільки при розгляді інших подій ніби забуває про її існування. Так, у його творчості чітко визначається розуміння ролі історичної особи в суспільстві, яка здатна прискорити чи загальмувати розвиток тих чи інших політичних структур та процесів, боротися проти «сили долі», переслідуючи свої цілі та інтереси. В цьому контексті він аналізує діяльність Ганнібала, Персея, Сципіона Старшого та ін. Своєю особливою заслугою Полібій вважає відкриття того, що всі суспільні явища породжуються певними причинами земного походження. «Не варто, - пише він, - залучати божество для пояснення таких випадків, коли існує можливість віднайти, від чого чи завдяки чому відбувалося те, що сталося».

На відміну від Фукідида, який концентрував увагу на точності описування історичних подій, Полібій вбачає своє завдання в поясненні їх, у розкритті взаємопов'язаних причин. Доля, божество і фатум Поліція – філософа відступають на другий план у Полібія – історика і вченого. Про це свідчить і те, що причини війн він вбачає в

зіткненні торгових інтересів. Історична концепція Полібія – приклад перетворення історичної науки в ідеологічну силу панівного класу рабовласницького Риму. Запеклий прихильник (і злочинник!) Риму, що покоровив Грецію – його вітчизну, Полібій свідомо перетворює історію в знаряддя активного ідеологічного звеличення Римської імперії. У цьому знайшов відображення процес формування держави як могутньої сили, що визначає долю індивідів, класів і народів.

У творчості Полібія визначилося розуміння історичної науки як наставниці життя, і тому він не випадково підкреслював, що вона має бути прагматичною (від *pragma* – діло), корисною, діловою. Визначеність загальної концепції і принципів пізнання історії, що так чітко відобразилися у «Всесвітній історії» Поліція, значною мірою вплинули на розвиток соціологічних концепцій епохи Відродження, особливо на творчість Н. Макіавеллі. Посилення могутності Римської імперії, політичні амбіції всевладних імператорів та претендентів на трон, політичні авантюри й інтриги відобразилися на процесі прагматичного пізнання, в тому числі й історичного. Ці процеси яскраво відтворив у своїх працях римський письменник та історик Тацит.

Публій Корнелій Тацит (близько 58 – 120 рр. н. е.) відомий своїми працями «Історія», «Аннали», у яких відтворюються переважно сучасні йому події в житті Римської імперії. Суперечливість імперської епохи відбилась і в творчості Таціта, коли він аналізує діяльність імператорів з точки зору не лише їх позитивної, але й реакційної діяльності. Діалектичне сприйняття історичного процесу – чи не найхарактерніша риса цього історика. У пізнавальному аспекті творчість Таціта становить інтерес у зв'язку з тим, що він, порівнюючи республіканський та імперський Рим, звертає увагу на ті соціальні й політичні умови, які безпосередньо чи опосередковано впливають на достовірність історичного матеріалу.

Перша книга «Історії» Таціта розпочинається саме з цього: «Події попередніх восьмисот двадцяти років, які пройшли з часу заснування нашого міста (Рима), описували багато хто, і доки вони вели оповідь про діяння римського народу, розповіді їх були красномовними та щирими. Але... після того... як усю владу прийшлося зосередити в руках однієї людини, ці великі таланти перевелися. Правду почали всіляко спотворювати – спочатку через незнання державних справ, котрі люди почали вважати для себе сторонніми, потім – з бажання полестити можновладцям, або навпаки з ненависті до них. До думки

нащадків не стало діла ні огудникам, ні лестунам. Але якщо лестощі, якими користується історик для того, щоб досягти успіху, огидні кожному, то до наговорів і наклепів всі охоче прислуховуються; це й зрозуміло: лестощі несуть на собі відбиток рабства, тоді як підступність виступає під личиною любові до правди».

Тацит вказує на головну причину спотворення соціальної інформації, що криється в соціально–політичній системі, політичному режимові, рівні забезпечення інформаційним матеріалом, характером ставлення суб'єкта до пануючої системи суспільних відносин і породжуваних нею суб'єктних мотивів творчої діяльності тощо. Значення останніх для дослідника історії він прекрасно розуміє і завершує наведену думку наступною порадою: «... тим, хто вирішив непохитно дотримуватися істини, ... потрібно вести свою оповідь, не піддаючись любові і не відаючи ненависті».

3. Значення доробок представників історичної науки для розвитку соціології

Аналіз генезису історичної науки показує, що саме в ній виникають і усвідомлюються важливі принципи соціального пізнання, оскільки об'єктом історичної науки була людина, суспільство, соціальні фактори. Логографи та історики, фіксуючи події, були першими, хто спеціалізував процес пізнання щодо суспільних явищ. І це не випадково, адже на відміну від філософських досліджень, що розглядали буття в контексті всесвіту, логосу, історіографи мали конкретний об'єкт – суспільство, що об'єктивно сприяло постановці та вирішенню завдань, пов'язаних із розробкою принципів пізнання соціальних явищ. Багато з них стане предметом особливого вивчення через століття і тисячоліття, як наприклад, проблема соціального фактору.

Непересічною заслугою логографів та істориків античності є систематичне описування та письмове фіксування історичних подій і фактів, постановка питання про достовірність та істинність соціальних фактів і їх критеріїв, започаткування історичної критики, введення важливого принципу – хронологічного відтворення подій і фактів за часом їх звершення, констатування чинника історичного простору звершення подій, постановка в центр дослідження діяльності історично реальних осіб, а не богів чи міфологічних героїв.

Античні історики уперше в науковій практиці зробили спробу дати концептуальний виклад історичного матеріалу через систему

ідеологічного бачення соціального світу; в їх творчості намітилися перші спроби розглядати географічні, економічні, політичні, психологічні та культурні фактори як детермінанти історичних процесів. Зробили спробу – розуміння різниці між причинами та приводами історичних подій; виявлення і розкриття чинників, що спотворюють, деформують правдивість історичного дослідження, та багато ін.

Такої чіткості в постановці гносеологічних проблем у соціальній науці антична філософія не дала. Тому в практиці історичної науки тих часів ми знаходимо більше матеріалу для розуміння особливостей формування соціального знання та пізнання, ніж у фундаментальних і глибоких філософських трактатах, хоча, звичайно, і там є чимало корисного та повчального. Для історії соціології, зокрема такого її розділу, як протосоціологія, науковий доробок представників історичної науки Стародавнього світу особливо значимий, оскільки саме історики поставили питання про соціальний факт, використання аналізу документів, методів спостереження, опитування, вивчення фактів та умов, що деформують процес достовірного відображення соціальних явищ і спотворюють результати пізнання.

Вони заклали перші принципи систематизації та класифікації емпіричного матеріалу, їх відбору й узагальнення і т. д. Саме тому без протосоціології історія соціологічного знання буде неповною, а хронологічні рамки її генезису істотно обмеженими. Таким чином, всебічність і повнота соціологічного знання неможливі без протосоціології. Аналіз історичного доробку античності свідчить про те, що геніальні відкриття тогочасної історії не стали набуток наукового пізнання свого часу і пройшли повз увагу філософії, яка розвивалася паралельно з історією, проте зневажливо ставилася до неї. Слабкою стороною історичної науки був її споглядально–констатуючий характер.

Рабовласницьке суспільство тривалий час несло в собі рудименти родообщинного устрою, який був ближчим до природи, ніж до цивілізації, і тому в еллінській історії особливо відчутний її зв'язок з міфологізованим світоглядом, у якому людина, суспільство мислилися як елемент космічного цілого з його провидінням, фаталізмом чи долею. Незважаючи на спроби окремих істориків показати активність суб'єкта людини, можливість її волевиявлення і вибору, проблема свободи в її філософському сенсі в цілому була нетипова для даного періоду.

Ця традиція поряд з іншими фактами зумовила описовий, споглядальний характер розвитку історичної науки аж до XIX ст., коли впродовж віків історіографія обмежувалася відтворенням реального історичного процесу в фіксації подій, імен, фактів у просторі і часі, і не вникала в глибинний механізм суспільно-історичного розвитку. При цьому вона завершилася кризою повзучого емпіризму, не здатного піднятися над фактами. Саме ця криза стала однією з причин, що зумовили появу соціології в XIX ст.

Підсумовуючи зазначимо, що творчість провідних історіографів і логографів відіграла важливу роль в історії соціології. «Історія» Геродота стала першим історичним дослідженням, з якого розпочався розвиток науки про суспільство, а принципи історичного дослідження Фукідіда вплинули на подальшу творчість наступних поколінь істориків. Наукові праці Полібія і Тацита, у свою чергу, сприяли розвитку соціологічної концепції епохи Відродження. В цілому античні історики уперше в науковій практиці зробили спробу дати концептуальний виклад історичного матеріалу через ідеологічне бачення соціального світу, що зумовило споглядальний характер розвитку історичної науки XIX ст.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи:

1. Особливості наукового дослідження соціальних процесів в «Історії» Геродота.
2. Відношення Геродота до джерел інформації.
3. Розвиток науки про суспільство в «Історії» Геродота.
4. Фукідід про наукову достовірність подій.
5. Універсальні принципи соціального пізнання в творчості Фукідіда.
6. Фукідід про циклічність розвитку суспільства.
7. Принципи соціального пізнання Полібія.
8. Полібій про форми держави.
9. Роль історичної особи в суспільстві по Полібію.
10. Тацит про соціально-політичні умови в суспільстві.
11. Особливості ставлення суб'єкта до пануючої системи суспільних відносин по Тациту.
12. Принцип систематизації та класифікації емпіричного матеріалу у творчості логографів та істориків.

Лекція VII.

СОЦІАЛЬНЕ ЗНАННЯ ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

План

1. Розпад античного суспільства.
2. Значення творчості гуманістів Відродження для розвитку соціального пізнання.
3. Пошуки соціальних ідеалів форм державного управління (Томас Мор, Томазо Кампанелла).
4. Становлення елементів соціального знання (Нікколо Макіавеллі, Жан Боден, Гуго Грацій).

Література [5, 53, 57, 71, 102, 105, 151, 155, 165]

1. Розпад античного суспільства

Розпад античного суспільства в Європі і формування нової системи суспільних відносин, нового світосприйняття і способу життя являють собою унікальний процес з точки зору як розуміння його внутрішніх рушійних механізмів, так і логіки розвитку соціального пізнання. У рабовласницькому суспільстві людина з її потребами перебувала в центрі поліса, права, мистецтва і науки. Вона діяла і творила в тій мірі, в якій не виступала проти долі, проти загального. Останнє – причина усіх сюжетів грецької трагедії. Людина у боротьбі із загальним вийшла переможеною.

Римська рабовласницька держава послідовно пройшла всі етапи розвитку від рабства через колонат (колон – незалежний від землевласника орендатор, який теж міг наймати рабів, був уже вільним громадянином і лише з II ст. н. е. відбулося їх закріпачення) до феодалізму, від демократичного устрою до імперського, від політеїзму до монотеїзму. На відміну від Греції з її єдиним етносом, традиціями і культурою в Римській імперії змішувалися різні народи, культури, вірування, світогляди. Християнство не випадково виникло на території Римської імперії, хоча прийшло до Риму „ззовні” – з Іудеї.

Відхід Риму від демократичних традицій народу, демократичних форм управління, утвердження влади імператора поступово потіснили на задній план численний пантеон римських богів. Імператорське єдиновладдя вимагало таку ідеологічну силу, яка об'єднала б строкату в етнічному плані імперію в єдине ціле. Монотеїстичне християнство цілком відповідало цій вимозі з точки зору як монархічного устрою, так і загальноімперських інтересів. Торжество християнства, яке з 325 р. стало державною релігією, означало занепад античної культури. Нова релігія стала панівним елементом духовного життя суспільства і підкорила своєму контролю усі клітини соціального організму.

Рабовласницька імперія трансформувалася в феодальну; і в процесі цієї еволюції під впливом церкви відбулася переорієнтація всього життя суспільства на релігійні ідеали та цінності, що позначилися передусім на розвитку духовної культури і пізнанні, основу яких становили язичницькі уявлення про світ і людину. Пізнання, мистецтво, спосіб життя в своїх орієнтаціях відриваються від землі і переносяться на небо. Наука стає зайвою або ж виступає прислужницею нової, впевненої в своїй правоті ідеології.

Тепер феодалізм стає кроком назад у розвитку економіки, політики, культури, особистості. Феодальний устрій з його домінуючою релігійною ідеологією, що пронизувала усі сфери життя, на тисячоліття загальмував розвиток соціокультурного та науково-пізнавального процесів, які започаткували греки та римляни.

З V ст. наступає епоха Середньовіччя, в якій виділяють три періоди:

- раннє середньовіччя (V – IX ст.);
- період розвинутого феодалізму (IX – XV ст.);
- пізнє середньовіччя (кінець XV – середина XVII ст.).

Епоха середніх віків не залишила такого глибокого і яскравого сліду в науковому пізнанні, як антична. Період раннього і розвинутого феодалізму відзначається фактично кроком назад, причому це відбувалося на загальному фоні зниження рівня освіти і культури. Антична спадщина була або забута, або підлягала жорстким переслідуванням. Період Середньовіччя дуже бідний на матеріали, пов'язані із соціальними дослідженнями. Схоластика і теологія загальмували на віки розвиток наукового знання, яке було під патронатом християнського богослов'я. Найвідоміші з тих часів трактати „отців церкви” присвячені богословській тематиці. Соціальні

явища вони розглядали в контексті християнської філософії, де людина мислилася як продукт творіння божого. Одним з найвидатніших релігійних мислителів цього періоду був Августин.

Теософія Августина Блаженного. Аврелій Августин, прозваний Блаженным (354–430) – один з отців церкви раннього Середньовіччя, мудрий і глибокий мислитель, автор численних праць на богословські теми; одна з найвідоміших – „Про град божий”. А. Блаженний розглядав людину як малий світ – мікрокосм, що поєднує в собі природу матеріальних тіл – рослин і тварин і містить живу розумну і безсмертну душу; тому людина є посередником між вічним царством духу і земним царством матерії. В основу вчення Августина про розвиток історії людства покладено релігійне розуміння історії так званий – провіденціалізм. Він розглядає історію як прояв волі божої, згідно якої здійснюється заздалегідь передбачена божественна програма спасіння людини і світу.

Божественна благодать за Августином приведе до спасіння небагатьох обранців і до осудження гріховної більшості. Осудження – це кара за первородний гріх Адама і Єви, а її завершення – Страшний суд. Таким чином провіденціалізм пов'язується з есхатологією (гр. eshatos – останній, logos – вчення). Есхатологія – релігійне вчення про кінцеву долю людини та світу. Вона складається з двох розділів – індивідуальної (вчення про загробне життя індивідуальної людської душі) та всесвітньої есхатології (вчення про сенс історії та космосу, про кінець світу і події, що стануться в майбутньому).

Августин першим у Середньовіччі зробив спробу описати всесвітню історію як єдиний, закономірний процес, розглядав історію людства як єдину і цілісну. Моделлю всесвітньої історії Августина була Біблія, а концепція всесвітнього історичного розвитку людства розкрита в його фундаментальній праці „Про град божий” – буквально „Про державу Божу”. Головні етапи розвитку суспільства Августин уподібнював віковим періодам людського життя. Таких періодів шість (як і шість днів творення Богом світу):

- малечість, дитячість людства (від Адама і Єви до потопу);
- дитинство (від потопу до Авраама);
- отрочество (від Авраама до Давида);

- юність (від Давида до вавилонського полону, коли вавилонський цар Навуходоносор захопив Єрусалим і переселив усіх іудеян до Вавилону в 597 р. до н. е.);

- зрілість (від вавилонського полону до різдва Ісуса Христа);
- старість (від пришествя Ісуса Христа, виникнення християнства і до Страшного суду).

При цьому він пише, що час Страшного суду не можна передбачити. В історії діють два начала: суспільство земне та суспільство небесне. Одні люди живуть за людськими стандартами, другі – у відповідності з божественними. Августин символічно називає ці два типи людей двома державами, двома суспільствами людських істот, одному з яких передвизначено царювати у вічності з Богом, другому – піддаватися довічній карі разом з дияволом.

Оскільки існує свобода волі й вибору, то люди об'єднуються у два роди спільностей (дві „держави”) у відповідності з їхніми вподобаннями, прагненнями та характером любові. Земний град „створений любов'ю до самих себе, доведений до презирства до Бога, небесний – любов'ю до Бога, доведений до презирства до себе”. Для „земного града” притаманне прагнення до влади, яка охоплює і правителів, і підлеглих, і підкорених, тоді як представників „града небесного” охоплює почуття взаємного служіння поставлених до влади і підлеглих, взаємної любові.

2. Значення творчості гуманістів Відродження для розвитку соціального пізнання.

Представники ренесансного середньовічного гуманізму зробили значний внесок у розвиток пізнання людини, суспільства, просвіти, науки та культури. Гуманізм – система поглядів в історії людства, яка визначає цінність людини як особистості, її права на свободу, розвиток, прояв своїх здібностей. Гуманізм проголошує принципи рівності, свободи, справедливості як норми взаємин між людьми. У вузькому значенні цей термін означає процес культурного розвитку епохи Відродження, коли були закладені й визначені принципи гуманізму та його система поглядів. Гуманізм епохи Відродження має яскраво виражену соціальну орієнтацію на людину з її земними інтересами, потребами і цінностями. Тут чітко простежується його антиклерикальна спрямованість, боротьба проти релігійного аскетизму.

Представники гуманізму епохи Відродження займалися пошуком гармонії між природою та людиною, захищали необхідність

сприйняття всіх радощів земного життя людини, проповідували культ знання, освіти, духовності, праці. Заслугою гуманістів була орієнтація на античну культуру та її відродження й використання для розвитку філософії, філології, мистецтва. Гуманісти епохи Відродження використовували переважно принципи опитування й аналізу соціальних явищ, які були притаманні античним авторам. Проте духовна спадщина Греції та Риму застосовувалася ними для аналізу сучасності. Вони критично переосмислювали історичні факти, вели боротьбу проти релігійних вигадок, яких у сучасній їм історіографії було багато внаслідок підпорядкування науки богослов'ю. Гуманісти поступово піднімалися від локального, обмеженого бачення людини до розуміння загального характеру людської історії. Зароджується критично–реалістичний підхід до вивчення суспільних явищ, який витісняє містику. Простий перелік подій змінюється концептуальним аналізом фактів і явищ життя. Серед найвідоміших представників гуманізму епохи Відродження – імена Данте, Петрарки, Бруно, Валли, Альберті та ін.

Аліг'єрі Данте (1265–1321) – філософ, політик, поет. За свої політичні погляди і боротьбу проти панства був двічі присуджений до спалення. Автор праць із питань етики, богослов'я, мови, він більш відомий в історії культури як італійський поет, що вперше почав писати народною мовою. У віршах, присвячених юній флорентійці Беатріче, він вперше італійською мовою заговорив про земне кохання, про внутрішній світ глибоких пристрастей і переживань. У своїй геніальній „Комедії” (пізніше названою „Божественною комедією”) він поєднує богословські, філософські, наукові і поетичні уявлення про світ. Відтворюючи його картину за середньовічними зразками, він уводить елементи нових уявлень про людину як істоту, що належить „обом природам” – божественній і земній.

Данте закликає берегти людину, бо основою її душі є воля, яка здатна вибирати між добром і злом. І від цього вибору залежить доля Італії. Країну роздирають пристрасті, боротьба за владу, особливо з боку церкви. Тому люди не повинні підтримувати папу в цій боротьбі. Як ортодоксальний християнин він не може допустити й думки про те, що люди, які жили до Христа, потрапили до раю, але як захисник античної культури він не мислить, щоб Гомер, Горацій, Овідій, Демокріт, Сократ, Платон терпіли пекельні муки і поселяє їх до Лімбу – першого кола пекла, де нема страждань, але немає і надії потрапити

до раю. Ідея єдності історії і вічності позаземного буття приводить Данте до обґрунтування ідеї єдності людської історії.

Франческо Петрарка (1304–1374) - поет, філософ–матеріаліст, основоположник гуманізму Відродження. Його ім'я започатковує становлення епохи Відродження. Закоханий, як і Данте, без взаємностей, в Лауру, Петрарка проніс своє кохання через усе життя. З 366 віршів „Книги пісень” переважна більшість присвячена Лаурі. Ця лірика належить до вершин світової поезії, вона ближче до духовності сучасної людини, ніж до середньовічної.

Петрарка – автор численних трактатів, статей з питань філософії, політики, культури. Він високо цінує Платона й Аристотеля за те, що вони надавали великого значення філософії як знаряддю морального вдосконалення людини. У праці „Про засоби проти щасливої і нещасливої долі” Петрарка говорить про наявність двох начал у людині – доброчинності і долі. Людина прагне до щастя, та якщо вона знаходить його в багатстві, то не досягає щастя, оскільки багатство породжує заздрість, користь, зло.

Нещасна доля – причина хвороби душі, коли людина переповнюється страхом, скорботою і не відчуває щастя від життя. Тому всупереч долі людина може досягати щастя через мудрість і доброчинність. У багатстві треба бути поміркованим, а невдачу долі приймати як перевірку на випробування мудрості та доброчинності. Петрарка болісно переживав феодальну роздробленість Італії, постійні війни між правителями, які спиралися на найманців і займалися міжусобицями та грабували країну. Звертаючись до „випадкових володарів замучених земель” Італії, Петрарка звинувачував їх у народному нещасті, в прагненні до наживи за рахунок людських страждань. Разом з Данте і Боккаччо Петрарка належить до зачинателів і основоположників італійської літературної мови.

Леонардо Бруні (справжнє ім'я – Аретіно) (1370–1444) – видатний історик, письменник, автор праць „Данте”, „Життя Петрарки”. Започаткував гуманістичну історіографію працями „Історія флорентійського народу” і „Записки про події мого часу”. У своїх працях він відкидає легенди та чудеса й однозначно орієнтує історичний пошук на вивчення соціальних явищ. Бруні вважав, що історія розвивається завдяки діяльності людей, і вбачав їх покликання в сприянні добробуту і слави держави. Аналізуючи сучасні йому

історичні події у Флоренції, він показує, що причина їх криється в боротьбі громадян за республіканський лад, проти тиранії Медичі. Так проблема громадянських свобод виступає як фактор історичного процесу.

Бруні був ідеологом громадянської свободи жителів вільних італійських міст, з розвитком яких розпочинається формування елементів капіталістичних відносин. Він сформулював і висловив ту ідею, яка вже називалася серед населення. Бруні виступав за необхідність всебічного розвитку людини. Відчуження і відлюдність особи, за думкою мислителя, притаманні лише людям, нищим духом і не здатним до активної діяльності. Він твердив, що освіта – головна передумова для формування особи, її моральних характеристик. Гуманітарні науки дають можливість удосконалювати й розвивати людину, досягати її вершин у житті, поведінці, прагнення до добра й довершеності. Він першим проголосив необхідність освіти для жінок, чим започаткував ідею майбутньої емансипації. Виховання й освіта – шлях до поміркованого способу життя й активної плідної діяльності.

Валла Лоренцо (1405 чи 1407 – 1457) - філософ, філолог, політичний діяч, свою творчість присвятив подальшому поглибленню вивчення гуманістів. У трактаті „Про істинне і помилкове благо” Л. Валла розкриває вчення Епікура та блискуче розвінчує теологізовану етику й аскетизм. Визнаючи, що природа й людина створені Богом, Валла стверджує, що природа свята і людина мусить дотримуватися її законів. Людина як богоподібна істота має чинити у житті так, як велить сама природа і природа людського ества. Здоров'я, сила, краса, щастя бачити, чути, відчувати смак і нюх – усе це від природи. Тому людина має право постійно прагнути до цього. Живим істотам ніщо так не притаманне як прагнення зберегти своє життя.

Будучи секретарем неаполітанського короля Альфонса, Л. Валла скористався війною свого патрона проти папи і написав знамениту працю „Роздуми про підробленість так званої Дарчої грамоти Костянтина”, в історії відомий т. зв. документ „Костянтинів дар”. Згідно нього римські папи претендували на світську владу в усіх країнах колишньої Західної Римської імперії. „Костянтинів дар” – грамота, сфабрикована у VIII ст. про те, що нібито імператор Костянтин у IV ст. передав папі Сильвестру верховну владу над західною частиною Римської імперії, в т. ч. над Італією). Валла провів

аналіз „Костянтинового дару” і показав, що це некваліфікована підробка, вигадка про зцілення імператора папою як з точки зору мови і грамотності, так і самої суті.

Церква не простила цього Валлі і розпочала процес, але заступництво Альфонса врятувало його від кари. Це приклад нової історичної критики, що формувалася гуманістами в епоху Відродження. Створювалися нові умови для розвитку соціального пізнання.

В оцінці творчості гуманістів Ренесансу слід дотримуватися поміркованості. Їхня діяльність локалізувалася у кількох великих торгових містах Італії й охоплювала незначну частину суспільства. Не випадково навіть у творчості гуманістів, того ж Петрарки, можна знайти не дуже втішні характеристики маси – темної, забобонної, неосвіченої, жадібної і жорстокої.

Суспільна свідомість Європи ще дрімала під покровом Середньовіччя, але вже спалахували іскорки людського розуму і з кожним століттям все яскравіше освітлювали морок, той самий, що в 1466 р. породить „Молот відьм”. Культурологічні проблеми античності, які були в центрі уваги гуманістів Відродження, поступово змінюються новими, які привносить епоха кризи пізнього Середньовіччя. Це – проблема держави, форм державного правління, політики і політичних відносин.

Проблеми особистості відтісняються, їхнє місце займають загальні проблеми суспільства, походження держави, механізм взаємодії між особистістю та суспільством. Йде формування філософсько-історичного розгляду суспільства, який поєднує аналіз соціальних фактів з філософськими роздумами та узагальненнями. Це новий елемент у соціальному пізнанні, якого бракувало філософам античності. Повільно окреслювалися контури зближення емпіричного й теоретичного, чуттєвого і раціонального в соціальному пізнанні.

3. Пошуки соціальних ідеалів форм державного управління (Т. Мор, Т. Кампанелла)

Паралельно з індивідуалістичними концепціями в XVI–XVII ст. зароджується розуміння значення суспільної власності та колективістських засад у соціальному житті і висловлюється критика порядків, заснованих на приватній власності, особистому інтересі і

породжуваних ними соціальній справедливості. З’являються концепції утопічного соціалізму, в основі яких лежать комунітарні принципи організації суспільства, основоположниками яких були Т. Мор і Т. Кампанелла.

Томас Мор (1478–1535) – англійський письменник, політичний діяч і гуманіст, автор праці „Утопія”. За відмову визнати короля главою церкви він був страчений, а в 1535 р. канонізований і визнаний святим.

Джованні Домініко Кампанелла (в чернецтві – Томазо) (1568–1639) – італійський філософ, утопічний комуніст. З 15 р. – чернець монастиря ордену домініканців; за організацію повстання проти іспанського поневолення Неаполітанського королівства засуджений на довічне ув’язнення. 27 років провів у в’язниці, де піддавався жакливим тортурам. У неволі й написав свою знамениту книгу „Місто Сонця” (1602), видану в 1623 р., у якій виклав ідеї утопічного комунізму.

У своїх творах Т. Мор і Т. Кампанелла проповідують ідеї соціальної рівності, братерства і взаємодопомоги, можливих на основі суспільної власності. Т. Мора – сина лондонського юриста і придворного короля та Т. Кампанеллу – сина бідного чоботаря об’єднує трагічність долі, переконаність у можливості створення щасливого людського життя завдяки спільній праці при наявності спільного майна, усунення приватної власності на засоби виробництва як основи всіх людських нещасть. Обидва – гуманісти, мрійники, вороги приватної власності, прихильники усупільненого виробництва, де праця по чотири – шість годин на день є обов’язковою для кожного громадянина. Розподіл відбувається згідно з розумно достатніми, але не надмірними потребами, а сама праця перетворюється в потребу. Соціальні утопії Мора і Кампанелли розділяє час, триваліший за століття. Вони різняться формою і логікою викладу, багатьма деталями, та дуже схожі між собою змістом. У зображенні суспільного устрою, побудованого на загальнонародній власності, на основі якої здійснюються надії людей на рівність, справедливість, загальне щастя та братерство.

У Т. Мора і Т. Кампанелли, як і у пізніших утопістів, не виникало сумніву, що цей справедливий устрій забезпечить усіх громадян умовами для нормального людського існування. Вибірні посади, мудре колективне керівництво, виконання громадянами норм суспільного життя були додатковими гарантіями в забезпеченні

справедливості та добробуту. Ці утопії були революційним викликом індивідуалізму, приватній власності, лицемірній релігії, жорсткій державі, яким протиставлялися колективізм, общинність, державна народна власність, істинна віра і справедливість держави. Проте домінанта колективного породжувала не менш складні проблеми, що залишалися поза увагою утопістів. Приватна власність вимагає незалежності особистості, пов'язаної з проблемами свободи і вибору, які б гарантувала держава чи суспільство. Суспільна власність зумовлювала суверенність колективу, маси, суспільства, а проблема індивіда ставилась утопістами тільки у зв'язку з його обов'язками або ж правом обмеженого вибору.

В „Утопії” і „Місті Сонця” питання про свободу особистості не порушується. Вони розглядаються лише в загальному плані визначених заздалегідь прав і обов'язків усіх членів держави. Життя на острові Утопія і в місті Сонця строго регламентовано. Жителі Утопії перебувають під постійним контролем, щоб ніхто не байдикував, а займався своїм ремеслом; людей годують бригадами, тут існує навіть рабська праця тощо. Ще більше регламентується життя в Місті Сонця, де помешкання, спальні, ліжка – спільні, де жорстко контролюються шлюбні відносини, а їх суб'єкти підбираються начальниками, чоловіки й жінки носять майже однаковий одяг, ходять і працюють загонами і т. д. Усе їх життя проходить під контролем верховного правителя „Сонця” і його трьох співправителів – Пона (Міць), Сіна (Мудрість) і Мора (Любов). Вони не обираються за волею народу, а лише за угодою між собою. У їх розпорядженні – розгалужений чиновницький апарат посадових осіб. Перші гуманісти – утопісти не відчували, що ідея народовладдя вступає в суперечність в незмінністю влади верховного жерця – Сонця і традиціями засновника острова Утопія – Утопа, який за допомогою свого вчення перетворив „дикий народ”, що прийшов на острів, у найосвіченіший і створив такий спосіб життя, що перевищував усі інші.

Т. Мор і Т. Кампанелла всупереч своїм демократичним переконанням підсвідомо заклали ідеологічні елементи культу особистості, відзначеної особливими здібностями. Наївні і гуманні уявлення про життя утопічних комун, деталі побуту, праці, зображених Т. Мором і Т. Кампанеллою, зворушували своїх читачів соціальними ідиліями майбутнього до того часу, доки споконвічні соціалістичні мрії не стали давати свої паростки і матеріалізуватися

практично (у націонал-соціалістичній Німеччині, гітлерюгендівські, концентраційні та інші табори). Гуманісти – утопісти не могли спиратися на конкретний емпіричний матеріал. Їхня праця належить до соціальної фантастики, і не їх вина, що фантастика минулого перетворюється в реалії нашого століття.

Т. Мор, описуючи життя на острові Утопія, розповідає, що там під час збирання врожаю сільські начальники повідомляли міські власті, скільки громадян ті мають прислати на сільгоспроботи. Не тільки утопісти, але й представники наукового соціалізму і комунізму і навіть їх критики були впевнені, що це суспільство дасть людям досить хліба. Але цього так і не сталося, бо проблема хліба пов'язана з проблемою свободи людини. Помилялися утопісти, гадаючи, що нагодувати людей можна без свободи. А свободи в їх утопіях не існує. Це не означає ідеалізації приватної власності й індивідуалізму. Просто це проблема для роздумів і пошуків нових рішень.

4. Становлення елементів соціального знання (Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Г. Грацій)

Ідеали гуманістів не узгоджувалися з реальною практикою феодалізму і з тенденціями, що виникли у зв'язку з розвитком буржуазних відносин – первинним накопиченням капіталу, власності, розвитком егоїстичних інтересів, які так часто підкреслюються в дослідженнях учених цих часів. Суперечності зумовлені переміщенням досліджень з проблем особистості до проблем суспільства, держави, політики і права, бо саме в них були сконцентровані головні інтереси молоді буржуазії. Особистість почала розглядатися як елемент, частина цілого, а проблеми індивідуальної свободи – через свободу суспільства. У зв'язку з цим постають питання про розвиток суспільства, його механізми, рушійні сили та закономірності.

У науці поряд з традиційними проблемами буття поступово формувалися концепції соціальної філософії, державного й приватного права, переглядалися релігійні доктрини походження суспільства та людини. Така переорієнтація зумовлювалася потребами молоді буржуазії в своїй ідеології і державності для захисту власних інтересів. Ці проблеми чітко ставляться в творчості видатних ідеологів нового класу – Н. Макіавеллі, Ж. Бодена та Г. Грація.

Нікколо ді Бернардо Макіавеллі (1469–1527) – італійський політичний діяч, письменник, мислитель. Він відкидає релігійне тлумачення історії і стверджує, що держава створена людьми, а не Богом. Людська історія породжується людськими пристрастями, егоїзмом та матеріальними інтересами, які є спонукальними мотивами людської діяльності. Людиною керує почуття самозбереження й особистий інтерес. Після необхідності захистити себе від загибелі, людей найбільше побуджують до помсти спроби посягань на їх майно і честь. Тому навіть правителі мають утримуватися від таких акцій, бо люди скоріше забудуть смерть власного батькі, ніж втрату спадщини чи позбавлення майна.

Макіавеллі припускав, що самозбереження й особистий інтерес – це риси людської натури, котрі формуються під впливом клімату. Оскільки інтереси людей стикаються між собою, що несе загрозу життю, породжує насильство, то держава потрібна як знаряддя для приборкання егоїзму і встановлення загального порядку. Держава – вище породження людського розуму заради загального блага. Ідеальним типом держави Макіавеллі вважав республіканську форму правління, зразком якої була для нього Римська республіка. Макіавеллі – ідеолог раннього періоду розвитку капіталізму. Він жив у політично роздробленій Італії і прекрасно розумів необхідність централізованої єдиної країни. У своїх працях він аналізував багатовікову історію Італії з давніх–давен до сучасного йому етапу державності і показав, яку зловісну роль відіграла католицька церква з її претензіями поєднати світську і релігійну владу. Тому відродження Італії як централізованої держави Макіавеллі пов'язує лише з принципом реалізації одноособової влади, котра в тих умовах була єдиною можливістю об'єднати країну. Програму створення централізованої держави він викладає у своїй знаменитій праці „Державець”. (Для зміцнення державності монарх може використати усі принципи). / поєднувати хитрість лиси і мужність лева/

Жан Боден (1530–1596) – французький політичний діяч, юрист, соціолог. Аналізує розвиток суспільства як поступальний процес на відміну від природних процесів, для яких характерний колообіг. У праці „Метод легкого вивчення історії” Ж. Боден розглядає географічне середовище як фактор суспільного життя. На його думку, клімат, родючість ґрунтів, рельєф та ін. зумовлюють особливості людського життя, їхні психологічні та інтелектуальні якості. Населення землі

проживає в жаркому, помірному і холодному кліматі. У зв'язку із „законом протилежностей” у тому числі „протилежністю властивостей тіла і духу” фізичні умови існування зумовлюють особливості тілесного і духовного складу людей: хто міцніший духом, той слабший фізично”.

Ж. Боден – прихильник „золотої середини”: він вважав, що крайнощі кліматичних умов півночі та півдня врівноважує зона помірного клімату, яка відповідає психологічним особливостям цих народів та формам їх діяльності. Жителі півночі – фізично міцні, жорстокі, марнотратні, бідні на розум, здебільшого займаються ремеслом. Народи півдня – малорослі, фізично слабкі, духовні, умоспоглядальні, хитрі, замкнуті, скупі та бережливі. Населення помірної кліматичної зони (Греція, Італія, Франція, Німеччина) – їм притаманні такі риси, як фізична сила, хоробрість, розсудливість та поміркованість, мудрість, простота в стосунках, спілкування. Розвиток суспільства залежить від впливу природного середовища, яке зумовлює розвиток кровногогосподарчих сімей – союзів, з яких виростає держава. Найкраща форма правління – монархія, обмежена законом. Якщо правитель діє поза законами, то він перетворюється в тирана, і народ має право вбити його. Ж. Боден започаткував становлення географічного напрямку в соціології.

Гуго де Грот Грацій (1583–1645) – голландський політик, юрист. У праці „Про право війни та миру” (1625) він уперше викладає ідею „природного права” та „суспільного договору”, що стали ідеологічним обґрунтуванням права народу на революцію. Його робота написана під безпосереднім впливом Нідерландської буржуазної революції і боротьби народу за національну й політичну незалежність від феодальної Іспанії. Г. Грацій вважає, що на первісному етапі історії люди були рівними у виробництві та споживанні, мали спільну власність. Але поступово принципи справедливості порушилися, з'явилися ворожнеча й ненависть, почалися війни, первісна комуністична община розпалася на поодинокі існування людей. Проте в природі людини закладена потреба в спілкуванні, мирних взаємовідносинах із собі подібними. Для подолання ізольованості, ворожнечі люди склали спільний договір і створили державу.

Людина від природи має право на незалежність і рівність. Держава, свідомо створена людьми, має забезпечити їм умови миру і злагоди у відповідності з „природним правом”. На основі останнього держава

забезпечує дію „людського права” – захист власності, покарання за злочини, дотримання угод між суб’єктами права.

Нікколо Макіавеллі, Жан Боден, Гуго Грацій, Томас Мор, Томазо Кампанелла та інші мислителі завершують епоху пізнього феодалізму в розвитку соціального знання, і кожен по-своєму орієнтує його у майбутнє.

Таким чином, проблема соціального значення епохи Середньовіччя охоплює період від розпаду античного суспільства до Нового часу. Це був шлях людства від моделі теократичної держави, побудованої на абсолютному підкоренні світської влади авторитету церкви і її претензії на панівне становище в суспільстві до ренесансної епохи Відродження зі значним внеском у розвиток пізнання людини, суспільства, просвіти, науки і культури та пошуку соціальних ідеалів суспільного устрою у працях гуманістів–утопістів.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи:

1. Суть теософії Августина Блаженного.
2. Причини розпаду античного суспільства.
3. Принципи гуманізму епохи Відродження.
4. Людина як божественна і земна істота в „Божественной комедии” А. Данте.
5. Образ людини у творі Ф. Петрарки „Про засоби проти щасливої і нещасливої долі”.
6. Ідеологія громадянської свободи у творах Леонардо Бруні.
7. Теорія держави у праці Н. Макіавеллі „Державець”.
8. Основоположники комунітарного принципу організації суспільства.
9. Ідеї утопічного комунізму в „Місті Сонця” Т. Кампанелли.
10. Суспільний устрій в „Утопії” Т. Мора.

Лекція VIII.

СОЦІАЛЬНІ ЗНАННЯ І ДОСЛІДЖЕННЯ НОВОГО ЧАСУ (XVII – ПОЧАТОК XIX СТ.)

План

1. Соціальне знання на рубежі двох епох.
2. Теорія «природного права» і «суспільного договору» XVII ст. (Т. Гоббс і Дж. Локк).
3. Соціологічні концепції Шарля Луї Монтеск’є (1689 – 1755).

Література [16, 18, 30,39, 42, 57, 104, 165]

1. Соціальні знання на рубежі двох епох.

XVII–XVIII ст. характеризуються інтенсивним процесом розвитку знань про людину і суспільство. Соціальне пізнання за формою та змістом істотно відрізнялося від попереднього: виникали нові галузі наукового знання (політична економія, соціальна статистика, демографія), використовувалися спеціалізовані методи соціальних досліджень. Суспільні знання розвиваються без страху звинувачення в ересі чи богохульстві. Розкріпачена від теології думка спрямовується на пошуки істини. Спостереження і накопичення фактів природничих наук примушують замислитися, чи не можна використати аналогічні процеси при пізнанні соціального. Р. Декарт, Т. Гоббс, Б. Спіноза ставлять проблему методу і принципів пізнання.

Одначасні процеси диференціації та інтеграції науки, її спеціалізація і взаємодія створюють сприятливі умови для накопичення соціального знання і появи нових передумов його переходу на вищий ступінь. На цей період випадає основна доля протосоціологічного матеріалу, тобто тих методологічних, методичних, технічних елементів, які пізніше будуть включені до соціології. Відбулися істотні зміни економічного, політичного, світоглядного характеру у зв’язку з тим, що буржуазія стає домінуючим, провідним суб’єктом у системі суспільних відносин. Вона пов’язана з земними проблемами і турботами, з товарним виробництвом, розподілом, споживанням і транспортуванням. Буржуазія вже реально править державою,

вірить у майбутнє, намагається більше знати про сьогодення. Тому вона потребує наукового знання про суспільство. Це одна з причин прогресу соціального знання.

Революції в Нідерландах, Англії, пізніше у Франції зримо показали наявність розвитку суспільства і були свідченням того, що суспільство міняють самі люди. Сукупність соціально-економічних і політичних факторів зумовлювали розвиток соціального пізнання і знання в нових історичних умовах. Соціальне знання нагромадило до початку другої половини XVII ст. величезний гносеологічний арсенал фактів, принципів, ідей, гіпотез, концепцій із сфери соціального життя. Розвиток природознавства демонстрував, що лише зв'язок емпіричного і теоретичного рівнів дає можливість пізнання сутності. У суспільствознавстві склалася суперечність між суспільними потребами в пізнанні логіки історичного процесу та його закономірностей – з одного боку і з іншого – нездатність умоспоглядальної філософії, відірваної від фактів реального життя і фактологічної, емпіричної історії, неспроможної до узагальнення.

Отже, XVII ст. – своєрідне роздоріжжя, на якому зустрілися і розійшлися дві епохи історії – середньовічна і нова. Кожна з них ставила і вирішувала свої проблеми. Для довгої і понурої епохи Середньовіччя основною філософською, теософською та соціальною проблемою була проблема Бога – людини, що виступала в ролі пасивного об'єкта. Гуманісти епохи Відродження істотно розширили межі природної та соціальної активності людини, хоча розглядали її як витвір Божий. Вони ще не могли вивести її з-під впливу творця. Людина виявила свою ініціативу. Тепер людина як природна істота стає суб'єктом, творцем своєї історії. Визнається акт божественного творіння, але після цього природа та людина розвиваються за своїми власними законами. Набуває інтенсивного розвитку математика, механіка, астрономія. Виникає нова соціальна парадигма, пов'язана з натуралістичним розумінням світу природи та людини.

2. Теорія «природного права» і «суспільного договору» XVII ст. /Т. Гоббс і Дж. Локк/

Натуралізм – це натуралістичне розуміння світу природи та людини. Він перетворюється в домінуючий принцип науки, в тому числі і науки про людину. В суспільному знанні натуралізм орієнтував

дослідників на виявлення природничого та біологічного детермінанту соціального, на пошуки споконвічної «природи людини», що знайшло своє відображення насамперед у таких відомих концепціях, як теорія «природної людини», теорія «природного права», «природної етики» і т. п. Відомими представниками англійської філософії та соціології були Т. Гоббс і Дж. Локк. Хоча, концепції походження суспільства можна розцінювати як соціологічні теорії.

Томас Гоббс (1588–1679) – англійський філософ, один з творців теорії «природного права і суспільного договору», автор знаменитої праці «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і громадської» (1651), де викладена його соціологічна концепція суспільства. Людина – породжений природою біологічний організм, який набуває за відповідних умов особливої «людської природи». Усі люди народжуються вільними, рівними, з егоїстичною природною жадібністю. Природа наділила їх однаковими потребами і пристрастями, дала кожному «право на все», і це стало причиною такої ж люті й жадоби, яка існує в тваринному світі.

Одна людина заздрить іншій, радіє її горю, заради власного самозбереження вбачає в іншому ворога і конкурента на шляху до задоволення своїх потреб. Це – «природа людини», її першопочатковий натуральний стан. Саме тоді виникає «війна всіх проти всіх», принцип моралі «людина людині – вовк».

Боротьба людей між собою, постійна загроза фізичному існуванню кожного приводить до укладення між людьми суспільного договору, основу якого становить особистий інтерес і власна позиція. З цього часу «природна людина» стає «не природною», а соціальною істотою, оскільки такий акт знаменує початок громадянського суспільства. Виникає суспільство, держава і влада, «природна людина» стає людиною «не природною», бо новий соціальний статус громадянина перетворює ізольовану особину в члена спільності. Це положення Гоббса привертало увагу багатьох дослідників його творчості, які вбачали в ньому фундаментальну ідею, що історія – продукт власної діяльності людини, яка формує себе як історичний суб'єкт – соціальну істоту.

Гоббс не розрізняє поняття «суспільство», «держава», «уряд», які для нього тотожні як носії суверенітету, оскільки народ передає їм свою суверенність і вони є виразником державної волі, а отже, і волі суспільства. Так виникає держава, яку Гоббс порівнює з біблейським морським чудовиськом Левіафаном. Це могутнє утворення нагадує

живий організм з відповідними функціями. Правитель – це душа, чиновники – нервова система, агентура – очі, гроші – кров суспільства і т. д. Концепція соціального договору Гоббса відносно жорстка, оскільки рівність «природних людей» не дає їм права особистого суверенітету з моменту появи держави внаслідок суспільного договору. З появою суспільства «закони природного права» здійснюються через діяльність держави, яка за допомогою установ і санкцій забезпечує громадянам реалізацію їх інтересів і потреб.

Джон Локк (1632–1704) – відомий англійський філософ, продовжив розробку проблем державності. Вони викладені в праці «Два трактати про державне правління» /1690/. Позитивною характеристикою його соціально–політичної концепції є врахування політичного досвіду Англії XVII ст. і тих компромісів між буржуазією і монархією, які привели до встановлення конституційної парламентської монархії.

Д. Локк, як і Т. Гоббс, виходить з концепції «природного права» та «суспільного договору». Природна рівність забезпечується розумною діяльністю людини. Однак їй не досить, щоб гарантувати споконвічні права індивіда на приватну власність, особисту свободу та право на життя. Тому держава створюється людьми свідомо для гарантії цих прав, які не забезпечуються при природному стані людини. Оскільки головною метою держави є забезпечення свободи і власності, то їй передаються не всі «природні права» людини, а лише ті, з якими пов'язана діяльність правосуддя, здійснення виконавчих функцій усередині країни та у її відносинах з іншими державами.

Д. Локк розділяє державну владу на вищу – законодавчу (парламент), виконавчу і федеральну, чи союзну (зовнішні зв'язки). Уряд теж відповідає перед законом і лише народ виступає сувереном – повним носієм влади і може не підтримувати уряд і навіть скинути його. Ця модель по суті відтворювала політико–правові досягнення англійської революції XVII ст. й істотно вплинула на подальший розвиток європейської соціальної думки XVIII ст.

3. Соціологічні концепції Шарля Луї Монтеск'є (1689–1755)

Серед представників французького просвітництва помітне місце займає правознавець, історик, соціолог Шарль Луї Монтеск'є, автор «Перських листів» (1721), «Розвідки про причини величчя і падіння римлян» (1734), «Духу законів» (1748) та ін. Всупереч

поширеній традиції вважати основоположником соціології О. Конта є досить вагомим підстави називати Ш. Л. Монтеск'є першим соціологом Нового часу. Щоправда, Монтеск'є не ставив питання про соціологію як окрему науку, не окреслив її структури, функцій та місця в системі наукового знання, не розробив теоретико–методологічних проблем нової науки і не обґрунтував її принципів. Проте він заклав новий напрям у суспільствознавстві, який у XIX ст. одержав назву географічної школи в соціології.

Соціологічну теорію суспільства Монтеск'є виклав у своїй основній праці «Дух законів». Вона стала результатом багаторічних роздумів (учений працював над нею 20 р.). До неї увійшли пошуки, ідеї, надії і сумніви епохи, в якій сплелися метафізичні, політичні, правові, соціальні, гуманістичні, культурологічні проблеми. Як філософ, історик, правознавець, письменник, активний учасник знаменитої французької «Енциклопедії» Дідро, Монтеск'є виступав проти релігійного фанатизму, критикував теологічне розуміння історії Августина та Фоми Аквінського. Він обґрунтував об'єктивний характер законів розвитку природи та людської історії, взаємозв'язок між природним та ідеальним.

Монтеск'є вірить у майбутнє, торжество свободи і рівності, братерства. То був вік, який завершився Великою Французькою революцією 1789–1794 рр. Весь спектр світлих кольорів духовного життя епохи ввібрала в себе фундаментальна праця Монтеск'є «Дух законів», яка привертає увагу філософів, істориків, правознавців, економістів, політологів, мистецтвознавців, психологів, демографів. Кожен з них знаходить у ній цікаву, дотепну і вишукано подану інформацію. Праці Монтеск'є містять багатий суто соціологічний матеріал, що дає нам підстави говорити про його особливе місце в історії соціології. Монтеск'є був прихильником деїзму: він вважав, що Бог створив світ, але не втручається в закони природи та людської історії.

Монтеск'є розпочинає свою працю «Дух законів» думкою про те, що закони є необхідними відносинами, що впливають з ходу речей. Ці закони він називає «позитивними». Закон – це відображення одноманітності різноманітного і відтворення сталості в кожній зміні, а також необхідності й неминучості. «Позитивні закони» впливають з природи речей і діють у природі та суспільстві, бо якщо «існує суспільство людей, то справедливо, щоб люди підкорювалися законам

цього суспільства». Як фізична природна істота людина управляється законами природи, що впливають з її організації. Але людина часто порушує закони, діє всупереч їм завдяки своїм незнанню і пристрастям.

Первісна людина, що перебуває в природному стані, наділена не стільки пізнанням, скільки здатністю до пізнання, і тому вона відчуває свою обмеженість, немічність і боїться всього, що відбувається навколо. У стані страху кожна людина відчуває себе нижчою і слабшою стосовно інших людей, і тому первісним людям притаманне почуття миролюбності та поступового усвідомлення почуття рівності. Монтеск'є підкреслював, що Гоббс помилявся, розглядаючи війну первісних людей як їх природний стан. Мир, вважав Монтеск'є, є першим природним законом людини. Добування їжі людиною – другий закон. Третім законом природного стану людини є потреба в спілкуванні. Коли люди виявляють, що їх страх спільний, взаємний, їм хочеться об'єднатися, попросити про щось один одного, і в результаті вони вступають у контакти, відчуваючи при цьому задоволення, яке притаманне тварині, коли вона зустрічається з представниками своєї породи. З переходом людини від наявних почуттів до набуття знань ще більше зростає потреба до зближення. Бажання жити в суспільстві – четвертий природний закон людини.

Люди об'єднуються в суспільства, і з відчуттям могутності та сили між ними розпочинаються війни, як і між окремими індивідами, що теж починають усвідомлювати свою перевагу й силу, і тут же розпочинається боротьба. Боротьба між народами та між окремими людьми викликає потребу в законах, які регулювали б відносини між народами та громадянами. Так виникає міжнародне та цивільне право. Норми права існують в усіх народів. Зважаючи на чисельність законів, оскільки людиною правлять природні, церковні, міжнародні, цивільні й інші закони. Монтеск'є ставить завдання виявити природу різноманітних форм правління. Він виділяє «три способи правління»: республіканський, монархічний і деспотичний. Дві перші форми правління ґрунтуються на «незмінних» («природних») законах, тоді як деспотія «поза всякими законами і правилами спонукається волею і свавіллям однієї особи».

Подібно до того, як влада батька в сім'ї «поставлена самою природою», так і влада уряду в державі перебуватиме в гармонії з природою тоді, коли його особливості найбільше відповідають характеру народу. Саме тому закони мають відповідати і природі, і

принципам встановленого уряду. У цьому Монтеск'є вбачав головне завдання законів. Що ж визначає характер самих законів? Закони «повинні бути відповідними фізичним особливостям країни, її клімату – холодному, жаркому чи помірному, - якості ґрунту, її положенню, розмірам, способу життя її народів – землевласників, мисливців чи пастухів, ступеню свободи, дозволеної державним устроєм, релігії населення, його схильностям, багатству, чисельності, торгівлі, натурі (правам) і звичаям». Цю сукупність взаємодіючих відносин, побудованих на різних законах, Монтеск'є називає «духом законів», який «полягає в різноманітних відношеннях законів до різних предметів».

Отже, Монтеск'є буде логічний ланцюжок, у якому в одній взаємопов'язаній системі виступають природа і суспільство. Він ставить за мету пояснити різноманітність форм соціального, державного та політичного устрою епохи різних народів. Багатство історичних форм людського існування, способів життя, форм державного устрою і правління, звичок, побуту, моралі Монтеск'є аналізує через закони. Закони, як їх розуміє Монтеск'є, є сталою об'єктивно існуючою реальністю, що виражає необхідні відносини між процесами та речами, що впливають з природи самих речей.

Як же виникають закони в історії суспільства? Що зумовлює їх появу та дію? Відповідь на ці запитання Монтеск'є шукає в менталітеті своєї епохи, духовний зміст якої зумовлений значною мірою розвитком природничо-наукового знання. Тому не випадково дослідження соціальних явищ, органічно пов'язано з натуралістичною організацією науки, що не могло не відбитися на методологічних принципах науки і дослідженнях самого Монтеск'є. Розуміння єдності природи та суспільства, вплив концепції «природного права» і «суспільного договору» логічно підводили автора до пошуку природничих детермінант історії. Аналізуючи побутові, культурні, моральні, політичні та ін. особливості життєдіяльності багатьох народів у різних кліматичних зонах землі, Монтеск'є дійшов висновку, що в основі всіх відмінностей лежать саме природні фактори.

Монтеск'є неодноразово підкреслює результати власних спостережень, експериментів, часто використовує порівняльний метод при вивченні норм права, звичаїв, психології різних народів, що істотно підсилює його аргументацію. Основний його метод дослідження – дедукція, та через усю працю проходить і аналіз

багато емпіричного матеріалу, що посилює ефект доказовості й переконливості аргументів. Беручи до уваги «природничі» та порівняльні дані спостережень, Монтеск'є намагається довести залежність фізичної, розумової та психологічної природи людей у різних географічних регіонах від клімату.

Він пише, що в холодному кліматі люди мають міцніше здоров'я завдяки безпосередньому впливові температури на фізіологічні процеси, а отже, і на психіку. «Народи жарких кліматів боязкі, як літні люди; народи холодних кліматів відважні, як юнаки». У жаркому кліматі сила покидає тіло, а ця послабленість переходить і на душу, що робить людину байдужою, незацікавленою, пасивною. Монтеск'є послідовно аналізує вплив клімату на виробничу діяльність людей, політичну організацію суспільства, принципи державного правління, на дух, натуру і звичаї народу, розглядає проблеми торгівлі, грошей. Він ставить також численну кількість демографічних проблем, пов'язаних зі шлюбом, сім'єю, чисельністю населення та факторами його зростання, підкреслює, що Європа потребує законів, які б сприяли збільшенню населення.

Йому відомі демографічні дані про те, що в Європі народжується більше хлопчиків, аніж дівчаток, і він робить цілком правильний висновок, що за інших рівних умов у тих країнах, де дівчаток народжується більше, ніж хлопчиків (Японія), кількість населення зростатиме швидше. Монтеск'є послідовно проводить свою соціологічну теорію про роль клімату, ґрунтів, території, ландшафту в розвитку суспільства і формуванні народного руху, що має враховуватися системами політичного та правового устрою держави. Критикуючи деспотизм, у тому числі й королівський у Франції, Монтеск'є виступає прихильником конституційної монархії на зразок англійської (не без впливу Локка).

У працях Монтеск'є трапляються і роздуми про Росію. Він писав, що холодний клімат Росії з її безмежними просторами зумовили появу царського самодержавства. Він характеризує його як деспотичне й реакційне, бо воно не стимулює торгівлі, фінансових відносин, закріпачило селян і перетворило їх фактично у рабів. «Московіти, - писав Монтеск'є, - у «Перських листах», - зовсім не можуть виїжджати зі своєї держави, навіть для подорожей. Таким чином, будучи відгороджені від інших націй законами своєї країни, вони зберегли свої давні звичаї з тим більшою схильністю до них, що вони й не думають, що можна мати інші».

Звичайно, географічний фактор має певне значення в розвитку суспільства як умова його існування, проте не слід перебільшувати його роль хоч би тому, що за тих самих природних умов економічний, політичний, культурний рівень держав і народів можуть істотно різнитися між собою. Проте не варто особливо ретельно аналізувати слабкі сторони концепції Монтеск'є, бо її історична сила саме в цих «слабостях», і це закономірно: адже автор географічної школи в соціології одним з перших розробив послідовну теоретичну систему поглядів на історію, у якій вбачав об'єктивні природничі, натуральні, а не містичні детермінанти суспільного розвитку.

Таким чином, соціальні знання і дослідження Нового часу (XVII – початок XIX ст.) на рубежі двох епох характеризуються інтенсивним процесом розвитку знань про людину і суспільство. Досягнення в природничих науках у суспільстві намагаються використати в пізнанні соціальних явищ. Буржуазія в нових умовах стає домінуючим суб'єктом у системі суспільних відносин і прагне реально правити державою. З'являються теорії «природного права» і «суспільного договору», що яскраво відображено в праці Т. Гоббса «Левіафан». Продовжив розробку проблеми держави Д. Локк. Ш. Монтеск'є заклав у суспільствознавстві новий напрямок, який одержав назву географічної школи в соціології.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи:

1. Суть взаємовідносин буржуазії і держави в умовах Нового часу.
2. Розвиток соціального пізнання і знання в нових історичних умовах.
3. Людина як природна істота стає творцем своєї історії.
4. Концепції «природного права» і «суспільного договору».
5. «Левіафан» Т. Гоббса як соціологічна концепція суспільства.
6. Теорія Д. Локка про конституційну парламентську монархію.
7. Ш. Монтеск'є про чотири природні закони людини.
8. Ш. Монтеск'є про міжнародне та цивільне право.
9. Три способи правління в суспільстві по Ш. Монтеск'є.
10. Ш. Монтеск'є про розвиток природничо-наукового знання.

ЧАСТИНА II

Лекція IX.

НОВИЙ ЕТАП У РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ

План

1. Проблеми соціальної нерівності і соціального прогресу у творчості Ж. Ж. Руссо (1712–1778).
2. Філософія історії – з'єднувальна ланка між філософією і соціологією.
3. Розвиток емпіричних, демографічних і статистичних досліджень (XVII – початок XIX ст.).

Література [35,37, 57, 66, 79, 93, 94, 104, 125, 132, 138]

1. Проблеми соціальної нерівності і соціального прогресу у творчості Ж. Ж. Руссо (1712–1778)

Жан Жак Руссо – філософ, соціолог, теоретик мистецтва, політичний мислитель. Енциклопедисти вважали його бунтівним і занадто радикальним, хоча насправді як представник малозаможних верств населення він глибше розумів суперечності існуючої політичної системи. Широку славу Руссо принесла його книга «Про суспільний договір, чи Принципи політичного права» (1762), яку він розпочинає знаменитою фразою: «людина народжується вільною, проте повсюдно вона в кайданах». У більш ранній праці «Розвідки про походження і основи нерівності між людьми» (1755) Руссо вбачає головну причину соціальної нерівності в привілеях, що має частина громадян. Суспільний прогрес, пов'язаний з розвитком людського розуму, зумовив появу виробництва, житла, знарядь праці та ідеї власності.

Руссо відтворює деякі дійсні явища, притаманні первісному суспільству, коли люди були вільними і не знали приватної власності. Фізична нерівність між ними на той час (вікова різниця, стан здоров'я, тілесні, розумові та психологічні якості тощо) не мали істотного значення. Люди були здоровими, добрими і щасливими, наскільки мали бути такими за своєю природою й одержували задоволення від приналежності

незалежних відносин. Подібна ідеалізація буття первісної людини, різка критика сучасної культури та моралі зумовили появу несправедливих звинувачень Руссо в тому, що він нібито закликає суспільство повернутися назад до «природного стану». У певній мірі такій оцінці посприяв іронічний Вольтер, який, не поділяючи поглядів Руссо, саркастично зауважив, що той пропонує людству стати рачки і повзти до первісного лісу. Зауваження в'їдливе, але несправедливе. Насправді ж Руссо прекрасно розумів необоротність суспільного прогресу і свої ідеали пов'язував з майбутнім, оскільки, як зазначав він сам, перехід від природного стану до громадянського істотно змінює людину: вона набуває багато матеріальних і духовних переваг і перетворюється з «тупої й обмеженої тварини в мислячу істоту – в людину».

Як і інші автори концепції природного права, Руссо розглядає первісних людей як індивідів, що не потребували співпраці багатьох осіб. З обробкою металів, виникненням землеробства почалася епоха «першого перевороту», коли утворилися і відокремилися сім'ї, з'явилася перша власність, а з нею сутички і розбрат. Людина почала використовувати працю іншої, з'явилася можливість запасати і накопичувати продукти, йшло поширення приватної власності, а з нею – рабства й злиденності. Залізо та хліб, зазначає Руссо, загубило людський рід. Поглиблення соціальної нерівності, нестатки неіснуючих породили крадіжки, насильство, гноблення, смуту, боротьбу між правом сильного і правом першого, хто заволодів власністю.

Становлення соціальної нерівності проходить три етапи:

- прийняття законів та права власності, що закріплюють поділ людей на бідних і багатих;
- поява магістратури – влади правителів, королів, що означало встановлення різниці між сильними і слабкими;
- перехід до влади, що ґрунтується на свавіллі і насильстві, що свідчить про появу відмінностей між паном і рабом.

Головною ідеєю «Суспільного договору» є ідея народу як суверена – носія верховної влади. Ця праця Руссо відіграла надзвичайно важливу роль в ідеологічній підготовці третього стану до революції 1789 р. у Франції. Руссо проголошує, що свобода людей є їх природним правом, а тому вони можуть підкорятися лише добровільно, за власним бажанням, оскільки людина сама собі пан і суддя. Жодна людина не має прав над собою подібними. Це можливе лише на основі законної влади, яку люди створюють завдяки угоді між собою. При

цьому вони не відмовляються від власної свободи, бо це означало б відмову від власної гідності, що не сумісне з природою людини. Тому не може бути такого договору, за яким одні люди віддають іншим свою абсолютну владу і погоджуються на безмежну покору та слухняність. Це – безглуздя, нонсенс, оскільки поняття «раб» і «право» суперечать одне одному і взаємовиключаються.

Сутність суспільного договору полягає в тому, що кожна людина «віддає свою особу і всю свою міць під верховне керівництво загальної волі, і ми сумісно приймаємо кожного члена як невід'ємну частину цілого». Така загальна угода індивідів ніби утворює колективне ціле, загальне «Я», котре виступає як узагальнена «суспільна особа» - громадянська община», що пізніше стане називатися «республікою, чи політичним тілом».

Її називають «державою», якщо вона пасивна, і «сувереном», коли вона активна. Як держава вона виступає і при зіставленні з іншими, їй подібними. Учасники угоди називаються «народом», а окремі особи – «громадянами» як учасники суверенної влади і «підданими» як підлеглі державним законам. За суспільним договором відмова громадянина підкорятися загальній волі дає право примусити його міццю всього політичного організму і присилувати бути вільним.

Держава мусить виконувати загальну волю. Суверенітет не може відчужуватися на користь окремих індивідів чи груп людей, бо в цьому випадку держава буде виражати окрему або групову, а не загальну волю. Ідеалом такої держави є республіка, яка керується законами, що відображають загальний суспільний інтерес, і діє заради блага, яке уособлюють свобода та рівність громадян. Уряд є лише уповноваженим органом, що опосередковує взаємовідносини між підданими та сувереном (активною республікою), а члени уряду, що іменуються магістрами чи королями (правителями), теж є виконавцями суспільної волі.

У зв'язку з тим, що народ є єдиним сувереном, Руссо вважав непотрібним розподіл влади на виконавчу та законодавчу і пропонував при вирішенні важливих соціальних проблем, які зачіпають інтереси всього суспільства, проводити всенародні плебісцити – опитування. Такі акції, на його думку, давали б можливість державі враховувати і виконувати волю народу та виражати його інтереси. На відміну від концепції суспільного договору Гоббса теорія Руссо більш радикальна. Засуджуючи приватну власність, він не заперечував її, а проголошував

необхідністю егалітаризму (відносно рівномірне наділення всіх людей приватною власністю), виступав проти надмірної її концентрації в руках дворянства та буржуазії.

Революційність його вчення полягає в осудженні існуючої держави та її правителів, що порушили суспільний договір з народом і узурпували його суверенітет. Тому це дає право народові скинути деспотичну владу узурпаторів і побудувати її на нових засадах громадянського республіканського устрою – державу розуму, а не насильства. Ідеї Руссо мали надзвичайно велике значення для передреволюційної епохи у Франції. Його вчення було тією ідеологічною силою, що вела третій стан на барикади Великої французької буржуазної революції 1789–1794 рр.

Науку нового часу особливо цікавили проблеми історичної закономірності розвитку суспільства, його механізми та напрями. Ці проблеми особливо актуалізуються у XVIII ст. і безпосередньо пов'язуються з розвитком філософії історії. Різні аспекти філософії історії порушувалися й раніше, але як особлива спеціалізована галузь філософія історії формується у XVIII ст. і досягає вершини свого розвитку. Чималий внесок у цей процес зробили представники французької та німецької просвіти. Багато елементів філософії історії ми зустрічаємо у творчості Монтеск'є і Руссо. Вольтер увів цей термін у науковий вжиток.

Особливістю філософії історії XVIII ст. – початку XX ст. є те, що вона займає проміжну ланку між соціальним знанням минулого і майбутнього, між філософією та соціологією, між синкретичними і диференційованими знаннями.

2. Філософія історії – з'єднувальна ланка між філософією і соціологією

Філософія історії не була поєднанням філософського й історичного методів аналізу соціальних процесів. Генетично вона виникає і розвивається в лоні філософії як її складова частина, предметною сферою якої виступає історія суспільства. В цілому філософія історії – продукт XVIII ст., однак елементи соціальної філософії трапляються і в творчості попередніх авторів – філософів античності, в Августина, Макіавеллі та ін. В історико–соціологічному відношенні філософію

історії можна розглядати як зв'язуючу ланку між філософією та соціологією, оскільки своїм виникненням соціологія зобов'язана саме філософії історії. Термін «філософія історії» вперше вживає Вольтер для позначення загальних роздумів і досліджень людської історії та культури без чіткого визначення його змісту. Потім він зустрічається в серії статей за 1770–1776 рр. у швейцарського письменника Вегеліна й однозначно трактується видатним представником німецького просвітництва і Й. Гердером як філософська наука про історію людства.

Аналіз концепцій філософії історії показує, що її головним завданням були дослідження процесу виникнення людства; розкриття рушійних сил історії та її законів на основі емпіричних та узагальнених матеріалів історії та культури народів; визначення напрямку розвитку людства в цілому. З появою філософії історії завершується відносно тривалий етап у розвитку самої філософії. Поступове розростання в їх надрах соціальної проблематики приводить до відокремлення гуманітарного знання від філософського, що поклало край філософії як синкретичному знанню і надало йому завершеного вигляду. Філософія віднайшла свій специфічний предмет, а суспільство розділилося поза філософією на свої специфічні галузі знання, в тому числі й на соціологічне.

Філософія історії намагалася відтворити історичний процес через поєднання аналізу соціальних явищ і процесів, фактів історії та культури з філософськими узагальненнями й інтерпретаціями. У новій історії одним з перших зробив спробу окреслити й реалізувати принципи і завдання філософсько-історичного аналізу всесвітньо-історичного процесу видатний італійський філософ – соціолог

Джамбатіста Віко (1668–1744), який багато в чому упередив елементи наукового соціологічного знання у своїй праці «Основи нової науки про спільну природу націй» (1725). Віко розглядав історію як продукт діяльності самих людей, тому вона не має нічого містичного. Бог хоча й створив світ, але він не втручається в його розвиток. Віко вважав, що історичний процес є об'єктивним. Та це не значить, що людина з її волею, інтересами може змінювати хід історії, оскільки самі історичні закони мають провінціальний характер і не збігаються з волею царів чи інших історичних осіб. Історична необхідність суспільного розвитку реалізується в закономірному характері соціальних процесів, які для кожного народу чи нації виявляються в трьох обов'язкових циклах чи етапах, які вони проходять,

* першою епохою в розвитку суспільства є «період богів», коли релігійні уявлення панували над розумом, суспільством керували жерці, не було держави і правових законів;

* другою – виникнення держави, як «універсального громадського блага», коли історія вступає в «героїчний період». Біля державного керма стоять представники аристократії, які нав'язують свою волю й жорстоко пригноблюють плебс;

* третій період Віко називає «людським», є найвищим рівнем у розвитку суспільства. Тоді виникають республікансько-демократичні чи представницькі монархії з правами й свободами для всіх громадян і забезпечують їм гідний суверенітет та особисті права і свободи. На цьому етапі законодавство мудро поєднує співвідношення приватного та загального інтересу, забезпечує справедливість у вирішенні соціальних проблем.

Д. Віко розглядає ці етапи як розвиток суспільства по спіралі, де кожний наступний цикл пов'язаний з попереднім і майбутнім етапом. Триступеневу модель учений поєднує з віковими періодами розвитку людини – дитинством, юністю, зрілістю, де останній цикл (зрілість, людський період) закінчується розкладом суспільства і поверненням до початку. Так Віко по суті підводить до ідеї історичного коловороту. Не випадково порівняння циклів історії з етапами розвитку самої людини, котра є істотою соціальною й історичною. Учений розглядав природу людини в органічному поєднанні із системою внутрішніх і зовнішніх зв'язків. Він концентрує увагу не на природних факторах історичного процесу, які незалежні від людини, а на тому, що саме людина вносить в історію людського, що відрізняється від природного.

Самотворення людиною історії є умовою людського самопізнання, бо гуманітарне знання – це не що інше, як самоусвідомлення цілей і результатів своєї історичної діяльності. Особливості світу людини, її фізичного, духовного й інтелектуального рівня Д. Віко розглядає у залежності від історичного світу, створеного людиною, у якому вона живе. Світ людини – це система тих зв'язків і взаємовідносин, що поєднують її з іншими людьми, з навколишнім середовищем. Саме завдяки такій взаємодії відбувається розвиток людини і суспільства від напівтваринного стану до суто соціального – людського. Ці геніальні ідеї в сучасній соціології в модернізованому і трансформованому стані лежать в основі цілого ряду соціологічних напрямків і шкіл.

Отже, циклічність історії – загальний закон розвитку всіх народів. Історія знає єдиний, універсальний закон, у якому реалізується прояв

індивідуального людського розуму (на відміну від загального розуму – Бога), а тому людина здатна пізнати те, що вона творить своїм розумом і діяльністю, і отже, історія є усвідомленням людством власної історичної діяльності. Заслугує на увагу метод аналізу історичного процесу Д. Віко. На відміну від більшості філософсько-соціологічних концепцій суспільства (Кант, Фіхте, Шеллінг, Гегель та ін.), де історичні дані підтверджували сконструйовану схему, Віко виходить з аналізу історії, використовуючи для побудови своєї системи як її емпіричну основу – історію Риму, елементи вчень Н. Макіавеллі та Т. Кампанелли. Незрозумілий сучасникам, Віко своїми ідеями випередив час. Вони мали велике значення для становлення принципу історизму в соціальному пізнанні, багато в чому випередили ідеї Гердера та Гегеля, істотно вплинули на французьких істориків періоду реставрації. Ідею коловороту використав Шпенглер та ін.

Значний внесок у розвиток філософії історії зробив французький соціолог, політичний діяч, математик *Марі Жан Антуан Нікола Кондорсе* (1743–1794). За активну участь у французькій революції та опозицію якобінської диктатурі його кинули до в'язниці, де він написав свою знамениту працю «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму» /1794/. Уже сама назва говорить, у чому її автор вбачає головну причину – рушій історичного прогресу – розум, знання, людські здібності. Здавалося б, що такий принцип пояснення рушійних сил історії мав орієнтувати автора на визнання ролі видатних осіб як суб'єкта історії, проте Кондорсе заперечував проти цього і розглядав розум не як індивідуальний інтелект, а як духовний рівень суспільства, значення суспільного поділу праці, економічних та політичних і соціокультурних факторів.

* Перша епоха в розвитку людини пов'язана з виникненням мисливства, рибальства, з появою вміння виробляти знаряддя праці і різні інструменти.

* Друга епоха в розвитку суспільства пов'язана з виникненням наступних народів, появою тваринництва і переходом до землеробства. Спеціалізація діяльності внаслідок суспільного поділу праці зумовила формування нової соціальної структури, виникнення приватної власності та її наслідування. З'являється соціальна нерівність і можливість перетворювати військовополонених в рабів.

* Третя епоха пов'язана з виникненням писемності, яка дала змогу розвивати пізнавальні можливості суспільства, духовність.

* Четверта епоха викликає прогрес людського розуму в Греції до періоду диференціації наук за часів Олександра Македонського (розвиток математики, геометрії, астрономії, філософії Сократа, медицини Гіппократа тощо).

* П'ята епоха Кондорсе пов'язується з прогресом науки від їх розділення до занепаду. Це час діяльності Аристотеля, Архімеда, інтенсивного розвитку механіки, гідравліки, мистецтва грецьких магістрів, правознавства, історичної науки. Наприкінці епохи виникає християнство.

* Шоста епоха характеризується занепадом науки і просвіти аж до їх відродження в часи Хрестових походів. Це час торжества теологічного марення, феодальної анархії, кріпацтва, час зародження магометанської віри.

* Сьома епоха відзначена першими досягненнями наук у період їх відродження на Заході до винайдення книгодрукування. Наукові досягнення – компас, порох, у сфері культури – творчість Данте, Боккаччо та ін.

* Восьма епоха розпочинається від винайдення книгодрукування і триває до часів подолання наукою та філософією старих авторитетів. У науковий вжиток вводяться національні мови. Йде боротьба проти «релігійного макіавелліанства», відбувається реформація. Змінюється старе уявлення про сонячну систему завдяки Коперніку та Галілею. Бекон вирішує проблеми методу пізнання. Математика відкриває логарифми.

* Дев'ята епоха започатковується Декартом і триває до утворення Французької республіки. Найхарактернішою ознакою цієї епохи є досягнення незалежності людського розуму. Що відкриває безмежні перспективи суспільного прогресу.

* Десяту епоху (глава «Про майбутнє людського розуму») Кондорсе зображує як епоху перемоги і торжества царства й розуму на землі. Заслуга Кондорсе полягає у послідовній і систематичній роботі теорії прогресу і в застосуванні принципу розвитку для аналізу історичного процесу, розумінні значення економічних і духовних факторів у житті суспільства.

Йоганн Готфрід Гердер (1744–1803) – відомий німецький просвітитель. Займався медициною, філософією, теологією, лінгвістикою, мистецтвом, естетикою, фольклором і скрізь сказав своє слово. Ця особистість настільки багатогранна, як і суперечлива. Поезії

його не завжди послідовні. Свою концепцію всесвітньої історії як закономірного, єдиного, взаємопов'язаного цілісного процесу Гердер викладає у фундаментальній праці «Ідеї до філософії історії людства» /1784–1791/. На початку своєї праці він обґрунтовує необхідність філософії історії людства як особливої галузі знань. Гердер розглядає історію суспільства як закономірне продовження розвитку природи. Земля – це частина космічної системи, кузня органічного світу.

Людина самопороджується природою, несе на собі елементи неорганічного, рослинного і тваринного світу і є вершиною, вінцем природи. Аналізуючи поведінку і діяльність мови Гердер вказує на численні приклади подібності їх з людською поведінкою, висловлює ряд цікавих думок про антропогенез, значення прямого ходіння, розвиток мозку, виникнення мозку тощо. Органічна конституція людини ніби обумовлює її здатність до розуму, формування витончених почуттів, що породжують мову й мистецтво, здатність засвоювати дух гуманності і релігії, бажати безсмертя.

Людство – біологічний вид, а закони його розвитку такі ж природні, як і закони природи. Тому основними елементами соціального прогресу є зовнішні і внутрішні фактори. Зовнішні – сукупність природних явищ – зумовили зовнішній вигляд жителів півдня та півночі, специфіку їх навичок та звичаїв. Внутрішні фактори, пов'язані з належністю людини до даного народу чи суспільства, є більш дієвими, оскільки суспільство має вирішальне значення у формуванні індивіда. Культура виступає центроб'єднуючим фактором; вона забезпечує спільність людського існування. Суспільство, як певна соціальна група, спільність існує через взаємозв'язки індивідів і груп людей між собою (сім'я, об'єднання виробників тощо).

Відносини між людьми забезпечуються керуванням, управлінням. Одним з головних знарядь цієї системи є держава, проте Гердер скептично ставиться до неї, називаючи поряд інші регулюючі механізми (сім'я, релігія, наука і т.д.), що можна розглядати як підхід до розуміння ролі соціальних інститутів. У спільній сім'ї «єдиного братства» Гердер розглядає й історію слов'янських народів. Він підкреслює працьовитість, гостинність слов'ян, високу виробничу культуру. Миролюбність слов'ян стала однією з причин завоювання войовничими сусідами, в тому числі й німцями, що «вчинили стосовно їх великий гріх». Така оцінка слов'ян нетипова для німецької традиції. Відома різко негативна оцінка Гегелем ролі слов'янських народів у всесвітній історії. Принцип історизму дав

змогу поєднати історію слов'ян з іншими народами в єдину всесвітню історію людства. У цьому – велика заслуга Гердера. Ідеї саморозвитку, спадкоємності культурної історії людства, її безперервності у просторі й часі, об'єктивний, закономірний характер суспільного прогресу – це риси гердерівської концепції історії.

Йоган Готфрід Гердер – великий гуманіст і мудрий мислитель, про що свідчить його «Ідеї до філософії історії людства». Цей твір – гімн миру, співробітництву і людському братству. Серед інших творів суспільного розвитку та концепцій філософії історії праця Гердера виділяється своїми загальнолюдськими історичними цінностями й орієнтаціями. Вона свідчить, що загальнолюдська значущість ідей визначається не часом їх виникнення, а неминущою актуальністю і цінністю для наступних поколінь. За своїм змістом, структурою й принципами праця Гердера наближається до соціологічних творів О. Конта, Г. Спенсера і займає «серединне» місце між філософією історії і соціологією, перші доробки якої містили в собі елементи філософсько-історичного аналізу.

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1831), класик німецької філософії, творець системи діалектики на основі об'єктивного ідеалізму. Основні принципи філософії історії Гегель виклав у однойменній праці «Філософія історії». Він включив до своїх принципів філософії історії ідеї Гердера про поступальний характер розвитку всесвітньої історії, взаємозв'язок її етапів, їх спадкоємність тощо. Більш глибока в теоретичному плані концепція Гегеля фундаментальніша і в розумінні історичної необхідності. Проте вона менш історична і соціологічна, оскільки Гердер ішов від історії та культури до ідеї прогресу, а Гегель втискував історико-культурний процес у схему розвитку абсолютної ідеї.

Строго логічна система філософії історії Гегеля не завжди узгоджується з логікою всесвітньої історії, коли логіка буття штучно підганяється під абстрактну логічну схему. Гегель констатує штучну схему всесвітньо-історичного процесу, під яку підганяє складну і багатоманітну реальну історію. Він розглядає історію як вищу сферу в порівнянні з природою, де абсолютний дух (розум) самопізнає себе.

Таким чином, рушійною силою історії, її суб'єктом є не діяльність людини, а процес саморозвитку духу. Розвиток історії – поступальний процес. Поступальність і розвиток передвизначені саморозвитком духу, що уособлюється в історії різних епох і народів.

Кожному «історичному народові» притаманний свій «народний дух». Історію людства Гегель розділяє, згідно зі своєю «тріадою» на три головні епохи: східну, античну, германську. Деспотизм епохи східного світу характеризує стан людини, коли вона не усвідомлює сутності свободи; тому в цей період люди – раби. Античний світ (стародавньої Греції та Риму) з його демократичними й аристократичними формами політичного устрою характеризується самоусвідомленням частиною громадян значення свободи як власної сутності, тоді як решті людей притаманна самосвідомість. Гегель розуміє рабство не як соціально-економічний і політичний феномен, а як суб'єктивний вибір.

Найвищою епохою в розвитку рабства є епоха досягнення духом самопізнання. Цей етап всесвітньої історії, на думку Гегеля, уособлюється в історії германських народів, серед яких найпершими досягли усвідомлення свободи німці. Пруська монархія є вінцем розвитку самопізнавчого себе духу і найвищим досягненням історичного прогресу. Філософія історії Гегеля, на відміну від розглянутих вище концепцій, не містить соціологічного аналізу історичних суспільних явищ. Штучно створена конструкція, вона позбавлена того привабливого гуманістичного і морального потенціалу концепції Гердера, який привертав до себе увагу сучасників і послідовників.

На фоні Гердера, для якого кожен народ був явищем унікальним і розглядався як найвища цінність історії, Гегель виступає в своїх історичних поглядах самовпевненим феодальним бюргером і реакціонером, суддею народів, яким навішує ярлики історично безперспективних (слов'яни), аморальних (китайці), розбещених (індуси) і т.д. Філософія історії Гегеля стоїть осторонь теорій суспільного прогресу Віко, Кондорсе, Гердера, які предметом дослідження брали суспільство і людину, а не абсолют і в своїх узагальненнях виходили з аналізу соціокультурних факторів. У Гегеля – навпаки. І тому при всіх недоліках вони стоять ближче до історії, ніж Гегель, а їх концепції більше відповідають реальним суспільно-історичним тенденціям, ніж логіка розвитку самопізнаючого абсолюту.

Філософія історії чітко поставила проблему закономірності й об'єктивності історичного процесу, робила спробу поєднати фактологічний емпіричний матеріал з його теоретичними узагальненнями. Та ці спроби ще не спиралися на тверді методологічні підвалини з чітким розумінням діалектики емпіричного і теоретичного, та й сам історико-культурний фактологічний матеріал був досить обмежений і недостатнім для

відкриття дійсних закономірностей історичного розвитку. Це зумовило кризу в розвитку даного напрямку соціального пізнання, і на початку XIX ст. філософія історії втрачає своє домінуюче становище в розвитку соціального знання. Паралельно з філософією історії відбувається становлення нових галузей і напрямів у розвитку суспільної науки – суспільствознавства. Розпочався розвиток емпіричних, демографічних і статистичних досліджень XVII – початку XIX ст.

3. Розвиток емпіричних, демографічних і статистичних досліджень XVII – початку XIX ст.

Філософія історії відобразила в собі певні суперечності тогочасної соціальної гносеології, яка, орієнтуючись на природничі науки, усвідомлювала необхідність спостереження і точного методу аналізу. Розвиток капіталізму, товарно-грошових відносин, потреби розширеного виробництва, торгівлі, інтереси держави зумовлювали попит на знання економічного і політичного характеру: про прибутки, робочу силу, народжуваність, смертність, джерела багатства, могутність держави тощо. Потреби в різноманітній соціальній інформації примушували шукати шляхи і засоби її забезпечення, що стимулювало появу нових галузей соціального знання. Розвиток математичного знання, як і в минулому, створив можливості для появи нових напрямів у суспільствознавстві.

У 1654 р. французький математик і філософ *Паскаль* (1623–1662) висловив думку про можливість виграшу в азартні ігри і зробив відповідні розрахунки. Це наштовхнуло на можливість розрахунків математичних пошуків вірогідного прогнозу певних подій.

Швейцарський математик *Бернуллі* (1654–1705) у своїй праці «Мистецтво припущень» підійшов до відкриття «закона великих чисел». Це мало велике значення і для соціальної науки. Закон великих чисел в економічній науці і соціально-економічній статистиці характеризує прояв закономірностей масових соціально-економічних процесів. В однорідних сукупностях закономірності можуть виявлятися лише на достатньо великому числі одиниць чи випадків. Закономірності виражатимуться тим точніше, чим більша кількість одиниць ними буде охоплена. Відхилення окремих одиниць в той чи інший бік при досить великій кількості одиниць практично майже взаємопогашуються.

Французький соціолог Фредерік Бон пояснює цей закон з точки зору статистики людського суспільства на прикладі лантуха з квасолями, в який порівно насипано білих і чорних квасолин. Якщо відсипати 100 квасолин, то згідно з теорією ймовірності, вони розподіляться 45 : 55. Практика покаже такий же розподіл. Допустима помилка 10 %. Якщо відсипати 10 тис. бобів, то помилка скоротиться до 1 %. А якщо 100 тис. – то процент помилки становитиме лише 0,1. Тобто, чим більша кількість одиниць цілісної сукупності відбирається, то тим більша вірогідність характеристик сукупності.

В соціології, демографії, статистиці та інших науках цей закон використовується дуже часто при вивченні суспільної думки. У свій час Кондорсе висловив думку про можливість прогнозування результатів виборів і передбачення певних соціальних процесів. Чим більша досліджувана маса людей, тим точніший розрахунок.

Істотним кроком уперед у розвитку пізнання суспільства та його закономірностей був поступ в економічних знаннях. У XVII ст. з'явилася нова наука, названа класичною політичною економією.

Одним з перших представників класичної політичної економії, хто показав, що не грошова політика, а виробництво є основою економічної і політичної могутності держави, був англійський учений *Уільям Петті* (1623–1687), якого К. Маркс назвав «батьком політичної економії». Аналізуючи суспільний поділ праці, У. Петті розглядає цей процес як продуктивну силу, оскільки через спеціалізацію досягається вища ефективність у виробництві й споживанні вартостей – товарів.

У. Петті, *Адам Сміт* (1723–1790), *Давід Рікардо* (1772–1823) започаткували основні теорії трудової вартості, розкрили закони капіталістичного виробництва, показали, що вартість товару створюється працею виробника. Це стало новим словом в науці про суспільство та його економіку. Так наука піднімалася на новий щабель свого розвитку. Поряд з економічними закономірностями виявляються емпіричні соціальні закономірності. Досліджуються масові соціальні факти, між якими математично точно констатуються взаємозалежності і зв'язки.

На новому етапі соціального пізнання математика знаходить широке прикладне застосування у сфері соціальних досліджень, які стали основою формування таких нових галузей соціального знання як демографія та соціальна статистика. Виникнення демографії та соціальної статистики вчені пов'язують з іменами У. Петті та

Д. Граунта. У 1749 р. німецький учений *Готфрід Ахенваль* (1749–1812) обґрунтовує предмет статистики і вводить це поняття до вжитку.

Яскравою фігурою в статистичних дослідженнях став армійський священник *Йоганн Петер Зюсемільк* (1707–1769). На основі систематизації масового емпіричного матеріалу він відкриває закономірності у співвідношенні населення (новонароджених, чоловіків та жінок, померлих, в т. ч. вбивства та самогубства). Це вже була спроба соціального прогнозування. Розвиток знання про суспільство (на основі статистики та демографії), диференціація на спеціалізовані галузі знань створили можливості для інтегрованого аналізу різноманітних соціальних процесів та їхнього розгляду в узагальнених соціальних теоріях.

Це, безумовно, був плідний напрям наукового пошуку, але на той час для нього ще не визріли відповідні умови, щоб реалізувати на основі всебічного і глибокого наукового аналізу. Подібні спроби тоді могли призвести до протилежного результату, про що свідчить штучно сконструйоване вчення Р. Мальтуса, в якому переплелися елементи тогочасних уявлень з політекономії, демографії та географічного детермінізму.

Томас Роберт Мальтус (1766–1834), англійський священник, економіст, автор праці „Досвід закону про народонаселення”. Розглядаючи соціально-демографічні явища, він приходить до висновку про постійно зростаючі диспропорції між процесами росту населення та засобами існування людини. Спираючись на роботи перших представників політичної економії, які вважали, що лише землеробство створює додатковий продукт – земельну ренту. Він трансформує цей принцип і переносить його у сферу промислового виробництва. Шляхом компіляції праць різних економістів Мальтус висуває „Закон про убавання продуктивності послідовних затрат” і формулює його стосовно сільськогосподарського виробництва як „закон убиваючої родючості землі”.

Зіставляючи дані між зростанням народонаселення і збільшенням засобів існування, Мальтус приходить до висновку, який формулює як „природний закон” про зростання населення в геометричній, а засобів існування, необхідних для фізичного прожиття людей, в арифметичній прогресії, що нібито призводить до „абсолютного перенаселення”. Згідно теорії Мальтуса, надлишок людей на землі зумовлює закон боротьби за існування, в якій переможцем виходить найсильніший і найпристосованіший. Природа не встигає справитися з процесом швидкого зростання населення, тому з „абсолютним перенаселенням”

потрібно боротися на державному рівні шляхом регламентації шлюбів і регулювання народжуваності. Масову загибель людей у війнах, пошестях, епідеміях він вважає явищем позитивним, оскільки воно зменшує частку „зайвого” населення.

Концепція Мальтуса була спрямована проти вчення Ж. Ж. Руссо про соціальну рівність і право людини на свободу та проти його учня – англійського утопіста Уільяма Годвіна (1756–1836), який у своїх працях писав, що люди можуть організувати виробництво так, що воно буде здатне задовольнити потреби кожного. Ідеї Мальтуса набули поширення в демографії та соціології. Пізніше ця теорія була відкоригована і доповнена дослідниками в США, Англії, Франції та ін. країнах і існує під назвою „неомальтузіанство”. Соціальна статистика і демографія в XIX ст. розвивалися зростаючими темпами. З їх поступом пов’язаний розвиток нових напрямів у галузі емпіричних соціальних досліджень.

Підсумовуючи зазначимо, що новий етап у розвитку соціального пізнання включає такі проблеми, як соціальну нерівність і соціальний прогрес, філософію історії і її зв’язок з філософією і соціологією та розвиток емпіричних, демографічних і статистичних досліджень. Щодо розвитку соціально–філософських теорій суспільства та філософії історії, то на початку XIX ст. вони зазнали поразки. Визначилася нездатність абстрактно – філософських концепцій, котрі не узагальнювали історичних фактів, та безплідність шляхів розвитку історичної науки, нездатної піднятися над власною емпірією. Відсутність методів узагальнення історичного процесу привела до того, що суспільна наука опинилася на грані кризи і потребувала нових об’єктивних досліджень.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи:

1. Ж. Ж. Руссо про соціальну нерівність між людьми.
2. Сутність суспільного договору у працях Ж. Ж. Руссо.
3. Вчення Ж. Ж. Руссо про державу.
4. Шляхи становлення філософії історії.
5. Джамбатіста Віко про три етапи суспільного розвитку.
6. Жан Кондерсе про епохи розвитку людства.
7. Соціальний прогрес і загальні людські цінності у працях Йоганна Гердера.
8. Гегель про „абсолютний дух” і рушійні сили історії.
9. Розвиток капіталізму і попит на знання на початку XIX ст.
10. Математик Бернуллі про „закон великих чисел”.
11. Уільям Петті про класичну політичну економію.

Лекція X.

СОЦІОЛОГІЧНІ ІДЕЇ КОНСЕРВАТИЗМУ І ЛІБЕРАЛІЗМУ

План

1. Консервативна критика та ліберальна апологія буржуазного суспільства.
2. Ставлення представників консервативної та ліберальної ідеології до революції.
3. Алексіс Токвіль (1805–1859) про демократію як суспільний лад.

Література [10, 57, 70, 84, 96, 103, 130, 132, 142, 148]

1. Консервативна критика та апологія буржуазного суспільства

Події Великої французької революції мали далекосяжні наслідки як для європейської історії, так і для європейської суспільно–політичної думки. Просвітителі XVIII ст. своєю діяльністю стимулювали процес революційної думки старого суспільного ладу. Соціальні мислителі першої половини XIX ст. прагнули в тій чи іншій формі осмислити результати революції й оцінити той суспільний лад, котрий прийшов на зміну «старому режиму».

Звичайно, все коло зацікавлень істориків, філософів, економістів тієї доби не можна прямо звести до подій, що мали місце у Франції упродовж 1789–1794 рр. і пізніше. Однак навряд чи можна заперечити, що проблема «революційної демократії», «індустріалізму» і «капіталізму» виступає ключовою для всіх, без винятку, визначних мислителів даного періоду. З деяким спрощенням найцікавіші думки з цього приводу можна зрушувати за трьома напрямками.

Перший напрямок об’єднує тих, хто позитивно сприйняв ті суспільні «даності», що виникли внаслідок революційних подій, насамперед реалії буржуазного суспільства, котре остаточно вивільнилося з–під тиску «старого» режиму. Приймаючи ці реалії як щось нормальне, позитивне, мислителі прагнули водночас осмислити внутрішні закономірності функціонування цього суспільства, дати поради щодо поліпшення тих чи інших аспектів нового суспільного

устрою. Це була позиція ліберальної соціально-політичної думки, зокрема позитивізму, який концептуалізував її висновки. Безперечно, сюди можна віднести й соціологію у її контівсько-позитивістському варіанті.

До другого напрямку можна віднести ті концепції, які у тій чи іншій формі висловлюють несприйняття нових порядків і прагнули критикувати їх з позицій минулого. Найчастіше при цьому йшлося про позитивні сторони зруйнованого революцією «старого режиму», ідеалізацію феодально-дворянської старовини та досить гостре викриття негативних аспектів буржуазного суспільства. Цей напрямок суспільно-політичної думки називають консерватизмом.

Третій напрямок пов'язаний також з критичним ставленням до буржуазного ладу, який утвердився внаслідок революційних подій. Однак при цьому і «старий порядок» також став об'єктом засудження. Феодальному минулому і буржуазному сьогоденню тут протиставляли майбутній справедливий лад, який мав бути побудований самими людьми. Це – позиція представників утопічного соціалізму.

Звичайно, згадані напрямки не вичерпують собою усіх інтелектуальних течій першої половини XIX ст. Однак вони належать до найвпливовіших серед них. Слід мати на увазі, що між цими течіями існують і певні спільні «точки дотику», а в окремих визначних мислителів (Гегеля, Токвіля та ін.) простежується поєднання і консервативних, і ліберальних ідей.

2. Ставлення представників консервативної та ліберальної ідеології до революції

Формально представників консервативної ідеології об'єднує негативне ставлення до революції як насильницького, брутального розриву з традиційними засадами народного життя. Найвпливовіші з ідеологів консерватизму: *Е. Берк* (1729–1787), *Л. Бональд* (1754–1840), *Ж. де Местр* (1753–1802) та ін. – це, як правило, вихідці із знатних аристократичних родин, що зазнали утисків і переслідувань у результаті якобінського терору. У своїй творчості вони обстоювали типові для представників «вищих станів» цінності – принципи монархії, станової ієрархії, католицької віри. Твори консерваторів пройняті прямою чи прихованою полемікою проти ідеології просвітництва як духовного фундаменту революції. Консерватори критикують

абстрактно-націоналістські засади соціальної філософії просвітництва, вказують на наявність і значущість ірраціональних аспектів людського життя, пов'язаних з почуттям, вірою і т. п. Уявленням про суспільство та людину «взагалі» вони протиставляють уявлення про конкретні, історично зумовлені форми життя народу. «Я не знаю, що таке людина взагалі, - пише Л. Бональд, - натомість я знаю французів, італійців, росіян». Суспільне життя розвивається згідно з органічними законами, у відповідності до «духу народів», тому для нього небезпечні всілякі раціонально заплановані експерименти.

Консерватори гостро критикували наслідки революційної законотворчості, як вони були втілені у «Декларації прав людини і громадянина» і наступних кодексах. Новому буржуазному праву, що ґрунтувалося на індивідуалістичних засадах, вони протиставляли традицію, котра ґрунтується, на їх погляд, на почутті колективності і враховує конкретику міжособистісних стосунків.

Новітні філософські школи, зазначає Бональд, створили філософію індивідуальної людини, філософію «Я». Натомість потрібно створити філософію людини соціальної, філософію «Ми». Однак не можна некритично сприймати на віру колективістський пафос консерваторів, оскільки тут йдеться про станову, корпоративну солідарність соціальних верхів старого суспільства, котрі не бажали змиритися з втратою свого високого статусу в минулому.

Консервативна критика справедливо вказувала на таку рису буржуазних суспільних відносин, як їх безособовість, абстрактна «масовість». Індивід у такому суспільстві позбавляється надійної підтримки та захисту з боку громади чи корпорації і стає беззахисним переддержавними інституціями. Таким чином нормальний суспільний стан уявлявся консерваторам у вигляді певної ієрархізованої системи, всередині якої індивідам належать певні чітко фіксовані позиції. Руйнування соціальної структури внаслідок переворотів несе хаос і дестабілізацію суспільного розвитку. У подальшому тези консервативних критиків «нового порядку» були активно сприйняті і розроблені неоконсерваторами.

Іншу позицію стосовно того устрою, котрий прийшов на зміну «старому порядку» займала соціальна філософія лібералізму. Патріархом лібералізму прийнято вважати класика економічної науки А. Сміта, чия діяльність належить до дореволюційної доби. Програмові засади лібералізму з урахуванням досвіду Великої

французької революції опрацювали І. Бентам, Д. Мілль, Б. Констант. На терені професійної соціології XIX ст. ідеї лібералізму обґрунтував Г. Спенсер. Звичайно, лібералізм, як і консерватизм, це не строго обґрунтовані теоретичні схеми, а скоріше конгломерати поглядів, котрі центруються навколо кількох провідних ідей. Такими провідними для лібералізму ідеями виступають – індивідуалізм і утилітаризм.

Ідеологи лібералізму творили в добу розквіту вільного підприємницького капіталізму. Не випадково психологія вільного підприємництва, нічим не обмеженої ділової ініціативи, прагнення до збагачення «діловим шляхом» набули на той час масового характеру, стали до певної міри стилем життя. Лозунг «роби, що хочеш» стає на цей час своєрідним буржуазним символом віри. Представники ліберальної думки надають теоретичної форми поглядам і настроям тих кіл, для яких епоха Реставрації була «їхньою добою». Обстоюючи цінності буржуазного активізму та раціоналізму, ліберали захищали від консервативної критики ідеологію Просвітництва. Дж. Мілль прямо називав себе продовжувачем справи просвітителів XVIII ст.

Усе це означало водночас, що ліберальні мислителі приймали все, без винятку, зі спадщини Просвітництва і революції. Адже вони були свідками реального втілення революційного «слова і діла» у життєву практику і не могли не бачити розбіжностей між ідеями і дійсністю. Дж. Мілль і Б. Констант помітили внутрішню суперечність між ідеєю зрівнялівки, рівності та принципами свободи особистості. Б. Констант пише про «диктатуру мас», коли більшість пригнічує меншість; надуживання владою в рамках буржуазно-демократичних інститутів турбує гаслами і Д. Мілля.

І. Бентам убачає небезпеку того, що за «всенародними інтересами», вимогами природних прав можуть бути занедбані інтереси звичайних «маленьких» людей. На його думку, соціальний мислитель має виходити з тієї простої аксіоми, що всі люди прагнуть до задоволення своїх власних потреб і інтересів, і в цьому немає нічого аморального. Адже людське прагнення до щастя таке, як і прагнення уникати страждань. Бентам вважав, що будь-яку суспільну інституцію слід оцінювати з погляду на те, чи сприяє вона збільшенню щастя людей, чи служить вона їм на користь. Усе те, що не відповідає такого роду критеріям, мусить бути визнане за соціально недоцільне, шкідливе. «Суспільство, - пише він, - нагадує тіло, яке складається з органів –

індивідів. Чим же може бути в такому випадку суспільний інтерес, як не сумою інтересів індивідів, що складають суспільство».

Звичайно, формула Бентама аж надто механістична. Однак слід оцінити висновки, що випливають з неї. А ці висновки мають виразне ліберально-демократичне забарвлення. Нове, що вніс Бентам та інші ліберали до відомої гоббсівської тези про егоїзм як рушійну силу історії, полягало у припущенні, що егоїстичні людські нахили можна нейтралізувати не шляхом виверження над ними надбудови у вигляді авторитарно-тоталітарного Левіафана державної влади, а через відповідну «каналізацію» егоїстичних інтересів у суспільно-корисному напрямку.

Найважливіші докази з цього приводу представники ліберальної думки віднаходили у сфері господарського життя. Адже, як переконливо показав А. Сміт, розвинений економічний розподіл праці й обмін виступають ідеальним засобом об'єднання суперечливих інтересів і прагнень людей в одне функціональне ціле. Саме тут, дбаючи про власну користь, люди встановлюють міцні соціальні зв'язки, котрі функціонують як самоорганізовані системи. З теорії економічного лібералізму Сміта впливав важливий висновок соціологічного характеру – висновок про те, що, незважаючи на всі можливості політичного втручання у регулювання економічних процесів, політика завжди залишалася чимось зовнішнім стосовно економіки.

Ідеологія лібералізму мала важливе значення для формування соціологічної думки в цілому і розвитку соціологічної теорії зокрема. Вона заклала підґрунтя теорії соціальної дії, ставила питання про зв'язок між соціальними диспозиціями особистості й інституційними рамками соціальної діяльності, а також про зв'язок між окремими соціальними «субсистемами».

Не випадково пізніше «ринкова модель» була покладена в основу новітніх теорій суспільства – функціоналістській, теорії соціального обміну та інших. У праці Сміта «Теорія моральних почуттів» знаходимо вдале порівняння, що дає змогу зрозуміти роль так званого суб'єктивного (мотиваційного) аспекту соціальної дії. Критикуючи прихильників адміністративного втручання в економічну сферу, автор зауважує, що останні «уявляють собі ніби можуть розставляти на місцях людей у великому суспільстві так, як рука шахіста розставляє фігури на шахівниці. Однак вони не розуміють, що фігури на

шахівниці не мають інших напрямків руху, окрім тих, що їм задані – на той час як на великій шахівниці людського суспільства кожна фігура має свої власні правила руху, які досить відмінні від тих, що хотів би їм нав'язати той чи інший законодавець”.

3. Алексіс Токвіль про демократію як суспільний лад

Своєрідним синтезом ліберальних і консервативних ідей стала соціально-філософська концепція *Алексіса де Токвіля* (1805–1859), автора відомих праць „Про демократію в Америці” та „Старий порядок і революція”. Хоча на сучасників його праця не мала скільки-небудь серйозного впливу, вони були заново відкриті у першій половині ХХ ст. Р. Арон вважає Токвіля мислителем такого ж рангу, як і Конт або Спенсер. Токвіль гостро відчував усю глибину і силу того перелому, який відбувся в житті європейського людства, починаючи з подій Великої французької революції. Як французький посол у США, він мав змогу детально ознайомитися зі специфікою політичного життя та суспільного побуту цієї країни.

Спостереження за різноманітними проявами буржуазного прогресу дали мислителю підстави для далекоглядних узагальнень. „Ми, - писав він, - виступаємо свідками революції, котра відбувається у суспільному побуті, законах, ідеях і почуттях людей. І хоча вона далеко ще не завершена, вже сьогодні її результати не можна порівняти ні з чим із того, що вже було в цьому світі”. Твори Токвіля – це свого роду соціографія ранньобуржуазного суспільства, вибудована на значному фактичному матеріалі й підпорядкована водночас певній центральній ідеї. Подібно до того, як ряд пізніших соціологів прагнули мислити категоріями „індустріального” і „доіндустріального” суспільства, Токвіль виходить із порівняння, а якоюсь мірою і протиставлення суспільства „аристократичного” та „демократичного”. Аристократичне суспільство втілював в очах соціолога „старий режим”, зруйнований Великою французькою революцією.

Демократія для Токвіля означала синонім політичного режиму і водночас усього суспільного побуту США, які, на його думку, показують у цьому відношенні зразок і перспективу для усього людства. Висуваючи проблеми політологічні, Токвіль не ототожнює політичні відносини і відносини соціальні. Тому і поняття демократії

й аристократії у Токвіля означають дещо більше, аніж символи політичного устрою, - швидше це певні „ідеальні типи” суспільних відносин, які докорінно різняться між собою.

У праці „Про демократію в Америці” Токвіль ретельно описує комунальні засади американського суспільного життя, аналізує форми і механізми адміністративної та судової влади, виборчу систему, принципи федералізму в управлінні, міжнародні стосунки, релігійність населення, вплив демократичної системи на ставлення до праці і сімейні стосунки. Головною ознакою „демократичного етносу” виступає індивідуалістична життєва позиція. У демократичному суспільстві втрачається почуття пошани до авторитетів. Люди тут схильні покладатися на власний розум. Індивід відчуває себе вивільненим від прив'язаності до групи і перебуває віч-на-віч із суспільством як таким. Демократія водночас і зближає людей між собою, й ізолює їх одне від одного.

Тут реалізує себе принцип рівності людей, однак при цьому кожен дбає насамперед про власні інтереси, втрачає інтерес до громадянських справ. Токвіль ставить у прямий зв'язок розвиток демократії з рівнем індустріалізації господарського життя. Він переконаний, що тією мірою, якою суспільство набирає демократичних рис, окремі групи людей, пов'язані з промисловістю, набувають ознак нової аристократії. Нерівність всередині цієї групи наростає пропорційно до того, як зменшується у суспільстві в цілому.

Важливі думки висловлює вчений і щодо проблеми централізації у демократичних суспільствах. Демократії, вважає він, притаманний централізаторський інстинкт. Упровадження в життя принципу всезагальної рівності створює нові, незнані раніше можливості централізації. „Складається враження, - пише Токвіль, - що ми стаємо свідками двох протилежно спрямованих революцій, одна з яких поступово послаблює владу, друга ж невпинно її зміцнює”. Ніколи ще влада не була такою слабкою і такою сильною”. „Тиранія більшості” – такий суворий присуд виносить Токвіль американській і всякій іншій демократії.

Причиною цього виступає двозначна ситуація, у котру потрапляє індивід у процесах демократичних революцій. З одного боку, він позбавляється тут більшості своїх традиційних групових зв'язків і віри у всілякі авторитети. З іншого боку, він опиняється сам-на-сам з інститутами державної влади. Між людьми і владою тепер майже

немає ніяких проміжних інстанцій у вигляді станових, родових, корпоративних чи релігійних зв'язків. Автомізована у такий спосіб особистість легко стає об'єктом маніпуляцій з боку „центру”. Токвіль засуджує так звану адміністративну централізацію, обмеження прав місцевого самоврядування.

Небезпека, яку несуть із собою демократичні революції, полягає саме в посиленні у пореволюційному суспільстві адміністративної централізації. „Немає народів, більш здатних підпасти під іго адміністративної централізації, ніж ті, що мають демократичний суспільний устрій. Ці народи мають схильність зосереджувати всю урядову силу в руках одної–єдиної влади, котра безпосередньо представляє народ, оскільки за ним немає більше нічого, окрім окремих, рівних одне одному людей, що злиті в одну масу”. При Людовикові XIV, зауважує автор „Демократії в Америці”, французьке суспільство було у значно меншій мірі адміністративно централізоване, аніж у пореволюційну добу. „Урядова централізація набуває велетенської сили, коли поєднується з централізацією адміністративною. Таким чином вона привчає людей наївно і постійно зрікатися їх власної волі і підпорядковуватися не в окремих випадках, а в усьому і завжди. У цьому випадку вона не лише підкоряє їх собі силою, а й впливає на них, на їхні звички, вона ізолює їх а потім поодинокі забирає під свою владу із загальної маси”.

Принципи рівності у пореволюційних суспільствах проявляються у подвійних формах – і як гарантія свободи громадян, і як підстава для обмеження цих свобод і встановлення нової „тиранії більшості”. Міркування Токвіля про „подвійний характер демократичних революцій” мають певну тематичну спорідненість із тими дискусіями про „масове суспільство”, які розпочалися в соціології пізніше, у першій половині XX ст. Токвіль одним із перших відчув ті суперечності, які криє в собі „масовізація” суспільного життя, котра робить вельми умовною грань між „демократією натовпу” і тоталітаризмом. У цьому – одна з причин сьогоденної актуальності його теоретичної спадщини.

Отже, суспільно–політичні ідеї консерватизму та лібералізму – важлива сторінка історії соціальної думки XIX ст. Звичайно, далеко не все з проблематики, котра обговорювалася консервативними і ліберально орієнтованими теоретиками, може бути прямо й безпосередньо віднесене до соціології. Однак ті цінності, які

обстоювалися консерваторами та лібералами – цінності „порядку” і „свободи”, виявилися далеко не чужими і соціологічній теорії нашого часу. Більше того, проблема „волонтарного порядку” або „реальної свободи” і сьогодні залишається в центрі соціологічних дискусій.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи

1. Вплив Великої французької революції на формування європейської соціально–політичної думки.
2. Соціальні мислителі XIX ст. про три напрямки внутрішніх закономірностей функціонування післяреволюційного суспільства.
3. Представники консервативної ідеології про революцію як розрив з традиційними засадами суспільства.
4. Соціальна філософія лібералізму.
5. Діяльність ідеологів лібералізму в добу розквіту вільнопріємницького капіталізму.
6. Представники лібералізму про внутрішню суперечність між ідеєю егалітаризму, рівності та принципами свободи особистості.
7. Значення ідеології лібералізму для формування соціологічної думки.
8. Суть соціально–філософської концепції А. Токвіля.
9. А. Токвіль про демократію як синонім політичного режиму.
10. Проблеми централізму в демократичному суспільстві.

Лекція XI.

СОЦІОЛОГІЧНІ ІДЕЇ УТОПІЧНОГО СОЦІАЛІЗМУ

План

1. Соціальне питання й утопічний соціалізм.
2. Соціальні проблеми як передумови реформування суспільного устрою.

3. Соціалісти – утопісти про реформування суспільства.

Література [56, 57, 65, 77, 82, 92, 95, 128, 141, 165]

1. Соціальне питання й утопічний соціалізм

Ідеї соціалізму й комунізму мають давню історію. Однак лише в XIX ст. вони виходять на передній план політичного життя і стають предметом гострих політичних дискусій. Їх актуалізація викликана рядом обставин, серед яких слід шукати суперечності того процесу модернізації суспільного життя західних країн. Початок йому поклали промисловий переворот та англійська і французька буржуазні революції. Починаючи з перших десятиліть XIX ст. впливовим фактором європейського політичного життя стає робітничий рух, ідеологи якого піддають гострій критиці існуючу економічну систему і весь буржуазний лад.

У центр політичної боротьби тепер висувається соціальне питання – питання про справедливість існуючої системи виробництва та розподілу матеріальних благ. Ця система створила можливості присвоєння результатів праці тим, хто не працює. Завдяки сен-симоністам і марксистам до лексики європейської політичної думки входять терміни «буржуазія» та «пролетаріат». Справедливе вирішення соціального питання тепер ставиться у прямий зв'язок із фундаментальною реорганізацією суспільства, із знищенням «панування буржуазії».

Європейський соціалізм XIX ст. має певні спільні риси з його консервативною критикою, однак вона принципово відрізняється від ідеології консерватизму тим, що спрямована в майбутнє, а не в минуле. Найбільш адекватне теоретичне оформлення вимоги та загальні настрої робітників знаходили у соціалістичних і комуністичних

ученнях, де на відміну від лібералізму й консерватизму йдеться не стільки про свободу й права особистості, скільки про нову організацію соціально-економічного життя. Ефективного вирішення соціального питання, як переконані прихильники соціалізму й комунізму, можна досягти не шляхом розвитку індивідуальної ініціативи, конкуренції та політичного плюралізму, а через посилення суспільного контролю над виробництвом і розподілом матеріальних благ та перевиховання людей на колективістських засадах.

Акцентуючи увагу на значенні праці та матеріально-виробничій сфері в цілому, прихильники соціалістичних ідей вимагали водночас ліквідації інституту приватної власності на засоби виробництва. Вимога «спільності майна» чи «суспільної власності» - одна з найголовніших у комуністичних вченнях, починаючи з активних часів. Для більшості цих учень характерна недооцінка значення правових і політичних інститутів представницької демократії, яка поєднується з переоцінкою значення й можливостей соціального експерименту та вольових методів суспільної організації.

2. Соціальні проблеми як передумови реформування суспільного устрою

Оцінюючи соціальні наслідки Французької революції 1789–1794 рр., ідеологи соціалізму, як правило, вказують на суперечність між їх лозунгами та реальними наслідками. Гасла свободи, рівності й братерства, проголошені революцією, не були реалізовані на практиці. А новий суспільний лад не тільки не ліквідував нерівності й експлуатацію, а й посилив їх. Тому він сам заслуговує знищення, а на його уламках мусить бути відбудоване справедливе суспільство. Ф. Енгельс у своїй праці «Розвиток соціалізму від утопії до науки» зазначає, що передумовами реформування суспільного устрою стали соціальні проблеми. Їх треба шукати «не в головах людей, не в зростаючому розумінні ними вічної істини і справедливості, а в змінах способу виробництва і обміну, - не у філософії, а в економіці відповідної епохи».

У середні віки всюди існувало дрібне виробництво, основою якого була приватна власність працівників на їх засоби виробництва. У селі – землеробство дрібних селян, вільних або кріпаків. У місті – ремесло. Засоби праці – земля, землеробські знаряддя, майстерні, ремісничі

інструменти – були засобами праці окремих осіб, розрахованими лише на одноособовий ужиток. А тому вони і належали лише одному виробнику.

Історична роль капіталістичного способу виробництва і його носительки – буржуазії полягала в тому, щоб перетворити роздріблені засоби виробництва в сучасні могутні підвалини виробництва. Але буржуазія не могла перетворити ці обмежені засоби виробництва, застосовувані окремими особами, в суспільні засоби виробництва, застосовувані лише спільно масою людей. Замість самопрядки, ручного ткацького верстата, ковальського молота з'явилися прядильна машина, механічний ткацький верстат, паровий молот; замість окремої майстерні – фабрика, що вимагала спільної праці сотень і тисяч робітників.

Подібно до засобів виробництва і саме виробництво перетворилося з ряду розрізнених дій в ряд суспільних дій, а продукти – з продуктів окремих осіб у продукти суспільні. Пряжа, тканини, металеві товари, що виходили тепер з фабрик і заводів являли собою продукт спільної праці великої кількості робітників, через руки яких вони повинні були послідовно пройти, перш ніж стали готовими. У тій формі товарного виробництва, яка розвивалася в середні віки, право власності на продукти ґрунтувалося на власній праці. З концентрацією засобів виробництва у великих майстернях і мануфактурах, відбулося перетворення їх по суті справи в суспільні засоби виробництва.

З цими засобами виробництва і продуктами продовжували робити так, ніби вони, як і раніше, залишалися засобами виробництва і продуктами окремих осіб. Так продукти спільної праці стали привласнюватися не тими, хто працював і був виробником продукції, а капіталістом. Виробництво, як і засоби виробництва, стали суспільними, але вони залишалися підпорядкованими тій формі привласнення, яка своєю передумовою мала приватне виробництво окремих виробників. Наступає несумісність суспільного виробництва з капіталістичним привласненням.

З'явилися перші капіталісти, які застали форму найманої праці уже існуючою, але тоді наймана праця існувала тільки як виняток. Землероб, що наймався час від часу на поденну роботу, мав свій власний клптик землі, який і сам міг його прогодувати. Цехові статuti дбали про те, щоб підмайстер став майстром. Але все змінилося як тільки засоби виробництва стали суспільними і сконцентрувалися в руках

капіталістів. Засоби виробництва і продукти окремого виробника все більше знецінювалися і переходили до рук капіталіста. Наймана праця, що існувала як виняток, ставала правилом і основною формою всього виробництва.

Стався цілковитий розрив між засобами виробництва, сконцентрованими в руках капіталістів, з одного боку, і виробниками, позбавленими всього, крім своєї робочої сили, з другого боку. Суперечність між суспільним виробництвом і капіталістичним привласненням виступає назовні як антагонізм між пролетаріатом і буржуазією. Капіталістичний спосіб виробництва вклинився в суспільство, яке складалося з товаровиробників, окремих виробників, суспільний зв'язок між якими здійснювався через обмін їх продуктів. Особливість кожного суспільства, ґрунтованого на товарному виробництві, полягала в тому, що в ньому виробники втрачають владу над своїми власними суспільними відносинами.

У середньовічному суспільстві виробництво було спрямоване на власне споживання. Воно задовольняло переважно тільки потреби самого виробника та його сім'ю. Там, де існували відносини особистої залежності (у селі), виробництво задовольняло також потреби феодала. Тут не існувало обміну, і продукти не набирали характеру товарів. Селянська сім'я виробляла сама все для неї потрібне. На продаж вона почала виробляти тоді, коли з'явилися надлишки зверх власного споживання і сплати натуральних повинностей феодалу. Цей надлишок, пущений для продажу, ставав товаром. Виробництво з метою обміну ще тільки виникало. Звідси обмеженість обміну, обмеженість ринку, стабільність способу виробництва, місцева замкнутість у відношенні до зовнішнього світу.

З появою капіталістичного способу виробництва закони товарного виробництва стали діяти більш відкрито і владно. Старі зв'язки були зруйновані, виробники все більше перетворювалися в незалежних товаровиробників. Анархія суспільного виробництва виступала назовні і набирала дедалі гострішого характеру. Тим часом капіталістичний спосіб виробництва являв собою пряму протилежність анархії – це була ростища організація виробництва як виробництва суспільного на кожному окремому виробничому підприємстві.

Капіталістичний спосіб виробництва, проникаючи в ту чи іншу галузь виробництва, виганяв з неї старі методи праці, знищував старе

ремесло, а поле праці робив полем бою. Великі географічні відкриття і колонізація, що йшла за ними, збільшили сферу збуту і прискорили перетворення ремесла в мануфактуру. Боротьба розгорнулася уже не тільки між місцевими виробниками, а переросла до розмірів боротьби між націями, до торгових воєн XVII–XVIII ст.

Ряд воєн XVII–XVIII ст. між найбільшими європейськими державами за гегемонію в торгівлі з Індією та Америкою велися за захват колоніальних ринків. Спочатку основними країнами – суперницями були Англія і Голандія (торгові війни – 1652–1654, 1664–1667, 1672–1674 рр.), потім боротьба розгорнулася між Англією і Францією. Перемогла Англія, в руках якої в кінці XVIII ст. зосередилася майже вся світова торгівля. Переможені у війнах безжально усувалися. Суперечність між суспільним виробництвом і капіталістичним привласненням відтворювалася як протилежність між організацією виробництва в усьому суспільстві. Запровадження та удосконалення машин робить надлишкову певну кількість людської праці, що означало витіснення все більшої і більшої кількості самих робітників машинної праці – з'являється маса незайнятих робітників, утворюється справжня промислова резервна армія.

Машина стає наймогутнішим засобом капіталу проти робітничого класу, що вириває знаряддя праці з його рук, а з ними і засоби до життя. Вона робить усе, щоб обернути життя робітника і його сім'ї в потенційний робочий час для збільшення вартості капіталу. Надмірна праця однієї частини робітників обумовлює певне безробіття другої її частини, а велика промисловість, яка по всьому світу ганяється за споживачами, обмежує у себе дома споживання робітничих мас голодним мінімумом.

З того часу, як на історичну сцену виступив капіталістичний спосіб виробництва, взяття суспільством усіх засобів виробництва в своє володіння часто уявлялося у вигляді більш–менш туманного ідеалу майбутнього як окремим особам, так і цілим об'єднанням. Але воно стало можливим, історично необхідним лише тоді, коли фактичні умови проведення його в життя стали наявними.

Соціалісти–утопісти вважали, що поділ суспільства на класи – експлуатуючий і експлуатований – став неминучим наслідком колишнього незначного розвитку виробництва. Доки сукупна суспільна праця дає продукцію, яка ледве перевищує найнеобхідніші існування всіх, доти суспільство буде неминуче поділятися на класи. В

основі поділу суспільства на класи лежить закон поділу праці. Отже, якщо поділ на класи і має певне історичне виправдання, то він має його тільки для певного періоду і при певних суспільних умовах. Зумовлюється він недостатністю виробництва і мусить бути знищений повним розвитком сучасних продуктивних сил. Політичне й економічне банкрутство буржуазії, – вважали соціалісти–утопісти, навряд чи становило таємницю для неї самої, а її економічне банкрутство повторюється регулярно в роки економічної кризи. При кожній кризі суспільство знаходиться під тягарем своїх власних продуктивних сил і продуктів, які воно не може споживати тому, що бракує споживачів.

Завдання полягає в тому, щоб суспільство взяло у володіння засоби виробництва, усунувши товарне виробництво, а разом з ним і панування продукту над виробниками. Анархія всередині суспільного виробництва заміниться планомірною, свідомою організацією. Умови життя, які оточують людей і до цього над ними панували тепер підпадутъ під владу і контроль людей, які стануть господарями свого власного об'єднання в суспільство.

Закони їх власних суспільних дій, що протистояли людям до цього часу як чужі, пануючі над ними закони природи, будуть застосовуватися людьми з повним знанням справи, будуть підкорені їх пануванню. Те об'єднання людей в суспільство, що протистояло їм до цього часу як нав'язане зверху природою й історією, стає тепер їх власною вільною справою. Об'єктивні, чужі сили, що панували до цього часу над історією, переходять під контроль самих людей і вони починають цілком свідомо творити свою історію. Це і буде стрибок людства з царства необхідності в царство свободи.

3. Соціалісти–утопісти про реформування суспільства

У літературі по визначеній темі набув поширення поділ соціалізму на утопічний і науковий. Для такого поділу існували певні підстави. Серед соціалістів–утопістів були теоретики рангу Сен–Сімона, які внесли вагомий доробок у суспільствознавство. Водночас далеко не все в «науковому соціалізмі» витримало перевірку часом. Більшість представників утопічного соціалізму прагнули поставити соціальне знання на службу практичній реорганізації суспільства на справедливих засадах. Вони усвідомлювали, що реформування суспільного устрою тим чи іншим чином пов'язане з перебудовою відносин у матеріально–виробничій сфері.

Ідеологи соціалізму виходили з уявлення про громадянське суспільство як систему, закономірності якої визначають характер державного устрою. Це зумовлене, зокрема, прагненням соціалістів-утопістів створити нові виробничі осередки – асоціації, фаланстери і т. п., де можна було б на практиці втілити справедливі стосунки між людьми. Політичний слід в історії соціологічної думки лишила творчість Анрі де Сен-Сімона, вчителя і попередника О. Конта, котрого іноді називають «хрещеним батьком» соціології. Він не лише накреслив основні контури проекту «позитивної» реорганізації наукового знання, реалізувати який випала доля Конту, а й висловив ряд глибоких ідей щодо природи суспільного устрою західноєвропейських країн пореволюційної доби.

Залишаючись на ґрунті розуміння закономірностей суспільного розвитку, Сен-Сімон водночас усвідомлює історичну необхідність переходу «від устрою феодального і теологічного до устрою індустріального і наукового». Сен-Сімонова концепція «індустріального суспільства» побудована на принципі протиставлення трудящих класів і класів «непрацюючих». Індустрія в його розумінні – це не лише те, що пов'язане з матеріальним виробництвом. Вона включає в себе усі різновиди творчої діяльності людини, спрямованої на примноження спільного блага. Корінна суперечність сучасності криється, на його думку, у тому, що ключові позиції в суспільстві індустріалів продовжують займати представники старої феодально-аристократичної верстви.

Індустріальна та феодальна система являють собою головні форми суспільної організації, які знає людська історія від доби виникнення цивілізації. Феодальне суспільство Сен-Сімоном називається ще «мілітарним». Підкреслюється, що типовою формою суспільного зв'язку між людьми виступає насилля, на той час в індустріальній системі людські стосунки будуються на принципах домовленості і співпраці. Пізніше опозиція «мілітаризм – індустріалізм» була переосмислена Г. Спенсером, який теж веде мову про принципову відмінність між мілітарними і торговельними суспільствами. З розвитком індустрії, як передбачав Сен-Сімон, має зростати значення організаційно-управлінського фактору в суспільному житті.

Якщо у Сен-Сімона ми зустрічаємо геніальну широчінь погляду на суспільство, яку ми зустрічаємо майже у всіх пізніших соціалістів, то у Фур'є ми знаходимо критику існуючого суспільного ладу, в якій

французька дотепність поєднується з великою глибиною аналізу.

Шарль Фур'є (1772–1837) нещадно критикує буржуазне суспільство і зіставляє його з привабливими обіцянками попередніх просвітителів про встановлення такого суспільства, де пануватиме тільки розум, такої цивілізації, яка принесе щастя всім, – з їх заявами про здатність людини до безмежного удосконалення. Він викриває пустоту пишномовної фрази сучасних йому буржуазних ідеологів, показуючи, яка жалюгідна дійсність відповідає їх гучним словам і осипає сарказмом цілковитий провал цієї фразеології.

Фур'є не тільки критик, він стає сатириком, коли змальовує спекуляцію, яка опанувала з занепадом революції всю тодішню французьку комерційну діяльність. Фур'є першому належить думка, що в кожному суспільстві ступінь емансипації жінки є природне мірило загальної емансипації. Найяскравіше проявилася велич Фур'є в його розумінні історії суспільства. Весь попередній хід її він поділяє на чотири ступені розвитку: дикунство, патріархат, варварство і цивілізація. Остання збігається у нього з буржуазним суспільством, де цивілізація рухається в «зачарованому колі», в суперечностях, які вона постійно знову породжує і яких вона не може подолати. Вона завжди досягає результатів протилежних тим, до яких вона прагне.

У той час як над Францією проносився ураган революції, що очистив країну, в Англії відбувався менш гучний, але не менш грандіозний переворот. Пара і нові робочі машини перетворили мануфактуру в сучасну велику промисловість і тим самим революціонізували всю основу буржуазного суспільства. Млявий хід розвитку часів мануфактури перетворився в справжній період бурі і натиску у виробництві. Відбувався поділ суспільства на великих капіталістів і неїмущих пролетаріїв, а між ними замість сталого середнього стану старих часів животіла мінлива маса ремісників і дрібних торгівців – найбільш плинна частина населення.

Новий спосіб виробництва уже тоді породив кричущі соціальні лиха:

- скупчення бездомного населення в трущобах великих міст;
- зруйнування всіх успадкованих від минулого зв'язків за походженням, патріархального укладу сім'ї;
- жахливе продовження робочого дня, особливо для жінок і дітей;
- масову деморалізацію серед трудящого класу, кинутого з села в місто, з землеробства в промисловість, із стабільних в незабезпечені

життєві умови, які щодня змінювалися. І в таких умовах на суспільній арені з'явився реформатор, 29-річний фабрикант, природжений керівник – Роберт Оуен.

Роберт Оуен (1771–1858). Засвоїв учення просвітителів–матеріалістів про те, що людський характер є продуктом, з одного боку, його природної організації, а з другого – умов, які оточують людину протягом усього життя, і особливо в період її розвитку. У той час, як інші бачили в промисловій революції тільки безладдя і хаос, Оуен бачив у ній сприятливу нагоду для того, щоб здійснити свою ідею і внести порядок у цей хаос.

З 1800 по 1829 р. він управляв великою бавовняною фабрикою в Нью–Ланарку, в Шотландії, населення якого поступово зросло до 2500 чол. і складалося спочатку з дуже мішаних і здебільшого дуже деморалізованих елементів, він перетворив у зразкову колонію. Досяг він цього тим, що поставив людей в умови, які більш відповідали людській гідності, і особливо дбав про виховання підростаючого покоління. Тут були вперше заведені школи для дітей молодшого віку. Діти так добре проводили там час, що їх важко було забрати додому. Замість 13–14 годин у нього робітники працювали 10, а коли під час кризи припинилося виробництво, він на протязі 4-х місяців виплачував зарплату робітникам.

Але все це не задовольняло Оуена, в його очах умови, які він створив для людей, ще далеко не відповідали людській гідності. Нові могутні продуктивні сили, що служили збагаченню одиниць, становили основу для суспільного перевороту і повинні були працювати на загальний добробут усіх як їх спільна власність. На таких чисто ділових началах, як плід комерційного підрахунку, виник комунізм Оуена. Він склав проект усунення злиднів шляхом створення комуністичних колоній. У своєму остаточному плані майбутнього ладу Оуен розробив усі технічні деталі нового суспільства.

Перехід до комунізму став поворотним пунктом в житті Оуена. Поки він виступав як філантроп, – пожинав похвалу, пошану і славу. Став найпопулярнішою людиною в Європі, але як тільки виступив зі своїми комуністичними теоріями, справа набрала іншого обороту. Три великі перешкоди загороджували, на його думку, шлях до перетворення суспільства: приватна власність; релігія і існуюча форма шлюбу.

Починаючи боротьбу з цими перешкодами, він знав, що від нього відцурається офіційне суспільство, але ці міркування не спинили Оуена. Сталося саме так, як він і передбачав. Вигнаний з офіційного суспільства, замовчуваний пресою, збіднілий в результаті невдалих комуністичних спроб, на які пішло усе його майно, Оуен звернувся до робітничого класу, серед якого він продовжував свою діяльність ще тридцять років і як наслідок, усі суспільні рухи, що відбувалися в Англії, усі їх справжні досягнення зв'язані з іменем Р. Оуена. Він був обраний головою першого конгресу, на якому тред–юніони всієї Англії об'єдналися в одну велику загальну професійну спілку. Він організовував кооперативні товариства (споживчі і виробничі). Оуен сприяв прийняттю першого закону, що обмежував працю жінок і дітей на фабриках. Спосіб розуміння поняття про суспільство, властивий утопістам, довго панував над соціалістичними поглядами XIX ст.

Підсумовуючи зазначимо, що як консервативні і ліберальні, так і соціалістичні напрямки в соціальній думці кінця XVIII – першої половини XIX ст. ще не можна віднести до соціології в сучасному цього слова внаслідок їх відверто «неакадемічного» характеру і чітко вираженої політичної тенденційності. Однак їх представники порушили немало проблем, які пізніше потраплять в коло інтересів соціологів. Це, насамперед, питання про соціальну природу і функції демократичних інститутів, специфіку ринкових відносин, форми реорганізації суспільства, питання наукової організації і управління соціальною сферою.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи

1. Причини суперечності суспільного життя в європейських країнах.
2. Особливості існуючої системи виробництва і розподілу матеріальних благ в умовах капіталізму.
3. Прихильники соціалістичної ідеї про ліквідацію приватної власності на засоби виробництва.
4. Нові засоби виробництва і поява продукції суспільної праці.
5. Соціалісти–утопісти про суть несумісності суспільного виробництва з капіталістичним привласненням.
6. Внесок А. Сен–Сімона у розвиток суспільствознавства.
7. Концепція Ш. Фур'є про історію розвитку суспільства.
8. Наслідки комуністичних ідей Р. Оуена.

Лекція XII.

ХАРАКТЕРНІ РИСИ СОЦІОЛОГІЇ XIX СТ.

План

1. Криза традиційного суспільствознавства.
2. Наука про людину А. Сен-Сімона.
3. Соціологія Огюста Конта.

Література [24, 57, 62, 66, 78, 79, 128, 165, 172]

1. Криза традиційного суспільствознавства

Соціальне пізнання XVII–XVIII ст. створило якісно нові умови свого подальшого розвитку в XIX ст. Соціально–економічні, політичні, духовні потреби і логіка розвитку самого духовного пізнання зумовили розгортання різноманітних соціальних досліджень. Завдяки розвитку математичного знання та на основі відкриття закономірностей між соціальними явищами виникають нові ідеї і способи пояснення, що зумовлює появу нових методологічних і світоглядних уявлень про суспільство. Однією з найважливіших стала ідея можливості передбачення розвитку соціальних подій і соціального прогнозування. Це вже були не просто здогадки чи прогнози, які траплялися й раніше (Фукідід, Полібій, Віко та ін.), а переконання, підтверджені фактами.

Відкриття законів матеріального виробництва класиками політичної економії та встановлення статистичних і демографічних тенденцій і закономірностей зміцнювали впевненість, що об'єктивні закони притаманні не лише окремим елементам соціальних підсистем, а й суспільству в цілому. Крім того, досягнення політекономії, соціальної та моральної статистики (так називали демографічні дослідження), ідеї філософії історії про цілісність і єдність людства та загальних законів його розвитку давали новий поштовх у пізнанні соціального. Соціальне знання вступило в XIX ст. з масою нових плідних ідей та проблем. Чітке усвідомлення представниками філософії історії того, що історія – продукт людської діяльності підводило до розуміння людини та суспільства як особливого феномена.

Спеціалізація методів соціального пізнання теж поступово

наштовхувала на розуміння специфіки пізнавального об'єкта – суспільства. Криза історіографічного емпіризму та абстрактного умоспоглядання принципів аналізу людини, пізнавальна неефективність філософії історії ставили перед наукою питання про необхідність нових підходів і пошуків розуміння людини, історії і стимулів людської діяльності. Позитивну роль відіграв також механізм, поширений на соціальне пізнання, оскільки він довів свою повну безпідставність ототожнити людське з механічним. Досягненням науки було розуміння того факту, що на шляху абстрактного конструювання різноманітних моделей суспільства не можна досягти плідних результатів, як і на шляху механічного накопичення величезного історичного матеріалу без його узагальнення.

Так наука поступово підійшла до розуміння специфіки суспільства як особливого предмета й об'єкта пізнання. Складається й усвідомлення необхідності використання нових пізнавально–гносеологічних принципів і засобів вивчення соціального, відмінних від попередніх. Попередні, традиційні шляхи пізнання суспільства засобами філософії історії, історіографії і механіки завели соціальне пізнання в безвихідь.

Водночас розвиток таких наук, як біологія, фізіологія, психологія та ін. показав, що не вичерпані ще можливості нових переорієнтацій суспільствознавства, тим більше, що вже склалося чітке усвідомлення того, що суспільство – природне утворення, яке виходить з природи і є її вищим продуктом. Розвиток природознавства свідчить про взаємозв'язок між органічним і неорганічним світом, що вимагало пошуків спільного між біологічним і соціальним. Так природознавство стало орієнтиром для соціальної науки XIX ст.

2. Наука про людину А. Сен-Сімона (1760 – 1825)

Для соціальної науки XIX ст. орієнтиром в суспільному розвитку залишалося природознавство. Першим відчув і виразив ці нові тенденції в розвитку знання про суспільство та людину представник французького утопічного соціалізму Клод Анрі де Ревруа Сен-Сімон.

Він одним із перших приходить до розуміння «позитивного» знання і позитивної науки. У своїй праці «Нарис науки про людину» /1813/ Сен-Сімон запропонував перейти від абстрактної, гадальної науки про людину до справжньої і «надати науці про людину позитивний

характер, засновуючи її на спостереженні і розробляючи методом, який використовується в інших галузях фізики». У цій короткій фразі міститься кілька нових принципово важливих для суспільствознавства ідей:

- ідея нової науки про людину;
- надання цій науці принципово нового характеру («позитивного», а не «метафізичного»);
- орієнтація нової науки на спостереження дійсності (замість метафізичного теоретизування);
- використання точних методів подібно до тих, які вживаються в «галузях фізики» (так Сен–Сімон називає галузі природничих наук).

Сен–Сімон зробив спробу дати класифікацію наук, хоча і не завершив її. Проте в загальному вигляді вона включає фізику, під якою автор розумів усе природознавство. Фізика ділиться на дві частини – фізику неорганічних («неорганізованих») тіл (це астрономія, що вивчає космос, сонячну систему, земні фізичні явища) та фізику органічних («організованих») тіл – хімія, фізіологія, психологія. Науку про людину Сен–Сімон назвав «соціальною фізіологією», яка завершує класифікацію наук. Наукове пізнання розвивається від фантазії до спостереження та збирання фактів і від них – до узагальнення.

Сен–Сімон зазначав, що спочатку знання базується на домислі, здогадці, гаданні або припущенні і лише пізніше перетворюється в позитивне знання (наукове). Так, спочатку астрономія була астрологією, хімія – алхімією, психологія починалася з марновірства, а фізіологія – з шарлатанства, тоді як з переходом їх на «позитивний» рівень вони базуються на фактах спостереження, і їхня система знання стала науковою. Як і Кондорсе, Сен–Сімон вважав основою прогресу суспільства прогрес знання, прогрес людського розуму, який він розглядав як «верховний закон».

Історія суспільства – єдиний ланцюжок взаємопов'язаних між собою знань «минулого – теперішнього – майбутнього», оскільки прийдешнє складається з минулого і сьогодення інтелектуального потенціалу. Розглядаючи історію суспільства як безперервний прогрес розвитку людського розуму, Сен–Сімон розкриває її через «закон трьох фазисів» - тристадійного процесу в розвитку мислення: теологічний, метафізичний, позитивний «фазиси». Незважаючи на те, що Сен–Сімон проголошує необхідність нової науки про людину, його «закон трьох фазисів» все ж тяжіє до методологічних схем, проти яких він сам виступав.

Ідеї Сен–Сімона про нову науку лягли в основу системи позитивної філософії О. Конта. Виникнення позитивізму, який формується як філософський напрям у 30-х рр. XIX ст., закріпило нову парадигму в наукових дослідженнях цієї епохи.

Такою була позитивістська реакція на безплідність попередньої філософії. Позитивізм, відкидаючи стару «метафізику», ввів декілька нових теоретико–методологічних положень, які визначали «позитивне» наукове дослідження:

- пріоритет спостереження в процесі пізнання;
- орієнтація на «точні» методи природознавства;
- заміна «метафізичних» принципів фіксацією явищ.

Стосовно науки про людину та суспільство позитивізм вносить такі постулати (істина, що не потребує доведення, аксіома):

- виділяє суспільство як специфічний науковий предмет і об'єкт дослідження;
- вводить спостереження і «точні» (природничі) методи фіксації явищ та описує їх взаємодію і взаємозв'язок;
- розглядає суспільство в системі його взаємозв'язку з природою і залежності науки про людину від природничих наук.

Принципи позитивізму мали перевагу над старими метафізичними підходами в соціальному пізнанні. Але водночас позитивізм, критикуючи відірвану від спостереження «метафізику» та містицизм, впадав в іншу крайність. Абсолютизуючи спостереження, досвід та експеримент, позитивізм зосередився на явищах, тобто на певних одиничних феноменах. Не випадково основний твір представника тогочасного позитивізму Д. Мілля «Система логіки» абсолютизує індуктивістське розуміння логіки як загальної методологічної науки. Тоді як «метафізика» і в цьому її істотна заслуга – розвивала протилежний принцип – дедукцію (перехід від загального до окремого). І хоча стара філософія була відірваною від життя, фактів, проте вона була глибшою за позитивізм, коли ставила проблеми причинності, першопричини та сутності.

Ранні позитивісти не збагнули в силу недостатнього розвитку наукового пізнання, що воно теж має свої рівні і йде від сутності першого прояву до більш глибокої сутності другого порядку і т. д. Основоположники позитивізму не зрозуміли глибокої сутності пізнання, залишаючись на першому порядку пізнання. Вони відповідали на питання «Як?», а не «Чому?». Не випадково обмеженість

позитивізму чітко позначилася на перших етапах розвитку соціології, що привело до швидкої зміни одних шкіл іншими, оскільки кожна з них у своїй однобічній орієнтації на конкретні соціальні явища і процеси потрапляли в тупикову ситуацію, не відповівши на запитання «Чому?».

Розвиток науки показав, що вона має відповідати на запитання «Чому?», розкривати зв'язки і проникати в сутність. Як не дивно, позитивізм, зорієнтований на природничі науки, логічно мусив би стояти ближче до лапласівського детермінізму і ставити питання «Чому?». Але безплідність «метафізики» у більшій мірі вплинула на негативне ставлення до пошуків каузальності (що породжується певною причиною, причинністю), сутності, переорієнтувала позитивізм на феноменологічний шлях дослідження явищ та їх взаємодії і взаємозв'язку між собою, на вивчення «Як» це відбувається в процесі спостереження. Але це – вже проблеми філософського гатунку. У соціально-пізнавальному аспекті значним досягненням нового методологічного підходу була постановка питання про необхідність «соціальної фізики» - науки про суспільство. Ідея бунтівного Сен-Сімона про створення позитивної науки про людину реалізується у створенні соціології помірковано-консервативного Огюста Конта.

3. Соціологія Огюста Конта

Огюст Конт (1798–1857) увійшов в історію науки як основоположник філософського позитивізму та соціології. Основні праці – «Курс позитивної філософії» /1899–1901/ та «Дух позитивної філософії» /1810/. У молоді роки був учнем і секретарем Сен-Сімона, але не сприйняв його вчення, хоча запозичив певні ідеї. Контівська позитивна філософія – це своєрідна перехідна система між метафізикою XVIII ст. і методологією науки XIX ст. За формою його «позитивна філософія» близька до метафізики, а соціологія – до філософії історії, але за загальною орієнтацією обидві відтворюють проблеми науки XIX ст.

Уже самим терміном «позитивний» («позитивізм») О. Конт протиставляє свою філософію і соціологію старим («негативним») уявленням. Якщо проаналізувати значення поняття «позитивний» у системі менталітету французької філософської думки XVII–XVIII ст., то в конкретних поняттях воно протиставляється «негативному»

як антинауковому. Уже Монтеस्क'є, характеризуючи об'єктивний характер законів, підкреслював їх «позитивність».

У Сен-Сімона це поняття однозначно пов'язане з науковим способом пізнання, що спирається на спостереження і точні дослідницькі методи. Є всі підстави вважати, що О. Конт, який добре знає творчий доробок Сен-Сімона, запозичив цей термін саме у нього. «Позитивна» наука, філософія, соціологія протиставляються «негативній» (метафізиці, науці про природу та суспільство), над якою перші мають такі переваги як точність, теоретична і практична ефективність, достовірність, конструктивність тощо.

Інакше кажучи, поняття «позитивне» знання (пізнання) є строго наукове, на відміну від метафізичного, абстрактного, аморфного, неконструктивного. Це важливо для розуміння системи О. Конта, тим більше, що пізніше у зв'язку з її критикою поняття «позитивізм» набуло переважно негативного значення. Тому для сприйняття вчення Конта необхідно розуміти даний термін у тому значенні, якого надавав йому автор. У Конта, як і у Сен-Сімона, виявляється чітка й однозначна орієнтація на природничі науки з їх конкретними об'єктами та явищами і достовірними, точними методами. Ця природнича орієнтація чітко простежується в системі класифікації наук.

Конт вводить так звану лінійну систему класифікації форм наукового знання. Він розміщує науки у відповідності з історією їх виникнення і розвитку, і у зв'язку із залежністю одна від одної, коли знання попередньої науки є необхідною умовою для розвитку і знання наступної. Крім того, система класифікації наук Конта будується таким чином, що розташування наук одна за одною йде по мірі зменшення їх простоти й абстрактності: математика – астрономія – фізика – хімія – фізіологія (біологія) – соціальна фізика – соціологія.

Математика як найбільш проста й абстрактна наука започатковує, а соціологія (соціальна фізика) як найскладніша й конкретна завершує систему класифікації наук. У цій системі Конт поєднує історичне та логічне в розвитку науки. Аналізуючи науки, Конт поділяє їх на дві категорії – теоретичні та практичні. Теоретичні науки мають своїм предметом вивчення загальних законів, які поширюються на певні групи явищ і діють там. Ці науки – абстрактні і найбільш загальні. Так, загальна біологія (фізіологія) за Контом – це абстрактна наука, теоретична, а зоологія та біологія – конкретні науки, оскільки вони вивчають на специфічних об'єктах прояв загальних, біологічних закономірностей.

Залежність однієї науки від іншої зумовила пізню появу соціальної фізики – соціології. Соціологія теж абстрактна наука, що не має прикладного характеру, вона одна з найскладніших у контівській системі, оскільки вивчає конкретний об'єкт – суспільство, людину, які є найбільш складними явищами. Сама соціологія, на думку О. Конта, набуває свого обґрунтування в біології (фізіології). Це показує, що Конт зводив соціологію до суспільствознавства, яке в його час ще не було чітко спеціалізоване в галузі соціального знання на окремі науки. Крім того, орієнтація соціології на біологію відіграла дуже негативну роль у подальшому розвитку соціології. Поряд з терміном «соціологія» Конт вживає як синоніми «політична філософія» та «соціальна філософія».

Конт не лише вводить новий термін, а розробляє досить певну систему соціологічного знання, окреслює предмет, структуру, визначає пізнавальні засоби і можливості нової науки. Як і Сен-Сімон, він критикує споглядальність попередніх соціальних концепцій і виступає за необхідність створення «позитивної соціології» як науки, що спирається на дані спостереження, експерименту, порівняльного та історичного методів.

Виходячи з досвіду природознавства, яке визначало певні системи явищ, Конт за аналогією доходить висновку, що і соціальна фізика має вивчати суспільство як систему. Це означало, що в процесі досліджень необхідно розрізняти вивчення умов існування суспільства, явищ, пов'язаних із збереженням факторів суспільного порядку (соціальна статистика), і закони еволюції, розвитку суспільства та його зміни (соціальна динаміка). Отже, у системі соціології О.Конт виділяє два розділи – соціальну статистику і соціальну динаміку. Ці поняття він запозичує з біології й уподібнює першу анатомії, а другу – фізіології. Подібно до того, як анатомія вивчає «організацію», основу – фізіологію – процеси життя організму, так і соціальна статистика має чітко розмежовувати стосовно кожного політичного предмета основи існування суспільства, не ототожнюючись із соціальною динамікою, спрямованою на «вивчення законів його безперервного розвитку».

Соціальній статистиці, по Конту, відповідає поняття «порядок» (вона вивчає будову суспільства, його структурні компоненти), тоді як соціальній динаміці – поняття «прогрес» (вона займається дослідженням процесу соціальної життєдіяльності, вивчає її «технологію» і наслідки того процесу, що відбувається в соціальному

організмі). Соціальна статистика аналізується Контом досить поверхово. Її предметом є сталі «природні» умови існування соціальної системи, і вона виконує в структурі соціології Конта роль теорії рівноваги. Завданням соціальної статистики є вивчення природного порядку (організації) людського суспільства, в якому між його різними сторонами і складовими частинами мусять існувати порядок, консенсус (узгодження), які забезпечують рівновагу, стабільність та гармонію між елементами системи.

Тут Конт підходить до розуміння соціальних інститутів як особливих об'єктів дослідження в соціології. Він виділяє такі явища: сім'я, держава, власність, релігія, мова, суспільний поділ праці, розглядаючи їх як взаємопов'язані між собою елементи системи, причому сім'ю він розглядає як найбільш стабільний елемент суспільства. Суспільний поділ праці Конт теж розглядає як істотний фактор соціальної статистики, оскільки завдяки йому відбувається внутрішня диференціація суспільства на різноманітні професійні групи та класи, а водночас це сприяє процесу кооперації людей, їх взаємодії між собою і утворює передумови для існування суспільства як організованої системи.

Поряд із сім'єю та державою, як політичною організацією для забезпечення порядку й консенсусу найбільше значення має релігія. Завдяки єдності чуттів і мови релігія здатна найефективніше забезпечувати консолідацію суспільства, і тому кожен уряд зацікавлений у ній як у додатковому засобі для підтримки власних наказів і розпоряджень. Конт показує, що ізольовані соціальні явища вивчати немає рації, лише їх взаємозв'язок і взаємодія – шлях пізнання соціальних явищ. Тому соціологія має вивчати соціальне життя в усіх формах його прояву та взаємодії різноманітних елементів.

Соціальна динаміка. Відіграє в системі Конта роль теорії суспільного прогресу. За своїм змістом вона більше нагадує концепції філософії історії, ніж соціологічну теорію, і в соціологічній системі Конта посідає чільне місце. Головним завданням соціології є вивчення послідовності розвитку соціальних явищ, бо в постійності прогресу людства та вивчення його законів полягає основна мета соціальної динаміки. У дослідженні законів розвитку суспільства Конт використовує думку Кондорсе про можливість уявити «єдиний народ» (абстракцію), до якого можна було б теоретично, в абстракції, віднести всі послідовні зміни у різних народів.

Конта часто, і не без підстав, критикують за абстрактність аналізу. В цілому так воно і є. Але що стосується даного випадку, то в літературі, присвяченій аналізу творчого доробку соціолога, майже ніхто не звернув увагу на раціональну сторону цього підходу. Адже Конт, по суті, вводить у соціологію принцип ідеалізації. У своїй динаміці він розробляє ідеалізований абстрактний об'єкт.

Інша справа, наскільки йому це вдалося зробити. Проте заради історичної справедливості йому слід віддати належне за новачії. Оскільки в його соціології є те, за що ми цінуємо і віддаємо належне таким ученим–соціологам, як Г. Зіммель, Ф. Тьонніс, К. Маркс, М. Вебер та ін., які ввели ідеалізацію як спосіб логічного моделювання об'єктів у «чистому вигляді». Названі вчені в ідеалізації виходили від емпіричних об'єктів, тоді як О. Конт аналізував абстрактне суспільство й абстрактний закон стадій.

В основу соціального прогресу Конт поклав принцип інтелектуального розвитку людства, який він відобразив у «великому основному законі трьох стадій» і вважав його своїм найбільшим відкриттям. У 1822 р. Сен–Сімон і Конт розробили «План наукових робіт, необхідних для реорганізації суспільства», в якому висловили ідею про три стадії розвитку кожної науки: теологічну, метафізичну і позитивну.

Закон «трьох стадій». Цей закон Конт покладає в основу соціальної динаміки і за його допомогою характеризує основні етапи прогресу людського розуму: теологічну, метафізичну та позитивну стадії.

а/ теологічна (або фіктивна) стадія розпочинається з найдавніших часів існування людства і триває до 1300 р. У ній виділяється три періоди: фетишизму (обожнювання людиною явищ і предметів природи), політеїзму (коли життям і властивостям надприродного наділялися «фіктивні істоти» і панувала епоха «поетичного світогляду»; монотеїзму (віра в єдиного бога з появою християнства і домінуючою роллю релігії одного бога в політиці, моралі, способі життя, звичаях, пізнанні тощо). В основі сприйняття і розуміння світу ця стадія базується на релігійних уявленнях, пов'язаних з вірою в існування богів, духів та інших фантастичних сил. Це – часи авторитету в науці і монарха – в суспільстві і в системі політичних відносин;

б/ метафізична стадія охоплює період з 1300 до 1800 р. Вона характеризується руйнацією старих вірувань і уявлень про природу

та суспільство і є перехідною. Надприродні фактори витісняються пошуками сутності та першопричин. Місце Бога займає природа. Зростає частка розсудкового мислення і зменшується частка емоційного сприйняття – почуття. Збільшуються елементи критицизму, що готує передумови для переходу до вищої стадії наукового світосприйняття. Руйнуються авторитети, в суспільстві зростають егоїстичні тенденції в індивідах, в економіці започатковуються елементи промислового виробництва, в політиці – боротьба проти влади монархів і спроба замінити її владою народу;

в/ позитивна стадія пов'язана з виникненням наукового менталітету, науковим розумінням природи та суспільства внаслідок утворення позитивної науки і теорії. Наука служить гармонії, рівновазі і благу людства, оскільки вона виявляє порядок і закони розвитку природи й історії. На позитивній стадії зникають суперечності між теорією та практикою, а пізнання закономірностей розвитку минулого й сьогодення створює можливості для передбачення тенденцій розвитку майбутнього. «Позитивна» наука спостерігає за явищами, відкриває закони, дає знання, сенс якого – «бачити, щоб передбачити» і на цій основі активно впливати на розвиток процесів та явищ.

Слідом за Сен–Сімоном О. Конт певною мірою відтворив реально існуючу тенденцію духовного розвитку людства й індивіда. Міф, епос, наука і справді нагадують «закон трьох стадій» в історії розвитку людського пізнання (дитячі фантазії, романтизм і безкомпромісність юності, особисте та соціальне знання та досвід – і зріла діяльність адекватно обставинам). Контівський «закон» констатує тенденцію розумового розвитку суспільства, але не розкриває, як перебігатиме цей процес на «позитивній» стадії, які майбутні етапи й процеси розумового прогресу суспільства, які механізми його регулювання і прискорення.

На відміну від біогенетичного закону Геккеля, який дає не лише ретроспекцію, а й перспективу, «закон» Конта цієї якості не має. Звичайно, ні. Це – не закон, а певна система узагальнення й упорядкування трьох певних етапів розвитку суспільного знання в часі – минуле – теперішнє. Закон же має передбачати і майбутнє. Контівський «великий закон» не призначався для мас, але він навіть своєю характеристикою («великий») підтверджує амбіційність автора «закону». «Великий закон трьох стадій» залишився надбанням історії соціології, яка згадує його, але ніколи не використовує на практиці. Та

й сам Конт, проголошуючи свій закон, пізнання тенденцій майбутнього фактично пов'язував із можливостями конкретних наук та їх засобами.

А оскільки соціологія у нього збігалася із суспільствознавством (яке для нього не було диференційованим за предметними галузями), то соціологія як теоретична наука не могла конкретизуватися в спеціалізованих науках про суспільство за їх відсутністю. Отже, «закон» залишався сам по собі, «провисав». О. Конт не був новатором у науці в революційному значенні. Він сумлінний і ретельний систематик, який узагальнив різноманітні ідеї свого часу і здійснив першу спробу створення системи соціологічного знання.

Незважаючи на те, що Конт хотів створити нові принципи дослідження суспільства, поставив питання про нову науку і намагався розробити її основи – соціологію, він сам часто не додержувався своїх принципів і його соціологія більше нагадує філософію історії. Проте слід віддати належне цьому соціологу, що він у своїх дослідженнях відчув необхідність створення нової науки на засадах досвіду та спостереження й орієнтував її на пошук законів соціального розвитку. Його принципи лягли в основу напрямів і шкіл у західній соціології XIX ст., що виникли після кантівської системи. Конт поставив завдання – створити нову науку про суспільство – соціологію. Він увів у науковий ужиток дуже вдалий термін «соціологія», який сам по собі був активним каталізатором для пошуків предмета й методів нової науки.

Не торкаючись морального аспекту запозичення ідей Сен–Сімона, не відомих тоді широкій громадській науковій думці, О. Конт від власного імені проголосив ідею створення науки публічно. Орієнтація соціології на «позитивне знання», тобто на предметну й методичну визначеність, науковість, при всіх недоліках позитивізму, безумовно, відіграла прогресивну роль і стимулювала пошуки нових шляхів і засобів у розвитку соціального пізнання, розкриття соціальних законів, поглиблення знань про людину. Двоїсту роль відіграла система класифікації наук, де «соціальна фізика» (соціологія) виводилася з біології. Це була спроба зорієнтувати соціальне пізнання на пошуки точних методів дослідження. Разом з тим ця система – цілий ряд соціологічних вульгаризаторських напрямів, які зводили соціальне до біологічного чи психологічного, хоча сам Конт говорив про їхню специфіку і не ототожнював їх.

Плідними виявилися спроби Конта розглянути суспільство

як систему з її статистичними та динамічними елементами, що стимулювало в соціології розробку системозберігаючих факторів (соціальні інститути, норми, відносини тощо) і вивчення механізмів соціальних змін – еволюції чи прогресу в суспільстві. Як не парадоксально, але «позитивна система» О. Конта виявилася досить – таки «метафізичною» і абстрактною всупереч власним принципам: їй бракує даних спостережень, а також точних методів дослідження соціальних явищ.

Система соціології О. Конта не мала своїх прихильників і послідовників. Американський соціолог А. Босков зазначає, що «із зовнішнього боку Конт дав соціології ім'я та програму, яку він проповідував, але котру сам же наслідував». І з цим цілком, вважає більшість учених, можна погодитися.

Підсумовуючи розглянуте зазначимо, що виникнення і розвиток соціології XIX ст. розпочалися із загальної кризи традиційного суспільства, парадигми позитивізму в соціології і науки про людину А. Сен–Сімона та кантівської позитивної філософії як своєрідної перехідної системи між метафізикою XVIII ст. і методологією науки XIX ст. Вчення О. Конта про два розділи в системі соціології – соціальна статистика і соціальна динаміка, запозичені з біології, відіграли важливу роль теорії рівноваги і суспільного прогресу. В основу соціального прогресу він поклав принцип інтелектуального розвитку людства, про що свідчить його «великий основний закон трьох стадій».

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи

1. Причини кризи традиційного суспільствознавства.
2. Наука про суспільство як особливий предмет і об'єкт пізнання.
3. А. Сен–Сімон про розвиток знання про суспільство та людину.
4. Суть нових ідей А. Сен–Сімона про суспільствознавство.
5. «Закон трьох фазистів», по А. Сен–Сімону, як тристадійний процес в розвитку мислення.
6. О. Конт – основоположник філософського позитивізму.
7. Природничі науки в концепції О. Конта про соціологію.
8. Кантівська система класифікації наук.
9. О. Конт про появу соціології як науки.
10. Соціальна статистика і соціальна динаміка у працях О. Конта.

Лекція XIII.

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК НАТУРАЛІСТИЧНОГО НАПРЯМКУ В СОЦІОЛОГІЇ XIX СТ.

План

1. Загальна характеристика соціологічного напрямку та органістична школа в соціології.
2. Соціальний дарвінізм та його прихильники.
3. Расово–антропологічна і географічна школи. Геополітична соціологія.

Література [18, 29, 47, 74, 78, 87, 102, 104, 141, 161, 169, 169]

1. Загальна характеристика соціологічного напрямку та органістична школа в соціології

У XIX ст. в науці відбувся різкий перехід до соціальної проблематики. Соціологія О. Конта значно прискорила цей процес. Наукове пізнання пройшло довгий і складний шлях до усвідомлення того, що всесвіт, земля, світ неживої і живої природи цікавлять суспільство і збуджують науковий пошук саме тому, що все це потрібно людині для забезпечення її фізичного і духовного існування.

З людини починається наука, а сенс науки – у пізнанні природних і соціальних факторів її буття. Методом проб і помилок соціальне пізнання прямувало до розуміння людиною власної унікальності і якісної відмінності свого способу існування. Отже, розвиток соціології XIX ст. сприяв усвідомленню соціальним знанням специфіки соціальної природи суспільства і людини, а також суспільства як природно – історичного феномена.

Установки О. Конта на розуміння соціології як „соціальної фізики”, орієнтованої на методи біології, фізики тощо, виявилися живучими. Переважна більшість соціологічних шкіл XIX ст. намагалися зрозуміти соціальне через біологічне чи природне, а тому одержали в історії соціології назву натуралістичної соціології. У межах соціологічного натуралізму розвивалися такі напрямки, як органіцизм, соціал–дарвінізм, расово–антропологічний та географічний.

Одним із перших у межах натуралістичного напрямку виникає біологічний напрямок, початок якого пов'язаний з органістичною школою. Загальною рисою біологічного напрямку є принцип редукціонізму (тобто зведення соціального до біологічного). Біологічна наука у першій половині XIX ст. досягла значних успіхів. Вони пов'язані з теоріями про клітину як елементарну живу частину організму та дарвінським ученням про еволюційне походження видів шляхом природного відбору та виживання найпристосованіших організмів завдяки закону боротьби за існування.

Ці нові відкриття не пройшли повз уваги соціологів, вони спробували запозичити нові наукові досягнення і поставити їх на службу соціології. В основу ряду соціологічних шкіл натуралістичного напрямку була покладена аналогія, тобто принцип подібності чи тотожності організму та суспільства. Але аналогія є логічною формою, умовиводом, коли за схожістю одних ознак робиться висновок про можливу схожість інших.

Проте це не значить, що такий умовивід завжди буде правильним, а тим більше істинним. Адже умовиводи за аналогією відносно двох об'єктів є гіпотетичним, тобто вони дають лише ймовірне знання. З розвитком науки аналогія втратила функцію пояснення, і сьогодні вона відіграє свою роль лише як засіб гіпотетичного знання для з'ясування проблеми і напрямів її вирішення. Тому неправомірно розглядати аналогію як основний засіб соціології. Це – анахронізм. Аналогія між організмом і суспільством не є винаходом соціологічного натуралізму XIX ст. Подібні випадки порівняння суспільства з організмом траплялися ще у сивій давнині.

Контівська теза про необхідність використання в соціології порівняльного методу також була сприйнята натуралістичним напрямом. Його прихильники приймали ряд дослідницьких принципів за очевидні аксіоми і не утруднювали себе обґрунтуванням їх правомірності чи детальним аналізом. Тому часто перебільшувалася роль спостереження, а позитивістська методологія не ставила питання про причини (чому) спостережуваних явищ.

Іншим важливим принципом зазначеного напрямку був еволюціонізм – визнання поступального розвитку неорганічного й органічного світу та його безпосереднє поширення на суспільство. Але чимало його представників стояли на засадах антиісторизму. Вони розглядали історію суспільства без аналізу безпосередніх історичних

явищ і шукали закони загального розвитку суспільства не в історії, а в законах еволюції природи та її елементів, виходили з установок тотожності природного та соціального.

Органістична школа в соціології. Одним із напрямів натуралістичної орієнтації став органіцизм, що передував іншим течіям. Започаткування органістичної школи в історії соціології пов'язано з науковою діяльністю англійського філософа та соціолога, одного з основоположників позитивізму – Г. Спенсера.

Герберт Спенсер (1820–1903) – плідний і різнобічний вчений, глибоко ознайомлений з сучасними йому науковими досягненнями в галузі математики та природознавства. Працював техніком та інженером на залізниці. Не маючи за станом здоров'я середньої освіти, завдяки наполегливій праці здобув вищу технічну освіту, піднявся до рівня вченого – енциклопедиста, залишив значний слід у науці, особливо соціології. Він – автор численних наукових праць із соціології, найзначнішими з яких є „Соціологія як предмет вивчення”, „Основи начала”, „Основи соціології”. Соціологічна система Спенсера ґрунтується на трьох основних елементах: еволюційній теорії, органіцизмі та вченні про соціальні організації – інститути. Еволюційна теорія Спенсера була однією з найпопулярніших у XIX ст. Він на сім років раніше за Ч. Дарвіна на основі вивчення розвитку органічного світу приходить до ідеї існування еволюції в біологічному світі і формулює принципи природного відбору та боротьби за існування у світі природи. Після виходу праці Ч. Дарвіна Спенсер стає його активним прихильником, а сам Дарвін називає ім'я Спенсера серед своїх попередників.

Ідея еволюції Спенсера спиралася на науковий природничий матеріал, а свій еволюціонізм він поширив на всі без винятку явища природи та суспільства – космічні, хімічні, біологічні, соціальні. Спенсер вважав, що навіть такі феномени, як психологія та культура, природні за своїм походженням і тому, як усе природне, розвиваються за законами природи, а отже, й еволюції. Еволюція – це поступовий процес безперервної інтеграції матерії, що перетворює її з невизначеної і непов'язаної однорідності (маси елементів) у визначену однорідність. Так, Сонячна система виникає з розсіяної і безладної матерії та утворює взаємопов'язану компактну систему планет. Суспільство виникає як об'єднання людей у зв'язку із зростанням їх чисельності чи поступовим злиттям маленьких володінь у великі

феодальні, з яких виростають провінції, королівства та імперії.

Еволюція проходить повсюдно однаково, але вона має три різні фази: неорганічну, органічну та надорганічну (суперорганічну). Ці фази становлять основні етапи еволюції, що послідовно змінюють одна одну. Зміни космічних систем є прикладом розвитку неорганічних еволюцій, виникнення рослинного та тваринного світу відбувається внаслідок органічної еволюції, тоді як поява і розвиток людини та суспільства – наслідок надорганічної еволюції.

У праці „Соціологія як предмет вивчення” Спенсер підкреслює, що процес соціального розвитку настільки зумовлюється загальним характером еволюції, що його послідовні ступені не можна визначити наперед, і тому жодне вчення, жодна політика не в змозі прискорити його більше певної норми, яка обмежена швидкістю органічних змін у людських істотах.

Він категорично виступає проти соціальних революцій і навіть радикальних реформ, які неодмінно порушують і руйнують природний процес еволюційного розвитку. Це призводить до занепаду суспільства, сприяє зростанню конфліктів, безладдя і зубожіння. В аналізі суспільства та соціальних явищ спенсерівська система спирається на принципи органіцизму, оскільки в ній соціальна система уподібнюється живому організмові. Спенсер дає високу оцінку ідеям Конта про зв'язок соціології з біологією і її залежність від останньої. Тому поняття „соціального організму” є одним з ключових у понятійно-категоріальному апараті соціологічної теорії Спенсера.

В „Основах соціології” Спенсер обґрунтовує правомірність проведення аналогій між суспільством і біологічним організмом, виділяючи між ними такі подібності:

- соціальний та біологічний організми у процесі розвитку збільшують масу та обсяг;
- з їх розвитком відбувається ускладнення внутрішньої структури;
- ускладнення структури зумовлює диференціацію функцій в обох типах організмів;
- в біологічному та соціальному організмах елементи структури взаємодіють між собою;
- існування обох типів організмів пов'язане з обов'язковим виконанням відповідних функцій.

Аналіз спільного та відмінного між соціальним і біологічним організмами мають принципове значення для оцінки соціологічної

системи Спенсера, оскільки подальший розвиток започаткованої ним органістичної школи призвів до повного ототожнення цих двох різнорідних систем, а отже, закономірностей і специфіки їх розвитку. Поміrkований органіцизм Спенсера полягає у спробі відкрити в системі органічного світу певні раціональні елементи, які можна було б використати у процесі пізнання суспільства.

В „Основах соціології” Спенсер виділяє й аналізує шість типів соціальних інститутів: домашні (сім’я, шлюб), обрядові чи церемоніальні, політичні, церковні (релігійні), професійні та промислові. Він показує, як історично завдяки розвитку соціальних інститутів у суспільстві відбувається еволюція відносин між людьми (від первісної до сучасної людини) у зв’язку з еволюцією знання, мови, моралі, мистецтва, зростанням інтелектуального потенціалу суспільства тощо. Типи соціальних інститутів класифікуються за їх функціями в суспільному організмі, де кожен з них включається у певну систему органів.

Енциклопедична діяльність Спенсера привертала до себе увагу сучасників. Його наукові праці з філософії, соціології, біології, психології, етики видавалися в багатьох країнах. Вони містили багато цікавих фактів з різних галузей науки, були зрозумілі для непрофесійного читача, у них відчувалася віра в торжество й могутність наукового знання. У великому й різноманітному творчому доробку Спенсера було багато неправильних положень, елементів механіцизму, вульгарного націоналізму і навіть містицизму. Але при всіх недоліках соціологічного вчення Спенсера його великою заслугою в галузі соціології є те, що він поставив і обґрунтував необхідність розробки теорії і практики дослідження соціальної системи і соціальної структури, взаємодії системних елементів, які увійшли в соціологічну класику.

Павло Федорович Лілієнфельд (1829–1903). Один з видатних органіцистів після Спенсера, царський сановник, сенатор. Автор праці „Думки про соціальну науку майбутнього”, що вийшли під псевдонімом „Л. П.”. Органіцизм Лілієнфельда суттєво відрізнявся від спенсерівського тим, що в ньому принцип аналогії змінюється ототожненням соціального та біологічного організмів.

Відмінність соціального організму від біологічного полягає і більшій досконалості і складності суспільства, хоча воно живе і розвивається, як і всі організми природи. Він доповнює аналогію

Спенсера її новими функціями – розмноження, народження, росту, хвороби, смерті, накопичення запасів (капіталізації) та ін. На основі принципу ототожнення біологічного та соціального організмів він стверджує про існування та дію біологічних законів щодо суспільства і вважає, що об’єднання людей у різні групи не відрізняється від тих природних законів, за якими об’єднуються між собою біологічні клітини в організмі.

Широке розуміння Лілієнфельдом організму зумовило поширення цього поняття і на інші явища природи (грунти, клімат), які він теж розглядав як організми. Концепцію органіцизму Лілієнфельд доповнив концепцією „соціальних хвороб”, якими він називав будь-які відхилення в системі соціального організму та, які викликаються змінами в „клітинах” суспільного організму – індивідах. Функції лікаря в такому разі мусить брати на себе уряд і держава, щоб забезпечити „соціальне здоров’я” всьому суспільству.

Олександр Іванович Стронін (1826–1886). Соціолог, представник вульгарного органіцизму. Закінчив Київський університет (історико-філологічний факультет). Основна праця „Історія і метод” /1869/. За зв’язок з народниками перебував на засланні. Стронін розумів суспільство як організм у буквальному значенні цього слова і розглядав соціологію як науку, подібну до фізіології, що мала використовувати метод аналогії як основний.

Альберт Фрідріх Шеффле (1831–1903). Німецький і австрійський економіст, соціолог, політичний діяч. Читав лекції в Тюбінгенському, Віденському, Штутгартському університетах. Був міністром торгівлі Австрії. Найвідоміша праця – „Структура і життя органічних тіл”. Російською мовою видано кілька праць – „Капіталізм і соціалізм” /1871/, „Сутність соціалізму” /1917/ і з питань соціології – „Основні зв’язки розумової організації” /1923/. Поміrkованість поглядів Шеффле пояснюється його орієнтацією не лише на творчість О. Конта і Г. Спенсера, що заперечували ототожнення біологічного та соціального організмів, а й значним впливом на нього німецької класичної філософії. Він розглядав суспільство як органічну цілісність, як „соціальне тіло”, яке подібне до організму, але водночас істотно відрізняється від нього.

Суспільство як соціальне тіло в процесі еволюції проходить п’ять етапів свого розвитку – первісна община; громадянське суспільство грецького полісу; суспільство з розподілом людей на стани (суспільство

станів); територіальна спільність людей; національна чи етнічна спільність. Кожен з цих етапів характеризується своїми соціально-психологічними формами зв'язків і символів, засобів реалізації духовної та матеріальної взаємодії і допоміжними організаціями й установами. Особлива роль у цій справі належить державі.

Альфред Фульє (1836–1912). Французький філософ і соціолог. Представник організму. Намагався примирити різні точки зору через „вищий синтез”. Погляди його ґрунтувалися на визнанні гілозоїзму – одухотвореної матерії, яка нібито наділена „свідомою волею”, а „ідеї – сили” лежать в основі еволюції.

Основні ідеї його соціологічної концепції викладені у праці „Сучасна наука про суспільство” (як живий організм, що виникає шляхом еволюційного розвитку „ідеї – сили”. Не лише природні, а й соціальні фактори зумовлюють існування суспільства як єдиного організму. Люди бажають досягти благополуччя і заради цього на основі взаємної згоди та спільної мети укладають суспільний договір для здійснення морального закону. Тому суспільство – це і природний і „договірний організм”. Займався Фульє також питаннями соціальної психології, якій присвячені дві праці: „Психологія французького народу” та „Психологія російського народу”. Еклектичне поєднання різних систем і принципів перетворює соціологічну концепцію Фульє в суперечливу й аморфну.

Альфред Еспінас (1844–1922). Французький біолог і соціолог. Автор праці „Соціальне життя тварин”, вважав, що соціальна наука має вивчати не стільки аналогії між „клітинами” біологічного та соціального організму, скільки об'єднання між особинами тваринного світу, які більше нагадують об'єднання людей у суспільстві. Він вважав, що поскільки система об'єднаних клітин складає організм, то його можна розглядати як асоціацію, суспільство. Тому він будь-яке об'єднання живих істот у природі називає суспільством. Його професійне заняття зоологією відбилося на поглядах, яку він вважав попередницею науки про суспільство.

Рене Вормс (1869–1926). Французький філософ, соціолог. Автор праці „Організм і суспільство”. Стояв на позиціях вульгарного організму, вводить у вжиток такі терміни, як „соціальна патологія”, „соціальна гігієна”, що характеризують стан здоров'я суспільного організму та засоби його збереження. Розглядає суспільство як „сталий агрегат живих істот”, зайнятих спільною діяльністю. Він широко використо-

вував аналогії між суспільством і біологічним організмом, аналізував їх з точки зору анатомії, фізіології, патології, гігієни тощо. Постійно переглядав свої початкові принципи, змінюючи їх більш поміркованими. Увійшов в історію соціології як активний організатор її інституцій. Був ініціатором створення і редактором журналу „Міжнародний соціологічний огляд” /1893/, засновником Міжнародного соціологічного інституту /1894/ та Паризького соціологічного товариства /1895/. Своєю громадською діяльністю відомий більше, ніж науковим доробком.

2. Соціальний дарвінізм та його прихильники

Органіцизм орієнтувався на пошуки зовнішніх аналогій між організмом та суспільством, тоді як соціальний дарвінізм, що теж виник під впливом досягнень біологічної науки, намагався використати її закони.

Вчення Ч. Дарвіна безпосередньо вплинуло на формування концепції соціал-дарвінізму. Дарвін у своїй „Автобіографії” зазначає, що, прочитавши у жовтні 1838 р. книгу Р. Мальтуса „Досвід закону про народонаселення”, запозичив звідти ідею „боротьби за існування”, яка дала йому можливість опрацювати зібраний біологічний матеріал. Вчення Дарвіна про природний відбір стимулювало поширення біологічних законів на розуміння суспільства. Це було найхарактернішим для напрямку, який одержав назву „соціального дарвінізму”, хоча сам Дарвін та його прихильники рішуче заперечували проти подібних спроб.

Соціальний дарвінізм поставив у центр досліджень проблеми міжгрупової боротьби та соціальних конфліктів, викликаних протилежністю інтересів, потреб тощо. Він розглядає як природно детерміновані соціальні процеси, конкуренцію, соціальну нерівність, зіткнення волі й інтересів різноманітних соціальних груп, класів, інших спільностей і трактує їх як біологічні фактори виживання найбільш пристосованих і сильних. Серед його прихильників були реформісти і консерватори, реалісти і номіналісти, матеріалісти й ідеалісти, та й у самій соціології соціал-дарвінізм не став однорідною течією. Між його представниками виявилися значні розбіжності з багатьох питань:

- одні підкреслювали біологічний характер законів у суспільстві;
- інші намагалися виявити специфіку їх прояву.

Проте окремі оригінальні ідеї соціологів цього напрямку виникали не у вигадках перенесення законів біологічного світу на історію, а там, де вони аналізують суто соціальні процеси без їх підведення під біологічне. Спільне, що об'єднує соціальних дарвіністів, можна звести до декількох елементів: натуралізація соціального, визнання природного відбору та боротьби за існування як головних соціальних детермінант, аналіз у їхньому контексті соціальних конфліктів і суперечностей.

Уолтер Беджгот (1826–1877). Англійський політик, економіст, соціолог, представник соціального дарвінізму. Автор праці „Фізика і політика” /1869/. Він розглядає боротьбу за існування як головний закон соціальної еволюції, яка відбувається завдяки боротьбі між різними соціальними групами. Особливо великого значення цей закон набуває на ранній стадії розвитку суспільства, коли в процесі природного відбору виживають найбільш пристосовані.

Предметом його дослідження є не індивід, а група. У суспільстві ведеться постійна боротьба за існування, в якій перемагають згуртованіші групи, де норми та звичаї, підтримувані традиціями та віруваннями, допомагають виходити переможцями. Спочатку сильніші вбивали слабших, а згодом стали примушувати їх служити собі. У процесі боротьби етноси розділилися на групи. Між ними теж точилася боротьба за існування. Такі соціальні закони.

Людвіг Гумплович (1838–1909). Польсько-австрійський юрист і соціолог. Один із найвідоміших представників соціального дарвінізму. Не маючи роботи в Польщі, виїхав до Австрії, де з 1875 р. працював в університеті м. Граца. Основні праці – „Раса і держава” /1875/, „Расова боротьба” /1883/, „Основи соціології” /1885/, „Соціологія і політика” /1892/ та ін. Не вважав себе прихильником соціал-дарвінізму, критикував безплідність біологічних аналогій у соціології, не пов'язував свою соціологічну концепцію з еволюціонізмом, підкреслював своєрідність соціальних фактів і соціальної природи суспільних змін.

Гумплович розглядає боротьбу між групами як природну і вічну – бо це споконвічний двигун людської історії. Історичною заслугою Гумпловича стало дослідження соціології конфлікту, створення концепції соціології як самостійної науки, що вивчає своєрідність соціальних груп і їх боротьбу між собою.

Уільям Грехем Самнер (1840–1910). Американський соціолог, економіст, представник соціал-дарвінізму. Продовжує дослідження

проблеми етноцентризму після Гумпловича. Формувався під впливом соціології Г. Спенсера, особливо його вчення про надорганічну еволюцію. Доповнює свою теорію законом природного відбору та боротьби за існування, який вважає універсальним і поширює його дію на розуміння суспільних явищ.

У праці „Народні звичаї” /1906/ уперше в історії соціології детально аналізує процеси, які він називає уже відомим терміном „етноцентризм”. Став першим, хто глибоко проаналізував загальнолюдський феномен і специфіку сприйняття соціокультурних явищ однієї групи іншою, хоча не всі положення його соціологічної концепції бездоганні.

Густав Ратценхофер (1842–1904). Австрійський філософ і соціолог. Представник соціального дарвінізму. Розглядав соціальні закони як закони природи, що найтісніше пов'язані з законами біології. Тому суспільству й притаманні такі ж процеси розмноження, самозбереження, боротьба за існування, які характерні для біологічного світу. На відміну від Гумпловича, об'єктом дослідження бере не групу, а індивіда, розкриваючи зв'язок між ними.

Групи виникають на основі об'єднання індивідів за спільними інтересами. Поняття „інтерес” займає важливе місце в його соціологічній системі. На основі інтересів він намагається розкрити механізми виникнення й існування соціальних процесів. Інтереси – це усвідомлені біологічні потреби і вони є рушійною силою розвитку суспільства. Як основоположник теорії соціального конфлікту перебільшував значення насильства в історичному процесі, роль війни, ворожисть рас тощо.

Альбйон Смолла (1854–1924). Американський соціолог. Багато уваги приділяв аналізу проблем соціального інтересу. Соціал-дарвіністський напрям у соціології, незважаючи на певні досягнення в постановці деяких соціологічних проблем (груп, конфлікту, етноцентризму та ін.), поступово до початку ХХ ст. вичерпав свій потенціал.

Його головні принципи не були пов'язані з виявленням суто соціальних механізмів розвитку суспільства, ігнорували його історичну сутність. Редукціонізм спрацьовував лише там, де перепліталися проблеми соціального та природно-біологічного. На цьому „перехресті” проблем соціал-дарвінізм зробив свій незначний раціональний внесок у соціологію, але цього було недостатньо для перетворення його в наукову соціологічну теорію.

3. Расово-антропологічна і географічна школи. Геополітична соціологія

Расово-антропологічна школа. Виникла не стільки як намагання наукового осмислення проблеми людських рас, скільки як спроба використати науку для ідеологічного обґрунтування расизму. Умовно тут можна виділити два напрями:

- * перший, пов'язаний зі спробами розкриття глобальних рушійних сил розвитку всесвітньої історії;

- * другий, обмежується аналізом більш локальних процесів (в основному в межах Європи) і виходить із соціал-дарвіністського розуміння законів природного відбору та боротьби за існування.

Концепції расово-антропологічної школи однозначно й рішуче осуджені й відкинуті наукою, а тому їх вивчення має не наукові, а скоріше моральні міркування. Якщо „класичний” расизм виходив з постулат особливої місії білої раси, то з другої половини ХХ ст. трапляються випадки „чорного” і „жовтого” расизму. При численних відмінностях між концепціями цієї школи, всі вони базуються на спільних принципах. Це – визнання расового фактора як визначального в історичному процесі та боротьба за збереження „чистоти” вищої раси та проти змішування рас як головної причини фізичної та культурної деградації суспільства.

Жозеф Артюр де Гобіно (1816–1882). Основоположник расово-антропологічної школи в соціології. Французький філософ, письменник, дипломат. Автор чотиритомної праці „Нариси про нерівність людських рас” /1853–1855/. Він вбачає головні причини розвитку суспільства в расових особливостях народів. Оскільки соціальні інститути, культура, на його думку, виходять з расових, біологічних джерел. При цьому чистота раси розглядається як головна причина розвитку цивілізації. Чим раса чистіша, тим значнішими є її природжені здібності і тим інтенсивніше вона розвивається. Змішування рас стає причиною їх подальшої загибелі. Розглядає білу расу як історичну, від якої залежить і розвивається цивілізація.

Для білої раси характерні, по Гобіно, високорозвинений інтелект, здатність внутрішньої і зовнішньої організації, почуття гумору, хоробрість, мужність, войовничість. Частина її змішалася з чорною та жовтою расами („хапіти” та „семіти”), а найбільш

„пихата” частина представлена „яфетидами”, з якої виділяється раса „арійців”, які завдяки жорстокій ієрархії зберегли свою прадавню расову чистоту.

Представники жовтої раси відзначаються середнім зростом, темним волоссям, витримкою, відсутністю ідеалізму й фантазії, їм не притаманні високі поривання та героїчні вчинки; вони переповнені утилітаризмом і характеризуються як „раса природжених купців”. Чорну расу, яку Гобіно характеризує як „жіночу”, він наділяє такими рисами, як чуттєвість, відсутність раціонального контролю та самоконтролю, нездатність до організації ні власного, ні соціального, суспільного миру; ця раса малотворча, слабовільна, з розвиненою фантазією і художніми здібностями. Доктрина Гобіно з її однозначною расистською спрямованістю, науково неконкретними маніпуляціями, ніким з відомих учених не сприймалась як серйозна наукова розробка проблем людських рас.

Отто Аммон (1842–1916). Німецький вчений. Уперше увів у соціологію термін „соціальна антропологія” як підзаголовок до своєї книги „Соціальний порядок і його природні Закони” /1896/. Розумів людину як природну істоту, що розвивається завдяки дії законів боротьби за існування і природного відбору. Намагався на основі антропометричних даних встановити „закономірні” зв'язки між величиною головного показника і соціально-класовим становищем людини в суспільстві. На цій підставі доводив, що саме нащадки нижчих рас утворюють у суспільстві трудящі класи. Особисто проводив антропометричні виміри серед новобранців, студентів, інших категорій, пов'язуючи головні показники з розумовими здібностями. В основі творчості Аммона лежить расизм і соціальний дарвінізм.

Жорж Ваше де Ляпуж (1854–1936). Французький соціолог, антрополог. Розробляв концепцію соціальної антропології, розглядав расовий фактор як вирішальний чинник історії, розподіляв раси на вищі і нижчі. Цивілізація кожного народу розпочинається, коли в неї включається елітний елемент суспільства. Чистота раси, вважав він, зумовлює тривалість існування цивілізації. Уперше вводить в соціологію поняття „соціального відбору”. Він виділяє шість форм „соціального відбору”: військовий, економічний, політичний, правовий, моральний, релігійний, завдяки яким кількість доліцефалів (довгоголових) зменшується, а брахіцефалів (короткоголових) – збільшується. Якщо представники антропосоціології Аммон і Ляпуж у своїх кон-

цепціях робили спроби знайти матеріали наукових даних для обґрунтування висунутих ідей, то представники расово-антропологічного напрямку не надавали цьому особливого значення.

Хьюстон Стюарт Чемберлен (1855–1926). Онімечений англієць, расовий світогляд якого формувався на ідеях Гобіно. Його праця „Основи XIX ст.” /1899/ постійно перевидавалася за часів фашизму, була прихильно зустрінута Вільгельмом II і стала настільною книгою Гітлера. Розглядав європейську цивілізацію XIX ст. як вершину розвитку людської культури, що була створена нащадками „арійської раси” та її наступниками – жителями північної Європи. Груба расистська концепція Чемберлена просякнута антисемітизмом. Він розглядає євреїв як головного ворога тевтонів, як силу, що розкладає інші раси. Після приходу в Німеччині до влади А. Гітлера фашисти посмертно проголосили Чемберлена національним героєм, присвоїли йому титул „народного мислителя” і „провидця III рейху”.

Расово-антропологічний напрям у соціології виявився безплідним. Він нічого не дав для наукового розуміння людини та суспільства і заклав ідеологічні основи для політичної практики фашизму і геноциду.

Географічна школа в соціології. Історично першою в соціології виникла географічна школа. Спроба виявити залежність соціальних процесів від природних умов зустрічається в працях логографів, істориків, філософів стародавнього світу, у творчості Бодена, Монтеск’є, Тюрго та ін. Натуралістична орієнтація на дослідження географічного середовища та природних умов і їх ролі в житті суспільства була продовжена географічною школою в соціології XIX ст. Найвідомішими її представниками були Г. Бокль, Л. Мечніков та ін.

Позитивними елементами географічно-детерміністських концепцій було визначення природних факторів як основних у розвитку суспільства. Це позбавляло соціальну теорію містицизму та спекулятивності. Разом з тим географічній школі були притаманні загальні недоліки натуралістичного напрямку в соціології: однобічність, абсолютизація природних факторів, применшення значення суспільства, як особливої системи з її характерними рисами та рушійними силами.

Досягнення природознавства XIX ст., безумовно, вплинули на інтерес науковців до географічного фактора і його значення в розвитку суспільства. Була і гіперболізація цього чинника – вважали,

що по флорі і фауні можна визначити, які люди тут живуть і яку роль відіграє країна в історії /фр. філософ В. Кузен (1792–1867)/. Типовим представником географічної школи в соціології XIX ст. був Бокль.

Генрі Томас Бокль (1821–1862). Англійський учений. Вивчав проблему взаємодії природи та людини. Своє вчення виклав у праці „Історія цивілізації в Англії” /1857–1861/. Клімат, ландшафт, ґрунт та їжа, їх якість і кількість впливають на розвиток людини та її історію. Бокль вбачав залежність між ландшафтом країни й інтелектуальними та психологічними особливостями народу. Могутність і велич природи, її стихії породжують почуття страху й пригніченості у людини, придушують розум, раціональне сприйняття дійсності.

Жан Жак Елізе Реклю (1830–1905). Французький географ, соціолог, політичний діяч. Основна праця – „Людина і Земля” /1886–1894/, присвячена аналізу географічного середовища в соціальній історії. Не був представником географічного детермінізму, хоча для його творчості характерне перебільшення значення природного середовища в житті суспільства. Він аналізує у своїй праці взаємодію природи та суспільства, показує значення природних умов для розвитку людства.

Лев Ілліч Мечніков (1838–1888). Публіцист, географ, соціолог. Брат видатного російського біолога, учасник боротьби за національне звільнення Італії, друг Гарібальді. Головна соціологічна праця „Цивілізація та великі історичні ріки” /фр. мовою в 1889 р./, а через 10 років видана у Росії. В центрі соціологічної концепції Мечнікова лежить ідея суспільного прогресу історії людства.

Соціальний прогрес пов’язаний з розвитком промислового виробництва і техніки, які свідчать про гігантське зростання влади людини над силами природи. Прогрес пов’язаний з еволюцією соціальних зв’язків між людьми і „фактом зростання загальнолюдської солідарності”. Розглядає гідрологічний чинник як своєрідний фокус, у якому переплітаються і зосереджуються усі інші елементи природного середовища. Вони виявляють себе через водний фактор, навколо якого відбувається розвиток людської історії.

Сергій Михайлович Соловйов (1820–1879). Відомий російський історик. У праці „Історія Росії з найдавніших часів” /1851–1879/ зазначає, що своєрідне географічне положення країн між Європою й Азією зумовило ведення постійної боротьби з кочовими племенами. Кріпацтво він розумів як вимушену міру, викликану необхідністю використання жорстких форм керування підданими, потребами „прим-

ноження” війська у зв’язку з величезними просторами країни, суровістю кліматичних умов.

Василь Йосипович Ключевський (1841–1911). Під впливом С. М. Соловйова у його працях теж визнається провідна роль географічного фактора. Ці ідеї відображені в його праці „Курс російської історії”. Вчений пов’язував основні періоди історії Росії з колонізацією чужих земель і розглядав її як „основний фактор російської історії”. Клімат, напрямки вітрів, ґрунти, рослинність, води – все це впливає на розвиток країни, різні сторони життя й побуту населення, поділ праці, спілкування тощо.

Геополітика. Колоніальна політика європейських держав у ХІХ ст. зумовила формування у географічній школі особливого напрямку, який дістав назву „геополітика”. Її контури проявлялися ще у ранніх авторів, хоча вони й не надавали цьому такого значення, як більш пізні.

Одним з таких був німецький вчений – зоолог, географ, етнограф, соціолог *Фрідріх Ратцель* (1844–1904), засновник „політичної географії”. Основні роботи – „Антропогеографія”/1882–1891/, „Політична географія”/1897/, „Простір і час у географії та геології”. Він вважав, що фактори географічного середовища мають визначальний вплив на економіку, політичний устрій, культуру і психологію народів. Просторова замкнутість народу породжує традиціоналізм, а степ – дух економії і центральну владу.

Розташованість країни у певній півкулі визначає хід її історії, яка залежить від наявності озер, рік, морів, пустель. Упорядковував державу живому організму, який зростатиме, розширяючи кордони. Його ідеї використовували в ідеології „німецького фашизму”, проголосивши Ратцеля „дідусем” німецької геополітики.

На поч. ХХ ст. геополітика виокремила в самостійну течію. Одним з її теоретиків був шведський географ і юрист Рудольф Челлен, який запровадив цей термін. Концепція його спирається на ідеї расизму, організму, соціал-дарвінізму тощо. Державу він розглядав як географічний організм, для якого необхідний територіальний простір.

У Німеччині представником геополітики був генерал Карл Хаусхофер, засновник „Геополітичного журналу”. Для держави потрібні закони росту, під ними він розумів розширення території, загарбання сусідніх земель, захоплення колоній тощо. Став

президентом фашистської академії наук, радником Гітлера. Заарештований і засуджений після краху фашизму в Німеччині.

Взагалі географічний фактор у житті суспільства дуже істотний. Без природи немає суспільства. Людина походить зі світу природи і генетично є природною істотою. Природні джерела засобів праці та засобів життя, складають неодмінні умови існування та розвитку суспільства, де людина – істота соціобіологічна.

Таким чином, проблема виникнення і розвитку натуралістичного напрямку в соціології ХІХ ст. пов’язана з висвітленням таких питань, як загальної характеристики соціологічного напрямку та органістичної школи в соціології, соціальним дарвінізмом та його прихильниками і расово-антропологічною та географічною школами і геополітичною соціологією. Розгляд таких проблем дає підстави стверджувати, що організм, представники якого стояли на позиціях ототожнення біологічного та соціального, можна назвати безплідним і нецікавим як наукову теорію, оскільки він зводився до пошуків аналогії подібності.

Щодо соціального дарвінізму, то його школа виявилася багатоплановою і різномірною. Вона не обмежилася соціологією, а набула поширення в антропології, психології, політології, мистецтві тощо. Далі, якщо расовий фактор визнати як визначальний в історичному процесі, то боротьба за збереження „чистої” раси стане головною причиною фізичної та культурної деградації суспільства. Концепція географічної школи в соціології була відлунням стародавніх міфологічних уявлень про тотожність природи й суспільства.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи:

1. Характеристика натуралістичної соціології.
2. Суть соціологічного натуралізму ХІХ ст.
3. Аналогія як принцип подібності між організмом і суспільством.
4. Г. Спенсер – засновник органістичної школи в соціології.
5. Прихильники наукової концепції Г. Спенсера.
6. Соціальний дарвінізм як наслідок розвитку біологічної науки.
7. Соціологи – представники соціального дарвінізму.
8. Концепції расово-антропологічної школи.
9. Визнання природних факторів як визначальних в розвитку суспільства.
10. Геополітика – особливий напрям у формуванні географічної школи.

Лекція XIV.

К. МАРКС І СОЦІАЛЬНА ТЕОРІЯ МАРКСИЗМУ

План

1. Загальні теоретичні принципи.
2. Теорія буржуазного суспільства і класова боротьба.
3. Соціальна революція і соціологія пізнання.

Література [12, 26, 54, 56, 57, 94, 95, 96, 126, 148]

1. Загальні теоретичні принципи

Навколо теоретичної спадщини К. Маркса і Ф. Енгельса майже півтора століття не вщухають суперечки. Марксизм, на відміну від гегельянства, позитивізму чи функціоналізму, виступає не лише як напрямок теоретичної думки, а й як впливова течія її. Ще за життя засновників марксизму їх суспільно–політичні погляди знайшли втілення у програмних документах німецької соціал–демократії і набули значного поширення в інших країнах. А з приходом до влади комуністичних режимів (Росія, країни Сходу) – став офіційною державною ідеологією. Остання обставина фактично виключила можливість аналізу наукової спадщини Маркса і Енгельса в історичному аспекті. Там же, де марксизм виник і формувався, ставлення до нього було більш критичним, більш відкритим для діалогу й інтеграції з іншими напрямками суспільно–політичної думки.

Сучасні західні соціологи, критично оцінюючи концепції марксизму, не заперечують водночас історичних заслуг К. Маркса у формуванні та розвитку соціологічної думки. Його ім'я називають поряд з іменами Конта, Дюркгейма, Вебера та інших класиків цієї науки. Разом з тим віднести Маркса до соціологів у жорсткому значенні цього слова все ж досить важко, і не тільки тому, що він не вживав слова «соціологія» та був якнайгіршою думки про Конта.

Причиною було те, що засновники марксизму вважали своїм покликанням не чисту науку як таку, а прагнули тісніше пов'язати наукову роботу з політичною діяльністю в рядах робітничого руху. Маркс не приховував тенденційності своїх економічних праць як

таких, що спрямовані проти панування буржуазії, на захист інтересів робітничого класу. Така позиція типова для лідера–харизматика, який завжди переконаний у власній правоті, а не для вченого–фахівця, який прагне до діалогу з колегами з метою пошуку істини.

Втім, як і інші визначні соціальні мислителі позаминулого сторіччя, Маркс прагнув по–новому осмислити майже всі сучасні йому соціальні науки – економічні, історичні, правові, політичні та ін. Однак на відміну від більшості фундаторів соціології він ніде не ставив питання про створення нової окремої науки про суспільство, методи якої були б ідентичними методам політичної економії, правознавства, історії і т. д. Тому прагнення до легітимації предмета і методів цієї нової науки не знаходить у працях К. Маркса ніякого відгуку. Більше того, К. Маркс різко негативно ставився до кантівської класифікації науки і його «проекту» соціології. Конта він вважає лише спеціалістом у галузі математики і фізики. Заперечуючи у позитивізмі існування якогось раціонального зерна, Маркс протиставляв йому гегелівський діалектичний метод, котрий, на його думку, слід лише «матеріалістично» переосмислити й поставити з голови на ноги. Отже, засновники марксизму вважали головною проблемою не розмежування між філософією і «позитивізмом», спеціально–науковими знаннями, а заміну «неправильних» філософських засад правильними, науковими.

Переворот у поглядах на суспільство у Маркса пов'язаний з перелицюванням гегелівської діалектики, зокрема його концепції історичного процесу. Згідно з Гегелем, всесвітня історія являє собою процес, у ході якого абсолютний дух відчужується, а потім подолавши відчуження, знову приходить до ідентичності з самим собою. У Маркса категорія абсолютного духу поступається місцем поняттю «людської предметної діяльності», а остання ідентифікується з поняттям «матеріального виробництва». Так філософська проблема відходить на другий план перед проблематикою економічною.

Визначаючи напрям своїх досліджень як «критику політичної економії», Маркс вважав принципово важливими матеріалістичні, а не ідеалістичні світоглядні принципи дослідника, який працює в галузі економічної науки. Відповідаючи на критику щодо правомірності застосування до вивчення механізмів капіталістичного товарного виробництва «тріадичної» діалектики Гегеля, Маркс говорив, що це цілком допустимо, оскільки «матеріалістичне» надає методів принципово нового змісту.

Якщо говорити мовою сучасної логіки науки, Маркс творив своєрідні «когнітивно–метафоричні моделі», в межах яких науковий дискурс (шлях логічних міркувань) поєднаний з метафорою, значення якої чітко не фіксоване. Такий метод дає змогу створити певні «портрети суспільства», де одні його риси свідомо підкреслені, виділені, а інші ледь окреслені, розмиті. Пізніше М. Вебер назве такий метод методом «ідеальної типізації».

Сучасний дослідник Л. Веквонт вважає, що результати теоретичних розв'язок К. Маркса у соціологічній галузі можна звести до трьох когнітивно–метафоричних моделей – «базису – надбудови», «органічної цілісності суспільства» та «діалектичного розвитку» його. Ті функції, які згідно з Контом і його послідовниками мала виконувати соціологія, фактично вже виконує, як переконаний Маркс, політична економія – наука про економічну структуру суспільства. Аналіз ранніх праць Маркса («Економічно–філософські рукописи 1844 року», написані разом з Енгельсом «Святое семейство» чи «Німецька ідеологія») дає змогу простежити, як поступово зростала його переконаність у тому, що категорії економічної науки виступають як універсальний ключ практично до всіх філософських, політичних та культурологічних проблем.

Розглядаючи фундаментальну проблему філософської антропології – проблеми смислу людського існування («сутності людини»). Маркс пов'язував її з дією механізму поділу суспільної праці і функціонування інститутів приватної власності та грошей. У своїх ранніх працях Маркс переконаний, що перебудова економіки на комуністичних засадах, ліквідація приватної власності та тотальне усупільнення дають ключ до вирішення «останніх питань» людського буття.

Поняття «способу виробництва матеріальних благ», яке до того вживалося переважно в історії господарства, Маркс і Енгельс застосовують у загальносоціологічному контексті, намагаючись пояснити за його допомогою усю багатоманітність форм соціального життя. Згідно з матеріалістичним, або, точніше, економічним розумінням історії, система матеріально–виробничих відносин складає першооснову, «базис», на якому ґрунтуються всі інші відносини людей – правові, політичні, ідеологічні. Економічна сфера у такому випадку набуває становища «незалежної» щодо інших соціальних явищ і процесів.

Однак обмежувати зміст соціальної теорії Маркса лише моделлю «базис – надбудова» було б неправильно. Засновники марксизму неодноразово вживали стосовно суспільства такі вирази: «соціальний організм», «органічна цілісність», «тотальність» тощо. Маркс надавав винятково великої ваги проблемі функціональної інтеграції сучасного йому суспільства, де всі елементи підпорядковані одній меті.

Важливу роль у Марксовому розумінні суспільства відіграє принцип діалектичного розвитку. Йдеться про відношення єдності і взаємозаперечення між різними структурними рівнями й елементами суспільства, а також між різними фазами процесу його розвитку.

2. Теорія буржуазного суспільства і класова боротьба

Формування марксизму здійснювалося в умовах революційного піднесення, що охопило західноєвропейські країни у 40-і роки XIX ст. Маркс і Енгельс оцінювали події 1848–1849 рр. крізь призму ідеології соціалістичного руху, називаючи свої погляди «науковим соціалізмом». Однією з головних засад наукового соціалізму виступає теорія класової боротьби між буржуазією і пролетаріатом як рушійною силою суспільного розвитку.

На відміну від Сен–Сімона і О. Конта (котрі теж зверталися до питання про соціальні наслідки промислового перевороту в західних країнах) засновники марксизму доводили, що суспільний лад, який формується на «індустріальних» економічних підвалинах, є ладом, далеким від ідеалів прогресу, нестабільним і внутрішньо суперечливим.

Вони визнавали, що сучасне їм західне суспільство – це суспільство з небувало високим рівнем розвитку продуктивних сил. Однак ті виробничі відносини, що складають основу усіх інститутів цього суспільства, уже не відповідають рівневі розвитку продуктивних сил. Ця невідповідність виявляється в суперечності між суспільним характером індустріального виробництва і приватним характером присвоєння матеріальних благ, що дає змогу власникам засобів виробництва (буржуазії) експлуатувати виробників (пролетаріат). Маркс назвав капітал, найману працю і земельну власність основними елементами внутрішньої структури буржуазного суспільства. Їм відповідають три великі суспільні класи (буржуазія, пролетаріат і селянство).

Марксистська концепція соціальної структури пов'язана із аналізом антагоністичних відносин між буржуазією і пролетаріатом як головними класами, тобто ґрунтується на уявленні про двополюсний, бінарний характер структури буржуазного суспільства. Інші соціальні структури тяжіють до одного з них. Головною структурною ознакою класу Маркс вважав право на володіння засобами виробництва. На відміну від Токвіля Маркс вважав, що в буржуазному суспільстві має місце постійна асиміляція проміжних елементів соціальної структури (селянства, дрібної буржуазії, інтелігенції), внаслідок чого конвергенція (пристосування, збіг ознак) між антагоністичними класами і формування «середнього класу» тут практично неможливі.

Тому загострення соціальних конфліктів і доведення їх до соціального вибуху – пролетарської революції – це, на думку засновників марксизму, об'єктивна тенденція соціального розвитку. Висновки стосовно специфіки класової структури буржуазного суспільства ґрунтувалися і на їх особистих спостереженнях за умовами праці та побуту фабричних робітників Великобританії. Результати цих спостережень покладені в основу праці Енгельса «Становище робітничого класу в Англії». Праця Енгельса містить короткий опис нової економічної інфраструктури Англії та житлових умов населення пролетарських районів.

В цілому праця Енгельса пройнята політичним пафосом – ідеєю антибуржуазності, боротьбою за комуністичні ідеали суспільного устрою. Отже, марксистська концепція класів і класової боротьби має чітко визначену політичну спрямованість на встановлення справедливого «безкласового устрою». Засновники марксизму підкреслювали, що їх предмет дослідження не суспільство взагалі, а певні історичні типи суспільства – «економічні суспільні формації». Головним для всієї історії суспільного розвитку вони вважали закономірності функціонування матеріальної основи суспільного життя, зміни способів виробництва.

Раціональне зерно марксистського «історичного матеріалізму» полягає у вивченні впливу системи матеріального виробництва на інтереси інших соціальних субсистем – насамперед правової і політичної. Багато нового зробив Маркс і для розуміння впливу матеріальних інтересів класів і груп на їх менталітет, психологію, а також для пояснення класових конфліктів, свідком яких він був. Похмура картина буржуазної цивілізації, намальована Марксом, про

те, що все людство підпорядковується логіці функціонування капіталу, справила великий вплив не лише на європейську соціальну думку, а й на масову свідомість.

Гостра критика марксистами сучасного їм соціального устрою як несправедливого, антигуманного певною мірою сприяла реформуванню ранньокapіталістичної економічної системи і формуванню соціально орієнтованої державної політики. Водночас критики марксизму звернули увагу на певні однобічності як марксистської економічної моделі капіталізму, так і його радикально-революційної соціальної філософії, що орієнтована на насильницькі методи зміни суспільного ладу.

Як відомо, в Росії і деяких країнах Сходу у першій половині ХХ ст. набула поширення саме пройнята духом насильництва до громадських прав і свобод «фундаменталістська» версія марксизму, в межах якої соціологічні погляди Маркса були значною мірою деформовані і перетворені на різновид нової міфології, яка вчила про «диктатуру пролетаріату» як обов'язкову умову переходу людства до майбутнього райського життя – комунізму.

3. Соціальна революція і соціологія пізнання

Проблематика революції займає центральне місце в теорії соціального вчення Маркса. Соціальна революція в його розумінні – це не просто перехід від однієї, менш прогресивної суспільної формації до іншої, більш прогресивної, не тільки глибоке якісне перетворення суспільних відносин, але й визначений спосіб такого перетворення; це швидкий, різкий, конфліктний і тотальний стрибок (зрушення) в соціальних відносинах. Такий спосіб соціальних змін Маркс вважав історично неминучим і бажаним, так як він дозволяє прискорити суспільний прогрес. Саме такий смисл його знаменитої тези «Революція – локомотив історії». До цієї тези близька по змісту інша, не менш знаменна: «насилля є повивальною бабкою (бабусею) – повитухою всякого старого суспільства».

Окрім соціальної, Маркс розглядав економічну, промислову і політичну революції, зближаючи соціальну революцію то з першою, то з другою, то з третьою. Але особливо тісно він пов'язував соціальну революцію з політичною, тобто з завоюванням державної влади прогресивним класом і встановленням його революційної

диктатури пролетаріату для пригнічення інших, реакційних класів. Маркс, безумовно, розрізняв соціальну і політичну революції. Але остання непомітно набула в його свідомості самодостатнє значення, перетворившись із обов'язкової умови і елемента соціальної революції в самоціль. Навпаки, соціальна революція як об'єктивний процес стала інтерпретуватися в його працях як умова і засіб для революції політичної, заснованої на вольових спрямуваннях певних груп. Коли Маркс пише про революцію, то має на меті саме революцію політичну.

Соціальні і політичні реформи уявлялися Марксу штучним гальмом в соціальному розвитку, результатом вимушених поступок чи обману з боку панівних класів, або ж нерішучості і слабкості пригніченого класу. Його ідеал соціального розвитку в «передісторії» суспільства, яке побудовано на приватній власності і експлуатації людини людиною – це «неперервна революція», постійна революціонізація суспільства для нагального наступу «істинної» історії, комунізму.

У цьому золотому віці, згідно одного із пророчеств Маркса, політичної революції вже не буде. «Тільки в такому випадку, коли не буде більше класів і класового антагонізму, соціальні еволюції перестають бути політичними революціями». Очевидно, що в теорії соціальної революції темперамент борця і пророка особливо сильно впливав на Маркса – ученого, і «останнє слово соціальної науки» у нього тісно перепліталось з месіанізмом і утопією.

Соціологія пізнання. Маркс першим став розробляти проблемну галузь, або соціологічну дисципліну, зайняту вивченням соціальних чинників, пізнавальних процесів. Згодом ця дисципліна дістала назву «соціологія пізнання». Маркс вважав, що подібно тому, як про людину не можна судити на основі того, що вона сама про себе думає, так і про суспільство і соціальних групах не можна судити на основі тих уявлень, які вони самі про себе створюють.

Тому задача соціальної науки – виявити таємну, глибинну соціальну реальність, яка лежить в основі різноманітних ідей, уявлень, знань, вірувань. Маркс одним із перших розробив це положення, на якому базується не тільки соціологія пізнання, але і вся соціологія в цілому. Найбільш концентрований вираз соціологічний підхід до пізнання знайшов у Марксовій концепції ідеології.

Підідеологією Маркс розумів свідому і позасвідому міфотворчість, покликану, по-перше, замінити істину соціальною практикою, по-друге,

замаскувати свій зв'язок з цією практикою. Суспільство і, перш за все, панівні класи уявлялися йому свого роду гігантськими фабриками по виробництву ілюзій: політичних, юридичних, наукових і, тим більше, релігійних, моральних, художніх.

Істина ж наука, яка не пов'язана зі збереженням соціального статус-кво і «розгадала» зв'язок цих ілюзорних утворень з економічними і політичними інтересами протиборствуючих соціальних сил, по Марксу, є антиподом ідеології. Тільки в майбутній комуністичній формації соціальні відносини стануть настільки простими, ясними і прозорими, що ідеології зникнуть так, як зникне потреба в цьому надбудовчому камуфляжі.

У процесі аналізу різноманітних ідеологічних конструкцій Маркс добився значних успіхів. Його підхід відкривав плідні шляхи взаємозв'язків соціальних і пізнавальних процесів і закладав основи важливої соціологічної дисципліни.

Але, на жаль, Маркс так захопився викриттям ідеологій, що став сприймати як ілюзії, що маскують класові інтереси, різні ідеї нерадикального характеру чи відмінні від його власних. «Соціолог пізнання» в такому розумінні перетворювався у свого роду «зривача масок», «викривача», «розгрібала грязі», дійсного чи уявного. При цьому, викриваючи класові ілюзії різних мислителів, Маркс застосувати «соціологію пізнання» забував до своєї власної доктрини. Увірувавши в те, що її зв'язок з інтересами самого «прогресивного» класу, пролетаріата, гарантує їй свободу від ідеологічних забобонів, істинність і незвичайну діяльність, він всерйоз не задумувався над тим, як його вчення буде реально функціонувати в різних соціальних середовищах (у тому числі і в пролетарському), як воно буде зрозумілим і прийнятим.

Йому здавалося це очевидним: достатньо одержати теоретичну перемогу над опонентами, щоби вчення розумілося і сприймалося так, як це уявлялося йому самому. Між тим вчення було багатозначним, суперечливим і незавершеним. Разом з тим, з'явившись пізніше на різному соціальному ґрунті, в різних суспільствах, соціальних класах і прошарках, воно тлумачилося і функціонувало по-різному і далеко не так, як це уявлялося Марксу.

У творчості Маркса наукові і політико-практичні аспекти тісно перепліталися між собою. Хоча сам він вважав себе вченим і був ним в дійсності, наука в його розумінні була перш за все не метою, а засобом

перетворення суспільства. Тому при аналізі його соціології необхідно постійно розрізняти наукові і позанаукові сторони його творчості, взаємовплив яких дуже великий. В цілому творчість Маркса носить надзвичайно багатозначний, суперечливий і незавершений характер, що породило багато різноманітних і взаємовиключаючих його інтерпретацій. Разом з тим вона справила стимулюючий вплив на різні сторони соціологічного знання. Хоча Маркс не використовував термін «соціологія», він розробляв синтетичну науку про суспільство, яка в дійсності відповідає ознакам соціології як науки. В онтологічному аспекті /онтологія – вчення про буття/ Маркс вніс важливий вклад у відкриття соціальної реальності, розглядаючи суспільство як систему зв'язків і відносин між індивідами, як фактор і результат трудової діяльності людей, які одночасно формують соціальні системи і формуються ними.

Суспільство, по Марксу, не просто «включено» в природу; воно знаходиться з нею в складних відносинах взаємообміну завдяки праці, яка зв'язує його з природою і разом з тим протиставить його їй. Хоча головні постулати матеріалістичного розуміння історії недоказові і незаперечні, і носять метафізичний характер, в ньому вміщувалася дуже важлива для соціології установка на вивчення глибинних соціальних структур, схованих за тими уявленнями, які суспільство і групи створюють про себе.

Маркс підходить до вивчення суспільства як до системи; системне бачення суспільства було втілено у нього в поняття «суспільна формація». У його теорії має місце тенденція до економічного радикалізму, але разом з тим він розглядав економіку як підсистему соціальної системи і досліджував взаємодію цієї підсистеми з іншими. Як і Конт, Маркс не проводив чіткого поділу між суспільством і людством, розглядаючи останнє як просто розширене до меж суспільство. Усі суспільства в його уяві розвиваються по одних і тих же законах. Як і Конт, Маркс вірив у соціальний прогрес. Але його уявлення про соціальний розвиток було менш спрощеним, аніж у Конта.

Він виходив із багатолінійного характеру соціальної еволюції, так як уловлював специфіку окремих суспільств. Маркс вніс важливий вклад в дослідження соціальної реальності, соціальної і політичної революції. Разом з тим він недооцінював позитивне значення соціальної послідовності і схильний був змішувати соціальну

революцію з політичною. Його трактовка соціальних класів і соціальних конфліктів стала парадигмою: у протизаставу контровській «консесуальній» парадигмі суспільства вона разом з соціальним дарвінізмом заклала основи «конфліктної» парадигми соціального розвитку. З Маркса починається традиція дослідження позитивних функцій соціального конфлікту в соціології.

На розуміння Марксом соціальної реальності великий вплив справили його радикалізм, соціально–політична утопія, провіденціалістська віра в повсюдне торжество комунізму і у визвольну місію пролетаріату. Його наукові дослідження були перш за все засобом обґрунтувати уже сформовані раніше ідеали. Звідси поділ на «передісторію» і «дійсну» історію, переростання досліджень революцій в тезу про необхідність безперервної революціонізації суспільства, перетворення вивчення класової боротьби в її звеличення. В результаті пролетаріат, установивши, по Марксу, свою диктатуру, виступає вже в ролі «могилищика», а в ролі «вбивці» панівного класу.

В епістемологічному (розділ філософії, що вивчає сутність пізнання та критерії його істинності) аспекті важливе значення має поєднання у Маркса теоретичного аналізу з великим емпіричним матеріалом. Як і Конт, Маркс виходив із уявлення про існування законів історичного розвитку та історичної необхідності, що нерідко приводить його до історичного провіденціалізму і фаталізму.

В його методології завжди присутнє прагнення до виявлення різного роду протиріч і конфліктів, до пояснення ними різних соціальних процесів. Для Маркса дві протилежні тенденції методології: «позитивістської» і «пояснюючої», з одного боку, «антипозитивістської» і «розуміючої» - з другого. Ряд галузей соціологічного знання входять своїм корінням в його теорії: соціологія пізнання, економічна соціологія, соціологія політики і т. д. У працях Маркса можна знайти застосування різноманітних соціологічних методів: історико–генетичного, історико–порівняльного, структурно–функціонального, ін.

Наукова етика Маркса носить двоїстий характер. Взагалі професійна етика соціолога передбачає, що він як вчений завжди готовий поставити під сумнів існуючі соціальні інститути. У цьому відношенні професійна етика Маркса, безумовно, була соціологічною. Ця етика безкомпромісного пошуку істини, заснована на визнанні перехідного характеру існуючих інститутів.

Пошуки соціологічної істини невіддільні від соціальної критики, і цей елемент в Марксовій соціології, безумовно, мав місце. Але величина цього елемента у Маркса була надмірною, і зазначені переваги непомітно переростали в серйозний недолік. Його радикалізм і екстремізм, намагання революціонізувати все і вся приводили до того, що із соціолога, який вивчав і критикував суспільство, він перетворювався в політика, який руйнував об'єкт свого дослідження. Наука для Маркса була швидше засобом змінити світ, аніж пояснити його. Він був нетерпимим до своїх наукових опонентів. Тому етика політичного революціонера у нього часто брала верх над етикою ученого.

Отже, розглядаючи тему соціальної теорії марксизму, яка включає питання загальних теоретичних принципів, теорію буржуазного суспільства і класової боротьби та соціальної революції і соціології пізнання, зазначимо, що важливу роль у Марксовому розумінні суспільства відіграють принципи діалектичного розвитку. Йдеться про відношення єдності і взаємозаперечення між різними структурними рівнями і елементами суспільства, а також між різними фазами процесу його розвитку. Для Маркса рушійною силою суспільного розвитку була класова боротьба між буржуазією і пролетаріатом, а центральне місце в теорії соціального вчення займала соціальна революція як визначальний спосіб перетворення суспільних відносин.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи:

1. Значення теоретичної спадщини К. Маркса.
2. К. Маркс про соціологію.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс про спосіб виробництва матеріальних благ.
4. «Науковий соціалізм» у працях К. Маркса.
5. Марксизм про диктатуру пролетаріату як умову переходу до комунізму.
6. Смысл тези «революція – локомотив історії».
7. Теорія соціальної і політичної революції у працях К. Маркса.
8. Марксова концепція ідеології.
9. Наука і політико–практичні аспекти в творах Маркса.
10. К. Маркс про матеріалістичне розуміння історії.

Лекція XV.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ НАПРЯМОК У СОЦІОЛОГІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

План

1. Психологія народів.
2. Психологія натовпу.
3. Теорія наслідування Габрієля Тарда.

Література [31, 47, 57, 85, 129, 143, 144, 145]

1. Психологія народів

Прогрес наукового знання XIX ст. охоплював усі існуючі галузі, а досягнення кожної з них впливало на розвиток інших. Так було і з психологією. Значні досягнення біологічної науки зумовили виокремлення психології в самостійну галузь знань. Упровадження в її методичний інструментарій кількісних і експериментальних методів дослідження сприяло широкому використанню спостереження, етнографічних матеріалів і т. д. Психологія поступово переходить від дослідження індивіда до вивчення механізмів між індивідуальною та груповою діяльністю й поведінки.

Розвивається понятійно–категорійний апарат соціології, більш–менш чітко проступають контури розуміння суто психологічних механізмів поведінки та діяльності суб'єкта; психологічна наука поступово розмежовується з біологією, фізіологією, філософією. Криза натуралістичних спроб пояснення сутності соціально–історичних явищ шляхом аналогії та редукції змушувала шукати нові підходи в розумінні соціального. Багатий матеріал із психології індивіда все ж не давав можливості пояснити такі масові явища колективної поведінки, як мода, паніка, групові інтереси, навіювання чи наслідування та ін.

У цей період інтенсивного становлення у психології, як і в інших науках, спостерігаються спроби визначити головні механізми та детермінанти індивідуальної та групової поведінки. Саме через них можна було пояснити загальні й універсальні форми суспільних

відносин, зрозуміти таємницю механізмів соціального розвитку. Природно, що на фоні попередніх невдач, особливо філософії історії та окремих шкіл і напрямків у соціології, психологія не могла обминати ці проблеми.

Подібно до географічної школи в соціології представники психологічної науки також звернулися у своїй творчості до вивчення окремих психологічних явищ та процесів. Абсолютизуючи їх значення, вони намагалися зобразити їх як провідні фактори щодо соціально-історичного процесу. В історію соціології включаються ті психологічні теорії, які не обмежувалися аналізом суто психологічних явищ, а так чи інакше намагалися розглядати проблеми суспільства, його інтеграційні та рушійні механізми життєдіяльності та розвитку.

До психологічного напрямку в соціології, який інколи ще називають психологічною соціологією, або психологізмом у соціології, належать теоретичні системи, предметом дослідження яких є загальні закономірності та рушійні сили суспільного розвитку, а об'єктом виступає суспільство чи великі соціальні спільноти. У другій половині XIX ст. у психології та психологічному напрямку в соціології чітко виявляються різні підходи в методологічній і теоретичній орієнтаціях психологічних досліджень – номіналізм та реалізм.

Як і в соціології, методологія номіналізму розглядає індивіда головним елементом і джерелом діяльності, тоді як реалізм стверджує, що дійсними носіями соціальної реальності є надіндивідуальні суб'єкти – народ, маси, нації, групи і т. п. В окремих концепціях цей принцип виявляється чітко, в інших трапляється в комбінації одного з другим.

Найвідомішими були концепції „психології народів” та „нації”, де перевага віддавалася аналізові спільностей – етносів, великих груп і теорії наслідування, інтернаціоналізму, інстинктивізму, де найбільш відомою різновидністю останнього є психоаналіз З. Фрейда. Вони орієнтувалися на дослідження індивіда, котрий був вихідним пунктом у побудові загальних концепцій суспільства або в розумінні його рушійних сил і механізмів розвитку.

Оскільки всі психологічні теорії спиралися на певний емпіричний матеріал, то кожна з них містила певні раціональні елементи наукового знання, що збагачувало соціологію і психологію. Водночас вони мали й певні вади, які полягали у перебільшенні значення і ролі відповідного чинника в системі інших соціальних та психологічних елементів.

Розвиткові психології в значній мірі сприяла і соціологія, бо багато психологічних проблем було поставлено такими соціологами, як Монтеस्क'є, Герде, Спенсер, Беджот, Гумплович, Самнер та ін. Психологічний напрямок у соціології XIX ст. був набагато пліднішим у науковому відношенні, ніж органіцизм, соціальний дарвінізм чи расово-антропологічна школа, які орієнтувалися на біологію, тоді як психологія, визначаючись із власним предметом, більше була пов'язана з соціально-історичним матеріалом, з аналізом людини і суспільства як елементів соціальної системи.

Психологічному напрямку в соціології теж не вдалося подолати помилки редукціонізму, характерні для натуралістичного напрямку в соціології. Фактично психологічна школа в соціології замінила біологічний редукціонізм психологічним. Вона виявилася безсилою відмежувати психологічні процеси, що виникають на фізіологічній основі, від тих, які визначаються не лише природними, а й соціокультурними факторами. Тому соціальне редукувалося до психологічного. Але можливо, що труднощі поділу психологічного на фізіологічні та соціальні витoki в значній мірі сприяли тому, що в цьому напрямку переважав аналіз соціально-психологічних феноменів. Саме цим пояснюються певні наукові здобутки психологічної соціології.

Відкриття об'єктивно існуючих механізмів психологічної діяльності людини на основі розвитку і функціонування психіки зумовило наявність значних перекосів у розвитку соціології та психології, які здебільшого пов'язані з вириванням окремих психологічних механізмів діяльності людини та соціальних груп і піднесенням їх до рангу основних, детермінуючих інші. Саме ці причини зумовили досить типовий для більшості концепцій психологічного напрямку негативізм і скептицизм щодо вивчення еволюції та прогресу. І це закономірно, оскільки, розглядаючи психологічні механізми замовлення людської діяльності, представники психологічної соціології зупинялися на дослідженні стійких, „вічних” її детермінант, таких як інстинкти, емоції, навіювання чи наслідування, що в своїй основі завжди лишаються сталими і незмінними в історії людського суспільства, визнаючи людську поведінку.

Зосереджуючи увагу на суто психологічних механізмах, представники цього напрямку випускали з поля зору аналіз економічних, політичних, культурних детермінант людської діяльності або ж просто

виводили їх з психологічного. Однією з рис, властивих психологізму в соціології, є практично відсутні спроби вивчення інтелектуального фактора в людській діяльності. Не розум, не свідоме поведінка, а емоції, інстинкти, несвідомі імпульси, навіювання, лібідо, психологічні „спади” є предметом дослідження. І тому закономірна гіперболізація цих чинників, особливо коли вони розглядаються поза зв'язком і взаємодією з іншими – соціокультурними, економічними і т. д.

Одними з найперших концепцій психологічного напрямку в соціології були концепції групової поведінки, „психологія народів” зокрема. Її автори – німецькі вчені *Моріц Лацарус* (1824–1903) та *Хейнман Штейнталь* (1823–1899), засновники відомого „Журналу психології народів та мовознавства”. У першому випуску вони помістили програму своєї концепції психології народів. Головним суб’єктом історії вчені розглядали народ як уособлення „духу цілого”. Народний дух виявляється в спільності рис характеру, моралі, мови, міфології, вірувань і він об’єднує людей в єдине ціле, в народ. Кожна людина виступає як представник даного народу і має спільні з ним риси. Останні єднають людину з людиною завдяки тому, що вони наділені особливостями природи даної спільності, живуть в єдиному середовищі, і в загальних умовах їхнього життя складаються спільні риси характеру, діяльності та поведінки.

Ідеї „народного духу” ми зустрічаємо в творчості Гердера, Гегеля, представників німецького романтизму. Лацарус і Штейнталь, розгорнувши ідею в концепцію, все ж не дали однозначного розуміння сутності „духу народу” та не визначили його критеріїв. Проте їхньою заслугою була спроба виявлення особливостей національного характеру, який знаходить відображення в культурі та побуті даного народу. При всій невизначеності і непевності спроб окреслити національний характер все ж на інтуїтивному рівні кожен відчуває ті національні, етнічні і культурно-психологічні особливості, які характерні для того чи іншого етносу.

Адже ми визнаємо пунктуальність німців, смак до традицій англійців, дотепність французів, широту натури слов’ян. Спостереження показують, що в кожній нації є свої популярні „діагнози” при нездужаннях:

- французи пов’язують їх з розладом печінки,
- німці – з серцевою недостатністю,
- англійці – із застудою,
- американці – з алергією.

Таких прикладів можна наводити багато, але як же вловити ці елементи національного духу?

Лацарус і Штейнталь вказали на правильний шлях пошуків, коли писали про необхідність і можливість виявлення „духу цілого”, „духу народу” через дослідження його національної мови, мистецтва, звичаїв, релігії – усього того, що входить у поняття культури.

Пізніше ідеї „психології народів” розвивав німецький психолог, фізіолог, мовознавець *Вільгельм Вундт* (1832–1920) – автор десяти-томної праці „Психологія народів” /1900–1920/. Розвиваючи концепцію попередніх учених, він не поділяв їхньої думки про те, що індивіди – лише продукт загального „народного духу”. Вундт підкреслював, що індивідуальну свідомість не можна повністю зводити до свідомості народу, оскільки для індивіда характерні індивідуальні, особистісні воля, відчуття, уявлення тощо.

2. Психологія натовпу

Особливо популярною свого часу була концепція „психологія натовпу”, яку обґрунтував італійський кримінолог *Сініо Сігеле* (1868–1913). Далі її розвинув і надав значної популярності французький археолог, антрополог, лікар, мандрівник, винахідник *Гюстав Лебон* (1841–1931) – автор книг „Психологія натовпів” /1895/, „Психологічні закони еволюції народів” /1894/ та ін.

Лебон поділяв принципи расового детермінізму А. Гобіно, визнавав ієрархічність людських рас, критикував ідеї демократії та соціальної рівності. Він розглядав цивілізацію як продукт інтелектуальної творчої еліти, яка в сучасних йому умовах поступово відтісняється від участі в історичному процесі, оскільки розвиток промисловості, урбанізація, зростання ролі і впливу засобів масової інформації збільшують значення мас в історичному процесі і на зміну „ері еліти” приходить „ера мас”, ера сліпої і стихійної юрби.

У центрі уваги Лебона була констатація очевидного факту: відмінність у поведінці та діяльності особи в звичайних умовах і в групі людей, де під впливом юрби людина здійснює такі дії та вчинки, які б ніколи не звершила на самоті. Такі зміни Лебон пояснює поведінкою індивіда внаслідок впливу гіпнозу та навіювання. Він ототожнює масу з натовпом, групами і навіть із соціальними класами. Лебон вводить свою класифікацію натовпів, виділяючи в них два типи: гетерогенний

(різнорідний) та гомогенний (однорідний). Гетерогенний натовп може бути анонімною юрбою (вуличний натовп) чи не анонімним (суд, парламент). Гомогенний натовп може складатися з груп людей, об'єднаних на основі якихось спільних ознак чи інтересів (наприклад, секти як вид юрби існують за ознакою єдності віри, каст – спільності професійної діяльності, класи – на основі спільності інтересів, умов життя, освіти і т. д.).

Лебон розглядає масу („натовп”, „юрбу”) як руйнівну силу, позбавлену здатності до раціональної діяльності. Маса гіпнотизує індивіда, і він починає діяти ірраціонально, несвідомо під впливом емоційного збудження. У юрбі індивідом керує нетерпимість, догматизм, відчуття непереборної сили і втрата особистої відповідальності за свої дії. Особистість під впливом маси та нечисельних вожаків, серед яких часто, на думку Лебона, трапляються особи з аномальною психікою, анігілюється, депресіонізується в анонімній юрбі, де всі перетворюються в щось близько єдине, з єдиною волею і метою.

Вольову та інтелектуальну „недорозвиненість” юрби він пояснює тим, що нею керують несвідомі інстинкти, а раціональне в особі придушується ірраціональними діями маси з її „колективною душею”. Юрбу зупинити неможливо, і майбутнє – за „єрою натовпу”, а тому державні діячі мають не керувати масами, а стримувати їх, не давати багато волі, щоб вони не взяли гору. Деякі цікаві моменти аналізу юрби зводяться Лебоном нанівець його помилковим вихідним принципом ототожнення різних соціальних груп з юрбою. У нього лише два полюси – еліта і натовп. Відсутня соціальна структура суспільства.

Тим часом у сучасній психології поняття натовпу загальновизнане, і воно означає „безструктурне скупчення людей, позбавлене ясно усвідомленої спільності цілей, але пов'язаних між собою подібністю емоційного стану та загальним об'єктом уваги”. Елітарність і соціальна обмеженість поглядів Лебона стали на шляху започаткованого ним досить плідного напрямку в розробці серйозної наукової проблеми психології натовпу, натовпу дійсного, а не вигаданого автором збіговиська людей, під якими малися на увазі усі верстви населення, крім еліти.

Багато проблем щодо аналізу психології натовпу виявилися плідними і були продовжені в дослідженнях соціальних психологів та соціологів. Було уточнене розуміння поняття „натовп”, виникли

системи класифікації його (випадковий натовп, конвенціональний, експресивний, діючий та ін.), розкривалися механізми його діяльності і т. д. Разом з дослідженням проблеми навіювання, психологічного зараження йшла розробка процесів наслідування та їх значення в житті суспільства.

3. Теорія наслідування Габріеля Тарда

Ідея наслідування має давнє коріння. Про значення наслідування для виховання людини писав ще Аристотель. Розгорнуту концепцію цього психологічного явища дав один з основоположників французької соціальної психології, соціолог і криміналіст *Габріель Тард* (1843–1904). Основна його праця – „Закони наслідування” /1890/.

У центр свого дослідження він ставить індивіда, а суспільство розглядає як продукт взаємодії індивідів. Він вбачає принципову відмінність суспільства від природи і розглядає органіцизм як концепції, не здатні пояснити особливості соціальних явищ. В основі соціології, говорить Г. Тард, є колективна психологія, чи „інтерпсихологія”, яка вивчає відношення нашого „Я” з іншими „Я” та їх взаємовплив. З цього елементарного факту постає все життя. Кожна людина – унікальна самобутня монада – неподільна єдність і першооснова всього. Суспільство – завдяки індивідам і в індивідах. Але коли б різні „Я” були цілком незалежними одне від одного, то щоб їх тоді об'єднувало, тим більше, що соціальні факти існують у матеріальних формах надіндивідуального буття?

Цю суперечність між неповторністю, „монадністю” індивіда та реальністю соціального буття з притаманною йому колективною інтердентальною психологією (взаємодією різних способів мислення) Тард намагається подолати за допомогою створеної ним теорії наслідування. Наслідування – загальна характеристика процесу повторення різних форм буття. Якщо фізика відтворює періодичні рухи, хвилі, гравітації, то біологія – займається фізико-хімічним відтворенням через появу нових поколінь.

Соціологія мусить досліджувати психологічні відтворення результатів наслідування, котрі мають простір повторюваності, число і вимір. Головною рушійною силою розвитку суспільства є непереможне психічне прагнення людей до наслідування. Усі явища людського життя здійснюються під впливом сили прикладу, і кожне з них має

наслідувальний характер. Саме тому явища суспільного життя часто схожі між собою, оскільки вони є результатом наслідування в найрізноманітніших формах: наслідування звичаю, моди, симпатії, покори, навчання, виховання і т. д.

Головним об'єктом наслідування є винаходи та відкриття. Окремі індивіди – творчі особи – здійснюють ці новації в суспільстві. З цих новацій завдяки наслідуванню виникають нові відкриття, нові вдосконалення елементів матеріальної та духовної культури. Становлення і розвиток суспільства безпосередньо пов'язані з цими відкриттями, оскільки вони зумовлюють три основні процеси в суспільстві:

- повторення відкриттів (завдяки наслідуванню);
- протистояння їм (опозиція);
- пристосування (адаптація).

Завдяки винаходам героїв–одинаків відбуваються всі „соціальні модифікації”. (Цим терміном Тард замінює поняття еволюції). Винаходи здійснюються в різних місцях і поширюються хвилеподібно від центрів до периферії завдяки індивідам, які сприймають і пристосовують їх для своїх потреб. Суспільство завжди має великі можливості у виборі винаходів. Коли відкриття „зіштовхуються” між собою (кому наслідувати!), починається зіткнення винаходів, їх єдиноборство. Цей стан у суспільстві Тард називає „опозицією”, наслідком якої стають „дуелі наслідувань”; Відбувається боротьба між індивідами, що вибрали різні об'єкти наслідувань. Ця боротьба за право власного вибору породжує конфлікти, дискусію або співпрацю. Але якими б не були відносини на етапі опозиції, конфлікт дуелей приводить до відновлення соціальної рівноваги і настає процес адаптації.

Тард розробив усі деталі процесу наслідування. Він розділяє два типи наслідування – звичаї і моду. У традиційному суспільстві панує звичай, у сучасному переважає мода. Відкриття завжди сприймається менш болючо, якщо відповідає існуючим традиціям. Адаптація тоді настає швидше і наступає логічний союз наслідувань. І навпаки, коли новація суперечить існуючим звичаям, уявленням, законам, то гострішою стає логічна дуель наслідування. Традиційне суспільство характеризується дещо гострішими конфліктами у впровадженні новацій, ніж новітнє. На зміну одним новаціям приходять інші, знову настає наслідування, опозиція та адаптація і так розвивається суспільство.

Становить інтерес і дослідження Тардом проблем суспільної думки, що викладені у праці „Думка і натовп” /1901/, у якій він стверджує, що не юрба (дика маса), а публіка, завдяки пресі, телефону, телеграфу, сприяє зростанню духовного потенціалу особистості та її самореалізації. Тард також приділяв увагу аналізу історичного („археологічного”) та статистичного методів в емпіричних дослідженнях.

Отже, психологічний напрямок у соціології XIX – початку XX ст., включаючи такі питання, як психологія народів, психологія натовпу і теорію наслідування Габріеля Тарда, свідчать, що досягнення біологічної науки у цей період зумовили виокремлення психології в самостійну галузь знань. Психологія поступово перейшла від дослідження індивіда до вивчення механізмів групової діяльності та поведінки, тобто психології народів. Під впливом емоційного збудження, навіювання і гіпнозу маса людей перетворюється в стихійну юрбу, неконтрольований натовп. Разом з тим головною рушійною силою розвитку суспільства є непереборне психічне прагнення людей до наслідування, про що свідчить відповідна теорія Габріеля Тарда.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи

1. Причини виокремлення психології в самостійну науку.
2. Аналогія та редукція в пошуках нових підходів в розумінні соціального.
3. Предмет і об'єкт теоретичної системи психологічної соціології.
4. Номіналізм і реалізм в психологічних дослідженнях.
5. Роль психологічного напрямку в соціології XIX ст.
6. Національні, культурні та етнічно–психологічні особливості, характерні для кожного етносу.
7. Лебон про натовп як руйнівну силу, позбавлену здатності до раціональної діяльності.
8. Психологія натовпу в дослідженнях соціальних психологів та соціологів.
9. Головна рушійна сила суспільства – непереборне психічне прагнення людини до наслідування.
10. Г. Тард про характеристику двох типів наслідування – звичаїв і моди.

Лекція XVI.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ НАПРЯМОК У СОЦІОЛОГІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. /продовження/

План:

1. Інтеракціонізм Чарльза Кулі.
 2. Інстинктивізм Уільяма Мак–Дугалла.
 3. Проблеми психоаналізу Зігмунда Фрейда.
- Література [3, 4, 42, 57, 59, 149, 156, 157, 158, 159]

1. Інтеракціонізм Чарльза Кулі

В кінці XIX – на поч. XX ст. в американській соціології виникла течія під назвою інтеракціонізм (від англ. взаємодія). Психологи У. Джеймс, Д. Болдін роблять спробу подолати протистояння суспільства й особи. Остання розглядається ними як продукт взаємодії з суспільством.

Чарльз Хортон Кулі (1864–1929). Американський соціолог. Досліджував соціально–психологічні механізми, що виникають внаслідок взаємодії між індивідами, особою та суспільством. У працях «Природа людини і соціальний порядок» /1902/, «Соціальна організація» /1909/ та ін. він розглядав суспільство як психологічний організм, що існує як цілісність завдяки тісній взаємодії між індивідами, соціальними групами та суспільством. Тут соціальне й індивідуальне єдині як частини цілого – «людського життя».

Основу цієї взаємодії зумовлює психічна природа людини, бо суспільство не може існувати без психічних реакцій, почуттів, взаємних оцінок людини людиною. Соціальне «над – Я» не існує без зв'язку з індивідуальним «Я». Взаємовідносини між індивідами є причиною формування певних асоціацій людей, які Кулі називає «первинними групами». Ці групи відзначаються тісними внутрішніми взаємозв'язками своїх членів через особисті відносини.

Вони становлять основу суспільства завдяки тому, що індивіди пізнають соціальну дійсність, ідеали, цінності, набувають досвід і знання через свої взаємні контакти. Завдяки їм відбувається соціалізація індивіда та формування його власного світосприйняття і менталітету.

Такими первинними групами є сім'я, дитячі ігрові групи, сусіди тощо. Через психологічні контакти людини з людиною в первинних групах формується самосвідомість індивіда від інстинктивного «самовідчуття» до соціальних почуттів (повага, кохання, дружба, співчуття тощо), виробляються певні уявлення та оцінки щодо себе й до інших людей. Без почуття «Він», «Вони» неможливо усвідомити почуття «Я».

У концепції Кулі відбувається переплітання емоціонального з раціональним; автор не приводить чітких критеріїв для розрізнення почуття й розсудку, внаслідок чого почуття набувають раціонального сенсу, а явища розсудку спсихологізуються. Прикладом цього може бути поняття «самовідчуття» як синкретичності від чуттєвого, почуттєвого та розсудкового, а свідомість зводиться до різноманітних «умонастроїв». Це характерний елемент усієї концепції.

«Самовідчуття» включають сукупність умонастроїв, які лежать в основі соціальних процесів. Завдяки самовідчуттям та умонастроєм у процесі соціалізації індивіда формуються «образи» чи «уявлення», у яких суб'єктне самовідчуття індивіда поєднується із загальними уявленнями (символами), відбувається синтез індивідуального та «соціального» загального. Індивід розкриває для себе соціальне і входить у суспільство через особливості своїх власних уявлень і самовідчуття, доповнюючи їх зовнішніми. Індивідуальна свідомість включається в «суспільну». Так виникають «соціальні чуття», на яких базується суспільство як соціальна організація з різноманітними формами її впливу на членів суспільства (соціальний контроль).

Процес «входження» індивіда на «соціальний макрорівень» Кулі детально розкриває в концепції «дзеркального Я». Соціальність індивіда розпочинається з усвідомлення ним власного «Я» у зв'язку з розумінням існування «Він», «Вони», «Ми». Це усвідомлення «Я» відбувається внаслідок взаємодії з іншими людьми – «Не – Я» та розуміння їх особливого існування. Інші люди є тим дзеркалом, завдяки якому соціологізується «Я». Кулі вважав, що свідомо діяльність завжди має соціальний характер. Соціальна чи свідомо діяльність людини означає для неї співвідношення своєї поведінки та діяльності з оцінкою його «Я» іншими людьми – «дзеркалами», вдивляючись в які, індивід формує образ власного «Я». І йому зовсім не байдуже, який «імідж» створюється навколо його особистості.

Кулі пише, що «Я» - це дзеркальне відбиття сукупності тих вражень, які, на думку індивіда, він справляє на людей, котрі його оточують. У своїй концепції «дзеркального Я» виділяє три основних її моменти:

- яким я здаюсь іншому індивіду;
- як він оцінює мій образ;
- як наслідок цього сприйняття – моє почуття гордості чи приниження.

Отже, «дзеркальне Я» є інтегральним відображенням сукупності вражень багатьох людей, які індивід викликає у них. А це дає йому почуття особистої визначеності, впевненості чи приниження, які Кулі виражає терміном «самодопомога». Внаслідок цих уявлень і почуттів «Я» синтезує соціальне та особистісне як результат своєї інтеракції з навколишнім соціальним середовищем. Людина стає людиною завдяки її взаємодії з іншими людьми.

Кулі, таким чином, виділяє процеси спілкування й інші форми взаємовідносин людини з людиною як об'єкт соціального аналізу. Він першим (1894) ввів до наукового вжитку термін «комунікація», яку визначав як механізм існування і розвитку людських відносин. Саме через комунікативні процеси, через інтеракцію – взаємодію людини з людиною – Кулі показує, як процеси спілкування дитини з матір'ю, родичами, знайомими поступово вводять її в різні системи суспільних відносин та соціальних зв'язків. Так у соціології Кулі поєднуються індивід, групи і суспільство в єдину цілісну систему – психологічний організм.

Соціальна організація. Багато уваги вчений приділяв вивченню цієї проблеми. У суспільному житті великого значення набувають не лише індивідуального життя, а й «безособового», «Над – Я». Оскільки вони мають надіндивідуальний характер, власну історію і логіку розвитку, є соціальними факторами й існують як реальність, то їх можна розглядати як «вторинні» варіанти соціального цілого, в якому міжособистісні стосунки виступають як «первинні» і визначальні. У цілісному соціальному організмі – «людському житті» - «вторинні елементи» соціального цілого включають такі явища, як мова, громадська думка, ідеологія, міфологія, церква, класи, звичаї, традиції, система виховання та комунікації, котрі з «первинними» групами утворюють суспільство як соціальну організацію.

Інтеракціоністську теорію Кулі не можна віднести ні до соціологічного номіналізму, ні до реалізму. Як у жодній з попередньо розглянутих теорій автор дуже зважено розглядає процеси взаємодії індивіда, групи та суспільства, не надаючи особливої переваги одиночному чи загальному. Проте при всій конкретності концепції психологічні міжособові зв'язки з «уявленнями», «самовідчуттями», «Я» - все ж виявляються домінуючими. При цьому якість і всебічність психологічного аналізу в концентрації досить висока, тоді як загальносоціологічні висновки не можна назвати безперечними.

Не можна погодитися із визнанням макроструктурних елементів суспільства, таких як економіка, політика, ідеологічні та класові відносини, «вторинними елементами соціального цілого». В системі Кулі вони віднесені на задній план, хоча сам автор часто говорить про їх значущість, але не розглядає як історичний елемент суспільного розвитку. Методологія психологізму у зв'язку з детермінованістю значної частини самих психологічних явищ факторами економічного, політичного, соціокультурного характеру не могла дати плідних наслідків у розумінні суспільства як цілісної системи. Втім багато чого з теорії Кулі стало здобутком сучасної соціології (проблеми інтеракціонізму, соціалізації особистості, малих груп, комунікації) і вплинуло на розвиток соціологічних ідей У. Томаса, Г. Міда та пізніших інтеракціоністських концепцій у соціології.

2. Інстинктивізм Уільяма Мак–Дугалла

Інстинктивізм – одна з течій у психологічній соціології. Як і попередні концепції, він ще раз засвідчує про увагу і скvapність соціології до використання у своїй системі нових ідей. Інстинкти були відомі давно. Ще давньогрецький стоїк Хрїзип увів це поняття для пояснення поведінки птахів і тварин, але тривалий час інстинкти залишалися для науки загадкою. Навіть Дарвін не зміг відділити інстинктивні здібності тварин від «розумних», без чого було важко розмежувати тваринну психіку від свідомості людини.

На межі XIX–XX ст. дослідження інстинктів у біології стимулювало пошуки пояснення численних явищ людської психіки. Вони були незрозумілі з раціональної точки зору (гіпноз, установки, несвідоме, страх, гнів тощо) і стали розглядатися як імпульси чи інстинкти. Такі явища окремі вчені спробували використати

для пояснення соціальних процесів, а сама течія одержала назву інстинктивізму.

Вільям Мак-Дугалл (1871–1938). Англо-американський психолог. Зробив найбільш розгорнуту концепцію соціологічного інстинктивізму у своїй праці «Вступ до соціальної психології» /1908/. Його концепцію ще називають «гормічною» (від гр. *hormo* – поривання, бажання), бо Мак-Дугалл вважав, що організмові притаманна вітальна енергія, уособлена в «горме» як рушійна сила в прояві інстинктів. Мак-Дугалл розглядав інстинкти як основу життя і пояснював форми людської поведінки та діяльності через детермінацію їх притаманними людині інстинктами. Інстинкти є природженими і набутими; вони обумовлюють особливості мислення і поведінки як індивідів, так і груп. У них – коріння й першоджерела особливостей кожного народу і кожного індивіда.

За визначенням Мак-Дугалла, інстинкт – це певна психофізіологічна диспозиція чи схильність, яка спонукає індивіда сприймати певні явища відповідним чином та діяти у відповідь на них або відчувати потребу до такої дії. Інстинкти, становлячи причину людської думки та діяльності, є немов би спеціалізованими, оскільки кожному з основних інстинктів відповідають конкретні емоційні та вольові прагнення. Технологія соціальних процесів така: «горме» зумовлює дію інстинкту, інстинкт породжує почуття і впливає на свідомість, а разом вони зумовлюють прояв дії чи появу інших процесів – явищ соціального життя.

У різні часи своєї наукової діяльності Мак-Дугалл називав неоднакову кількість таких інстинктів, яким відповідають певні емоції. Інстинкту боротьби відповідає почуття страху, інстинкту відрази – емоція огиди, втечі – почуття самозбереження, цікавості – здивування, войовничості – гнів, самоствердження – впевненість у собі, будівництва – чуття творення, стадності – почуття приналежності, батьківському інстинкту – почуття ніжності, а інстинкту відтворення роду – почуття ревності і жіночої покірності.

Існує також коло інстинктів, для яких важко встановити відповідні емоції; до них належить інстинкти сміху, сексуальності, колекціонерські, дряпання, чхання тощо. Через сукупність притаманних кожній людині інстинктів Мак-Дугалл намагався створити психологічну теорію суспільства. Загальні, надіндивідуальні процеси він розглядав як форми прояву на соціальному рівні окремих

інстинктів чи їх сукупності. Здирництво та скнарість він трактує як прояв інстинкту придбання, наслідком чого є процес накопичення суспільного багатства. Війни є наслідком прояву інстинкту войовничості та почуття гніву, схильністю людей до забіякуватості. Релігія розглядається як наслідок прояву інстинктів утечі, цікавості, самоприниження, батьківського інстинкту в їх синтезі, одночасному сумісному прояві.

Концепція Мак-Дугалла, побудована на інстинктах як першопричинах і механізмах розвитку соціального, багато в чому нагадує принципи соціологічного натуралізму, де соціальне досить-таки опромітеновється і зводиться до біофізіологічного. У цій концепції відсутні емпіричні дані, матеріали глибоких наукових спостережень. Це індуктивна і досить абстрактна схема штучного припасування соціального до інстинктів, своєрідний інстинктивістський редукціонізм.

Не випадково концепція Мак-Дугалла дістала досить скептичні оцінки з боку спеціалістів, хоча його книга «Вступ до соціальної психології» була своєрідним науковим бестселером і протягом десяти років витримала 16 видань. Інстинктивізм у соціології відзначається нечіткістю принципів, слабкою аргументацією науково-дослідницьких емпіричних матеріалів. Різні представники інстинктивізму нараховують різну кількість інстинктів: Мак-Дугалл – 18, Джемс – 38, Фрейд – 3.

3. Проблеми психоаналізу Зігмунда Фрейда

Зігмунд Фрейд (1856–1939). Відомий австрійський лікар, психолог, філософ, соціолог, автор багатьох наукових праць, серед яких – «Тлумачення сновидінь» /1900/, «Психопатологія буденного життя» /1904/, «Дотепність та її відношення до несвідомого» /1905/, «Нариси з психології сексуальності» /1905/, «Тотем і табу» /1913/, «Я» і «Воно» /1923/ та ін. У творчості Фрейда виділяють три періоди. Перший – припадає на 1895–1905 рр., коли він став відомим як лікар, психолог, невропатолог своїми працями з питань дитячого церебрального паралічу та афазії (порушення мови). Спостереження за невротами приводить Фрейда до думки про наявність у людині сильної ідеї, котра витісняється зі свідомості, але в якійсь формі залишається в глибинах мозку.

Другий період (1905–1920). Створює психоаналітичну систему, в основу якої поклав ідею про несвідоме як основу психіки та сублімацію лібідо в різновиди людської творчості.

Третій період (1920–1939). Створення другої психоаналітичної системи. Переглянув структуру інстинктів і під впливом Першої світової війни, критики абсолютизації ним сексуальності та труднощів, пов'язаних зі зведенням усієї діяльності людини до лібідо, вводить у свою теорію два комічних начала («первісні потяги») – Життя (Ерос) і Смерть (Танатос).

Система Фрейда включає три основних компоненти:

- теорію несвідомого;
- вчення про дитячу сексуальність,
- теорію сновидінь.

Фрейд не обмежився аналізом психологічного світу людини, як це робили його попередники. Він намагався поєднати через індивідуальну психіку біологічне та соціальне, індивідуальне та загальне. Розкриваючи сенс людської поведінки через її інстинкти, нахили, пристрасті, потяги, Фрейд аналізує ці психічні явища в контексті зв'язку із соціальними процесами – нормами поведінки, творчістю, культурою і т. д. Він розглядає психіку на трьох рівнях: несвідоме; передсвідоме; свідоме. Несвідоме – головний елемент і джерело заряду мотиваційної енергії; воно становить суть психіки. Передсвідоме – містить психічні акти, що можуть бути усвідомлені суб'єктом за певних умов. Свідоме – розглядається як елемент надбудови, що виростає над несвідомим і перебуває з ним у постійному конфлікті та залежить від нього.

Домінуючим серед людських інстинктів у сфері несвідомого є лібідо (від грец. *libido* – статевий потяг, пристрасть). Це загальна причина людської поведінки, діяльності, прояву характеру тощо. Лібідо включає любов батьків, загальнолюдську любов, дружбу, ненависть, боротьбу, творчість і т. д. Кожна людина з моменту свого народження перебуває під впливом імпульсів лібідо, на основі чого виникає так званий «Едіпів комплекс». Це – одне з центральних понять у психоаналізі Фрейда. Суть його полягає у несвідомому ставленні до батьків протилежної статі та намаганні фізично усунути одного з них – представника однорідної статі. Фрейд назвав цей комплекс іменем старогрецького міфологічного героя Едіпа, який у сутичці вбиває людину, не знаючи, що то його батько, й одружується з удовою, не відаючи, що то його мати.

Якщо для чоловіків характерним був «Едіпів комплекс», то для жіночої статі «комплекс Електри» (за ім'ям дочки Агамемнона, що допомагала брату вбити свою матір, яка разом зі своїм коханцем замордували Агамемнона). Згідно з концепцією Фрейда, «Едіпів комплекс» викликає в індивіда почуття вини та призводить до конфлікту в сфері несвідомого. Автор вважав, що першим об'єктом любові до хлопчика є мати («Едіпів комплекс»), бо еротичність притаманна людині з раннього дитинства.

Але така любов, по Фрейду, ганебна, злочинна. Людина начебто пригадує свої бажання усунути одного з батьків (у залежності від статі) і зайняти його місце. Це відкриття викликає в собі гнів, обурення і вона намагається подолати його, витіснити в несвідоме, бо така любов соромітня, осудлива. Витіснені неприємні наміри не зникають безслідно, а залишаються в підсвідомому і посиляють у свідоме імпульси, які людина відчуває як почуття провини, але не розуміє її причин. Так виникає невротичний стан, пов'язаний з реакцією організму на імпульси несвідомого з його прагненням до задоволення та системою зовнішніх заборон – табу. Наслідком цього є істерія, неврастенія, інші психологічні розладнання, що мучать невротиків.

Едіпів комплекс може знаходити прояв у сновидіннях, коли комплекси ненависті, вини, бажань виявляють себе у нормальних людей в різних формах, у тому числі і таких, які у невротиків демонструються відкрито і гіпертрофовано. Фрейд створює на основі цього модель особистості і включає в неї три елементи – «Воно» (*id*), «Я» (*Ego*) і «Над – Я» (*Super – Ego*). «Воно» - несвідоме – складається із забутих вражень дитинства, природжених інстинктів, згадок, що пов'язують людину з далекими предками доісторичних часів. «Воно» - складне, ірраціональне і становить основу життя та діяльності індивіда, керується і підкоряється лише чуттєвому принципу задоволення безвідносно до соціальних обставин і реалій.

«Я» - сфера свідомого, посередник між «Воно» та зовнішнім світом – природою, суспільством, соціальними інститутами тощо. «Я» вимірює та зіставляє доцільність «Воно» з «принципом реальності», доцільністю та зовнішньою необхідністю. Сфера свідомого обмежена і впливає із субстрату «несвідомого» («Воно»). Усі особливості та властивості особи – почуття, фантазія, уявлення безпосередньо пов'язані з відтворенням несвідомого.

«Над – Я» - внутрішнє сумління особистості, «моральний цензор», який оцінює конкретні обставини чи ситуації з точки зору соціальної чи моральної оцінки. «Над – Я» знаходиться між «Воно» та «Я». «Воно» вимагає максимального задоволення і владно диктує «Я» свої вимоги. «Я» намагається зберегти баланс, рівновагу і згоду з «Воно» та зовнішнім світом – соціальною дійсністю. Але бажання насолоди і задоволення здебільшого зіштовхуються з існуючою системою соціальних заборон – табу. Тому «Я» не завжди здатне зберігати рівновагу та консенсус із «Воно». Постійні конфлікти між прагненнями до задоволення і зовнішніми заборонами породжують «Над – Я», яке і визначає, чи дане явище моральне, чи воно належить до категорії заборонених, до табу.

На основі суперечностей і антагонізмів, які виникають між «Воно» та «Я», включаючи і «сторожа» - посередника «Над – Я», Фрейд будує свою гіпотезу, згідно з якою сексуальні потяги є головними детермінантами індивідуального та соціального процесів. Несвідоме віддає свідомому значну частину свого змісту – психічного багажу. Проте свідоме не завжди його сприймає чи усвідомлює, тоді як «сторож» «Над – Я» зменшує чи витісняє інформацію несвідомого або перетворює її в інші види та форми діяльності. При цьому враховуються існуючі заборони у вигляді норм, санкцій, соціального контролю з боку держави, моралі, релігії тощо. Такі процеси трансформації імпульсів несвідомого Фрейд називає витісненням та сублімацією (піднесення – лат.).

Спостереження за пацієнтами дало змогу Фрейду побачити, що вони забувають про ті факти чи події, які були для них неприємними чи ганебними. Щоб згадати їх, пацієнту доводилося долати якісь важкі перешкоди для відтворення їх у пам'яті. На цій підставі він розробив свою теорію витіснення. Технологічна схема її приблизно така. Виникаючий у суб'єкта сексуальний імпульс – інстинкт входить у свідомість, де «моральний цензор», «контролер» і «сторож» - совість (Над – Я) оцінює його як неприйнятний і тому недопустимий у сферу свідомого. Імпульси совісті придушують морально неприємне соромітне сексуальне уявлення, і воно виганяється із свідомості в підсвідоме чи сферу несвідомого. Фрейд розглядає витіснення як процес психологічного захисту, за якого психічний акт, не здатний проникнути в свідомість, стає несвідомим, тобто відсувається назад.

Неприємні згадки, думки, емоції, що виганяються в несвідоме, не зникають безслідно. Вони „приглушуються“, але впливають на індивіда, посилаючи свої імпульси, чим викликають тривогу, страх, напруження тощо, оскільки зберігають заряди психологічної енергії („катексис“) і намагаються повернутися у свідоме, шукають розрядку в діяльності людини. У процесі витіснення виникає „двоїсте“ несвідоме: одне приховане, але здатне стати свідомим; друге витіснене й загнане так глибоко, що саме по собі, без зовнішнього впливу не здатне до усвідомлення. Обидва різновиди несвідомого нагадують про себе, постійно тривожать людину. Людина перебуває з збудженому стані „під владою опору“. Найскладнішим процесом психоаналітичної терапії є процес знаходження таких засобів, які б дали змогу зрозуміти витіснене вглиб, „прочитати“ його, оскільки воно „створює сильну дію, не переходячу у свідоме і для усвідомлення чого потрібна особлива робота“.

Конфлікт між свідомим і несвідомим, в тому числі і в розглянутому випадку, долається через процес сублімації (від лат. Sublimare – підноситися, високо підніматися). Сублімація поряд з витісненням становить ще один механізм психологічного захисту, який спрямовує енергію несвідомого (лібідо) на соціально сприйнятливі цілі та об'єкти, транспортує енергію інстинкту „Воно“ у форми та види загальноновизнаної і морально схваленої діяльності та її результатів.

Отже, поняття сублімації дослівно й змістовно означає піднесення суб'єктивної діяльності від нижчих, нищих формою до вищих, вишуканих і шляхетних. Сублімація як елемент психологічного самозахисту в психоаналізі Фрейда відіграє дуже істотну роль у поясненні механізмів перетворення енергії інстинкту в різноманітні форми соціальної життєдіяльності. Вона показує, як інстинктивні потяги до насолоди замінюються штучними сурогатами (щось подібне до того, якби замість меду дали цукор, чи замість цукру – сахарин).

За допомогою процесу сублімації Фрейд намагається пояснити все багатство суспільних явищ і процесів. Придушені заряди психічної енергії виявляють себе у сновидіннях, в необачному гуморі та дотехах, в описах, обмовках. Замінниками справжнього природного задоволення є всі форми людської діяльності, такі як інтелектуальна, мистецька, політична, релігійна, моральна і т. д. Фрейд розглядає їх як наслідок процесів витіснення та сублімації, трактуючи останні як раціоналізацію своїх дій суб'єктом.

Сутність раціоналізації полягає у маскуванні, приховуванні, утаємниченні егоїстичних почуттів, бажань, помислів заради власного комфорту, позбавлення від стану напруги та конфлікту із собою і зовнішнім середовищем. З цією метою людина виробляє соціальний захисний механізм, за допомогою якого утаємнює справжні мотиви, завуальовує їх для себе й для інших соціально сприйнятливими доказами та мотивами, які не мають нічого спільного з реальним. Процес самозахисту завдяки раціоналізації забезпечує індивіду можливість збереження почуття власної гідності, поваги та авторитету, позбавляє від страху, тривоги й інших явищ психологічного дискомфорту. Раціоналізація в цьому аспекті може розглядатися як своєрідний варіант індивідуальної ідеології, що спирається на фіктивні засоби захисту і виправдання власної діяльності.

Досліджуючи суто клінічні форми людської поведінки, Фрейд звертає увагу на деякі явища звичайного буденного життя – гумор, описки, провали пам'яті тощо і розглядає їх як поривання „лібідо” через цензуру свідомості у вигляді своєрідної „нейтральної” розрядки внутрішніх сексуальних імпульсів. Про це він пише у праці „Психопатологія буденного життя”. Пізніше, спираючись на свої дослідження у вирішенні проблем психології індивіда, Фрейд звернувся до дослідження історії та культури з метою пошуків відтворення там сексуальних комплексів. Так з'явилися його праці „Тотем і Табу”, „Психологія мас і аналіз людського”, в яких він робить спробу через „Едипів комплекс” проаналізувати творчість Леонардо да Вінчі, В. Шекспіра, Ф. М. Достоевського та ін.

Методологічним принципом аналізу всіх соціокультурних процесів у творчості Фрейда став, по суті, принцип сублімації. Він розглядає культуру як сублімовану діяльність, що виникає на основі відмовлення від задоволення імпульсів несвідомого. Культура – це діяльність, обернена в сферу творчості. Процес розвитку культури зменшує долю людського щастя, бо чим більше сублімованих форм діяльності, тим у більшій формі залишаються незадоволені природні бажання людини та її відчуття вини. Інтересам культури Фрейд протиставляє любов, якій культура загрожує своїми заборонами. На думку Фрейда, суть і основу культури становить відмова від первісних потягів, а тому культура є будівлею на замінованому майданчику (оскільки злі і дикі первісні імпульси не зникають у людини, а сублімуються в здобутках культури).

Людство має певні досягнення в науці, техніці, мистецтві, в підкоренні природи, але це не знімає напруження, не дає щастя і не зменшує страждань. Первісна людина не мала обмежень у задоволенні своїх потреб і була впевнена, що вона щаслива, тоді як людина культури замінила можливість бути щасливою на почуття власної безпеки. Вона придушує свої бажання, обмежена тягарем численних табу і тому приречена на страждання. При всіх дискусійних і далеко не беззаперечних положеннях концепції психоаналізу найпереконливішим доказом, що в ній містяться певні раціональні елементи, були терапевтичні досягнення Фрейда – лікаря–психіатра, а первинною емпіричною основою її стали талановиті, на рівні лікарського мистецтва результати клінічних спостережень. Теорія психоаналізу викликала досить сильну опозицію і несприйняття, в основі чого було більше моралі, аніж наукових міркувань. Адже теоретичні положення психоаналізу, при всій спірності та критичній оцінці сучасниками, все ж мали за собою досить міцну аргументацію – психотерапевтичний метод і практичні досягнення Фрейда в лікуванні неврозів.

Вчення Фрейда лягло в основу багатьох напрямків і шкіл у різних галузях знань. Фрейдівську психологію мистецтва сприйняли багато видатних митців – Томас Манн, Ромен Роллан, Стефн Цвейг, Сальвадоре Далі та ін. Психоаналітична орієнтація виявилася дуже поширеною і в соціології. Концепцію З. Фрейда розвивали також його послідовники й учні, на її основі виникли такі течії, як неофрейдизм (К. Хорні, Е. Фромм, Г. Салліван), фрейдомарксизм (Г. Маркізе, Ф. Райк), численні напрямки в лінгвістиці, герменевтиці. Принципи психоаналізу широко застосовуються в дослідженнях проблем соціалізації особистості, у вивченні безробіття, політичній психології.

Разом з тим у системі Фрейда є певні парадокси. Висуваючи ірраціональне, несвідоме як першопричину соціального, автор намагається дати раціональне пояснення ірраціонального. Помітна також примітивізація людини та суспільства у цій системі, діяльність і залежність яких визначаються примітивними інстинктами. Звичайно, їх дію не можна виключити з життя людини, але й усе багатство людської культури та життєдіяльності неможливо звести лише до інстинктів. Загалом теорія Фрейда має певні раціональні елементи, і завдання науки – визначити їх значення і місце в житті людини.

Підсумовуючи зазначимо, що проблеми інтеракціонізму, соціалізації особистості, малих груп та комунікацій з теорії Г. Кулі вплинули не тільки на розвиток пізніших соціально – психологічних концепцій, але й стали здобутком сучасної соціології. Важливою, але не безсумнівною течією в соціології цього періоду був інстинктивізм У. Мак–Дугалла, за допомогою якого він намагався створити психологічну теорію суспільства. Проблема психоаналізу З. Фрейда полягає в тому, що він не обмежився аналізом психологічного світу людини, як це робили його попередники, а намагався поєднати через індивідуальну психіку біологічне та соціальне, індивідуальне і загальне.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи:

1. Суспільство як психологічний організм у працях Г. Кулі.
2. Інстинктивізм – нова концепція Мак–Дугалла в психологічній соціології.
3. Інтеракціонізм – як соціально–психологічний механізм, що виникає внаслідок взаємодії між індивідом, групою та суспільством.
4. Свідома діяльність, по Мак–Дугаллу, має соціальний характер.
5. Спілкування як об'єкт соціального аналізу.
6. Вторинні елементи соціального цілого.
7. Три періоди наукової діяльності З. Фрейда.
8. Сублімація, по З. Фрейду, - це процес трансформації імпульсів несвідомого.
9. Роль психоаналітичної орієнтації З. Фрейда в сучасній соціології.
10. Примітивізація людини і суспільства в системі З. Фрейда.

Лекція XVII.

ЕМПІРИЧНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

План

1. Л. А. Кетле про статистичні закономірності масових соціальних явищ.
2. Розвиток масових соціологічних досліджень.
3. «Моральна статистика» і «соціальна гігієна».

Література [42, 54, 56, 57, 73, 81, 88, 154, 165, 172]

1. Л. А. Кетле про статистичні закономірності соціальних явищ

Становлення і розвиток соціології відбувалися водночас із поширенням соціальних досліджень різноманітних сфер суспільного життя. Емпіричні дослідження економіки, політики, демографічних процесів, громадської думки істотно змінюють розвиток соціального пізнання. Вони дають важливий матеріал для аналізу потреб, інтересів, цінностей і створюють можливості для розвитку емпіричних соціологічних досліджень і досліджень. При всій близькості термінів «обстеження» і «дослідження» є сенс в окремих випадках не ототожнювати їх. Соціальне обстеження – під ним слід розуміти вивчення, перевірку чи огляд обмежених у просторі й часі локальних соціальних процесів та явищ для збору певного емпіричного матеріалу з метою прийняття дій конкретного характеру. Обстеження констатує переважно явища. Дослідження – їх сутність, причини та взаємозв'язки.

Звичайно, таке розуміння понять не претендує на повноту. Але вивчення окремих соціальних явищ в історії соціології істотно відрізняється за їх наслідками та значенням для соціального пізнання, у тому числі і для розвитку соціологічної теорії. Крім того, важливо розрізняти ті емпіричні соціологічні дослідження, які відіграли свою роль для розвитку методології, методики, техніки, теорії і практики соціального та соціологічного пізнання. Розрізняти від тих, що мали вузькоутилітарне значення і не внесли нічого в соціальне пізнання.

Попередній процес інтенсивного розвитку пізнання соціальних явищ накопичив такий інформаційний заряд, що XIX ст. переповнилося соціологічною «енергією». Соціологічні теорії, соціальні обслідування й дослідження лавиноподібно слідували одне за одним, несучи нові відкриття, знання, методи, підходи, які стимулюють подальший розвиток соціальної та соціологічної думки. Розглянемо деякі проблеми і тенденції в розвитку емпіричних обслідувань і досліджень, характерних для XIX ст. Прискореними темпами відбувається розвиток статистичних і демографічних досліджень. Найяскравішою фігурою в цих галузях в XIX ст. був відомий бельгійський і французький учений А. Кетле.

Ламбер Адольф Жак Кетле (1796–1874). Математик, соціолог, демограф, один із засновників сучасної теорії статистики. Уперше всебічно використав статистичні методи для вивчення різноманітних соціальних явищ у різних сферах соціального життя. Він обґрунтував на практиці широкі можливості застосування «точних» кількісних методів до явищ суспільного життя. Уперше в історії на основі конкретних статистичних закономірностей між соціальними явищами Кетле прийшов до висновку, що немає принципових відмінностей у дослідженні закономірностей природничих і соціальних методами математичної статистики, оскільки і там, і тут існують об'єктивні закони.

Кетле вводить поняття «середньої людини», під якою розуміє середню узагальнюючу величину, яка відображає узагальнені середні ознаки (вікові, інтелектуальні, моральні і т.д.). Основні принципи застосування статистики для вивчення соціальних процесів Кетле вперше розкриває у своїй праці «Про людину та розвиток її здібностей чи досвід соціальної фізики». На час виходу книги Кетле його ім'я було досить відоме у Франції та інших країнах завдяки прогнозу кримінальних злочинів, який він у 1829 р. провістив на 1830 р. у пресі. Соціолог завбачив загальну кількість злочинів і їх окремі види та кількість за категоріями. Через рік Франція була приголомшена точністю збігу прогнозу та реальної картини злочинів за 1830 р. Це було торжество нової науки.

Кетле писав, що суспільство містить у собі зародки потенційної злочинності, оскільки в ньому мають місце умови, що сприяють її розвитку, а тому злочинець виступає ніби знаряддя. Суспільний стан немовби обумовлює кількість і певний порядок звернення вчинків.

Це, на його думку, створювало можливості для вдосконалення людей завдяки зміні установ, звичок, освіченості і всього того, що впливає на їх буття. Для таких висновків у Кетле були підстави: проаналізувавши кількість вбивств, учинених у Франції протягом шести років, він виявив відносну сталість певних видів злочинів, засобів їх здійснення та співвідношення між ними.

Кетле підкреслював, що ці закономірності в суспільстві нічим не відрізняються від природних закономірностей фізичного світу, оскільки причинність у природі та суспільстві викликає відповідні наслідки. На його думку, соціальні закони притаманні суспільству як цілому, і саме тому вони впливають на довільні дії людини, яка має розглядатись як частина, елемент суспільного цілого. У суспільстві закономірність є наслідком прояву узагальнюючого індивідуального, маси одиничних проявів, де індивідуальне втрачає свої специфічні характеристики, стирається і виступає у формі загального наслідку – закономірності. Таке глибоке розуміння механізмів прояву соціальних закономірностей цілком логічно вело Кетле до ідеї про «середню людину», чи «фіктивного індивіда».

Кетле пише, що незважаючи на те, що діяльність людини залежить від її волі, розуму, інтересів, ми можемо визначити певні закономірності та тенденції поведінки людини. Аналізуючи великі масиви фактів індивідуальної поведінки й узагальнюючи їх методами математичної статистики можна створити певний «фіктивний» тип людини. Її узагальнені середні характеристики будуть відображати точніше, ніж кожен індивідуальний випадок. Це і є та «середня людина», яку можна описувати як певну фізичну і духовну реальність на основі узагальнених даних. Зміни в суспільстві таким чином відображаються у зміні відповідних параметрів «середньої людини».

То була спроба введення середньостатистичних показників для систематичного всебічного вивчення соціальних процесів. Кетле розробив ряд математичних методів обробки емпіричного соціального матеріалу, зокрема йому належить розробка ймовірних методів, які дають змогу в певних межах визначати досить точні прогнози розвитку суспільних процесів. В історію соціології ім'я Кетле не увійшло, хоча і не зовсім справедливо, бо він раніше від О. Конта спробував створити особливу науку про суспільство, яку назвав «соціальною фізикою». Саме ця назва змусила Конта відмовитися від такого терміна і внести новий – «соціологія».

На відміну від Конта, який лише говорив про необхідність використання «соціальної фізики» методів природничих, Кетле вважав, що її основним методом мусить бути статистичний метод дослідження соціальних явищ. Цей метод базувався на глибоких математичних принципах, на відміну від демографічних та статистичних досліджень XVII–XVIII ст. Кетле встановив кореляцію між показниками, розкрив фундаментальність соціальних закономірностей.

Він відкрив і математично довів наявність загального та закономірного в соціальних процесах. На основі аналізу переписів населення, що набули значного поширення в європейських країнах, Кетле формулює загальнонаукові принципи їх проведення. Серед найістотніших принципів, які лежать і в основі сучасних переписів, він виділяє такі:

- * загальне охоплення переписом усіх осіб і груп населення країни без винятку;

- * обов'язкове фіксування статі, віку, сімейного стану, професії переписуваного;

- * здійснення перепису населення за єдиною програмою;

- * ведення запису лише зі слів опитуваного без будь-яких вимог підтвердження повідомлених даних на основі документів, посвідчень і т. п.

2. Розвиток масових соціологічних досліджень

Після виходу в світ праці Кетле в країнах Західної Європи розпочинається масове дослідження явищ злочинності, умов життя бідних, євреїв, населення, освіти, культури і т.д. Цей напрям соціальних досліджень і досліджень одержує назву «моральної статистики». У Бельгії ці дослідження започаткували Кетле та Е. Дюкпетьо, у Франції – А. Геррі.

Французький правознавець *Андре Геррі* активно досліджував проблеми злочинності. В одній із перших праць – «Порівняльна статистика освіти і число злочинів у різних округах» /1829/ - він звернув увагу на те, що прямого зв'язку між рівнем освіти та злочинності немає.

У праці «Досвід моральної статистики Франції» Геррі аналізує дві групи злочинів – злочини проти особистості та проти власності

і розкриває їх залежність від місця здійснення, пори року, на яку випадає пік злочинності, розглядає фактори впливу віку, статі, освіти на здійснення злочинів та ін. Геррі відзначає ряд тенденцій, які визнає і сучасна кримінологія: найвища доля злочинності припадає на великі міста і багаті департаменти Франції. Він показує, що злочинність досить стабільна в тих самих регіонах о тій же порі року.

Зіставлення даних свідчить, що їх відхилення за кілька років складає дуже незначний процент (1–2). Така ж тенденція зберігається в поділі злочинців за статтю: з року в рік близько 80 % злочинців становлять чоловіки і майже 20 % - жінки. Тенденція абсолютної переваги кількості злочинів, що здійснюються представниками чоловічої статі, є всезагальною. Так, за даними судимості, співвідношення чоловіків і жінок у колишньому СРСР в 1965 р. становило 6 : 1, а в 1967 р. – 8 : 1.

На основі узагальнених емпіричних даних стала можливою типологізація та класифікація злочинності, глибше знання її структури, динаміки, причин і умов її існування, методів упередження та боротьби з нею. Створилися умови для розвитку кримінології. Подібна ситуація склалася в демографії та статистиці, де численні емпіричні дослідження та дослідження сприяли поглибленню їх теоретичного базису. Дослідження Кетле підняли статистику та демографію на вищий рівень, відкрили нові можливості для розвитку їх у шир та глиб, що особливо було характерно для статистики.

Тривали і вдосконалювалися традиції та досвід соціальних емпіричних досліджень в Англії. Ще в 1787 р. *Девід Девіс* використав анкету для вивчення сімейного бюджету англійських робітників, матеріали якої зібрані в праці «Дослідження сімейного бюджету трудящих класів Англії». *Фредерік Мортон Іден* після проведення опитувань, які тривали більше року, в 1797 р. опублікував звіт про становище бідноти в Англії.

Понад третину століття, починаючи з 1791 р. видавалася монументальна праця *Джона Сінклера* «Статистичний опис Шотландії», яку дослідник писав на основі тривалих масових досліджень сільських районів країни. Анкета містила понад 100 запитань, котрі нагадують анкети Татищева й Ломоносова про природні, історичні, економічні та інші факти, де, на відміну від них, анкета Сінклера охоплювала переважну більшість демографічних запитань про вік, стать, види занять, інформацію про смертність населення, безробіття, ремісничі

виробництво, сільськогосподарську діяльність та ін. Досвід дослідження Д. Сінклера був використаний у ряді країн Європи при проведенні загальних і спеціалізованих переписів та досліджень.

3. «Моральна статистика» і «соціальна гігієна»

У цей період відбувається спеціалізація досліджень на сфері «моральної статистики», що займалася проблемами освіти, моралі, злочинності та соціальної гігієни (санітарії). Остання поставила в центрі питання соціального здоров'я, медичного обслуговування, вивчення умов проживання та існування різних верств населення, особливо знедолених. В Англії особливо популярними стають емпіричні дослідження становища робітників та люмпенізованих верств міського населення – бідних, бродяг, безпритульних тощо. За результатами цього дослідження вивчалися побутові умови – житло, харчування, матеріальне становище, стан середовища проживання, здоров'я, смертність і ін. Проблемами соціальної гігієни займалися Е. Чаулік (Англія), Л. Віллерме, А. Паран–Дюшатле (Франція), Р. Вірхов (Німеччина) та ін.

«Моральна статистика» та «соціальна гігієна» відіграли певну роль у пробудженні інтересу громадської думки до становища широких мас у суспільстві. Пізніше вони стимулювали розвиток філантропії, допомагали найзлиднішим верствам населення. «Соціальна гігієна» стимулювала розвиток медичної статистичної гігієни. З цими дослідженнями пов'язано використання і вдосконалення методів і техніки збирання масового емпіричного матеріалу – спостереження, інтерв'ю, анкетних опитувань.

Лікар, член статистичного товариства і секретар Манчестерської ради з охорони здоров'я *Джейм Кей–Шаттлуорт* на основі спостережень видав працю «Моральні і фізичні умови життя текстильних робітників Манчестера» /1832/. За допомогою анкетних опитувань він зібрав матеріал про стан житла мешканців будинків, їхні професії, стан здоров'я тощо. Ця праця стала своєрідним зв'язком і моделлю для численних досліджень такого роду та на тривалий час визначила напрям емпіричних досліджень. Відлуння цього впливу відчутне і в праці Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії».

У соціологічних дослідженнях в Англії XIX ст. зокрема в «соціальній гігієні», криються зародки майбутньої урбаністичної

соціології – соціології міста. Особливо великий внесок у цю справу пов'язаний з діяльністю англійського реформатора та підприємця ліберального напрямку, члена статистичного товариства Англії *Чарльза Бута* (1840–1916), автора відомої праці «Життя і праця людей у Лондоні». Здебільшого він досліджував соціальні проблеми міста. Проаналізувавши матеріали переписів населення Англії за 80 років (1801–1881), Бут виявив різку зміну в соціальній структурі Англії: внаслідок розвитку промисловості кількість робітників по відношенню до селян з 1851 по 1881 р. зросла вдвічі.

Бажання бачити «істинну картину» і збирати факти «такими, якими вони є» зумовило використання Бутом багатоманітної техніки збирання емпіричного матеріалу для характеристики того самого об'єкта, наприклад сім'ї. З цією метою він одночасно використовував для вивчення об'єкта спостереження матеріали перепису 1881 р., матеріали поліції, бесіди з 250 шкільними інспекторами про сім'ї дітей шкільного віку, що проживали на 34000 вулиць Лондона, матеріали особистих спостережень.

Ч. Бут – один з перших соціологів, що використав техніку включеного спостереження; він сам певний час жив у сім'ях робітників. Такі дані багаторічних систематичних і різноманітних досліджень умов життя жителів великих міст давали досить повний різнобічний матеріал для характеристики соціальної структури міста, стану економічного і соціального життя населення, допомагали виділяти типологічні соціальні групи, аналізувати демографічні процеси народжуваності, смертності залежно від різноманітних чинників.

Бут визначав одиниці спостереження також у залежності від проблеми і мети дослідження. Ними могли бути сім'я, глава сім'ї чи інша особа – носії інформації з досліджуваного питання. Цей дослідник уперше використав кольорові карти для відображення конкретних явищ і процесів у різних районах Лондона, що давало можливість наочного сприйняття масштабів явища (рівень бідності, етнічний поділ населення і т.д.). На основі поділу населення залежно від умов його існування (район проживання, прибуток, тип житла, кількість кімнат, наявність слуг) Бут виділив три суспільні класи – «вищий», «середній» та «нижчий», причому за критерій він брав кількість кімнат і наявність слуг, решта ознак розглядалася як похідна.

Через декілька десятків років класифікація класів розглядалася в західній соціології без посилання на її основоположника як

основна. У дослідженні Бута було немало матеріалу, неприйнятного панівними класами, тому його дослідження не дістали об'єктивної оцінки в соціології. У дослідженнях Бута брала участь відома діячка соціалістичного руху *Беатріса Вебб* та його послідовник *Бенджамін Сібома Раутнері*, який написав працю «Бідність: дослідження міського життя» /1901/, де показав реальне становище робітників (одержували мінімум, необхідний для фізичного існування).

Таким чином, емпіричні соціологічні дослідження XIX – початку XX ст. Були започатковані відомим вченим А. Кетле, який на основі конкретних статистичних закономірностей прийшов до висновку про можливість дослідження методами математичної статистики природничих і соціальних явищ. Розвиток масових соціологічних обслідувань розпочався з дослідження явищ злочинності, умов життя бідних верств населення, освіти, культури та ін. Важливу роль у пробудженні інтересу до становища широких мас у суспільстві відіграли «моральна статистика» та «соціальна гігієна». Саме з цими дослідженнями пов'язано використання і вдосконалення методів і техніки збирання масового емпіричного матеріалу.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи:

1. Причини інтенсивного розвитку емпіричних соціальних досліджень XIX ст.
2. Значення праць А. Кетле для прогнозування соціальних процесів.
3. Наукові здобутки А. Кетле в пізнанні масових соціальних явищ.
4. Проблеми злочинності в дослідженнях А. Геррі.
5. Типологізація і класифікація злочинності – передумова для розвитку кримінології.
6. Роль перших анкет Д. Девіса для вивчення сімейного бюджету англійських робітників.
7. Особливості спеціалізації соціологічних досліджень на „моральну статистику” і „соціальну гігієну”.
8. Умови вдосконалення методів і техніки збирання масового емпіричного матеріалу.
9. Ч. Бут про залежність одиниць спостереження від проблеми і мети дослідження.

Лекція XVIII.

ЕМПІРИЧНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. (продовження)

План

1. Емпіричні дослідження Ле Пле.
2. Д.П. Журавський про фактори деформації матеріалів соціальної статистики.
3. Вивчення громадської думки в США. Реклама як соціальний феномен.

Література [3, 20, 25, 42, 57, 58, 72, 124, 131, 140]

1. Емпіричні дослідження Ле Пле

В історії емпіричних соціальних досліджень примітною величиною стала дослідницька діяльність професора Політехнічної школи в Парижі, геолога за професією Фредеріка Ле Пле (1806–1882). Як відомий спеціаліст консультант та інженер з гірничої справи та металургії, він побував майже в усіх країнах Європи, Англії, Німеччині, Австрії, Угорщині, Росії та ін., у скандинавських країнах, що істотно вплинуло на формування його поглядів.

Під впливом революційних подій у Франції, Ле Пле поставив за мету виявити причини суспільних процесів, з якими пов'язані соціальні потрясіння. Відмовившись від абстрактних конструювань, він вирішив зібрати фактичний матеріал на основі спостережень за життям різних народів, який дав би змогу проникнути в механізм і причини соціального розвитку.

Першим результатом такої праці стала книга «Основна конституція людського роду». Методом дослідження тут Ле Пле вибрав спостереження і назвав його монографічним методом у зв'язку із спостереженнями одного цілісного об'єкта. Ле Пле вважав першоосновою суспільного устрою ідеї, звичаї та інституції приватного життя, які більше, ніж писані закони, характеризують

суспільство, а тому сім'я складає основу держави. Він розробив досить складну систему чинників стабільності суспільства, але його система являла собою абстрактну апіорну конструкцію, оскільки автор підганяв факти під концепцію, а не навпаки. Проте окремі її положення заслуговують уваги.

Головним об'єктом аналізу Ле Пле була сім'я, яку він поділяв на три типи: патріархальну, нестійку та корінну. Критеріями такого поділу стали для нього результати власних спостережень за сім'єю у різних народів.

Патріархальна сім'я будується на залежності усіх її членів від глави роду – батька, навіть коли вони мають свою сім'ю. Власність та її розподіл залежить від глави сімейного клану. Майно за бажанням батька передається одному із синів. Патріархальна сім'я характерна для пастуших племен на Сході, Росії і слов'ян середньої Європи.

Нестійка сім'я характеризується тим, що діти полишають її, коли стають здатними жити самостійно, одержують частину майна, самостійно використовують власний заробіток, а майно після смерті батька порівну ділиться між дітьми. Цей тип сім'ї властивий для Франції та інших західних країн. Така сім'я нездорова і нетривка; вона відображає стан соціального розпаду в суспільстві.

Корінна сім'я пов'язана з наслідуванням майна батька одним з одружених синів, що залишаються при батьку і продовжують його справу. Решта дітей одержують лише певну долю для самостійного влаштування свого життя. Цей тип сім'ї створює постійний «опікунський центр», що допомагає тим, хто потрапив у скрутне становище. Такий тип сім'ї характерний для Англії, Німеччини, скандинавських країн і США. Він найбільш раціональний для осілих народів, тоді як патріархальна сім'я типова для кочівників.

Корінна сім'я забезпечує своїх членів добробутом і хлібом. Це найкращий тип сім'ї для стабільної держави, бо не породжує соціальних конфліктів, характерних для держав з нестійкою сім'єю. Ідея сім'ї як основи суспільства не є оригінальною; Ле Пле запозичив її у О. Конта. Ці наївні й абстрактні судження, які Ле Пле описав у праці «Європейські робітники» /1855/ - наслідок власних обслідувань понад 300 сімей, типових для даного регіону. Ле Пле увійшов в історію соціології як автор монографічного методу. Сам метод не існує у вигляді засобу одержання емпіричного матеріалу. Правильніше тут говорити про монографічне дослідження, яке характеризується

всебічним системним вивченням і аналізом одиничних соціальних об'єктів на основі використання методик і техніки емпіричного дослідження.

Для збирання емпіричного матеріалу він використовував довільне інтерв'ю та особисті спостереження, сам жив у сім'ях, спостерігав взаємини між членами сім'ї, вивчав їхні уподобання, інтереси, діяльність. Надзвичайно цікавими і плідними здобутками Ле Пле стали пошуки соціальних показників, так званих індикаторів – певних характеристик чи ознак. Так, аналізуючи витрати на алкогольні напої, Ле Пле пов'язував цей чинник з атеїзмом чи легковажним ставленням до релігії (яку вважав центруючою основою суспільства). А за розміром профспілкових внесків членів профспілок робив висновок про їх вороже ставлення до вищого класу суспільства. Висновки Ле Пле грішать упередженістю, особливо якщо враховувати його консервативні переконання. Що ж стосується соціальних індикаторів, то при достатньо коректному їх обґрунтуванні їх можна і слід використовувати в соціальній діагностиці. В сучасних дослідженнях вони широко використовуються.

Проблемами соціальної гігієни у Франції займався *Луї Віллерме*, який досліджував умови життя і праці робітників, вивчав їх демографічні характеристики, рівень заробітної плати, сімейні бюджети, проблеми гігієни. Результати дослідження представлені в праці «Зведення фізичного та морального становища робітників на паперових, вовняних і шовкових мануфактурах» /1840/. Найвизначнішим досягненням у розвитку соціального пізнання можна вважати відкриття німецьким статистиком Ернстом Енгелем «бюджетного закону», названого «законом Енгеля».

Ернст Енгель (1821–1896) – інженер за фахом, під впливом досліджень Ле Пле став його прихильником і послідовником. Зіставляючи багатий статистичний матеріал із праць Ле Пле і Кетле щодо бюджетів пролетарських сімей, він показав, що доля витрат на харчування в структурі сімейного бюджету зменшується, коли бюджет зростає, і питома вага витрат на їжу різко підвищується при зниженні сімейного бюджету.

Крім того, Енгель довів, що структура витрат кожної сім'ї незалежно від розміру прибутку для всіх типів сімей однакова і включає витрати на житло, харчування, одяг, культурні та інші потреби. Цей посередній взаємозв'язок між сімейним бюджетом і долею витрат на харчування дістав у науці назву «Закон

Енгеля». Він має велике значення для оцінки рівня добробуту населення. Розвиток емпіричних досліджень у Німеччині в XIX ст. не відрізнявся чіткістю методологічних розробок програм і документації, методики збирання та аналізу одержаних результатів, тому важко їх матеріали було зіставляти чи порівнювати.

Це викликало критику *Готліба Шнаппер-Арндта*, одного з членів Товариства соціальної політики, яке стало центром організації соціальних досліджень у Німеччині. Шнаппер-Арндт поставив питання про необхідність розробки проблем методології та практики соціальних досліджень, які давали б надійні і можливі для порівняння матеріали. Поставити емпіричні соціальні дослідження на наукову основу зробив спробу відомий німецький соціолог Макс Вебер, який брав участь у ряді соціальних досліджень, добре володів математичними та історико – порівняльними методами дослідження соціальних процесів у реальних умовах і дуже багато привніс у розробку теоретичних проблем соціологічної науки.

Керівник німецького інституту демоскопії *Елізабет Ноель*, порівнюючи розвиток соціальних емпіричних досліджень в Англії та Німеччині, зазначила, що вони відрізняються своїм ставленням до вимірювання. У першому випадку (Англії) спостерігається прагнення виразити все «в цифрах, вазі, одиницях виміру», а в другому (Німеччині) – використовуючи понятійну систему, але переважно без цифр. Цей факт свідчить про особливості розвитку науки та значення традицій і досвіду попередників для наступних поколінь науковців різних країн. Здавалось би, істини науки байдужі до національного характеру, проте останній виявляється у впливі на шляхи й особливості її прогресу. Сенсуалізм (відчуття – єдине джерело пізнання) і раціоналізм, емпіричність та умоспоглядальність, квантитативне (кількісне) і квалітативне (визначення допусків) відповідно до Англії та Німеччини простежується як характерні властивості національного характеру (у філософії соціології, світогляді, способах мислення тощо).

2. Д. П. Журавський про фактори деформації матеріалів соціальної статистики

Дмитро Павлович Журавський (1810–1856). Відомий російський статистик–демократ. Займався проблемами статистичних досліджень. Використовував метод статистичних групувань і підкреслював необ-

хідність використання «чисельної сторони» для вивчення масових явищ дійсності. У праці «Про джерела та використання статистичних відомостей» /1846/ він зібрав багато цікавих і корисних рекомендацій стосовно статистичних та соціальних досліджень, особливо масових. Як людина з демократичними переконаннями, Д. П. Журавський розглядає існуючу систему кріпачства як фактор, котрий гальмує розвиток науки, зокрема статистики, заважає використовувати об'єктивні методи вивчення соціальних явищ.

Він – один з небагатьох російських учених, які звернули увагу на значення соціально–економічних та політичних умов, що негативно впливають на процеси соціального дослідження. У згаданій праці він пише, що напівграмотне начальство на місцях не здатне зібрати точних відомостей. Люди, зобов'язані вести облік, суб'єктивно і об'єктивно не зацікавлені в поданні точних даних, оскільки сімейно, господарчо, споріднено та за іншими критеріями взаємопов'язані між собою та з населенням, приховують частину краденого і самі беруть участь у діях проти майна інших власників.

Журавський у зв'язку з цим зауважує, що за таких умов не варто довіряти даним конторських облікових книг, які складаються на підставі усних свідчень начальства. Грамотні рахівники теж знають свою долю в крадіжках і відповідно змінюють статті приходу та витрат. Журавський підкреслює вкрай погано поставлений облік народонаселення в країні, де царизм теж безпорадний що-небудь змінити, оскільки чиновників та священників, що безпосередньо реєструють народжених та померлих, більше цікавлять власні інтереси та потреби. Часті зміни священниками приходів і їх переведення у вигідніші й багатші зумовлює значні помилки в метричних книгах.

Нескінченні побори, злиденність умов існування, зловживання влади під час переписів населення (ревізій) тягарем лягали на плечі трудівника. Тому й логічно, що кріпосні селяни за цих умов нерідко навмисне вводять священників в оману. Журавський пояснює, що в селянських сім'ях часто бували однакові імена – два Івани чи дві Ганни і т. п. Це робилося з метою, щоб на випадок смерті одного видати живого за померлого і таким чином увільнити його від кріпачства чи рекрутства.

Він перераховує фактори спотворення статистичної інформації, називаючи серед них такі, як передоручення обов'язків збирання даних другій особі, «очищення» в потрібному дусі одержаних матеріалів

чиновниками, некритичне запозичення даних з недбало поставлених форм обліку та документації, використання даних з матеріалів опитування окремих людей, доповнення відсутніх фактів «за власним уявленням» тощо. На посаді чиновника з особливих доручень при Київському губернаторі, Журавський написав книгу «Статистичне описання Київської губернії». Російська держава XIX ст. була бідна на емпіричні соціологічні дослідження. Імперія паралізувала будь-які соціологічні дослідження. Тим часом у Західній Європі та США вони розвивалися повним ходом.

3. Вивчення громадської думки в США. Реклама як соціальний феномен

У XIX ст. виникли перші спроби вивчення громадської думки. Що таке громадська думка? Громадська думка – це стан масової свідомості, який виражається в оцінках і відношенні до конкретних соціальних явищ і процесів. Вона є своєрідним «зняттям» масово виражених індивідуальних оцінок і думок, які в процесі взаємодії приводять до вироблення найбільш сприятливих для маси чи спільності узагальнень, що виступають як феномен групової оцінки чи думки, що набуває статусу громадської. Громадська думка існує з моменту появи первісного людського колективу і в різних історичних формах притаманна всім типам соціальних спільностей.

Структура і зміст громадської думки детермінується багатоманітними чинниками економічного, політичного, соціально-культурного характеру. Силою авторитету громадської думки регулювалася система суспільних відносин родового устрою. Структура й обсяг її змінюються в рабовласницькому суспільстві, де частина його членів (раби) виключена як суб'єкти цього інституту, а громадська думка визначається державою – полісом та формами політичного устрою. Тут значно ускладнюється технологія формування громадської думки та процеси маніпуляції нею. Оскільки громадська думка завжди пов'язана з ціннісними відносинами, то в дуже рідких випадках може розглядатися через єдиного суб'єкта носія.

Здебільшого те, що ми називаємо громадською думкою, розуміючи під цим цілісного суб'єкта, і теоретично і практично не відповідає дійсності, оскільки в суспільстві ніколи не було, немає і не може бути єдиного інтересу, як і єдиної оцінки та цінностей. Отже, і суб'єкт –

суспільство не може мати єдиної громадської думки, оскільки вона таким виступає лише в абстракції, тоді як у реальному житті воно є диференційованою сукупністю системоутворюючих елементів. Кожен з них відрізняється власними інтересами, потребами, цінностями, оцінками. Тому і громадська думка є «середньоарифметичним» виразом стану масової свідомості різноманітних елементів соціальної структури. Саме це і визначає соціальні потреби у вивченні громадської думки, оскільки в ній поєднані протилежні полюси, а сама вона, як ціле, має не монокольоровий вигляд, а скоріш нагадує веселку з її багатокольорісттю й невлотимими переходами між ними.

Ця різновидність у суспільній думці, її постійна пластичність та мінливість зумовлюють постійну актуальність і оперативність у дослідженні. Не випадково, що громадська думка стає особливим предметом уваги і вивчення в умовах демократичних свобод. Перші спроби вивчення громадської думки методами опитування пов'язані зі США. Американська Конституція та «Біль про права» (поправки до Конституції з проголошенням свободи слова, друку, зборів, віросповідань та ін.) забезпечили основні демократичні свободи громадянам країни, що звільнилася від колоніальної залежності й утворила суверенну державу. І хоча революція не вирішила всіх проблем, не ліквідувала рабства на Півдні, але вже на той час у світі не було більш демократичної системи, ніж у США.

Закономірно, що за таких умов, котрі забезпечують своїх громадян активним виборчим правом, їх вибір і орієнтації, їх думка не могла залишатися поза увагою, бо це були вже не теоретичні, а практичні проблеми політичного та соціально-економічного життя суспільства. Дослідження громадської думки в США започаткували журналісти. Вибори конгресу, президента, адміністрації штатів та місцевої влади конче вимагали знання розстановки політичних сил, настроїв і вподобань виборців та їх ставлення до кандидатів. Йшли пошуки шляхів і засобів прогнозування можливих результатів виборів і виборчих кампаній. Власникам газет і журналів не потрібні були офіційні дозволи бюрократії на проведення опитувань населення, на зондаж громадської думки. Це була справа особистої ініціативи та кмітливості. Звичайно, перші спроби опитувань населення не спиралися на наукові принципи та засади. Журналісти в різних кінцях країни опитували виборців і на основі арифметичних розрахунків намагалися визначити шанси кандидатів.

У 1824 р. журналісти газет у штатах Делавер та Північна Кароліна незалежно одні від одних провели опитування громадян і політичних діячів стосовно кандидата, який переможе в даному регіоні з чотирьох претендентів, на крісло президента США. У червні одна із газет опублікувала дані, згідно з якими в штаті Делавер переможе кандидат Е. Джексон. Через місяць інша газета в штаті Північна Кароліна повідомила про перемогу цього кандидата. Вибори в листопаді 1824 р. засвідчили перемогу Джексона в обох штатах, хоча президентом він не став. У 1851 р. в штаті Міссісіпі було проведено обслідування громадської думки в 17 округах і опитано 800 чоловік. На цій підставі зроблено прогноз можливого наслідку виборів, які засвідчили, що у 15 округах він виявився правильним. На початку 80-х рр. газета «Бостон глоуб» розробила систему прогнозування на основі вибірки житлових районів, принципи якої в дещо видозміненій формі й досі використовуються засобами масової інформації, особливо телебаченням.

Історія вивчення громадської думки Америки містить багато фактів, що свідчать про нелегкий шлях спроб і помилок у пошуках надійних засобів дослідження цього дуже важливого соціального інституту громадської думки. В дослідницькій практиці використовувалися опитування жителів готелів, покупців у магазинах, відпочиваючих, власників телефонів та автомобілів, практикувалися інші форми опитування. Деякі з них мали істотні недоліки й інколи ставили ініціаторів опитування в скрутне становище. Разом з помилковими прогнозами приходило розуміння причин невдач: адже свого часу майже ніхто не думав про те, що в опитуванні респондентів чи власників телефонів криється небезпека – це були представники більш заможних верств населення, їх опитування не забезпечувало репрезентативності досліджуваної сукупності. Вибірка виявилася неправильною. Соціальна наука в XIX ст. набуває найбільш прагматичного значення також на території США. Загальновідому американську діловитість і вміння використовувати на практиці наукові дослідження ми бачили на прикладі дослідження громадської думки.

Другим великим тереном використання досліджень соціології, соціальної та загальної психології була рекламна справа. Реклама як соціальний феномен. Сьогодні реклама для американця є таким же звичним елементом його життя, як повітря чи трава. Витоки реклами в Америці почалися з другої половини XIX ст. Вона виникла

з потреб ділових людей у необхідності інформації і в інформації про інформацію. Рекламну справу започаткував у 1841 р. американський бізнесмен з Філадельфії Волні Палмер, який у газеті опублікував рекламу своїх творів. Щоправда елементи рекламного характеру були в бостонській газеті «Ньюслеттер» 1704 р., у 1725 р. почала виходити напівкомерційна «Газета» з рекламою та об'явами (Нью-Йорк), проте реклама як вид бізнесу розгорнулася у США у XIX ст.

У 1865 р. виникає одне з великих рекламних агентств у Бостоні, засноване Джорджем Роуеллом, який видав у 1869 р. «Американський газетний довідник Роуелла» про тиражі американських та канадських газет для бажаючих помістити свою рекламу в пресі. Рекламна справа зростала і вдосконалювалася. Вона враховувала інтереси, потреби, індивідуальні та групові особливості населення, психологічні особливості сприйняття та запам'ятовування тощо.

Якщо у 1885 р. рекламою товарів займалися чотири журнали загальним тиражем 100 тис. примірників, то через 20 р. відповідні цифри складали вже 20 журналів з тиражем понад 5 млн. примірників. Затрати на рекламу становили в 1865 р. – 50 млн. дол., у 1900 р. – 500 млн. дол., у 1950 р. – 5,5 млрд., а в 1970 р. – майже 20 млрд. дол. Розвиток рекламної справи у США, яка не має рівних у світі, – приклад оперативного й умілого використання наукових досягнень.

Сама по собі реклама – не предмет соціології, але як соціальне явище вона дуже цікавий феномен для соціологічних досліджень багатьох проблем – таких різновидів реклами як елемента пропаганди, як явища суспільної свідомості, як засобу формування і забезпечення матеріальних і духовних потреб. Реклама – елемент соціалізації та виховання, що проникає в усі сфери життя і побуту людини, як важливого компоненту комунікаційного процесу.

Реклама у Франції започаткована Теофрастом Ренодо, який заснував у 1630 р. адресну довідкову контору. У 1611 р. в Лондоні створюється перше рекламне бюро А. Горжа і У. Копа, а з 1657 р. виходить перша газета з об'явами. У Німеччині з 1727 р. реклама видається у «Пруському інтелігентному листку». Одним з перших у Росії використав друковану рекламу відомий журналіст і письменник Фадей Булгарін, який друкував платні оголошення, об'яви та рекламу в газеті «Северная пчела».

Отже, США не належить пріоритет у відкритті реклами, але він безперечний у її використанні, бо в жодній країні світу реклама не

стала такою органічною частиною способу життя народу, як у США. Таким чином, емпіричні соціологічні дослідження XIX – початку XX ст. продовжили провідні дослідники суспільно–політичних процесів Ле Пле, Д. П. Журавський, а громадську думку вивчали бізнесмени та журналісти. Важливою особливістю соціальних емпіричних досліджень цього періоду було їх органічне влиття в структуру сучасної соціології. Від випадкових аматорських вони перейшли на рівень науково–обґрунтованих і концептуальних, виступаючи як прикладна сфера наукового знання. Емпіричне і теоретичне у цих дослідженнях виявилось в органічно поєднаному цілісному науковому знанні.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи:

1. Вплив суспільно–політичних процесів на формування поглядів Ле Пле.
2. Методи і техніка емпіричного соціального дослідження Ле Пле.
3. Сім'я – головний об'єкт дослідження Ле Пле.
4. Закон Е. Енгеля про оцінку рівня добробуту населення.
5. Г. Шнаппер–Ардт про розробку проблем методології та практики соціальних досліджень.
6. Розвиток соціальних емпіричних досліджень у працях Елізабет Ноель.
7. Д. Журавський про значення соціально–економічних та політичних умов для наслідків соціального дослідження.
8. Д. Журавський про переписи населення як джерело для вивчення проблеми.
9. Громадська думка як стан масової свідомості.
10. Особливості дослідження громадської думки.
11. Реклама як форма соціологічних досліджень.
12. Значення емпіричних соціальних досліджень XIX – початку XX ст. для розвитку соціології.

Лекція XIX.

НІМЕЦЬКА ФОРМАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

План

1. Проблеми методології соціального пізнання.
2. Представники неокантіанства про логіко–методологічне обґрунтування можливостей соціології.
3. Ф. Тьонніс про «спільноту» і «суспільство».

Література [22, 53, 54, 57, 62, 63, 64, 103, 133, 136]

1. Проблеми методології соціального пізнання

В епоху Бісмарка (1815–1898) завершається процес національного об'єднання Німеччини. Правляча юнкерсько–мілітаристська верхівка, зміцнивши позиції після поразки буржуазії в революції 1848 р., рівно оберігала свої класові привілеї. На рейки капіталістичного розвитку німецьке суспільство перейшло з певним запізненням. Процеси модернізації правових і політичних інституцій йшли тут повільними темпами. «Енергійний буржуазний лібералізм» британського або французького зразків сприймався з певною недовірою.

Ця обставина наклала певний відбиток і на тенденції у німецькій культурі та науці. Поворот до позитивізму, характерний для європейської думки другої половини XIX ст., не оминув і німецьку культуру. Однак ця тенденція не лишила тут глибокого сліду, викликавши більше заперечень, ніж наслідувань. Дана обставина мала пряме відношення до розвитку німецької соціологічної думки згаданої доби. Домінуючою тут стала не натуралістична, а так звана духовно–історична орієнтація. Вона набула особливої популярності в колах представників німецької історичної науки, що розвивалася в цей час особливо бурхливими темпами.

Серед німецьких істориків, фахівців у галузі господарчої, соціально–політичної та культурної історії набула поширення ідея про специфічну «духовну сутність» господарських, правових і релігійних інститутів. Вона не піддавалася адекватному

відтворенню за допомогою емпіричних методів, характерних для природничих наук. Позитивізм, як зауважував один із фундаторів культурно-історичної герменевтики (теорія тлумачення текстів) В. Дільтей, - це свідчення не сили, а слабкості гуманітарних наук. Вони, звільнившись у добу Ренесансу від теологічних пут, потрапили потім у нову ще більшу залежність від всезростаючої могутності природничо-наукового знання. Це стосується насамперед абстрактно-раціоналістичних теорій суспільства просвітницької доби, для яких характерне позаісторичне розуміння природи господарства, права, політики, релігії і т. ін.

На той час саме на ґрунті німецької культури склалася традиція історичного підходу до явищ суспільного життя, згідно з якою окремі факти розглядалися лише в контексті «загальних зв'язків процесу історичного розвитку». У ньому одна з головних ознак «історизму» як методу, реалізованого у працях Гердера, Гумбольдта та ін. Центральна ідея історичної герменевтики полягала в тому, що не лише історичні джерела, а й сама дійсність розглядається як текст, котрий належить витлумачити, зрозуміти.

Основні ознаки історизму В. Дільтея. Дослідники зауважують, що «історизм» у широкому розумінні можна вважати «першим протестом проти індустріального суспільства, яке на той час формувалося». Звичайно ж, історико-герменевтичні методи можуть бути повноцінно реалізовані лише в царині історії та культури, а не соціології, концептуальний апарат якої орієнтований в напрямку емпіричного дослідження суспільних явищ.

Однак в історії наукового пізнання ці дві методологічні орієнтації не відгороджені одна від одної «залізною завісою» і в реальній дослідницькій практиці можуть взаємопроникати і доповнювати одна одну. Саме це і характерне для німецького суспільствознавства на зламі сторіч. Соціологія як окрема наука у Німеччині не стільки засвоюється як комплекс певних уже розроблених понять і методів, скільки поступово відокремлюється з наявного масиву історичних, економічних, правових та філософських наук.

Герменевтичні й емпірико-дослідницькі методи тут не лише протистоять, а й доповнюють і взаємопроникають один в одного. Згідно з В. Дільтеєм, одним із фундаторів культурно-історичної герменевтики, об'єктивною підставою розмежування між «історичними науками про духовне життя» і соціологією виступає

глибока відмінність між «системами культури» - правом, релігією, мовою і «зовнішньою організацією суспільства».

Явищам культури притаманна певна «внутрішня форма», зумовлена в кінцевому результаті, специфікою міжіндивідуальної взаємодії. Психологічні фактори детермінують, як вважає В. Дільтей, і «зовнішню організацію», однак ця детермінація має тут інший характер: «Людські взаємини ґрунтуються на цілеспрямованих вольових діях людей. Вільна дія і дія результативна, індивід і спільнота протистоять одне одному і зумовлюють одне одного». Відносини між суспільною «культурною системою» і «зовнішньою організацією» можуть варіюватися від майже повного злиття до відособлення і протистояння.

В окремих сферах суспільного життя має місце гармонійне співвідношення між внутрішньою і зовнішньою стороною. «У сфері права культурна система і система зовнішньої організації існують ще нероздільно одна від одної. Будь-яке правове поняття орієнтоване на зовнішню організацію і одночасно ґрунтується на правосвідомості як постійно діючому психологічному факторі». Натомість у сфері моральній, релігійній, художньої культури прямого зв'язку між організаційним і смисловими аспектами немає. Тут дедалі більшого значення набуває «внутрішня духовна дія», незалежна від об'єктивних зовнішніх умов.

Отже, духовно-історична герменевтика Дільтея, незважаючи на суб'єктивне прагнення відмежуватися від «натуралізуючих» методів соціології, все ж не чужа соціологічній проблематиці. Виходячи з психологічних засад, Дільтей описує у найзагальніших рисах найтиповіші моделі соціальної взаємодії, акцентуючи різницю між зовнішньою і внутрішньою організаціями дії. Аналогічним шляхом ідуть у своїх теоретичних пошуках і такі представники німецької «академічної» соціології, як Тьонніс, Зіммель, Вебер та ін.

Відомий видавець і коментатор веберівських праць Й. Вінкельман порівняв вплив дільтеєвських ідей з «трубним гласом, який пробуджує і запалює дух». Важливу заслугу автора «Вступу до наук про духовність» вбачають у подоланні ортодоксії «історичних шкіл» і знятті «контроверзи» між історико-описовим і теоретичним напрямками гуманітарно-наукової думки.

Водночас неможна не бачити, що поставивши під сумнів обґрунтованість позитивістської моделі соціології, Дільтей та його послідовники схильні були вважати її чи не єдиною формою

соціологічного знання взагалі. Це зумовлювало певну недооцінку ними емпіричних методів соціологічного дослідження і вели до протиставлення соціології та історичних наук.

2. Представники неокантіанства про логіко–методологічне обґрунтування можливостей соціології

Відчутний вплив на німецьку соціологію мали представники баденської школи неокантіанства. До них належали Г. Ріккерт, Е. Ласка, Л. Геттль та ін., у працях яких розглядається проблема логіко–методологічного обґрунтування «можливості соціології». Баденці детально аналізували ряд питань загальної теорії цінностей (аксіологія), зокрема питання ціннісного плюралізму та ціннісних орієнтацій пізнавальної діяльності. Важливе значення для соціологічної теорії має обґрунтована ними теза про аксіологічну зумовленість способів побудови теорії в гуманітарних науках.

Процес росту наукового знання, за Ріккертом, є не чим іншим, як оформленням, раціоналізацією багатоманітності емпіричних явищ. У процесі раціоналізації утворюються певні загальнозначимі когнітивні форми – поняття. Сам процес раціоналізації перебігає різним чином – шляхом або ідеалізуючої абстракції, або предметної, індивідуалізуючої.

У першому випадку має місце концептуалізація номотентичного типу, характерна для пізнавальних процедур точних наук; у другому – має справу з «ідеографічною» концептуалізацією, типовою для описового природознавства й історичних наук. Ті ознаки, які складають зміст «індивідуалізуючих» понять описового природознавства й історії, відбираються під кутом зору їх цінності для інтересу дослідника. У зв'язку з цим «ціннісна орієнтація» останнього набуває такого ж вагомого значення, як суто логічні процедури аналізу й узагальнення фактичного матеріалу.

Методологічний принцип «віднесення до цінності» не тотожний суб'єктивній оцінці емпіричних даних, оскільки зміст цінності (її смисл) трансцендентний стосовно індивідуальних чи групових інтересів і має нормативний характер. Водночас цінностям притаманна власна логіка розвитку. Кожна історична сила має власну ціннісну конфігурацію, де домінують цінності того чи іншого гатунку. Висновки баденців відкривали шлях до зняття

ще однієї «контроверзи» (розбіжності) соціологічної теорії – суперечності між її «генералізуючими» претензіями і багатоманітністю, історичною варіативністю її емпіричної бази.

Звичайно, на фоні посилення емпіристських тенденцій у логіці та методології, які здобули своє завершення в програмі «віденського гуртка», аксіологізм баденців мав дещо анахронічний вигляд. Однак розвиток соціології пішов далі шляхом, відмінним від розвитку теоретичного природознавства, і питання про межі застосування точних методів для обґрунтування проблем теорії суспільства на сьогодні не лише не вирішено, а й набуло нової гостроти.

Важливе значення для формування національної соціологічної традиції мали методологічні дискусії в німецькій історичній науці 80–90-х рр., де обговорювалося питання взаємозв'язку економічної сфери та позаекономічного фактору суспільного розвитку. Представники історичних шкіл німецької політекономії і правознавства порушили питання про історичну специфіку розвитку господарства і права, вказавши, зокрема, що так звана «раціональність» економічних законів і юридичних норм не має абсолютного характеру, а є чимось похідним від обставин місця і часу.

В ході дискусії неодноразово обговорювалося питання співвідношення між універсальним і унікальним в історії європейського та німецького капіталізму. Загалом, як справедливо зазначає Є. Швацький, у німецькому суспільстві традиційна соціологічна проблематика зазнала таких трансформацій, що в більшості випадків можна вести мову не про вирішення старих, а скоріше про постановку нових проблем на ґрунті іншої інтелектуальної традиції й ієрархії наукових цінностей.

3. Ф. Тьонніс про «спільноту» і «суспільство»

Патріархом німецької академічної соціології прийнято вважати *Фердинанда Тьонніса* (1855–1936). Його праця «Спільнота і суспільство» належить до класичного фонду соціологічної думки XIX ст. У працях Ф. Тьонніса не лише здобуває легітимацію термін «соціологія», а й робиться спроба систематичного викладу головних понять цієї науки. Е. Дюркгейм назвав праці Тьонніса «електричним синтезом» соціальної думки нового часу. Така оцінка не зовсім справедлива. Доробок цього вченого можна назвати свого роду місточком

між університетськими соціологічними доктринами та новітньою аналітичною соціологією.

Творчості Тьонніса важко дати однозначну світоглядну специфікацію. Їй притаманні риси позитивістсько-еволюціоністської соціології, психологізму і гуманістично-антропологічне спрямування. Автор вбачає специфіку соціології, порівняно з іншими суспільними науками, в абстрактному, ідеалізованому, а отже, «формальному» характері її об'єкта.

Соціологія вивчає зв'язки та відношення, які не очевидні, не фіксовані прямо й безпосередньо, а можуть бути лише абстраговані з реальних життєвих ситуацій, передусім із фактів соціальної взаємодії. Тому її метод, твердить Тьонніс, більш схожий на методи хімії, ніж на метод описового природознавства. Він ґрунтується на принципах ізолюючої абстракції, шляхом якої визначаються «чисті форми» соціальної взаємодії. Прямих аналогій їм у суспільному житті може і не бути. Саме тому концепцію Тьонніса називають «формальною соціологією». Усі соціальні стосунки ґрунтуються, за Тьоннісом, на спільній волі людей до сумісного життя, яка переважає над їх егоїстичними нахилами.

Свого часу Тьонніс написав монографію про соціальну філософію Т. Гоббса. Аналізуючи типову для цього мислителя (і для всього Просвітництва) контрверзу між природним станом і державною організацією, соціолог указує на обмеженість гоббсівської інтерпретації абсолютного суверенітету державної влади як виразника «волі спільноти». Гоббсівські уявлення про «природний стан» як стан антагонізму, війн всіх проти всіх – це фіксація лише одного типу соціальних зв'язків. У дійсності ж людські волі перебувають у різноманітних відношеннях одна до одної. Їх взаємодія може означати не тільки усунення іншої волі, а й її підтримку.

Соціальні зв'язки, котрі утворюються внаслідок волі до взаємності, можуть бути двох типів: або зв'язками реального чи органічного життя – в цьому суть спільноти (гемайншафту), або ідеальними чи механічними утвореннями – і в цьому суть суспільства (гезельшафту). Смысл двох головних понять тьоннівської соціології близький до ідей асоціаністської психології (поєднання вольових прагнень за принципами схожості або протилежності) і водночас співзвучний консервативно-романтичним уявленням про органічне і механічне як категорії культури нового часу.

«Усякого роду родинне, домашнє, взаємосолидарне, затишне

співжиття, - пояснює Тьонніс, – ми розуміємо як життя у межах гемайншафту (спільноти). Суспільство (гезельшафт) – це публічність, світ. Туди потрапляють як у щось чуже. В гемайншафті ж знаходять себе від народження. Молоде покоління оберігають від поганого товариства, тоді як вираз «поганий гемайншафт» безглуздий. Існують гемайншафти мовні, сімейні, побутові, релігійні – натомість ведуть мову про виробничі, наукові, торгові суспільства або товариства.

Поняття суспільства у політичному і соціальному смислі має свій реальний ґрунт у правах і поглядах третього стану. Тут воно еквівалентне поняттю «народи». «Там, де куштують плоди міської культури – там з'являється і суспільство як невід'ємний її елемент». У сільському житті зв'язки гемайншафту сильніші, ніж воля окремої людини; тут це поняття символізує тривалість і надійність сумісного життя. „Гемайншафт розуміють як живий організм, суспільство ж – як механічний агрегат, артефакт”.

Притаманна працям Тьонніса імпресіоністична (відтворення, суб'єкт, відчуття) манера викладу ускладнює справу операціоналізації вживаних ним понять – «волі до цілого», «індивідуальної волі», «гемайншафту», «суспільства». Учений аргументує свої висновки, звертаючись головним чином до історичного матеріалу, прагне відтворити соціально-психологічну атмосферу, яка домінує в певних спільнотах і певних різновидах професійної діяльності – сільській родині та сільській громаді, ремісничій корпорації, купецькій гільдії та ін. Його цікавлять ті типові форми спілкування між людьми, які складаються в межах сім'ї, суспільства, професійної та вікової групи, ринкових відносин.

Так, у відносинах, які складаються на ґрунті спільного ведення домашнього господарства, занять ремеслом та іншого роду «промислами» переважають, як переконаний Тьонніс, зв'язки «гемайншафтного» типу. «Всяке мистецтво, – пише він, – подібно до різного роду сільських і домашніх занять, належить до сфери органічного живого – теплого і вольового. Природно, що це царина жіночої праці, і тому вона мусить належати до гемайншафту». Звісно, що в даному разі йдеться не про індивідуалізовану професійну художню творчість, а скоріше про народні художні промисли, де справді відносно великий відсоток жіночої праці.

Натомість у сфері торгівлі як у сфері спілкування домінують раціонально-егоїстичні стереотипи, що дає підставу говорити про неї

як про переважно суспільну справу. Ядро відносин гемайншафтного типу складають відносини між поколіннями та між подружжям у сім'ї. Ґрунтований на родинних зв'язках «гемайншафт крові» поступово розвивається до широкого й складнішого «гемайншафту спільного проживання» (територіальної спільноти) і далі – до «гемайншафту духу» (спільноти релігійної, культурної, національної). Суспільство як різновид раціоналістично-індивідуалістичного типу особистісних взаємозв'язків в історичній перспективі «витісняє» спільноту, розкладає, атомізує її природну органіку.

Однак говорити про ці два поняття як про послідовні фази історичного процесу було б неправомірно, оскільки в дійсності має місце конкуруюче співіснування обох типів людського співжиття. «Я не знаю жодного стану культури чи суспільства, де не були б одночасно присутні елементи спільноти й елементи суспільства», – підкреслював Тьонніс.

Безперечно, що тьоннісівська концепція «неодномірності» світу соціальних відносин і зв'язків являла собою значний внесок у розробку загальнотеоретичної проблематики, зокрема теорії соціальної дії, типології соціальних систем, теорії соціальних груп. Поняття „гемайншафту” як спільнот, що склалися на ґрунті кровної спорідненості, спільності місця проживання та духовної спорідненості, багато в чому близьке до понять «первинної групи» та спільнот, які дещо пізніше обґрунтовані в американській емпіричній соціології (Ч. Кулі, В. Томас, Р. Парк та ін.).

Водночас концепція Ф. Тьонніса завершує розвиток впливової традиції європейської соціально-філософської думки від стоїків і Цицерона до Гегеля й Маркса – традиції, котра прагнула осмислити напруження протистояння і взаємопроникнення двох начал людського співжиття – «природного», традиціоналістського і новаційного, культурно-раціонального.

Ф. Тьонніс підготував ґрунт для того, щоб перенести згадану проблематику з площини філософської на емпірико-аналітичну. Важливим кроком до цього стало уточнення смислової структури головного соціологічного конструкту – поняття суспільства. На відміну від своїх попередників, які співвідносили зміст поняття «суспільства» (головним чином як «громадянського суспільства») з поняттям держави, Тьонніс зробив спробу співвіднести поняття суспільства як системи формалізованих інтегральних зв'язків з

поняттями, які фіксують неформальні міжособистісні зв'язки в межах первинних груп.

Правда, автор «Спільноти й суспільства» не ставив собі за мету (як це трохи пізніше зробили його американські колеги) розробку конкретних механізмів соціально-психічної інтеракції: результатом його дослідницьких пошуків стала історична феноменологія найтиповіших форм соціального зв'язку. Значну увагу приділяє соціолог аналізу злочинних проблем сучасного йому суспільного життя. Він один із перших вводить у науковий обіг поняття громадської думки, визначаючи її, поруч з масовим робітничим рухом і державною соціальною політикою, як один з головних факторів сучасного суспільного розвитку.

Тьонніс відзначає тенденцію політизації сучасної громадської думки, а також тенденції до її замикання на національно-державних інтересах і появи в ній національних мотивів. Противагою цьому виступає формування світової громадської думки як вияв загальної тенденції інтернаціоналізації господарського і культурного життя сучасного світу. Потреби сучасного соціального розвитку вимагають ефективного розв'язання соціального питання – питання про те, як «забезпечити мирне співіснування різних прошарків, класів і станів народу, які за своїми економічними умовами, життєвими звичками і поглядами стоять далеко один від одного».

Аналізуючи історичну специфіку формування і спроб розв'язання соціального питання в сучасних європейських країнах, Тьонніс зазначає, що у Великобританії соціальні питання концентруються переважно на економічній основі (профспілкові рухи, боротьба за поліпшення соціального стану найманих робітників). У Франції – на політичній основі (боротьба за республіканську форму державного ладу). У Німеччині – на ідеологічній основі (боротьба за соціалістичну ідею). Загострення соціального питання – наслідок об'єктивного процесу капіталізації сфери матеріального виробництва. «Гігантські виробництва примножуються. Капітал стає деміургом (творцем) нашого світу».

Тенденції поглиблення капіталістичного визиску можуть, як вважає соціолог, протистояти три сили – організований робітничий рух, раціональна соціальна політика держави і громадська думка. Тьонніс – послідовний прихильник реформістського шляху розв'язання соціальних питань. У сучасних цивілізованих країнах, доводить він, громадська думка вимагає соціалістичного устрою. Проте

капіталістичний спосіб виробництва не можна відмінити насильно. Ф. Тьонніс заперечував соціалістичну ідею як таку, що вимагає насильства там, де йдеться про об'єктивні закони суспільного розвитку.

Соціолог, як можна переконатися, був дещо категоричним в оцінці історичної перспективи того напрямку соціалістичного руху, який був схильний абсолютизувати негуманні, насильницькі методи для досягнення гуманної мети – справедливого розв'язання соціального питання. У XX ст. йому судилося знайти своє втілення у соціальній практиці. Однак по суті оцінка Ф. Тьонніса виявилась, як про це засвідчили події останнього часу, правильною.

Отже, німецька формальна соціологія кінця XIX – початку XX ст. формувалася на основі методології соціального пізнання, неокантіанського логіко-методологічного обґрунтування можливостей соціології та вчення Ф. Тьонніса про «спільноту» і «суспільство». Соціологія в Німеччині, поступово відокремлюючись з масиву історичних, економічних і філософських наук, розвивалася в напрямку емпіричного дослідження суспільних явищ. Для формування національної соціологічної традиції важливе значення мали методологічні дискусії щодо подальшого суспільного розвитку, а своїми працями про «спільноту» і «суспільство» Ф. Тьонніс сприяв перенесенню уваги вчених з філософської на соціологічну емпірико-аналітичну площину.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи

1. Характеристика німецького суспільства кінця XIX – початку XX ст.
2. Умови формування німецької соціологічної думки.
3. Основні ознаки історизму В. Дільтея.
4. Аксеологія представників баденської школи.
5. Процес росту наукового знання як раціоналізація багатоманітності емпіричних явищ.
6. Поняття соціології у працях Ф. Тьонніса.
7. Ф. Тьонніс про обмеженість Гоббсівського суверенітету державної влади.
8. Тьоннісівська концепція теорії соціальної дії.
9. Поняття громадської думки у працях Ф. Тьонніса.
10. Ф. Тьонніс як прихильник реформістського шляху розв'язання соціальних питань.

Лекція XX.

ФОРМАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ ГЕОРГА ЗІММЕЛЯ

План

1. Г. Зіммель про соціологію як науку.
2. Зміст зіммелівської теорії буржуазного суспільства.
3. Г. Зіммель про культурний конфлікт у сучасному йому суспільстві.

Література [57, 62, 63, 66, 70, 103, 113, 114, 135]

1. Георг Зіммель про соціологію як науку

Георг Зіммель (1858–1918). Його ім'я належить до відомих європейських філософів XIX–XX ст. Представник формального напрямку німецької соціології. Обставини життя поставили мислителя в ситуацію «аутсайдера», напіввизнаного в академічному середовищі і досить далекого від практики емпіричних досліджень. Однак завдяки глибокій ерудиції, широті наукових інтересів і розвиненій інтуїції він зробив вагомий внесок у розвиток соціологічної теорії. Зіммель – майстер феноменологічного аналізу «чистих форм суспільності», однак його висновки ґрунтуються на інтерпретації таких конкретних форм людської взаємодії, як праця, панування і підпорядкування, обмін, конкуренція і т. д.

Праця Г. Зіммеля «Філософія грошей» – своєрідна феноменологія і психологія капіталізму, яка поглиблює і доповнює теорію товарного фетишизму (обожнювання) К. Маркса. Щодо проблеми предмета й об'єкта соціології, то Зіммель зауважував – з точки зору змісту в них немає нічого, чого б не було вже в інших науках. «У порівнянні з іншими науками соціологія – це новий засіб дослідження, новий метод, який дає змогу підійти до явищ новим шляхом. Подібно до методу індукції, соціологія проникає в дослідницькі сфери всіх наук, допомагаючи знайти нові рішення вже наявних проблем – однак у такій же мірі, як і індукція, не є окремою наукою». Безумовно, що різниця між науками може розглядатися як щось формальне – за умови, коли самі науки розуміти формально, як системи методик і технічних засобів для розв'язання

певних «головоломок». Розуміючи ризик, пов'язаний із застосуванням суто формального підходу, Зіммель змушений був дещо пом'якшити його критерії. Існують, пише він, певні об'єктивні форми людської взаємодії, зміст яких полягає в єдності, солідарності, спрямованості до певної спільної мети. Конкретна «матерія» такої взаємодії неймовірно різноманітна і сама по собі може не мати нічого солідаристського.

Однак потенційно людська діяльність несе в собі соціальний вимір. Це і є об'єктивною підставою правомірності існування суспільства. Про нього, пише соціолог, можна вести мову там, де йдеться про певні усталені форми міжособистісної взаємодії. «Такого роду взаємодія виникає на базі найрізноманітніших стимулів і служить найрізноманітнішим цілям. Мотиви релігійні, еротичні, комунікативні, оборонні, агресивні, виробничі та інші спонукають людей до спільного буття, змушуючи їх діяти на користь інших, разом з іншими, проти інших... Єдності або соціації людей можуть мати різні ступені розвитку – від тимчасового об'єднання для прогулянки до рівня сімейного союзу, від перебування на тимчасовій роботі до належності до однієї держави, від тимчасового проживання в готелі до приналежності до одного цеху або гільдії».

Конкретні мотиви і цілі людської діяльності, зауважує соціолог, самі по собі не мають ніякої соціальної валентності у строгому значенні цього слова. Вони можуть лише набувати соціального змісту, або навпаки, втрачати його. «Ні голод, ні кохання, ні праця, ні релігія, ні техніка, ні інтелект самі по собі ще не є соціацією. Однак вони її утворюють, коли ізольоване співіснування індивідів набирає певних форм сумісного буття, стаючи взаємодією. Соціація – це та форма, завдяки якій індивіди на ґрунті різноманітності їх чуттєвих і духовних, миттєвих і довгострокових, свідомих чи неусвідомлених, каузально обумовлених чи теологічно спрямованих інтересів утворюють єдності, в рамках яких вони реалізують ці інтереси». Формальне розуміння предмета соціології звужувало її предметний горизонт, унеможливлювало постановку ряду макросоціологічних проблем: питань про типи суспільства, соціальні системи, динаміку соціальних змін тощо.

Прагнучи подолати суперечності, які виникали у зв'язку з цим, соціолог розрізняв чисту (формальну) соціологію і соціологію загальну як застосування соціологічного методу «для дослідження історичного життя». Поруч з цим він виділяв і так звану «філософську

соціологію», котра займається вивченням «епістемологічних та метафізичних аспектів» соціологічного пізнання. Ранній період творчості Зіммеля позначений впливом на нього ідей соціологічного натуралізму, зокрема спенсерівської теорії еволюції. Пізніше мислитель зазнав певного впливу кантіанства, а в останній період виступив поруч з А. Бергсоном і В. Дільтеєм – як один з фундаторів «філософії життя».

Зміна філософських орієнтацій певним чином впливала і на теоретико-соціологічні орієнтації Зіммеля. У праці «Соціальна орієнтація», типовій для раннього, позитивістського етапу світогляду Зіммеля, ставиться проблема зв'язку між індивідом і групою, розглядаються механізми внутрішньої міжгрупової взаємодії. Емпіричним ґрунтом для висновків соціолога служить головним чином історичний матеріал. Аналізуючи походження й еволюцію принципу «колективної відповідальності», соціолог прагне простежити основні етапи переходу від анонімної колективної відповідальності до відповідальності особистої, заміни зовнішнього примусу інтерналізацією групових норм. Абсолютна групова солідарність можлива лише в межах відносно невеликих колективів, «цементованих» за допомогою кількох загальнозрозумілих принципів (цінностей).

Такого типу інтеракція можлива у рамках замкнутих і невеликих кількісно давньохристиянських громад. Вони мали відносно незначну кількість догм, які міцно з'єднували їх. Але у тій мірі, як поширювалася християнська віра, солідарність віруючих усередині громад слабшала. Соціальна диференціація та індивідуалізація (становлення особистості) виступають, як показує Зіммель, двома сторонами того ж самого. Особистість формується як певна множина позицій у координатах різних соціальних груп.

Саме ця багатовимірність і є підставою внутрішньої стійкості «персони» та незалежності її від впливу кожної окремо взятої групи. Особистість як елемент диференційованої спільності «вступає у такі багатоманітні зв'язки, що в певному розумінні стає мов би між ними, не підпорядковуючись повністю жодному з них і набуваючи таким чином самостійності, яка об'єктивно і суб'єктивно лише приховує її солідарність з цілим».

Диференціація послаблює внутрішньогрупову згуртованість, однак підвищує рівень міжособового спілкування і розкриття індивідуальних здібностей. Завдяки їй стає можливим поставити на

службу культури і ті нахили, які в очах громадськості не є моральними. Уже суто кількісне збільшення груп дає можливість зробити соціально корисним суто егоїстичні наміри: «...Навіть найбільш егоїстичні схильності, котрі реалізуються у соціально визначених рамках, змушені платити певний борг моральності. Мета соціалізації полягає у тому, щоб цей борг все збільшувався».

2. Зміст зіммелівської теорії буржуазного суспільства

Соціолог справедливо виступав проти розуміння змісту поняття суспільства як якоїсь «універсалії», котра існує до і над окремими проявами соціального життя, підпорядковуючи собі зміст цих проявів. Соціальне – це лише один формальний вимір багатоманітності проявів групової взаємодії. Поняття «суспільство» має як мінімум два значення. В одному випадку ним називають певну реальну існуючу людську спільноту, певну множину соціалізованих індивідів. У другому – йдеться про систему відносин між цими індивідами (про систему форм, у яких відбуваються процеси соціалізації).

У першому значенні термін «суспільство» означає об'єкт усіх гуманітарних та соціальних наук, у другому – об'єкт власне соціології (котрий не існує як щось окреме поза конкретними формами взаємодії). З цього випливає важливий висновок: «Певна множина індивідів може бути суспільством у більшій або меншій мірі. З кожною появою нових інтегральних утворень – політичних чи партійних угруповань, об'єднань для сумісної праці чи спілок однодумців, нових структур управління і підпорядкування... група стає у більшій мірі суспільством, аніж вона була до того».

Визначаючи соціологію як науку про форми соціації, Зіммель змушений був долати ряд труднощів методологічного характеру. Його власна позиція тяжіла до номіналізму – несприйняття ідеї «суспільства взагалі» і визнання як реально існуючих лише окремих індивідів, що взаємодіють між собою. Відповідно до цього він вів мову як мінімум про три рівні соціального пізнання: 1/ екзистенціальний, де враховуються особистісні позиції реальних носіїв соціальних зв'язків; 2/ формальний, де увага акцентується на самих формах взаємодії; 3/ предметно-змістовний, де йдеться про вивчення конкретного змісту форм взаємодії або сфер суспільного життя (господарства, політики, науки, мистецтва і т. д.).

У працях Зіммеля ніде немає суто формального аналізу як такого. Ведучи мову про «соціацію», він постійно звертається до її змістових контекстів. Поняття «форми соціації» вживається як близьке до поняття «соціальної ролі», завдяки якій ідентифікує себе з тією чи іншою групою. Головною тезою емпіричної соціології, як вважав Зіммель, мусить стати визнання факту відносин, а не абсолютної соційованості людського спілкування. Відповідно до засад «філософії життя» соціолог протиставляє екзистенціальний і соціальний аспекти міжіндивідуальної взаємодії. «Соціальний індивід, - пише він, - рухається у двополюсному просторі між екзистенціальними ситуаціями (дружба, кохання, сім'я) та феноменами сучасної культури, прийнятими господарчими та грошовими інтересами, де людина виробляючи, купуючи і купуючись, наближається до ідеалу абсолютної об'єктивності».

В архаїчних суспільствах, зазначає Зіммель, має місце максимально можлива схожість між індивідами, що належать до однієї групи; натомість самі групи (родоплемінні спільноти) протистоять одна одній як чужі і ворожі. В ході історичного розвитку наростає диференціація між індивідами, форми прояву індивідуальності стають все різноманітнішими, а протистояння між родоплемінними спільнотами послабляються. Висновки соціолога ґрунтуються на ліберально-прогресистських засадах, характерних для еволюціонізму Г. Спенсера і якоюсь мірою для всієї позитивістської традиції минулого сторіччя. Своє найповніше і всебічне обґрунтування ця традиція віднайшла в дюркгеймівській теорії поділу суспільної праці (вчення про «органічну» солідарність людських взаємин у сучасному суспільстві).

Однак поміж «солідаризмом» Е. Дюркгейма і зіммелівським розумінням соціальної еволюції існує й істотна відмінність. Концепція поділу суспільної праці пов'язана з уявленням про стадії, або форми суспільного розвитку. Для більш ранньої фази характерне переважання «механічних» форм солідарності, для пізнішої – індустріально-буржуазної – типовими стають «органічні» форми, котрі дають можливість прояву індивідуальної ініціативи та реалізації людської свободи. Зіммель же веде мову про тенденцію протилежну за змістом, пов'язану з відчуженням результатів людської взаємодії. Суперечливість процесу соціальної диференціації полягає в тому, що в цьому відособлюються і протистоять одне одному матеріальні («механічні») і духовні елементи.

У сучасному житті «має місце тенденція до витіснення тих установ і форм спілкування, які ще несуть у собі безпосередній людський смисл – такими, котрі самі по собі є механічними, формальними, неживими. Духовного сенсу їм надає лише певна спільна мета, котра реалізується вже поза її межами, в рамках суспільного цілого. Такий характер має, наприклад, служба сучасного солдата на противагу подвижництву середньовічного лицаря, праця біля конвеєра – на противагу парці майстра–ремісника». Ці та інші соціально–філософські висновки Зіммеля багато в чому близькі гегелівсько–марксистській теорії відчуження праці, ряд висновків якої соціолог переповідає кантіанською мовою.

Сказане вище дає змогу чіткіше виділити методологічні засади зіммелівської соціальної теорії, такі як номіналізм, інтеракціонізм, концепцію «розуміння». «Як висхідний пункт усіх соціальних утворень, – пише соціолог, – ми розглядаємо взаємодію особистості з особистістю». На базі елементарної міжособистісної взаємодії виникають все складніші інституціалізовані її форми. Закони «соціації» незалежні від свідомості та волі індивідів, однак це закони міжіндивідуальної взаємодії, міжіндивідуального спілкування. У процесі диференціації виникають імперсональні утворення вищого рангу, котрі виступають як відокремлені носії міжособистісної взаємодії і як посередника у цій взаємодії. У даному випадку йдеться про формування тих елементів структурно–функціональної організації суспільства, яку називають інститутами. Інституціалізована взаємодія здійснюється в чітких, виокремлених, «субстанціалізованих» формах.

Однак у міру того, як кристалізуються ці форми, зміст взаємодії з інтерперсонального стає імперсональний. Має місце, якщо говорити філософською мовою, об'єктивація, уречевлення, а зрештою й відчуження особистості. Зіммель робить спробу викласти проблематику відчуження мовою соціологічної теорії. Він намагається виокремити і проаналізувати ті форми соціальної взаємодії, у яких суперечність між формою і змістом, засобами і метою досягає, як він вважав, найвищого рівня.

«В нашому сучасному житті наростає певного роду напруженість поміж матеріально–змістовним і практично–персональним моментами. Окремі сфери нашого життя набувають дедалі загальнішого характеру, підпорядковуючи собі все більше елементів навколишньої дійсності. Мова йде насамперед про інтелектуальну

діяльність, право і гроші. Всі ці три сфери мають спільну ознаку – байдужість до людської індивідуальності, і кожна з них є певного роду всезагальним і водночас виокремленим із конкретної цілісності життя фактором, який розвивається відповідно до своїх власних норм, і водночас прагне втрутитись у життя і переформувати його за власною вподобою».

Контекст, у якому автор вживає термін «інтелект», «право», «гроші», свідчить, що йдеться про певні високоформалізовані соціальні інституції – науку, кодифіковане і раціоналізоване право та інститут грошей як засобу регуляції механізмів високоспеціалізованого товарного виробництва. Зіммеля цікавлять не стільки зовнішні аспекти функціонування цих інституцій, скільки внутрішні соціопсихологічні механізми міжособистісної інтеракції в межах цих інституцій і «з їх приводу». Інституціоналізація пов'язана з ускладненням форм взаємодії, з кількісним збільшенням елементів індивідуальної дії, тих етапів, які потрібні для досягнення мети. У цьому процесі і стає можливою трансформація внутрішньої структури дії, а саме: зміщення психологічних аспектів з мети дії на її засоби.

«З посиленням конкуренції та поділу праці життєві цілі людей стають все більш важкодоступними, бо вимагають для свого здійснення дедалі більшого числа засобів. Велика кількість сучасних цивілізованих людей живе переважно технічними інтересами, концентруючи свої зусилля на тому, що далеко від справді свідомих цілей... В рамках сучасної культури індивід вже знаходить себе інтегрованим у різноманітні телеологічно організовані системи взаємодії (звичаї, ритуали), про походження і первісний смисл яких ніхто більше не питає. Внаслідок цього кінцеві життєві цілі лише частково потрапляють на хвилю свідомості, і остання все частіше зосереджується на вирішенні практичних питань, тобто на реалізації засобів, а не цілей».

Звичайно, ці висновки носять скоріше загальнофілософський, аніж соціологічний характер; йдеться про культурно–філософську критику буржуазної цивілізації як системи, пов'язаної з відчуженням особистості. Протиставлення понять «каузальності» (причинності) та телеологічного (здійснення наперед визначеної Богом мети) підходу, методів генералізації й індивідуалізації належить до принципових положень неокантіанства та «філософії життя». Зіммель, однак, намагається показати, що такого роду методологічний дуалізм має

свої корені у природі соціальних відносин буржуазного суспільства, котрі ґрунтуються на відриві й протиставленні мети й засобів, форми і змісту, цінності й існування.

Мислитель розробив оригінальну теорію цінностей, яка має самостійне теоретичне значення, однак у ряді своїх аспектів може інтерпретуватися і в соціологічному контексті. Правила ціннісного рангування явищ і процесів не збігаються з об'єктивними закономірностями їх функціонування, поняття «рівень цінностей» поєднує в собі як об'єктивні, так і суб'єктивні моменти. Оцінка – поняття суб'єктивне, тоді як цінність – інтерсуб'єктивне. Зіммель детально аналізує поняття економічної (господарської, матеріальної) цінності, зіставляючи при цьому висновки економічної теорії вартості з ідеями філософської теорії цінностей.

У центрі його уваги – проблема вартісних відносин у сфері матеріального виробництва і, зокрема, природа подвійної природи товару (товар як мінова вартість) та символічного втілення мінової вартості в її грошових еквівалентах. При цьому соціолог виходить з припущення, що природа мінової вартості (цінність) принципово відмінна від природи інших цінностей. Вартість віднаходить свою «чисту форму» - гроші, з появою яких економічні відносини і процеси починають виступати як дериват (право на купівлю–продажу цінних бумаг) власного деривативу, тобто як втілення і прихована форма того значення, яке мають їх грошові еквіваленти. Ніякий інший різновид цінностей не перебував у цьому відношенні в більш сприятливій ситуації, аніж вартість.

Перетворення сфери товарно–грошових відносин у певну самозаконну систему і пов'язана з цим ціннісна абсолютизація грошей залежні, як вважав Зіммель, від того повороту в сфері господарських інтересів, який відбувся у промисловій революції нового часу. У традиційних суспільствах домінує головним чином споживацька орієнтація господарства, завдяки чому гальмується розвиток товарно–грошових відносин. Там, де ціннісно акцентоване споживання, а не виробництво (як це має місце у суспільствах архаїчних та доіндустріальних), відсутні і передумови для відчуження засобів господарської діяльності від її кінцевої мети.

Попереджуючи висновки Шпенглера, автор «Філософії грошей» віднаходить спільність між «консумтивним» характером античної полісної економіки і деякими рисами античної культури. Сучасний

же світогляд, в основі якого покладено часові категорії, близький до товарного типу господарства. «Сьогодні, як це мало місце в час занепаду, усі людські відносини і об'єктивна культура пройняті інтересом до грошей. Іронія історичного розвитку полягає в тому, що внаслідок атрофії змістовних життєвих цілей місце їх зайняла цінність, котра є лише засобом і нічим більше».

Значну увагу мислитель приділяє аналізу ставлення до грошей, матеріальних благ, багатства з боку визначних соціальних, ідеологічних і культурних рухів минулого. Негативне ставлення до торгово–посередницької діяльності та лихварства з боку католицької церкви соціолог пояснює наявністю внутрішньої психологічної спорідненості між прагнення до спасіння і прагнення збагаченням та страхом перед конкуренцією, яку можуть створити підприємницькі інтереси інтересам релігійним.

3. Г. Зіммель про культурний конфлікт у сучасному йому суспільстві

Відрив форми функціонування інституту від його змісту має місце у сфері не лише товарно–грошових, матеріальних відносин, але й у правовій та культурній. Зіммель доводить, що інтелектуалізація та раціоналізація культурного життя за своїми соціальними функціями тотожні «ринковізації» життя господарського. Завдяки функціонуванню грошей і зростанню рівня інтелектуальної культури твориться «об'єктивний стиль життя», в межах якого нейтралізується первісна імпульсивність мотивацій людської поведінки. (Первісні народи, зауважує соціолог, знають або егоїстичний імпульс грабунку, або альтруїстичний імпульс дарунку, однак з недовірою ставляться до торгових контактів, котрі ґрунтуються на еквівалентному обміні.)

Інтелектуальна культура, як і ринково регульоване господарство, має двозначну, амбівалентну (наявність двох протилежних) природу: вона нівелює індивідуальність речей і людей, замінюючи їх абстрактними еквівалентними (соціолог говорить у зв'язку з цим про «нівелюючу або комуністичну сутність інтелекту»). Та водночас такого роду зрівнювання стає могутнім стимулом посилення нерівності між людьми й утвердження егоїзму в людських стосунках. Зворотною стороною процесу формування самозакоханих формально

раціоналізованих «систем» виступає атомізація суспільства, розрив традиційних зв'язків і посилення індивідуалістичних орієнтацій. Саме тому, зауважує Зіммель, у ряді впливових соціальних рухів і ідейних течій (від буддизму і християнства до якобінців), має місце негативне ставлення до принципів формальної рівності і до освіченості як такої.

Таким чином, формальна соціологія Г. Зіммеля пройшла складний шлях від спенсерівської теорії еволюції через кантіанство до представників – фундаторів «філософії життя», що зумовило теоретико–соціологічну орієнтацію Г. Зіммеля. Саме на цей період припадає переконання соціолога, що особистість формується як певна множина позицій у координації різних соціальних груп. Зіммелівська теорія буржуазного суспільства була наслідком глибокого обґрунтування товарно–грошових відносин у державі. Вона полягала в тому, що в житті постійно наростає певного роду напруженість між матеріально–змістовим і практично–персональним. Інтелектуальна діяльність, право і гроші намагаються переформувати життя за власною потребою, чому повинні протистояти громадські інституції.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи:

1. Внесок Г. Зіммеля в розвиток соціологічної теорії.
2. Праця Г. Зіммеля «Філософія грошей» - феноменологія капіталізму.
3. Г. Зіммель про предмет і об'єкт соціального.
4. Три рівні соціального пізнання по Зіммелю.
5. Методологічні засади зіммелівської соціальної теорії.
6. Г. Зіммель про концепцію відчуження.
7. Високоформалізовані соціальні інституції в працях Г. Зіммеля.
8. Г. Зіммель про методологічний дуалізм у відносинах в буржуазному суспільстві.
9. Амбівалентна природа інтелектуальної культури.

Лекція – XXI.

МАКС ВЕБЕР І ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЇ

План

1. Основні напрямки наукової діяльності М. Вебера (1864–1920 рр.).
2. Протестантська етика і дух капіталізму.
3. Елементи соціологічної теорії.

Література [22, 23, 24, 25, 57, 60, 80, 110, 115, 170]

1. Основні напрямки наукової діяльності М. Вебера

Макс Вебер походив із давнього роду німецьких бюргерів. Він народився 1864 р. у м. Ерфурті. Значний вплив на формування його особистості зробила мати, яка відзначалася набожністю і прагнула виховати дітей у високоморальному дусі. У домі батька часто бували відомі вчені гуманітарії – Дільтей, Моммзен та ін. Вебер змалку відзначався великими інтелектуальними здібностями. Він рано оволодів класичними та сучасними іноземними мовами. Залюбки читав складні філософські й історичні трактати. Вищу освіту Вебер здобув в університетах Гейдельберга, Мюнхена та Берліна, де вивчав правознавство й економіку. Магістерська дисертація його була присвячена історії торгових товариств у середньовічній Італії.

У подальшому Вебер викладає в університетах Гейдельберга і Мюнхена, веде велику наукову роботу в галузі економічної історії. Його фундаментальні дослідження в галузі історії аграрних відносин античної доби здобувають загальне визнання. Молодий науковець зав'язує тісні стосунки з колом німецьких гуманітаріїв Зомбартом, Трельчем, Вагнером, Шмоллером та ін., котрі обстоювали потребу радикальних буржуазно–демократичних перетворень і прагнули поширити в німецькому суспільстві «дух лібералізму». Як член німецької „Спілки соціальної політики” він залучається до емпіричних соціологічних досліджень. За його участю розробляють інструментарій для анкетного опитування найманих робітників пруських латифундій з метою вивчення (історичних джерел капіталістичної) їх трудової діяльності.

Водночас учений ґрунтовно займається питаннями методології соціального пізнання. Дискусії про капіталізм, що точилися у той час в німецькій політекономії, стимулюють інтереси Вебера до вивчення історичних джерел капіталістичного способу господарювання і його специфіки в окремих регіонах. Вченого зацікавили результати соціологічного вивчення конфесійної приналежності представників німецької та західноєвропейської промислової еліти, що стимулювало його заглиблення у проблему «протестантизму і капіталізму». Результатом веберівських досліджень у цій галузі стала праця «Протестантська етика і дух капіталізму» /1905/, котра увійшла до золотого фонду світової соціологічної літератури.

Вебер надавав великої ваги питанням обґрунтування категоріальному апарату соціологічної теорії, зокрема розробці понять соціальної дії, раціоналізації, соціальної структури, панування і влади та ін. Свої теоретичні розробки він називав дослідженнями в галузі «розуміючої соціології», підкреслюючи цим специфіку свого бачення предмета і завдань соціологічної науки. «Розуміюча соціологія» розглядається Вебером як свого роду методологічний антипод позитивістсько–натуралістській соціології соціологічному емпіризму, хоча це протиставлення не має абсолютного характеру.

Важливим напрямком веберівських дослідницьких інтересів залишається соціологія господарства і права. Теми «господарство і суспільство», «влада і суспільство» залишаються провідними для Вебера протягом усього його життя. Водночас мислитель робить спробу узагальнити результати дослідження теми «протестантизм і капіталізм» на матеріалі східних релігій.

Показовою в цьому відношенні стала праця «Вступ до господарської етики світових релігій» /1913/, яка започаткувала цикл праць соціолога в галузі соціології світових релігій. Вебер здійснив дослідження східних релігійних вчень – конфуціанства, даосизму, індуїзму, буддизму, ісламу та іудаїзму – насамперед під кутом зору їх соціальної закоріненості, тобто відповідності інтересам певних суспільних класів і станів та їх етичної спрямованості.

Аналогічним чином соціолог планував проаналізувати й античне християнство, однак завершити роботу не встиг. Дослідження в галузі соціологічної орієнталістики мислитель розглядав не як самоціль, а як засіб, за допомогою якого можна порівняльно–історичним шляхом вивчити специфіку західного суспільства і західної культури в цілому.

Такий підхід свідчить про певну спорідненість між соціологією Вебера та порівняльними «дослідженнями історії» А. Дж. Тойнбі. Обидва мислителі підкреслюють раціональний характер західної культури у порівнянні з культурою східних народів, хоча вкладають у це поняття різний зміст.

Вебер веде мову про універсальний процес раціоналізації, який пронизує усю світову історію. На Заході ми знаходимо найбільш типові прояви цього процесу. Поняття раціоналізації соціальної дії несе у веберівській соціології таке ж велике смислове навантаження, як і поняття соціальної еволюції у Спенсера чи суспільного поділу праці у Дюркгейма.

Під час Першої світової війни М. Вебер був мобілізований до армії і працював начальником військового шпиталю. Перед війною і по її закінченню він займається активною громадською і політичною діяльністю, бере активну участь у підготовці Версальського мирного договору і розробці проекту конституції Веймарської республіки. Кілька разів йому випадала нагода обійняти високі державні посади – міністра, депутата Рейхстагу, однак він відмовлявся це зробити. Свої політичні погляди Вебер обстоював у численних публікаціях та публічних виступах.

Він не приховував своїх симпатій до ліберальних політичних цінностей і водночас називав себе націоналістом, борцем за інтереси своєї вітчизни – Німеччини. Вебер виступав з критикою шовіністичних пересудів, які мали поширення серед деякої частини німецької професури, допомагав Г. Зіммелю, який зазнав дискримінації за своє єврейське походження. Вебер застерігав також проти «легковажної» критики соціальної філософії марксизму, підкреслюючи, що деякі з передбачень Маркса виявилися правильними.

Водночас марксистське «матеріалістичне розуміння історії» соціолог розглядав лише як одну з великих «метафізичних гіпотез». Економічний фактор, безумовно, відіграє велику роль у соціальному житті, однак ніяк не менше є значення релігійних, етнічних, психологічних факторів.

Реалізація марксистського проекту соціальної перебудови привела б, як вважав соціолог, до виникнення одного з варіантів державного капіталізму централізовано–бюрократичного типу. Незадовго до смерті М. Вебер виступив з доповідями про професійну етику політика та професійну етику вченого, які пізніше були опубліковані. Він звертає увагу на факт професіоналізації політичної та наукової діяльності в сучасному світі і на ті наслідки, які з цього випливають.

Сучасний вчений–гуманітарій мусить, як вважав соціолог, залишати «за бортом дослідження» свої політичні та філософські уподобання. Так само неетичним було б пропагувати політику з вузівської кафедри. Проте гуманітарні науки на відміну від наук природничих підпорядковані певним цінностям, які формуються культурою та духом часу. Тяжка напружена праця підірвала здоров'я вченого. М. Вебер пішов з життя передчасно. Він помер у червні 1920 р. від запалення легень. Ряд його праць, зокрема останні праці «Зібрання праць із соціології релігії», фундаментальний двотомник «Господарство і суспільство» були опубліковані вже після його смерті.

2. Протестантська етика і дух капіталізму

Наприкінці 80–х рр. XIX ст. в німецькій економічній науці відбулася «дискусія про капіталізм». Певну причетність до її розгортання має В. Зомбарт, який поставив питання про історичні передумови виникнення капіталістичного способу виробництва та історичну специфіку німецького капіталізму. Водночас представники німецької «історичної школи політекономії» (зокрема В. Шмоллер) роблять спробу розглянути капіталізм у зв'язку із загальним «духом» німецького господарства і культури. Дискусія про капіталізм зафіксувала певну суперечність між загальною теорією капіталізму та конкретно–історичними формами господарського життя тієї чи іншої нації (аналогічне явище мало місце і в історичній науці, котра досліджувала генезис феодалізму).

Загальні категорії і концептуальні схеми, як правило, погано піддавалися емпіричній верифікації за допомогою місцевого матеріалу. Історія господарства – у даному випадку німецького – виступала як свого роду загальний виняток із теорії. Оскільки в період дискусії проблема капіталізму та капіталізації стояла перед німецьким суспільством не стільки як теоретична, скільки як практична, тому суто наукові суперечки набували неабиякої політичної актуальності. Предметом особливо гострих політичних дискусій стали питання об'єктивної обумовленості та суб'єктивних факторів капіталістичного розвитку, специфіки національних форм капіталістичного господарства та глибини їх історичної закоріненості в народному господарстві.

М. Вебер розглядав капіталізм як певну форму економічного раціоналізму – систему, що побудована на розрахунку норм прибутку та раціональному плануванні виробничого процесу, складовим елементом

якого є використання найманої праці формально вільного виробника. Вебер не заперечує основних моментів Марксового розуміння капіталізму як системи об'єктивно діючих економічних законів. Однак, як він неодноразово зауважує, його цікавить не об'єктивний аспект економічного раціоналізму, а суб'єктивний, а саме: певні нахили людей до раціональної економічної поведінки. Особливої ваги при цьому мислитель надає емпірично констатованому фактові співвідносності між господарчим статусом і конфесійною приналежністю.

Йдеться про результати досліджень колег Вебера, котрі встановили, що більшість тих представників західноєвропейського великого бізнесу, що вважають себе віруючими, належать, як правило, до протестантських конфесій. Це й дало змогу дійти висновку, що саме протестанти виявляють специфічну схильність до економічного раціоналізму, тоді як послідовники католицизму та інших конфесій такої схильності не проявляють. Автор «Протестантської етики» вважав, що даний факт неможливо пояснити ніякими зовнішніми обставинами – політичною нерівноправністю німецьких католиків і протестантів, що справді мали місце внаслідок бісмарківського «культуркампфу».

Мова про більш глибоку обстановку, а саме: про специфіку особистісних ціннісних орієнтацій тих, хто одержав виховання у протестантському середовищі. Вебер доходить висновку, що своєрідний склад психіки, привитий вихованням і, зокрема, тим його напрямком, який зумовлений релігійною атмосферою країни і сім'ї, визначає вибір професій і подальшу професійну діяльність. Ціннісне ж ядро протестантської культури складають норми і приписи аскетичного характеру, котрі вимагають від віруючого пуританської поведінки, жорстокого раціонального контролю за способом життя і, зокрема, відмови від гедоністичної (напрям в етиці, за яким насолода – найвище благо) життєвої поведінки.

Ці вимоги, по Веберу, виражають відношення «вибіркової спорідненості» до вимог економічного раціоналізму. Завдяки цій спорідненості і виникає та «унікальна здатність повністю віддаватися діяльності у рамках своєї професії, яка завжди була однією з найхарактерніших рис нашої капіталістичної культури і яка залишається такою ж і сьогодні». На доказ тези про «вибіркову спорідненість» М. Вебер наводить ряд фрагментів із текстів Б. Франкліна, зміст яких розкриває типову для американців мораль

«діловитості». Коли Франклін навчає молоду людину, що «час – це гроші і кредит – це гроші», то за цим, на думку Вебера, стоїть не просто життєва мудрість, а певна етика, раціоналізована система життєвої поведінки.

А найвищою цінністю такої етики виступає саме жадоба збагачення, все більшого збагачення при повній відмові водночас від усіх життєвих насолод, які можуть бути здобуті за гроші. Так, «нажива» тут до такої міри вважається самоціллю, що стає вже чомусь трансцендентним (неприступним для пізнання, поза досвідом) і навіть ірраціональним (якого неможливо збагнути розумом) відносно «щастя» чи «корисності» для окремої людини. Тепер уже не нагромадження благ стає для людини засобом задоволення її матеріальних потреб, а навпаки, все існування людини спрямоване на придбання, яке стає метою її життя. Цей з погляду безпосереднього сприйняття безсенсовий переворот у тому, що можна назвати «природним» порядком речей, у такій же мірі виступає необхідним лейтмотивом капіталізму, в якій він чужий людям, що не пройнялися його духом».

Цей момент дуже важливий для розуміння загальної концепції «Протестантської етики». Вебер переконаний, що капіталізм, як система раціонального господарювання і «дух капіталізму» як певна психологічна готовність до саме такого господарювання – це не ідентичні речі. Раціонально господарювати вміли вже в Індії, Китаї, Вавілоні та інших стародавніх культурах. У певному розумінні можна вважати, що там мав місце «свого роду» капіталізм, однак там не було саме того, що звать «духом капіталізму». Натомість, як переконаний Вебер, у Новій Англії такий «дух» наявний уже в середині XVII ст., задовго до «капіталістичного розвитку» цього краю.

Для того, щоб відбувся відповідний капіталістичний «відбір» у способах життя і відношеннях до професії, потрібно, щоб певний спосіб життя виник і утвердився у межах певних груп як певний різновид групового світовідчуття. Отже, підкреслює Вебер, причинний зв'язок тут зворотний тому, який можна було б прогнозувати з позицій історичного матеріалізму. Не заперечуючи того, що сучасний капіталістичний господарський лад виступає стосовно окремих людей «чимось на зразок страхітливого космосу, куди кожна людина закинута від моменту свого народження» і межі якого для окремого індивіда видаються раз і назавжди даними, автор

«Протестантської етики» показав, що в історико-генетичному плані суб'єктивний фактор капіталістичного розвитку може передувати факторові інституційному, об'єктивному. Там, де відсутні суб'єктивні, психологічні чинники у вигляді певних нахилів, звичок, настроїв людей, розвиток капіталістичної економіки наштовхується на невидимі, однак досить відчутні перешкоди.

Найбільш продуктивними стосовно капіталізації суспільства виступають чинники, пов'язані зі впливом протестантської етики. Вона, на відміну від аналогічних норм католицизму чи православ'я вимагає «вищою мірою обтяжливої і жорсткої регламентації усієї поведінки, що проникає в усі сфери приватного і публічного життя». Глибинні механізми спорідненості між протестантизмом і капіталізмом у його найбільш аскетичних варіантах Вебер аналізує на історико-культурному матеріалі, звертаючись до текстів ідеологів Реформації та коментуючої теологічної літератури.

Йдеться насамперед про концепцію «покликання – професії», розвиненої Лютером на базі відповідної інтерпретації євангельських першоджерел, а також про відповідні місця із текстів Кальвіна, Фокса, Веслі та ін. Тут, як показує соціолог, мовби попередні контури того, що пізніше назвуть «капіталістичним етносом (характер якої-небудь особи, об'єкта)».

Водночас він звертає увагу на те, що в ряді випадків майже неможливо віднайти кореляційні зв'язки між капіталістичним економічним раціоналізмом і класичними формами раціональної культури (римським правом, античною філософією і т. п.). Римське право й антична філософія пустили найглибше коріння там, де капіталізм був значно менш розвинений, а саме в романських католицьких країнах. Це свідчить лише про те, що «загальну історію раціоналізму зовсім не слід розглядати як сукупність паралельно прогресуючих раціоналізацій окремих сторін життя. Останнє можна раціоналізувати під досить різними кутами зору і у вельми різних напрямках. Раціоналізм – це історичне поняття, котре криє у собі цілий світ протилежностей».

Заперечуючи плоско-механістичне розуміння проблеми детермінації (встановлення причин виникнення чого-небудь) суспільних процесів і явищ, Вебер писав про ідею багатовимірності причинно-наслідкових зв'язків у соціальному світі. Соціолог виступав проти спроб тлумачити результати його дослідження на

користь ідеалістичного розуміння історії. Дотримуючись фахових вимог соціології, мислитель прагнув не до розбудови універсальних соціально-філософських конструкцій, а до обґрунтування за допомогою емпіричних засобів наявності типологічної та генетичної спорідненості між окремими групами фактів соціального життя.

3. Елементи соціологічної теорії

Незважаючи на те, що переважній більшості веберівських праць притаманна емпірична орієнтація, він надавав великої ваги питанням логіко-методологічного обґрунтування соціальних наук. Важливе місце у його науковій творчості займає проблема побудови теорії у соціальних науках. Позиція його в цих питаннях близька до методологічних засад неокантіанства, феноменології (свідомість має свій, незалежний від матеріальної дійсності зміст) та логічного позитивізму. Вебер різко виступає проти спроб розуміти поняття соціальних наук як прямі й безпосередні копії об'єктивної реальності. Він не погоджується зі спробами ототожнити водночас поняття і методи гуманітарного пізнання з поняттями і методами точних наук. Мислитель надавав великого значення узагальненню тієї практики, яка стихійно складалася в емпіричній соціології.

Соціологія, як і інші гуманітарні дисципліни, у своїй дослідницькій практиці не може обійтися без опори на певні загальні принципи й категорії. Однак узагальнення, як підкреслює Вебер, не є самоціллю соціологічної науки: адже чим загальніший обсяг поняття, тим абстрактніший, бідніший його зміст.

Категорії соціальних наук – це не прямі адекватні реальності, а «ідеальні типи», які фіксують певні загальні риси окремих соціальних явищ і процесів. Ідеальні типи – це чисті мисленнєві конструкції, за допомогою яких дослідник визначає напрямки аналізу матеріалу, узагальнює емпіричні факти. Зміст ідеального типу значною мірою залежить від напрямку інтересів самого дослідника та від загальної спрямованості «інтересів епохи».

Ідеальними типами Вебер називав такі поняття, як «капіталізм», «феодалізм», «господарство», «християнство» і т. п. Явища реальної дійсності ніколи не можуть бути повністю тотожними із змістом ідеального типу, однак існує більша або менша міра адекватності між першим і другим. Капіталізм чи феодалізм у чистому вигляді

не існує, та процеси і явища господарського життя розвинених західноєвропейських країн відповідають змістові цих ідеальних типів значно більшою мірою, аніж явища і процеси господарського життя Індії чи Китаю.

Поняття ідеального типу виступає тим знаряддям, яке допомагає досліднику зрозуміти специфіку соціального явища і запобігає ототожненню понять науки з реальними процесами. Вебер не заперечує значення розробок чисто теоретичних конструкцій у соціальних науках, однак постійно застерігає проти того, щоб «гонити за узагальненнями» перетворювалася тут на самоціль. Значну увагу приділяє він також питанню про суб'єктивну позицію дослідника-гуманітарія. Наукове дослідження мусить бути максимально об'єктивним, тобто таким, що ґрунтується на фактах і лише на них. А це значить, що власне відношення дослідника до об'єкта дослідження мусить залишатися «за дужками» дослідницького процесу. В цьому полягає зміст принципу «свободи від оцінок суджень», який Вебер вважав важливим евристичним (методи дослідження, спрямовані на відкриття нового) принципом сучасної науки. Вебер доводить, що «свободу від оціночних суджень» у науці не слід розуміти як свободу мислення від цінностей, яким підпорядковане мислення тієї чи іншої епохи.

Тому не менш евристичне значення, аніж вимога «свободи від оцінок», має, згідно з Вебером, принцип «віднесення до цінностей», який лежить в основі всіх гуманітарних та соціальних наук. Цінності на відміну від оцінок, концентрують у собі духовний досвід окремих епох і всього людства. Вони виступають чимось на зразок «маяків», які дозволяють мореплавцю знайти правильну орієнтацію серед розбурханого моря.

Зміст цінностей трансцендентний частковим, минулим інтересам, і саме завдяки цьому вони здатні бути орієнтирами наукового пізнання. За допомогою цінностей конституюється, як вважає Вебер, зміст соціального пізнання, формуються ті чи інші напрямки дослідницьких інтересів. Об'єктом соціології, якщо його розуміти у широкому значенні виступає соціальна дія. Тому Вебер визначає її як науку, котра прагне зрозуміти соціальну дію і тим самим казуально (який зумовлюється певною причиною) пояснити її процес і вплив. При цьому «дією» він називає будь-який вчинок людей, з якими останні пов'язують певний суб'єктивний смисл. Як синонім «дії» соціолог іноді

вживає вираз «поведінка». Смысл дії або поведінки можна зрозуміти, реконструювавши його в раціональних питаннях – насамперед поняттях мети дії і засобів дії. Відтворений таким способом об'єктивний смысл не обов'язково мусить бути тотожним її суб'єктивному смыслу – однак «не треба бути Цезарем, аби зрозуміти вчинки Цезаря». Соціальною дією Вебер називає таку дію, яка згідно з намірами дійових осіб співвідноситься з діями інших людей і орієнтована на них.

Не всім типам людських взаємовідносин притаманний соціальний характер. Соціальною є лише та дія, яка за своїм смыслом орієнтована на поведінку інших. Приклад зіткнення двох велосипедистів – це не більше аніж подія, схожа на явище природи. Проте спроба когось із них запобігти зіткненню, так само, як і логіка, суперечка чи мирне врегулювання конфлікту після зіткнення, – це вже соціальні дії. Соціологія, робить висновок Вебер, не займається вивченням винятково лише соціальної дії, проте остання є її центральною проблемою, конститутивною для неї як для науки.

Формулюючи основні поняття теорії соціальної дії, Вебер узагальнив значний дослідницький матеріал сучасної йому психології та інших наук про людину. Соціальну дію Вебер розглядає з боку не лише її мотивацій, а й нормативних меж – звичай, «конселяцій інтересів», «легітимних порядків». Отже, глибинною проблемою теорії соціальної дії виступає питання про «поєднання свободи і нормативного порядку», котре з часів Гоббса визначається як основне питання соціології. Мотиваційне підґрунтя соціальної дії Вебер розглядає як складну систему, утворену внаслідок взаємодії і взаємопроникнення кількох головних мотиваційних субсистем. Сюди він відносить «традиційну», афективну (емоційну), «ціннісно-раціональну» та «цілерациональну» систему мотивацій. Відповідно до них класифікуються і типи соціальної дії.

Традиційна соціальна дія може бути віднесена до категорії соціальної дії, як вважав соціолог, лише з рядом застережень, оскільки вона часто лежить за межами того, що можна вважати осмисленими вчинками. Найчастіше – це просто система автоматичних реакцій на звичайні подразники відповідно до певної, засвоєної в минулому установки. Такий характер має, за деяким винятком, більша частина звичайної повсякденної людської поведінки. На межах «усвідомленого» перебуває і більшість «афектних вчинків», котрі частіш за все виникають як реакція на несподівані, незвичайні подразники.

Ціннісно-раціональна поведінка індивіда пов'язана насамперед зі свідомою і наперед плановою орієнтацією не на досягнення якоїсь мети, а на свої власні переконання про честь, обов'язок, єдність, красу, віру в Бога і т. п. Така поведінка завжди підпорядкована «заповідям», «вимогам» у підкоренні яким індивід вбачає свій «обов'язок».

Ціннісно-орієнтаційна поведінка, коли індивід насамперед «пророковує» всі можливі наслідки дії і засоби її досягнення. Така поведінка не емоційна і «не традиційна», оскільки побудована на свідомому виборі і розрахунку. Сам вибір може бути орієнтованим на цінність. Тоді ця поведінка буде цілерациональна щодо засобів. Індивід може «рангувати» різні цілі в певну шкалу, а потім досягати їх у певному порядку. Чисті типи тієї чи іншої соціальної поведінки трапляються рідко, проте уся багатомірність форм людської взаємодії може розглядатися з точки зору «тяжіння» до того чи іншого типу.

Таким чином, теорія соціальної дії М. Вебера, розглянута нами, включає такі проблеми, як основні напрямки його наукової діяльності, протестантську етику і дух капіталізму та елементи соціологічної теорії. Звичайно, це далеко не всі і не визначальні праці видатного вченого, наукова спадщина якого має високий евристичний потенціал і досі є неперевершеним джерелом ідей, до яких звертаються представники сучасних суспільних наук для вирішення все нових і нових питань політичної і соціальної теорії.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи:

1. Вплив сім'ї на формування М. Вебера як особистості.
2. Перші наукові дослідження М. Вебера.
3. Заглиблення вченого в проблеми протестантизму та капіталізму.
4. Дослідження М. Вебера в галузі «розуміючої соціології».
5. Відношення М. Вебера до матеріалістичного розуміння історії.
6. М. Вебер про капіталізм як систему раціонального господарювання.
7. Внесок М. Вебера в логіко-методологічне обґрунтування соціальних наук.
8. М. Вебер про соціальну дію як центральну проблему соціології.
9. Ціннісно-раціональна та ціннісно-орієнтаційна поведінка особистості у працях М. Вебера.

Лекція XXII.

МАКС ВЕБЕР І ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЇ

/продовження/

План

1. Політична соціологія М. Вебера.
2. Порівняльно-історична соціологія релігії.
3. Основний аналіз та висновки веберівської соціології світових релігій

Література [24, 26, 27, 41, 49, 57, 60, 80, 110, 114]

1. Політична соціологія М. Вебера

Об'єктом соціологічного аналізу в працях М. Вебера виступають також політичні та правові відносини минулого і сучасного. Дослідники вважають за можливе виділяти соціологію політики і права як окремий напрям веберівських наукових розвідок, не менш важливий, аніж його праці у галузі соціології релігії та господарства. Зміст основних проблем і понять сучасної соціології політики і права значною мірою базується на принципах, що вперше обґрунтував М. Вебер. Політичними відносинами, або політикою в широкому значенні слова, Вебер називає відносини, пов'язані із самостійним керівництвом тією чи іншою галуззю суспільного життя.

У вузькому значенні слова політика означає керівництво або вплив на керівництво політичною організацією, насамперед державою. Політика, по Веберу, означає передусім прагнення до прямої участі у здійсненні влади, впливати на її розподіл в державі чи між державами. Хто займається політикою, той прагне влади або заради неї самої, або щоб використати її як засіб для досягнення певних ідеальних чи егоїстичних цілей. У свою чергу влада реалізується у певних системах відносин панування та підпорядкування.

Для людини як суспільної істоти характерне прагнення відшукати момент доцільності у таких відносинах, владні стосунки мусять бути виправданими в очах людей. Тому панування означає наявність шансу виконання того чи іншого розпорядження. Серед різноманітних форм

відносин панування і підпорядкування соціолог виділяє владу, яка ґрунтується на балансі інтересів, і владу, що випливає із законодавчих принципів, тобто оформлену юридично.

Державна влада як система відносин панування і підпорядкування спирається і на такі засоби, як примус і насилля, однак для їх застосування тут існують певні правові форми. Державна влада спирається не лише на насилля, а й на авторитет тих, хто панує, тобто вона має і певні „внутрішні підстави”. Саме такі внутрішні чинники людської взаємодії у сфері політичних стосунків і цікавлять Вебера як соціолога політики.

Він виділяє три чистих типи легітимного панування, котрі різняться між собою способами виправдання авторитету влади в очах тих, хто їй підпорядковується. Ця типологія змістовно близька типології форм соціальної дії, оскільки йдеться фактично про ті ж мотиваційні комплекси:

- підпорядкування традицій у першому випадку;
- підпорядкування (значною мірою емоційно забарвлене) авторитету особистості – у другому випадку;
- підпорядкування обов'язковості раціонально обґрунтованих правил і настанов – у третьому.

Отже, „чистими”, або ідеальними, типами панування є панування традиційне, харизматичне і легальне.

Традиційне панування, по Веберу, ґрунтується на авторитеті „вічно вчорашнього”. Воно сильне вірою людей у непорушність здавна існуючих звичаїв і влади володаря. Це – панування, за якого владні функції здійснюються людьми знатного походження; влада тут набуває сакральних рис. Відносини між представниками влади і тими, хто їм підпорядкований, будуються тут як відносини „панів” і „підданих”. При „панові” функціонує „штаб управління”, куди входять особисто залежні від нього особи – домочадці, челядь, друзі (фаворити) і т. д. При традиційному пануванні практично відсутній розподіл влади; тут не мають уявлення про реальне розмежування функцій і сфер діяльності. У стосунках між членами штабу управління домінує не почуття службової дисципліни, обов'язку та компетентності, а міра особистої відданості (вірності) слуг панові (згадайте відоме „нам розумні не потрібні, нам потрібні віддані”).

Найбільш частим типом традиційного панування є панування патріархальне (батька родини, голови клану, „батька нації”). Це – відносини повної підпорядкованості підлеглих володарю і, як правило,

їхня особиста залежність від нього. У такому випадку немає жодних гарантій від сваволі, ймовірності її прояву тут найбільша. Окремий випадок складають відносини так званого станового панування (коли влада здійснюється не особистими слугами володарів, а тими, хто відносно незалежний від них) і одержав частку влади на певних умовах. Тут можна вести мову про елементи автокефалії й автономності в управлінні. Як і в першому варіанті, тут відсутнє поняття про службову дисципліну, і владні відносини регулюються привілеями, феодалськими стосунками відданості, уявленнями про стану честь та добру волю. Головна вада традиційного панування криється у відсутності формального права, у зв'язку з чим рішення нерідко приймаються „зважаючи на особи”. Патріархальні та станові структури влади й управління виступають головним об'єктом вивчення у соціології держави докапіталістичних епох.

Легальне панування ґрунтується не на авторитеті традиції чи особи, яка її втілює, а на певній системі запроваджених правил – законів, які визначають, хто, кому і яким чином підпорядковується. Такий тип панування має місце тоді, коли існує можливість створювати, змінювати та відмінити правові норми, котрі регулюють відносини між владою і підлеглими. Це панування, по Веберу, має раціонально – формальний характер, відносини між владою та підвладними будуються за аналогією з відносинами в межах підприємства, а не сім'ї. Штаб управління тут складається не з челяді, а з компетентних чиновників. Той, хто владарює, сам також підпорядковується закону, який регламентує його функції.

Для своїх підлеглих він – не „батько”, а лише „начальник”. Вирішальну роль у стосунках такого роду відіграють міркування ділової доцільності та так звані „відомчі інтереси”. Тому чистим типом такого панування є бюрократичне, котре ґрунтується на детальному розподілі управлінських функцій і встановленні управлінської ієрархії. Вступ до спільноти, яка здійснює функції влади, як і вихід з неї, відбувається на формально добровільних засадах, обумовлених контрактом.

Чиновники, як і робітники, змушені рахуватися з умовами ринку праці і правилами свого специфічного „виробництва”. Однак, зазначає соціолог, жодна з форм легального панування не є лише бюрократичною, оскільки сама бюрократична піраміда влади („апарат”) завершується посадами спадкоємних (монархи) або обраних народом (президенти) лідерів, влада яких має вже інші джерела легітимації.

В цілому ж під категорію легального панування потрапляє більшість сучасних державних управлінських структур, а також структур відносин у межах приватних капіталістичних підприємств. Окрім бюрократичних структур, сюди входять також ґрунтовані на засадах виборності форми парламентського комітетного та корпоративного управління. Проте, підсумовує соціолог, сучасний прогрес у розвитку форм державного правління якнайтісніше пов'язаний з історією сучасного чиновництва та бюрократичного підприємства, і частка бюрократичних форм панування неухильно зростає.

Харизматичний лідер – це не просто старший за посадою, а обов'язково „вождь”, за яким ідуть послідовники. Панування такого типу, по Веберу, триває лише доти, доки очевидні у нього докази харизми (творить чудеса, здобуває перемогу у війнах або над політичними суперниками і т. ін.). Штаб управління лідера – харизматика формується певною мірою стихійно. Особиста (родинна) залежність, станове походження, фаховий рівень та інші якості відходять тут на задній план перед вірою у місію харизматика та відданістю йому і його справі.

Тому тут, як і у випадку патріархального панування, владні стосунки мають ірраціональний характер. Вони не підпорядковуються правовим нормам, тим більше, що харизматичний лідер діє не на підтримку і збереження традицій, а на руйнування їх і створення нового, незнаного раніше порядку. Діяльність харизматичного лідера позначена рисами небуденності та новаторства. У подальшому ж, особливо після смерті лідера чи усунення його від влади, посилюється тенденція до буденності і перетворення новацій на традицію („рутинізація харизми”).

Ці три „чисті типи панування” не вичерпують усієї багатоманітності політичних відносин, однак фіксують суттєві тенденції розвитку цих відносин, зокрема тенденції їх реалізації та формалізації. Крім того, як підкреслює М. Вебер, у реальній практиці влади мають місце поєднання традиційних, легальних і харизматичних форм панування. Зокрема, факт переважання у сучасному політичному житті легального типу панування і зростання впливу традицій, з одного боку, і віри у харизму того чи іншого політичного лідера – з іншого.

2. Порівняльно-історична соціологія релігії

Незадовго до смерті М. Вебер розпочав публікацію циклу праць під загальною назвою „Соціологія релігії”, куди, окрім доповненої праці про протестантську етику, увійшли також розвідки про конфуціанство, даосизм, буддизм, індуїзм, іслам, іудаїзм.

У працях цього циклу мислитель прагнув реалізувати певну дослідницьку програму, контури якої були накреслені вже в „Протестантській етиці” та в статті програмного характеру „Вступ до господарської етики світових релігій”. Цей цикл, як і фундаментальне дослідження Вебера „Господарство і суспільство”, залишився незавершеним. Частина з того. Що вчений встиг підготувати до друку, побачила світ уже після його смерті.

Сьогодні навколо змісту веберівської соціології світових релігій точаться жваві дискусії, оскільки проблеми, поставлені мислителем, стосуються таких сучасних тем соціології, як порівняльний аналіз суспільних і культурних змін у сучасному світі. Теорії постіндустріального суспільства, модернізації і постмодернізму Вебер розглядає поряд з великим колом питань соціології господарського життя, соціальної структури, соціології політики і права та соціології релігії у вузькому значенні цього слова.

У „Протестантській етиці” мислитель свідомо спрямовував свій дослідницький інтерес у напрямку фіксації каузальних (причинних) зв’язків між релігійною етикою і формами господарської поведінки людей. У працях релігійно-соціологічного циклу уже мова йде про комплексний аналіз певних суспільств чи культур з погляду взаємовпливу етики й економіки, релігії і соціальної структури, ідеї і матеріальних інтересів. Вебер не надає переваги жодній з „великих каузальних гіпотез” (матеріалістичній чи ідеалістичній), доводячи потребу комплексного вивчення взаємодії матеріальних і духовних чинників як детермінантів соціальної поведінки.

Матеріальні економічні інтереси, наголошує він, в одній із пізніх праць, безумовно, можна розглядати як локомотив історичного прогресу, та не слід забувати, що стрілочниками, котрі спрямовують їхній рух, виступають „картини світу на чолі з ідеями”. Веберівські дослідження світових релігій ґрунтуються на величезному масиві емпіричного аналізу економічного життя і соціальної структури східних суспільств. Зокрема, він прагне детально проаналізувати зв’язки між певними суспільними верствами або станами і тими чи іншими релігійними віровченнями.

Верства („Stand”) – це той елемент соціальної структури, котрий визначається не лише своїм економічним становищем, як це має місце у випадку класу. Верства характеризується насамперед своїм соціальним престижем і стилем життя. Кожна із соціальних верств володіє певною монополією на користування тими чи іншими матеріальними і культурними благами. Вебер ставить за мету дослідити, як, з одного боку, певні релігійні уявлення і цінності виступають основою формування окремих груп однодумців, громад, з яких розпочинається станова диференціація, і як, з іншого боку, та чи інша позиція всередині розвиненої станової структури впливає на зміст і форму релігійних переконань людей.

Виникнення релігій Вебер пояснював одвічною потребою людини в гармонізації стосунків між нею і космосом, закони функціонування якого не збігаються з ритмами і цінностями індивідуального людського життя або потребою в спасінні. На відміну від первісної магії, котра є формою примітивної раціоналізації відношень між людиною і світом, світові релігії виступають як складні раціоналізовані системи етичної регуляції людської поведінки. Кожна з них спирається на детально опрацьоване вчення святих книг про потойбічного, позасвітового Бога, котрий оцінює людські вчинки категоріями добра і зла. У порівнянні з божою досконалістю світ завжди недосконалий. Тому кожна з релігій своїм способом вимагає дистанціювання від світу і його порядків (вчення про аскезу). Кожна зі світових релігій функціонує завдяки діяльності верстви фахівців – служителів культу, а також верстви „носіїв” – тих, серед кого вона найпоширеніша.

Відповідно до згаданого соціокультурного критерію Вебер визначає соціальну позицію основних світових релігій. Конфуціанство він називає становою етикою літературно освічених імператорських чиновників, котрі витісняли зі свого середовища всіх малоосвічених і з погордою ставилися до простого люду.

Індуїзм – виступає в ролі „релігії інтелектуалів”, але на відміну від конфуціанців індуїсти не прагнуть до досягнення державних посад, а утворюють спадкоємну касту „фахівців” у особистих і обрядових справах – касту, яка здійснює значний вплив на все суспільне життя свого регіону.

Буддизм – виник дещо пізніше, рух старцюючих монахів, що пропагують аскетично-споглядальний спосіб життя і прагнуть не втручатися у політичні і взагалі мирські справи.

Іслам – релігія арабської військової аристократії, побудована на засадах суворой дисципліни і спрямована на завоювання світу. Однак в часи ісламського середньовіччя тут виникає специфічна течія – суфізм, орієнтований на містику та споглядання.

Стародавній іудаїзм був ще з часів Вавилонського полону релігією паріїв – груп, які існували на периферії суспільства і займалися малокваліфікованою працею. У середні віки на чолі іудаїстських громад стають релігійні інтелектуали, знавці священного вчення.

Християнство виникло як релігія мандрівних ремісників і впродовж усієї своєї історії лишається релігією міських середніх класів, оскільки головними його осередками стали міста Заходу, які були центрами релігійного життя.

Вебер реконструює складні механізми взаємодії між різними суспільними верствами, причетними до релігійних рухів, та між різноманітними економічними, соціальними, культурними чинниками всередині цих рухів. Він доводить, що релігійні цінності, трансформовані у вигляді певних нормативних систем (етик), справляють значний вплив на поведінку людей у позарелігійній сфері, зокрема у сфері економічній.

Аскетична орієнтація буддизму та індуїзму, так само як і конформістська орієнтація конфуціанства, виступає як детермінант певного роду соціальної поведінки, котра не сприяє розвитку раціональних форм економічного і політичного життя та раціональних форм світосприйняття (насамперед науки і мистецтва в їх антично–західноєвропейських формах). Тому, як вважає Вебер, капіталізм на Сході не міг розвиватися самостійно. У вступі до зібрання праць із соціології релігії Вебер підкреслює, що певні явища культури, які сьогодні вважаються універсальними, виникли і набули своїх класичних форм лише на Заході.

„Лише тут, – пише він, – існує наука, побудована на базі раціонального доведення та експерименту; емпіричні знання, роздуми про проблеми життя і світобудови, філософська, а також глибока теологічна мудрість життя, пізнання і неймовірно тонкі спостереження – все це існувало і в інших країнах, насамперед в Індії, Китаї, Вавилоні і Єгипті... Однак ні вавилонська, ні яка–небудь інша культура не знала математичного обґрунтування астрономії, що його дали лише елліни... В індійській геометрії відсутнє раціональне доведення – останнє теж продукт еллінського духу, як, між іншим, і механіка і фізика. При-

родничі науки в Індії, неймовірно розвинені в емпіричному відношенні, не знають водночас ні раціонального експерименту (початки його мають місце в античності, а повний розвиток – в епоху Відродження), ні сучасних лабораторій, у зв'язку з чим в індійській медицині високий рівень емпіричних спостережень і технічних методів поєднується з відсутністю біологічного і, перш за все, біохімічного обґрунтування. Жодна культура, за винятком західної, не знає раціональної хімії”.

Аналогічним чином, робить висновок вчений, західні вчення про державу і західне розуміння завдань історичної науки істотно відрізняється від східних насамперед своїм раціональним характером. Навіть музична культура Заходу, котру не можна вважати більш витонченою за східну, все ж принципово різниться від останньої своїми раціональними засадами. „В усьому світі набула значного поширення поліфонія різних типів, так само як практично всюди ми знаходимо ведення мелодійної лінії. Всі наші раціонально вираховані інтервали відомі були і за межами Заходу. Однак раціональна гармонійна музика – як контрапункт, так і гармонія, – наше оформлення звукового матеріалу на базі трьох головних тризвучань і гармонійної терції; наш хроматизм і енгармонізм... оркестр, основу якого складають квартет і організація груп духових інструментів; генералбас, нотне письмо, запровадження якого зробило можливою композицію і вивчення сучасних музичних творів, тобто зробило можливим їх існування в часі; сонати, симфонії, опери та необхідні для їх виконання інструменти – орган, фортепіано, скрипка – усе це існувало лише на Заході”.

Соціальною передумовою раціоналізації західної музичної культури була, по Веберу, диференціація християнської релігії на її західний (католицький) та східний (православний) різновиди, що в свою чергу стимулювало потребу розмежування літургійної практики. Специфічно західними Вебер вважав також раціональне використання готичного склепіння, як засобу розподілу ваги і перекриття будь–яких просторових форм і вирішення проблеми шатра в архітектурі.

Так само, писав він, лінійна й повітряна перспектива – це специфічна риса насамперед західного живопису; а преса як література, що розрахована лише на друкування, є специфічним явищем західної літератури. У загальному контексті раціоналізації розглядає Вебер і капіталізм як економічне явище. Капіталізм як різновид економічного раціоналізму не можна ототожнювати з ірраціональною жадобою грошей і багатства.

Отже, буржуазне суспільство у веберівському розумінні являє собою певну чітко структуровану і функціонально організовану систему, побудовану на засадах раціональної взаємодії.

3. Основний аналіз та висновки веберівської соціології світових релігій

Вебера як дослідника насамперед цікавили питання про те, як виникла і формувалася система раціональної взаємодії людей в економічній, правовій та політичній сферах. При цьому він виходив з обґрунтованої ще на сторінках „Протестантської етики” тези про вплив на формування раціональної господарської поведінки людей раціональної етики, що ґрунтується на засадах „аскези в межах цього світу”.

У пізніх працях Вебера неодноразово вказується, що витоки сучасного раціоналізму слід шукати у стародавній культурній традиції, у стародавньому іудаїзмі та спорідненому з ним християнстві. Етичні вчення більшості релігій Стародавнього Сходу теж мають раціональний характер, однак їх раціоналізм орієнтує людину на повну „втечу від світу” або на конформістське пристосування до його порядків. Натомість етичні норми, сформульовані у Старому Заповіті, мають, як вважає Вебер, раціонально-активістську спрямованість. Це етика оволодіння світом, до того ж викладена у простій, образній, доступній для масового сприйняття формі.

„Хоча кожна дитина, – писав соціолог, – легко зрозуміє зміст гомерівського епосу чи основні події „Махабхарати”, все ж етичні системи, що їх містять антична міфологія, „Бхагавадгіта” чи вчення Будди, не такі вже й прості для розуміння. Натомість етичний, а також прагматично-космологічний раціоналізм, що його містить давньоєврейське „Святе письмо”, в принципі доступний для всіх... Уявлення про трансцендентного монотеїстичного Бога, котрий править світом то як цар, то як батько, котрий буває ласкавим і буває суворим, котрий любить свій народ, але може і жорстоко його карати, котрий дозволяє ублажати себе молитвою, послухом і діями у відповідності з його вказівками, – це та конструкція, яка дає чітке раціональне тлумачення світу, що доступне водночас розумінню простих людей і навіть дітей”.

Започаткована ще біблійними пророками раціональна „етика світооволодіння” була, на думку Вебера, одним з тих чинників, які розхитували традиціоналістські стереотипи масової свідомості і

стимулювали інноваційні процеси в економіці та культурі Західної Європи. Біблійний раціоналізм не можна вважати джерелом раціональної економіки чи раціонального права у прямому розумінні цього слова, однак саме завдяки йому формувався той масовий менталітет, який був необхідний для успішного розвитку раціональних форм господарювання, права та політичного життя.

Отже, гіпотеза про вибіркочу спорідненість між раціональною етикою і „духом капіталізму” здобула у пізніх працях Вебера дальше обґрунтування новими фактами історії та культури. Мав рацію П. Сорокін, який свого часу зауважив, що веберівська соціологія релігії фактично є соціологією світової культури. Тож не випадково ідеї Вебера викликають сьогодні велику зацікавленість не лише істориків і соціологів, але й культурологів.

Підсумовуючи зазначимо, що у другій лекції по теорії соціальної дії М. Вебера розглядається політична соціологія, пов’язана з аналізом політичних і правових відносин минулого й сучасного, одного з важливих напрямків веберівських наукових розвідок, а також порівняльна історична соціологія релігій та основний аналіз і висновки веберівської соціології світових релігій, дослідження яких ґрунтуються на великому масиві емпіричного вивчення економічного життя і соціальної структури східних суспільств.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи:

1. М. Вебер про політику і політичні відносини.
2. Типи легітимного панування по М. Веберу.
3. Примус і насилля у політичній соціології М. Вебера.
4. Особливості веберівської праці „Соціологія релігій”.
5. Теорія постіндустріального суспільства у працях М. Вебера.
6. М. Вебер про історію виникнення релігій.
7. Станова диференціація і релігійні переконання в працях М. Вебера.
8. М. Вебер про буржуазне суспільство як чітко структуровану і функціонально організовану систему.
9. Система раціональної взаємодії людей в економічній, правовій і політичній сферах по М. Веберу.

СОЦІОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ ЕМІЛЯ ДЮРКГЕЙМА (1857 – 1917)

План

1. Метод. Основні категорії соціології.
2. Соціальна норма та патологія.
3. Типологія суспільних форм.

Література [42, 53, 54, 57, 111, 112, 135, 136]

1. Метод. Основні категорії соціології

Французьке суспільство кінця XIX ст. переживало добу криз і потрясінь. Падіння режиму Другої імперії, виникнення і придушення Паризької Комуні, поразки у Франко–Пруській війні, формування Третьої республіки. Водночас цей період досить плідний в інтелектуально–культурному відношенні, доба розквіту блискучих літературних та мистецьких талантів, бурхливих політичних та наукових дискусій. Започатковану Контом позитивістську традицію продовжують «психологісти» Г. Тард і Г. Лебон, історики культури І. Тен і Е. Ренан, історик права Фюстель де Куланж та ін. Широкої популярності набувають ідеї раціоналістичного «неокритицизму» Ренув'є і персоналістичного реалізму Е. Бутра. На зламі століть стає очевидною обмеженість методології традиційного натуралістичного позитивізму, наростає суперечність між новими фактами про суспільне життя і старими теоретичними схемами.

Соціологія, як і ряд інших наук, вступає у переломну фазу свого розвитку. Тим мислителем, хто виявився спроможним опрацювати грандіозний масив нових фактів і нових ідей, переплавивши їх у нову чітку і переконливу парадигму соціології, був *Еміль Дюркгейм* (1857–1917) – автор методології «соціологізму», патріарх французької соціологічної школи, класик світової соціології. Е. Дюркгейм народився в м. Епіналі, в сім'ї рабина (керівника єврейської громади). Його готували до релігійної кар'єри. Однак юнак досить рано виявив здібності до вивчення гуманітарних наук. Після закінчення Вищої Нормальної

школи в Парижі він працює викладачем філософії. Глибокий вплив на формування світогляду Дюркгейма справили твори класиків філософської та соціальної думки Декарта, Монтеск'є, Руссо, а також особисте спілкування з де Куланжем, Бутру та Вундтом.

Здійснення програми секуляризації освіти у Франції мало одним із своїх наслідків впровадження у вузах курсів «соціальної науки», зміст і функції яких тісно пов'язували зі змістом і функціями виховання (соціалізації). Протягом тривалого часу Дюркгейм викладав «соціальну науку» і «педагогіку», а пізніше – «науку про виховання і соціологію» (так називалася очолювана ним кафедра у Сорбонні), керував редколегією журналу «Соціологічний щоденник».

Його перу належить біля двохсот наукових праць, найвідоміші – «Про поділ суспільної праці» /1893/, «Метод соціології» /1895/, «Самогубство» /1897/ та «Елементарні форми релігійного життя» /1912/. Теоретичну концепцію Дюркгейма іноді називають соціологізмом або соціологічним реалізмом. Мислитель прагнув чітко розмежувати поняття індивідуального і колективного (соціального), доводячи безумовний пріоритет останнього відносно першого. Соціальні явища – це щось зовнішнє щодо індивіда, і їх можна і потрібно розглядати як об'єктивні даності, як речі. Відповідаючи на критичні закиди щодо уподібнення соціальних фактів речам, Дюркгейм писав, що його метою було не принизити вищі форми буття до його нижчих форм, а навпаки, надати першим той рівень реальності, який визнають за другими. «Що таке насправді річ? Річ протистойть ідеї як те, що пізнається іззовні тому, що пізнається з середини... Річ – це все те, що розум здатний пізнати лише за умови виходу за власні межі шляхом спостережень і експериментів».

Отже, принцип речовизму у соціології означає не що інше, як вимогу наслідувати загальноприйняті у науці методи емпіричного дослідження і не підмінювати їх умоглядними спекуляціями. Ця теза, як справедливо зауважує А. Гофман, має не онтологічне, а методологічне значення. Дюркгейм не твердить, що соціологічні факти – це речі, а доводить, що їх потрібно вивчати як речі. Водночас не можна заперечувати, що доктрина соціологізму ґрунтується на певного роду онтологічних (осягнення всього суцього розумом, чи інтуїцією) припущеннях. Соціальна реальність не допускає редукції (зменшення або втрата ознак) її до інших онтологічних рівнів, а

соціальне, як підкреслював Дюркгейм, можна пояснити за допомогою соціального. Концепція соціологізму спочатку формувалася як методологічний антипод психологізмові, однак згодом вона набула самостійного значення. Смысл соціального, доводить мислитель, не можна редукувати до психічної чи якоїсь іншої взаємодії індивідів насамперед тому, що соціальне ціле (як і всяке інше ціле) – це дещо більше, аніж проста сума його складових частин.

«Застосуємо цей принцип, – пише він, – і до соціології. Якщо згаданий синтез *suī generis*, котрий творить усяке суспільство, породжує нові явища, відмінні від тих, які мають місце в окремих свідомостях... то потрібно також припустити, що ці специфічні факти і пов'язані насамперед з тим самим суспільством, яке їх створює, а не з його частинами, його членами. Отже, у цьому відношенні вони виступають чимось зовнішнім щодо індивідуальних свідомостей – точно так, як характерні ознаки життя виступають чимось зовнішнім відносно мінеральних речовин, що утворюють живу істоту. Неможливо розчинити їх в елементах, не входячи у суперечність із самим собою, оскільки вже за визначенням вони передбачають дещо інше, ніж те, що міститься в елементах. Таким чином, набуває нового обґрунтування і встановлене нами розмежування між психологією як наукою про мислячого індивіда і соціологією. Соціальні факти не лише якісно різняться від фактів психічних; у них інший субстрат, вони розвиваються в іншому середовищі і залежать від інших умов».

Очевидно, що критика Дюркгеймом психологізму не позбавлена певного резону, тоді як його спроба розбудови проекту «чистої соціології» містить у собі деякі методологічні суперечності. Декларуючи засади «цілісності» мислитель водночас вдається до протиставлень різних рівнів – рівня соціально-детермінованого та біологічно заданого (рівня колективного й індивідуального, особистого). Саме тому критика Дюркгеймом з моністичних позицій неокантівського методологічного дуалізму видається не завжди переконливою. «Чиста соціологія», як зазначали дослідники, скоріше реалізувалась у дослідницькій практиці як соціальна психологія, в центрі уваги якої були проблеми колективної свідомості, колективні дії.

Це визнавав і сам Дюркгейм: «Коли ми говоримо просто «психологія», – писав він, – то маємо на увазі індивідуальну психологію,

і варто було б для ясності в дискусіях обмежувати таким чином смысл цього терміна. Колективна психологія – це і є вся соціологія в цілому; чому б тоді не користуватися лише останнім виразом?». Теза про методологічний пріоритет понять «суспільства», «колективних уявлень», «колективної свідомості», над індивідуальною набуває в такому разі смислу методологічної засади соціальної психології, науки, яка згідно з самим визначенням предмета зосереджується на вивченні колективістських вимірів психічної діяльності. Прагнення Дюркгейма екстраполювати соціально-психологічну парадигму у більш широкі предметні сфери дало плідні в евристичному розумінні результати, зокрема для подолання однобічного натуралістичного редукціонізму в соціологічній теорії. Однак воно викликало і небезпідставну критику за «експансіонізм», протиставлення соціального і індивідуального та певного роду «соціологічний імперіалізм».

Дюркгейм неодноразово підкреслює, що «суспільство», виникнувши в ході індивідуальної взаємодії, у подальшому стає принципово поза і над індивідуальною реальністю. Воно виступає єдиним реальним субстратом (основа суспільства або подібності однорідних явищ) усієї багатоманітності форм людського колективного життя (господарства і права, політики і торгівлі, релігії і мистецтва). Суспільна реальність не лише змістовно багатша, а «краща» з точки зору своєї цінності реальність, ніж реальність індивідуальна. При цьому варто зауважити, що мислитель не завжди чітко розмежовував значення терміна «суспільство», він вважав його і в значенні «національно специфікованого» суспільства як цілого і в значенні окремих інститутів, груп, асоціацій індивідів, і в значенні певної форми примусу, «проскрипції», і в значенні культурної традиції, передачі навиків, знань, вірувань і т. п.

Неоднозначний зміст і дюркгеймівського поняття індивідуального. Однак «реалістична» орієнтація дюркгеймівського методу безсумнівна. Ідеї «соціального реалізму», будучи перетворені на гносеологічні імперативи, давали змогу обґрунтувати самостійність соціології як науки. За їх допомогою чітко визначалася специфіка її методів і концептуального апарату і відкривалася перспектива «соціологізації» гуманітарних наук – філософії, історії, економіки і т. п. Ідеалізовані конструкти «суспільства», «колективності» видавалися Дюркгеймові чарівним ключиком до відкриття таємниць пізнання, розв'язання одвічних проблем (філософії, релігії, культури).

Певна суперечливість дюркгеймівської позиції полягала у тому, що обстоюючи позитивістську доктрину, котра вимагала елімінації (усунення) «спекулятивно–метафізичних» проблем, мислитель знову занурювався в них у всеозброєнні універсального соціологічного методу. Не слід вважати, однак, ніби метод соціологізму передбачає існування вже сформованої концепції суспільства як певної готової системи відносин. Саме ці відносини, зв'язки, функції і належить реконструювати, соціологічно дешифрувавши символіку релігії і мистецтва або нормативний зміст права і моралі.

«За сучасного рівня наукового знання ми навіть не знаємо достеменно, що являють собою такі фундаментальні інститути, як держава чи сім'я, право власності чи договір, покарання і відповідальність. Ми майже не знаємо їх причин, функцій, які вони виконують, законів їх еволюції, лише в деяких питаннях ми ледь починаємо бачити якісь проблески». Пізнання соціальних явищ вимагає не лише побудови їх теоретичної моделі, а й відтворення специфіки їх доннаукового розуміння тими, кого ці явища зачіпають. Адже «важливо дізнатись не те, яким чином той чи інший мислитель особисто уявляє собі такий–то інститут, а те, як розуміє цей інститут група; тільки таке пізнання може бути дійовим».

Найсуттєвіша риса соціальних фактів полягає у їх незалежності від індивідуальної свідомості та примусовості відносно індивідуальної волі. Релігійні вірування і звичаї, мова і письмо, форми господарювання і грошова система – усі ці явища функціонують до певної міри, незалежно від того, як ведуть себе в їх межах ті, хто господарює, спілкується, вірить або не вірить і т. п. «Ці способи мислення, діяльності і почування, – пише Дюркгейм, – мають ту примітну рису, що існують поза індивідуальними свідомостями. Ці типи поведінки і мислення не лише знаходяться поза індивідом, але й наділені примусовою силою, внаслідок якої вони нав'язуються йому по mimo його волі». До числа соціальних учень відносить і явища психічного рівня – образи (способи) мислення і «образи почування», які функціонують «без переломлення» в індивідуальній свідомості.

Не маючи своїм субстратом індивіда, соціальні факти, доводить він, «не може бути іншого субстрату, аніж суспільство, чи то політичне суспільство в цілому, чи як окремі групи, які його складають: релігійні, політичні, літературні школи, професійні корпорації і т. п.». Торкаючись проблеми нав'язування, примусу як конститутивної

риси соціального, Дюркгейм зауважує, що «соціальний примус» не пов'язаний з обов'язковим усуненням індивідуального». Не можна не бачити, що жорстке розмежування між соціальним і індивідуальним, соціологічним і психологічним приховувало в собі небезпеку абсолютизації і протиставлення цих понять одне одному. До того ж виділити за допомогою емпіричних методів те, що існує «лише в індивідуальній свідомості і завдяки їй», справа далеко не проста.

На практиці мова йде частіше про певні ціннісні орієнтації, установки та вчинки особистості, котрі мають зовнішню, чи навпаки внутрішню спрямованість. Критерії розмежування «соціального» й «індивідуального» навряд чи можуть бути строгими з емпіричної точки зору.

Йдеться скоріше про те, що суспільним інститутам, так само як і груповим чи номінальним спільнотам, притаманна власна логіка функціонування. Вона не збігається з особистісними диспозиціями і здійснює на них регулятивний вплив. Дюркгеймівську концепцію «соціальних фактів» можна розуміти і як теорію соціалізації, в ході якої засвоюються соціально значимі норми і цінності, проте мислитель схильний був дещо недооцінювати діалектичний зв'язок між зовнішнім і внутрішнім, соціалізацією й інтеріоризацією (перетворення зовнішніх, реальних дій у внутрішні).

Дюркгейм проводить різницю між соціальними фактами (як формами колективної дії) і соціальними фактами (як формами колективного буття). Останні він називає фактами анатомічного та морфологічного характеру, або елементами, з яких складається суспільство. До таких елементів він, зокрема, відносить політичну структуру, розподіл населення на територіях, число й характер шляхів сполучення, форму жител і т. д. Факти такого роду є не чим іншим, як викристалізованими формами соціальних дій, і принципової різниці між обома категоріями немає. Найповніше визначення, яке дає Дюркгейм поняттю соціального факту, таке: «Соціальним фактом є всякий спосіб дій, усталений або ні, який здатний створювати на індивіда зовнішній примус; або інакше: спосіб дій, який поширений на всьому просторі даного суспільства і якому притаманне власне існування, незалежне від індивідуальних проявів».

Як зазначалося, Дюркгейм формулює певні принципи пізнання соціальних явищ, які він називає «правилами стосовно спостереження соціальних фактів». Першим таким правилом є

загальний принцип об'єктивності – «соціальні факти слід розглядати як речі». Проблема співвідношення між речами й ідеями традиційна для західноєвропейської, зокрема французької філософії (згадаймо Декарта). Соціолог піддає критиці ідеологічну соціальну філософію, до якої він відносить і кантівську теорію прогресу, і теорію соціальної диференціації Спенсера, і соціально – економічні погляди Мілля. Спільна риса цих концепцій полягає, на його думку, в умоглядності, прагненні дедукувати знання із загальних понять. Представників класичного позитивізму об'єднує з філософами-ідеалістами спільне нехтування процедурами емпіричного обґрунтування соціологічного знання.

Полемізуючи з Міллем щодо логіки побудови економічної теорії, автор «Методу соціології» зауважує: «Коли б вартість вивчалась у ній так, як повинна вивчатись реальність», то економіст вказав би на початку, за якою ознакою можна виділити предмет, що носить цю назву; потім би він класифікував його види, спробував би індуктивним шляхом визначити, під впливом яких причин вони змінюються; порівняв би, нарешті, одержані результати і виявив би на їх основі загальну формулу. Теорія, таким чином, з'явилася б лише тоді, коли дослідження просунулося б досить далеко. Натомість ми знаходимо її з самого початку».

Йдеться не про наперед задану ідею вартості, з якої можна виводити окремі ознаки цього явища, а про дотримання певних емпіричних процедур (спостереження, фіксації, аналізу), котрі передують теоретичним узагальненням і становлять їх вихідний пункт. Нам дана не ідея вартості – вона недоступна спостереженню, а сама вартість, котра реально обмінюється у сфері економічних відносин. Ми маємо справу не з моральними ідеями, а з комплексами діючих правил поведінки. Перші дослідницькі кроки в соціологічній сфері, по Дюркгейму, мусять бути орієнтовані не на пошук «загальних ідей», «сутностей», а на елементарне визначення об'єкта і предмета дослідження шляхом уточнення понять. Один з найважливіших елементів дослідницької процедури – типологізація досліджуваного явища з метою усунення випадкових проявів, елімінації всього похідного, суб'єктивного. Дослідницька увага мусить бути зосереджена на «стійких формах» соціальної структури, таких як юридичні і моральні норми, способи життя, професійні навички, вірування.

2. Соціальна норма та патологія

Важливої методологічної ваги Дюркгейм надає поняттям соціальної норми і соціальної патології. Свої міркування на цю тему він називає правилами щодо розмежування нормального і патологічного. Дюркгеймівська концепція соціального нормативізму власне є не чим іншим, як формулювання основних засад теорії інститутів і соціального контролю. Погляди соціолога у цьому питанні викликали гостру критичну реакцію. Дюркгейма звинувачували у виправданні поблажливого ставлення до злочинності як нормального факту суспільного життя. Насправді його позиція не має нічого спільного з виправданням злочинів. Йдеться про пояснення об'єктивного явища девіантної поведінки за допомогою соціологічних понять.

Дюркгейм звертає увагу на різницю онтологічного статусу різних соціальних фактів. Одні є такими, яким їм і належить бути, інші ж мали б бути другими. Торкаючись проблеми соціальних суджень, яка виникає у зв'язку з цим, мислитель прагне „відстояти права розуму, не впадаючи в ідеологію”. Він вважає можливим розмежувати між „здоровим” і „хворим” у різних категоріях соціальних явищ і переконаний в існуванні об'єктивних критеріїв такого розмежування. Для цього, пише Дюркгейм, потрібно не дедукувати ознаки норми і патології із загальних понять „суспільних станів”, „життєвих сил” і т. ін., а віднайти зовнішню, емпіричну, фіксовану ознаку вищезгаданих понять. Такою ознакою може бути поширеність певного явища по всьому суспільному полю, або навпаки, його рідкісність, винятковість (з точки зору логіки класифікація за згаданою ознакою має назву групування за подібністю і різницею).

При цьому, окрім просторових, враховуються також часові ознаки – наявність певних явищ на певній фазі існування „колективних факторів”. „Ми будемо, – зазначає Дюркгейм, – називати нормальними факти, які мають найбільш поширені форми; інші ж ми назвемо хворобливими або патологічними. Можна сказати, що нормальний тип збігається з типом середнім і що будь-яке відхилення від цього еталону здоров'я є хворобливим явищем”. Звичайно, загальні умови „здоров'я” і „хвороби”, норми та патологія не можуть бути абсолютними. Так само, як у біології нормальне для моллюска не є таким для хребетного, так і нормальне для дикої людини не завжди нормальне для людини цивілізованої і навпаки.

Важливо брати до уваги також діахронні, вікові зміни. Здоров'я людини похилого віку не таке, як у дитини. Те саме, резюмує Дюркгейм, можна сказати і про суспільство. „Соціальний факт можна назвати нормальним для певного соціального виду тільки відносно певної фази розвитку останнього виду для того, щоб знати, чи має право він так називатись, не досить спостерігати, у яких формах він трапляється серед більшості суспільства даного виду; потрібно ще розглядати останні у відповідній фазі їх еволюції”.

При оцінці рівня нормативності явищ сучасного суспільного життя, зауважує соціолог, важливо чітко фіксувати умови, які спричиняють їх існування, і відстежувати змінність, або навпаки, стабільність останніх. Нормальність сучасної економічної організації може бути визначена шляхом порівняння її з минулими способами господарювання. В разі зміни умов господарювання економічний лад не може лишатися незмінним, інакше він втрачає „нормальні” ознаки. Торкаючись проблеми злочинності, Дюркгейм виступає проти загальноприйнятого розуміння злочину як соціальної патології, оскільки за всіма ознаками його можна вважати за нормальний факт. Підтвердженням цього є, на його думку, поширеність злочинності в усіх, без винятку, суспільствах, статистичні коливання її динаміки, історична і релігійна відносність критеріїв розмежування між нормою і виходом за її межі, злочинном.

Статистичний рівень злочинності (співвідношення між річною цифрою злочинів і кількістю народонаселення) не знижується з часом, навпаки, наявна тенденція в його зростанні. Немає, переконує Дюркгейм, явища із більш безсумнівними ознаками нормальності, аніж злочинність. Однак, зауважує він, існування злочинності нормальне доти, доки воно не сягає певного для кожного суспільства рівня, котрий, на його думку, не може бути встановлений емпіричним шляхом. Окрім того, „нормальність” злочинності як соціального факту не пов'язана прямо й безпосередньо з питанням про біопсихічну нормальність індивідів, які скоюють злочини. Це дві різні проблеми. Свою концепцію співвідношення соціальної норми і патології Дюркгейм підтверджує дотепним розумовим експериментом.

„Уявіть собі, – пише він, – суспільство святих, ідеальний, зразковий кляштор. Злочини у власному сенсі слова будуть там невідомі, однак вчинки, котрі здаються цілком простими з погляду натовпу, викличуть там таку ж відразу, яку викликає звичайний злочин

у звичайних людей. Якщо ж у цього суспільства буде влада судити і карати, то воно знайде такі дії злочинними і буде обходитися з ними належним чином”. Семантика злочинної дії визначається, таким чином, не стільки внутрішньою її мотивацією, скільки оцінкою такої дії колективною свідомістю. А вона, у свою чергу, залежить від змінного „порога чутливості” останньої. У цьому відношенні злочинне і нормальне так само неможливо абсолютно розмежувати, як неможливо відділити північний полюс магніта від південного. Отже, злочин, резюмує соціолог, „необхідний, оскільки пов'язаний з основними умовами усякого соціального життя і вже завдяки цьому корисний – оскільки умови, з якими він пов'язаний, необхідні для нормальної еволюції моралі і права”.

Дюркгейм неодноразово заперечував проти розуміння його концепції як виправдання злочинності. Йдеться, пояснював він, про інше – про історичну відносність рівнів соціального контролю у зв'язку з еволюцією правових і моральних норм. „Згідно з афінським правом, Сократ був злочинцем і його засудження було справедливим. Проте його злочин, а саме самостійність його думки, був корисним не лише для людства, а й для його Батьківщини. Він служив справі підготовки нової моральності і нової віри”. Якби соціальні норми використовувалися з абсолютною точністю і неухильністю, зникла б і сама можливість соціальних змін, і суспільство застигло б у раз і назавжди даних формах. Щось подібне ми спостерігаємо в архаїчних суспільствах, де рівень соціального контролю над особистістю незрівнянно жорстокіший, аніж у суспільствах цивілізованих.

3. Типологія суспільних форм

Значне місце в системі соціологічних поглядів Дюркгейма займає питання про типологію форм суспільного життя. Мислитель прагне знайти компромісну позицію між номіналізмом істориків, зосереджених на вивченні історичної специфіки епох, народів і культур та реалізмом філософів, котрі мислять категоріями „людської природи”, „людства в цілому” і т. д. Цієї альтернативи можна уникнути, коли припустити, що між множинністю суспільств, що існували історично, й ідеальним поняттям людства існують посередники (так звані „соціальні види” або „соціальні типи”). Класифікація їх є

завданням спеціального розділу соціології – соціальної морфології. Йдеться про пошук певних елементарних форм суспільності, комбінації яких дають усю багатоманітність конкретних проявів суспільного життя.

Дюркгейм солідаризується з думкою Спенсера про соціальну еволюцію, яка починається „з малих простих агрегатів” і прогресує шляхом інтеграції їх у все складніші системи. Однак критерії простого й складного стосовно суспільства не є чіткими й однозначними. Автор „Методу соціології” вважає, що просте суспільство – це те, котре не включає в себе інші, простіші, ніж воно, і яке, крім того, не несе в собі ніяких ознак попередньої сегментації. У пошуках конкретно-історичних аналогів „протоплазми соціального світу” мислитель звертається до понять „орди” або „клану”, для котрих, на його думку, характерна відсутність диференціації на групи – індивіди тут розташовані поруч один одного, наче атоми.

У свою чергу, існують суспільні агрегати, утворені простим повторенням „орд” або „кланів”, коли між кожним із них і групою, котра об’єднує їх усіх, не утворюються проміжні групи, що виникають внаслідок послідовного поєднання. Як виняток, соціолог допускає можливість виникнення нового соціального типу шляхом об’єднання генеалогічно різнопорядкових суспільств (тобто не лише тих, що безпосередньо передують новому). Таким явищем, із соціоструктурної точки зору, була Римська імперія (це був, за словами Дюркгейма, „вид”, який нараховував одного представника).

Пропонована Дюркгеймом типологія суспільства ґрунтується на поняттях з виразною біологічною семантикою („вид”, „сегменти”, „злиття” і т. д.). Соціолог і сам не робив з цього секрету, оскільки був переконаний, що певні закономірності структурної організації притаманні в однаковій мірі всьому живому, і людина не становить тут винятку. Спираючись, як його попередники – еволюціоністи (Спенсер, Морган, Тейлор та ін.) головним чином на матеріал первісної та стародавньої історії, соціолог водночас висуває не проблеми стадійного розвитку (що було характерно для еволюціонізму), а питання структурної організації. Дюркгейм вважав, що таксономія (видова класифікація) та історичні фази розвитку – це принципово різні речі. Саме тому він негативно ставився до спроб класифікації суспільства.

„Франція, – пише він, – протягом свого історичного розвитку пройшла досить різні форми цивілізації і спочатку вона була сільськогосподарською країною, потім перейшла до ремісничого виробництва і дрібної торгівлі, далі – до мануфактури і, нарешті, до великої промисловості. Але неможливо при цьому допустити, щоб та сама колективна індивідуальність могла змінити свій вид протягом трьох – чотирьох разів. Вид мусить визначатися більш постійними ознаками. Стан економіки, технології і т. д. – явища надто нестійкі і складні, щоб скласти основу класифікації”. Цілком можливо, говорить він далі, що однаковий рівень промисловості, наукової чи художньої цивілізації може бути в суспільствах різного структурного рівня. Японія може запозичувати досягнення європейської промисловості чи мистецтва, однак японське суспільство не стане від цього тотожним суспільству французькому чи німецькому.

Точка зору Дюркгейма, таким чином, принципово відмінна не лише від поглядів Конта чи Маркса, але й суперечить багатьом новітнім технотерміністським та культурно-антропологічним концепціям (Л. Уайт та ін.). Однак слід мати на увазі, що автор „Методу соціології” веде мову не про детермінацію соціальних змін, а про структурну організацію суспільства з точки зору її складності чи простоти. Безумовно, що такого роду структурний підхід має таке саме право на існування, як і підхід генетичний. Методи структурно-функціонального аналізу, як і структуралістські методи, набули значного поширення в науках про суспільство і людину, і Дюркгейм є одним з піонерів їх застосування. Не слід вважати також, ніби соціолог схильний був до некритичного ототожнення законів біологічної та соціальної морфології. „Специфічний тип у соціології, – підкреслював він, – не виявляє таких же чітких контурів, як у біології; він твориться лише на ґрунті найбільш загальних і простих ознак”.

Щодо проблеми раціонального пояснення соціальних явищ (фактів), з чим пов’язували застосування принципів детермінізму, Дюркгейм зауважує, що найцікавішою особливістю цих явищ виступає „дивна регулярність, з якою вони відтворюються в однакових обставинах”. Разом з тим при поясненні соціального явища слід чітко відмежувати ту функцію, яку воно виконує, і ту конкретну „реальну” причину, яка зумовлює його виникнення. Зміст функцій соціального явища більш глибинний, більш прихований

від людського ока, аніж причини цього явища. Функція у певному смислі цього слова породжує причину з метою „самовідтворення”. Пояснюючи цю ситуацію, соціолог пише: „наслідок не може існувати без своєї причини, однак остання, у свою чергу, має потребу у своєму наслідку. Саме в ньому вона черпає свою енергію, однак і повертає її при нагоді. Тому наслідок не може шезнути, щоб це не позначилось на причині. Наприклад, та соціальна реакція, якою є покарання, викликається інтенсивністю колективних почуттів, що їх ображено злочином. Однак, з іншого боку, вона виконує корисну функцію підтримки цих почуттів на тому ж рівні інтенсивності, оскільки вони постійно ослаблювалися, якби за образу не було покарання”.

Не відмовляючись від детерміністичного пояснення, мислитель водночас пропонує нетрадиційний варіант (жорстокий) в соціальній сфері. Тут нема нічого „некорисного” зайвого, бюджет соціального організму завжди бездефіцитний. Тому і „функція соціального явища полягає у підтримці тієї раніше існуючої причини, з якої вони ведуть своє походження”. А коли так, підсумовує соціолог, то для повноцінного наукового пояснення соціального факту недосить виявити причину, що його зумовлює, потрібно принаймні у більшості випадків віднайти і його долю – частину „у встановленні загальної гармонії”.

Зміст принципу детермінізму набуває у такій інтерпретації певного фіналістського відтінку. Автор „Методу соціології” дивиться на суспільство з позицій функціоналізму, який хоч і не суперечить детермінізмові, прагне замкнути причинно–наслідкові ланцюги в межах певної цілісності, тотальності. У процесі функціонування цілісної системи можлива інверсія (зміна елементів у зворотному порядку) причинно–наслідкових зв’язків, оскільки домінуючими тут є зв’язки функціональні. А функцію соціального факту слід завжди шукати у його відношенні до якої–небудь соціальної мети. Однак, як підкреслює Дюркгейм у кінцевому підсумку, причиною соціального факту може бути лише попередній соціальний факт.

Таким чином, соціологічна концепція Дюркгейма включає перш за все такі питання, як метод, основні категорії соціології, соціальну норму та патологію і типологію суспільних форм. Саме завдяки дослідженню цих проблем теоретичну концепцію Дюркгейма називають соціологізмом або соціологічним

реалізмом. Теорія соціологізму спочатку формувалася як методологічний антипод психологізмові і лише згодом набула значення самостійної концепції. Своїми науковими працями Дюркгейм намагався придати соціології статус самостійної науки зі специфічним об’єктом, соціальними фактами і порівняльним емпіричним методом.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи:

1. Особливості формування світогляду Дюркгейма.
2. Принцип речовизму як метод емпіричного дослідження Дюркгейма.
3. Дюркгейм про розмежування між психологією і соціологією.
4. „Чиста соціологія” і соціальна психологія у працях Дюркгейма.
5. Соціально–психологічна парадигма Дюркгейма.
6. Поняття „суспільство” у вченні Дюркгейма.
7. Соціологізми як система суспільних відносин.
8. Дюркгейм про ціннісні орієнтації.
9. Поняття „соціальна норма” і „соціальна патологія” по Дюркгейму.
10. Дюркгейм про функції соціальних явищ і причини їх виникнення.

СОЦІОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ ЕМІЛЯ ДЮРКГЕЙМА /продовження/

План

1. Поділ праці та соціальна солідарність.
2. Соціологія суїциду.
3. Емпірична база і методологічні засади дюркгеймівської соціології.

Література [42, 54, 55, 57, 59, 65, 111, 126, 136]

1. Поділ праці та соціальна солідарність

Дюркгейм розглядає суспільство як структуру, що перебуває у процесі змін. У цілому суспільство, поки воно залишається таким, виступає силою інтегруючою, воно „тисне” на індивідів, змушуючи їх зважати на його вимоги. Водночас реальна автономія індивіда у сучасному суспільстві незрівнянно вища, аніж це було в минулому. Шукаючи відповіді на питання про поєднання суспільного порядку й індивідуальної свободи, Дюркгейм звертається до поняття поділу суспільної праці, котре вже вживалося Контом, Спенсером, класиками буржуазної політичної економії.

Соціолог поділяє думку Конта стосовно того, що поділ праці – це не суто економічне відношення, а найістотніша умова соціального життя як такого. Поділ праці, на думку Дюркгейма, – це „суто моральне” явище, котре не піддається вимірам, проте його природу і функції можна зрозуміти шляхом спостереження за функціонуванням правових, економічних, релігійних та інших інститутів. Завдяки поділові праці реалізує себе один з конститутивних принципів сучасного суспільного устрою – принцип органічної солідарності. „Економічні послуги, які може надавати нам поділ праці, не йдуть ні в яке порівняння з його моральною дією, справжня його функція – створювати поміж двома або кількома особистостями почуття солідарності”.

Проблема „солідаризму” обговорювалась задовго до Е. Дюркгейма, однак останній вніс у її розуміння кардинальні доповнення. Він чітко розмежував два типи солідарності – органічний, природний і механічний, насильницький. Заперечуючи Ф. Тьоннісу, Дюркгейм доводить, що органічні, солідаристські відносини більшою мірою реалізуються не в „гемайншафтах”, а саме в раціоналізованих суспільних формах.

В архаїчних суспільствах домінує головним чином механічна солідарність, котра „напрямую пов’язує індивіда і суспільство”. Логічною підставою механічної солідарності виступає принцип подібності, а типовим механізмом функціональної її реалізації є кримінальне право. Адже „дії, котрі ним забороняються або кваліфікуються як злочини, бувають двох родів: вони або безпосередньо виявляють надто сильне розходження поміж тим, хто їх здійснює, і колективним типом, або зачіпають орган спільної свідомості. Як у першому, так і в другому випадку сила, котру зачепили і котра карає злочин, – та сама. Вона – продукт найсуттєвіших соціальних подібностей, і її наслідком виступає підтримка соціального зв’язку..”

Таким чином, у нормах кримінального права знаходить своє матеріальне втілення „спільність станів свідомості”, точніше – реакція колективної свідомості на ту чи іншу протидію. Показником її питомої ваги в суспільстві може виступати міра тих суспільних функцій, які регулюються кримінальним законодавством. Механічна солідарність не враховує відмінностей, індивідуальних особливостей.

Ця солідарність, зауважує Дюркгейм, зростає у зворотному відношенні до індивідуальності. Передбачаючи деякі з ідей символічного інтеракціонізму, зокрема концепцію «дзеркального Я» Ч. Кулі, соціолог пише: «у кожному з нас є дві свідомості: одна, спільна з усією нашою групою, котра представляє не нас самих, а суспільство, що живе і діє в нас; друга, навпаки, втілює собою те, що у нас особисте і відмінне, що робить з нас індивіда». Звичайно, йдеться не про якісь статичні й ізольовані зони, а про потенції, «сили», вектори яких спрямовані у протилежні сторони і які не можуть посилюватись і розвиватись одночасно. В разі домінації механічної солідарності має місце «щезання особистості».

Такого роду зв’язок індивіда із суспільством має, по Дюркгейму, вречевлений характер: у суспільствах, де ця солідарність сильно розвинена, індивід не належить собі самому; це в буквальному розумінні річ, якою розпоряджається суспільство. Описуючи «органічний тип суспільної солідарності, соціолог часто вдається до методу «від

супротивного». Механічна солідарність ґрунтується на подібностях, органічна – на відмінностях. В останньому випадку колективна свідомість залишає відкритою частину свідомості індивідуальної і сприяє формуванню функцій, котрі не регламентуються колективно.

Мова йде про формування особистості, що бере участь у поділі суспільної праці. «... З одного боку, кожен з нас тим тісніше залежить від суспільства, чим більшою мірою здійснений поділ праці; з іншого – діяльність кожного тим більше особиста, чим більше вона спеціалізована... Навіть у своїх професійних заняттях ми рахуємося із звичками, навиками, які спільні для нас з усією нашою корпорацією, однак при цьому ми терпимо менший гніт, аніж коли все суспільство тисне на нас і нам лишається значно більше можливостей для прояву власної ініціативи.

Тут індивідуальність цілого зростає разом з індивідуальністю частин; суспільство стає здатним рухатись більш погоджено, тоді як кожен з його елементів здійснює більше власних рухів». Чим примітивніше суспільство, тим більше подібностей між індивідами, що їх складають, і чим вищими є певні «соціальні типи», тим більшого розвитку набуває поділ праці. Механічна солідарність, котра домінує спочатку, з часом поступається місцем солідарності органічній. Такий, по Дюркгейму, історичний закон суспільного розвитку.

Отже, структурна організація «механічних» і «органічних» суспільств принципово відмінна. Ось як описує Дюркгейм структуру суспільства органічної солідарності: «Вони будуються не шляхом повторення однорідних і подібних сегментів, а через систему різних органів, кожен з яких виконує спеціальну роль і які самі складаються з диференційованих частин. Соціальні елементи тут не однакової природи, і розташовані вони не однаково. Вони не вишикувані у лінійний ряд, як кільця у кільчатих, не вкладені одні в інші, а скоординовані і субординовані навколо одного центрального органу, що здійснює на інші частини організму стримуючий вплив.

У такому суспільстві статус індивідів визначається вже не їх походженням, а видом соціальної діяльності, професійною спеціалізацією, функціями їх як фахівців. Такого роду перехід від структурної до функціональної диференціації відбувається поступово. Спочатку розподіл функцій збігається зі старою сегментарною структурою. Однак у подальшому зростаюча кількість спеціалізованих функцій перекриває число сегментів і соціальна речовина, по Дюркгейму, починає організовуватись на принципово інших засадах.

(«Народ тим більше просувається вперед у розвитку, чим меншого значення набувають територіальні відмінності всередині країни...»)

Концепцію поділу суспільної праці автор ілюструє багатим фактичним матеріалом, головним чином історичним, етнографічним та демографічним. Він використовує дані щодо динаміки міграційних процесів у зв'язку з промисловою революцією та урбанізацією способу життя. В цілому ж Дюркгейм використовує – з певними корективами – концептуальні ідеї еволюціоністської теорії суспільної диференціації, наповнюючи їх новим змістом. Він критикує Спенсера за недооцінку історичної специфіки суспільства минулого і за суперечності в обґрунтуванні ідей еволюції. Однак обох мислителів об'єднує розуміння суспільної еволюції як становлення «впорядкованої різноманітності» форм суспільного життя.

Незважаючи на наявність певного економічного підтексту у змісті поняття поділу суспільної праці, Дюркгейм прагне швидше розмежувати, аніж ототожнити суспільне життя із системою економічних відносин. Інтенсивність економічних відносин, обміну, торгівлі сама по собі не може виступати індикатором стану суспільного життя, оскільки забезпечення економічних інтересів безпосередньо не пов'язане із зміцненням почуття колективності. Економічний поділ праці – це лише матеріальний аналог більш складного процесу поділу суспільної праці або соціальної диференціації.

У структурі соціологічного знання Дюркгейм виділяє соціальну морфологію як науку про морфологічні або «анатомічні» суспільні факти і соціальну фізіологію, котра займається вивченням «фактів колективної свідомості» (загальних ідей і почуттів, що передаються з покоління в покоління і втілені, як правило, у народних звичаях і віруваннях, а також у правах і моральних нормах суспільного життя). Об'єктом соціальної морфології виступає все те, що пов'язане з так званою матеріальною щільністю – «число, характер основних елементів, що складають суспільство, а також способи їх поєднання, ступінь досягнутої згуртованості, розподіл населення на території, число і характер шляхів сполучення, форма жител і т. ін.».

Матеріальна щільність – один із найважливіших «морфологічних фактів», тобто фактів, які належать до матеріальних форм суспільного буття. Окрім матеріальної щільності, предметом морфологічного аналізу виступає також територіальне положення суспільства – «периферійне чи центральне розташування його на континенті, характер оточення іншими суспільствами», а також демографічні характеристики та інфраструктура.

Явища морфологічного порядку – це свого роду підвалина, над якою вивершується те, що складає об'єкт соціології у вузькому значенні цього слова («соціологічні факти» або «колективні уявлення»). Останнє поняття – одне з головних понять дюркгеймівської соціології. У термін «уявлення» соціолог вкладає значно ширший зміст, аніж той, який воно має у психології. Колективні уявлення – це масова свідомість, взята як щось автономне і само законне, незалежно від свідомості індивідуальних її носіїв.

Адже вся група, як переконаний Дюркгейм, «мислить, відчуває і діє зовсім інакше, аніж це робили б її окремі члени». В структурі колективної свідомості соціолог виділяє інтелектуальний, емоційний та вольовий рівні, однак на практиці він частіше апелює саме до колективних емоцій, вірувань і колективної волі. «Колективною, або спільною свідомістю можна назвати ту сукупність вірувань і почуттів, яка притаманна у середньому всім членам одного й того ж суспільства й утворює певну систему, що живе своїм власним життям. Хоч вона і не має свого певного органу чи носія, а розсіяна по всьому суспільству, все ж їй притаманні певні специфічні ознаки, котрі роблять її самоцінною реальністю».

Колективні уявлення, або факти колективної свідомості, складають реальний зміст символічних систем міфології і релігії, фольклору й ідеології, моралі і права. Саме в колективістському походженні криється, як вважає Дюркгейм, джерело сили і стійкості релігійних вірувань. Розділивши явища світу на дві групи – «звичайні» і «потойбічні», «буденні» і «священні», людина тим самим (скоріш несвідомо, аніж свідомо) ввела і розмежування між «особистим» і «колективним». Саме тому не без полемічного загострення Дюркгейм проголошує, що не бачить у понятті Бога нічого, окрім символічного перевтілення суспільства, а єдиною моральною реальністю схильний визнавати колективність.

Даючи перелік типових ознак колективної свідомості, Дюркгейм вживає і деякі «морфологічні» терміни, зокрема термін «моральна щільність» – показник сили моральної згуртованості суспільства. Мова йде про ту міру, якою певним людським масивом володіють спільні почуття та ідеї. Поміж рівнем матеріальної і моральної щільності немає кореляції. Значний за обсягом територіальний масив або демографічна група може мати низький рівень моральної й організаційної згуртованості. Тому прогрес поділу праці ґрунтується за умови одночасного «стиснення» соціальної маси і зростання рівня моральної щільності.

Морфологічні факти разом з колективними уявленнями утворюють «внутрішнє соціальне середовище», котре виступає визначальним фактором колективної еволюції. Початок будь-якого важливого процесу Дюркгейм шукав у будові внутрішнього соціального середовища. У ранніх працях Дюркгейм у «морфологічному» вбачав реальне підґрунтя «колективних уявлень». Пізніше він стверджував, що колективні уявлення мають свою власну логіку розвитку.

Соціологія, зазначає він, мусить брати цінності за вихідний пункт, а не приходити до них наприкінці. Звертання до проблеми цінностей і ціннісних орієнтацій, надання їй теоретико-методологічного пріоритету було важливим кроком на шляху подолання натуралістичних орієнтацій у соціології і формування її сучасної парадигми. У цьому – одна із заслуг Дюркгейма як класика соціологічної думки.

2. Соціологія суїциду

Соціальна теорія Дюркгейма моделювала ті аспекти соціальної реальності, які свідчили про функціональну злагодженість дії суспільних механізмів. Причому, згідно з теорією поділу суспільної праці, міра цієї злагодженості мусила зростати. Водночас соціолог, як і його сучасники, був свідком посилення соціальних конфліктів і глибокої кризи цінностей: «Історія не знала кризи більшої, ніж та, яку переживають сучасні європейські суспільства. Соціальна дисципліна у її традиційній формі повністю втратила свій авторитет; у суспільстві нарастають тенденції розкладу морального духу і тотальної тривоги». Торкаючись соціального питання, одного з найтривожніших чинників нестабільності, Дюркгейм зауважує, що будь-які спроби його вирішення будуть невдалими без урахування моральних аспектів. Моральна дезорганізація не менш небезпечна в соціальному відношенні, аніж дезорганізація економічна.

Одним із свідчень моральної дезорганізації суспільства, його переходу до стану неупорядкованості виступає ріст кількості самогубств у провідних західноєвропейських країнах. Самогубство розглядається Дюркгеймом як соціальний факт, як об'єктивно існуючий, незалежний від індивідуальних психологічних мотивів процес зміни станів колективної свідомості, який піддається статистичному аналізу. Тому дослідження самогубств виступає практичним втіленням вимог соціологічного методу: «Замість того, аби займатися метафізичними

роздумами з приводу соціальних явищ, соціолог мусить взяти за об'єкт своїх пошуків чітко окреслені групи фактів, на які можна було б, як кажуть, показати пальцем, точно відзначивши їх початок і кінець – і хай він стає на цей шлях якнайрішучіше».

Дюркгейм підкреслює, що обрав самогубство за предмет вивчення тому, що воно належить до явищ, які найлегше визначаються і слугують зразком застосування соціологічного методу. Самогубство – це соціальний факт, форма прояву влади вищої колективної реальності над індивідом. Про це свідчить стабільність відсотку самогубств у різних народів (це число стабільніше, ніж відсоток загальної смертності), постійність сезонних ритмів коливання кількості самогубств, наявність певних закономірностей зв'язку між самогубством і шлюбами, розлученнями, релігійністю, перебуванням у армії та ін. Соціолог надає великої ваги дефініції самогубства як соціального явища, відносячи до цієї категорії «всякий випадок смерті, котрий виступає безпосереднім або опосередкованим результатом позитивної або негативної дії, вчиненої самою жертвою».

Дюркгейм указує на багатоманітність, а в ряді випадків – на суперечливість мотивації цієї дії. Однак різноманітність цілей не виключає однорідності дій. «Солдат, що йде назустріч вірній смерті, щоби врятувати свій полк, не бажає помирати, – однак чи є він при цьому винуватцем власної смерті у такому ж значенні цього слова, в якому його можна застосувати до дії промисловця чи комерсанта, який вбиває себе, щоб запобігти сорому і ганьби банкрутства. Те ж саме стосується страждальця, що помирає за віру, матері, яка приносить себе в жертву заради життя дитини і т. ін. Чи мається при цьому смерть за сумну, хоч і неодмінну умову тієї мети, до якої прагне суб'єкт, чи ж він прагне її задля неї самої, – в обох випадках він відмовлюється від існування, і різні способи розрахунку з життям можна розглядати як різновиди того самого класу явищ».

Дюркгейм доводить, що в кожному конкретному випадку самогубства мають місце мотиви суто індивідуального характеру, що загальна кількість самогубств у даному регіоні за певний проміжок часу не є простою механічною сумою цих окремих випадків. Навпаки, «ця цифра є новим фактом, якому притаманна своя внутрішня єдність і своя індивідуальність – отже, і своя особлива природа, яка тим більш для нас важлива, що за своєю суттю є глибоко соціальною».

Кількості самогубств притаманна водночас і перманентність, і варіативність, вона стабільніша у часі, ніж смертність з інших причин у межах певного регіону, однак різко варіює у різних країнах. Число самогубств специфічне для кожної соціальної групи і тісно пов'язане з глибинними рисами національного темпераменту. Існує певна специфічна міра колективної схильності до самогубств, типова для кожного з окремих суспільств. Дати раціональне пояснення цьому факту і мусить соціологія, об'єктом якої виступають саме соціальні фактори суїцидної поведінки.

До позасоціальних причин суїциду Дюркгейм відносить психоорганічну схильність і навколишнє середовище. Детально проаналізувавши випадки самогубства серед психічнохворих, соціолог доводить, що в усіх випадках це – дії або немотивовані, або зумовлені вигаданими мотивами. Серед психічнохворих найчастіше мають місце самогубства маніакального типу (викликані маренням, галюцинаціями тощо), меланхолічного типу (глибока депресія, викликана хворобою), самогубства внаслідок одержимості нав'язливими ідеями і так зване імпульсивне самогубство.

Дюркгейм категорично заперечує проти того, щоб вважати кожного самогубця божевільним; водночас він визнає, що деякі із зазначених категорій («меланхолійне самогубство») досить важко на практиці відрізнити від суїцидної дії здорової людини. В цілому самогубства психічнохворих відрізняються від інших так само, як нав'язані психічні стани відрізняються від нормальних почуттів, або як імпульсивні реакції – від цілком усвідомленої дії. Саме це останнє – усвідомленість наслідків – і виступає критерієм кваліфікації вчинку як суїцидного, тоді як мотиви вчинку, його мета завжди проблематичні і не можуть бути підставою для визначення.

Окремо розглядає Дюркгейм випадки самогубств на ґрунті неврастенії. Тут він також доходить висновку про відсутність прямого зв'язку між цим станом і суїцидною поведінкою. „Якщо в часи всезагального занепаду спостерігається збільшення числа неврастеніків, то не слід забувати, що їх же руками творяться нові держави, саме із середовища неврастеніків виходять усі великі реформатори».

Так само не можна, пише соціолог, пов'язувати суїцид з алкоголізмом. Отже, «не існує жодного психопатичного стану, який мав би постійний і безсумнівний зв'язок із самогубством. У певному суспільстві число самогубств не залежить від чисельності неврастеніків і алкоголіків.

І хоча дегенерація у різних своїх формах створює цілком придатний психологічний ґрунт для розвитку тих причин, які можуть спонукати людину до самогубства, сама вона не виступає його причиною». Звичайно, за інших однакових умов людина з девіантними нахилами позбавляє себе життя частіше, аніж людина здорова, але вона робить це не в силу соматичного (який стосується тіла) стану. Потенціальна схильність до суїциду може розвиватися у неї внаслідок впливу інших факторів.

Значну увагу приділяє Дюркгейм аналізу расових та спадкових факторів самогубства. Розглядаючи деякі «вражаючі» факти, які, здавалося б, свідчать на користь спадкового походження цього явища, він зауважує, що такого роду факти мусять відповідати такій умові: їх немає бути достатня кількість, і вони не повинні бути наслідком випадкового збігу обставин; цим фактам не можна дати ніяких інших пояснень; не повинно бути інших, суперечливих їм фактів. Обґрунтування тези про спадкову та расову природу суїцидної поведінки спростовується такого роду «індуктивними (умовивід – на основі окремого робиться висновок про загальне) фільтрами» і є, таким чином, ненадійним.

Зокрема, зауважує Дюркгейм, спадкова детермінація самогубств мусила б за статистикою однаковим чином впливати на обидві статі; насправді ж кількість самогубств серед жінок значно нижча, ніж серед чоловіків. Проти «спадкової теорії» свідчить також вікова дисперсія (подрібнення, розсіяння) випадків суїциду – безперервне зростання їх числа із збільшенням віку.

Соціолог зіставляє також коливання числа самогубств із сезонними змінами клімату («космічними факторами»). Статистика, пише він, спростовує думку Монтеск'є про те, що нібито це явище більш поширене у країнах з холодним і вологим кліматом. «Не взимку, не восени кількість самогубств сягає свого максимуму, а влітку, коли природа найвеселіша, а температура найм'якша. Людина воліє розлучитися з життям тоді, коли воно для неї найлегше... Немає жодної країни, яка була б винятком із цього правила». Соціолог вступає в полеміку з тими поясненнями, які дали цьому факту представники італійської «кримінологічної школи», - збудженість нервової системи під впливом сонця, спеки і т. ін. Насправді ж, доводить соціолог, детермінуючим фактором тут скоріш виступає тривалість дня. «Вдень має місце більша кількість самогубств тому, що день – це час найбільшого пожвавлення людської діяльності, коли перехрещуються людські відносини, коли соціальне життя проявляє себе найбільш інтенсивно».

Про факт кореляції кількості самогубств з інтенсивністю суспільних контактів свідчить і інша статистика – у селі ці явища рівномірно нарастають з наближенням теплої пори року і йдуть на спад із завершенням аграрного циклу і початком зими. Не заперечуючи усієї складності багатоманітності комплексу причин, котрі детермінують факт суїциду, Дюркгейм водночас вказує на стан соціального середовища, як головний детермінуючий фактор (відсоток самогубств різко змінюється усякий раз, коли змінюються умови соціального середовища).

Принцип взаємозв'язку і взаємопроникнення індивідуального та соціального покладений в основу дюркгеймівської класифікації самогубств на егоїстичні, альтруїстичні, аномічні і фаталістичні. Егоїстичний тип самогубства спричиняється насамперед соціальною ізоляцією індивіда, відсутністю колективної підтримки у життєво важливих для людини ситуаціях.

Альтруїстичне самогубство виступає проявом ситуації, коли групові цінності повністю поглинають індивіда, і він добровільно віддає за них життя. Суспільна аномія (безладдя, хаос), що пов'язана з кризою в суспільному розвитку, стає причиною життєвих зламів у третьому випадку і посилена регламентація і примус – у четвертому. В усіх випадках самогубство виступає наслідком того, що індивіда захоплює та чи інша соціальна течія дезінтегруючого характеру. При цьому, як підкреслює соціолог, йдеться про відхилення від певної норми інтеграції – небезпечним щодо суїциду може виступати як дезінтеграція у прямому сенсі слова, так і занадто високий ступінь інтегрованості індивідуальної свідомості в колективну.

Аномія, альтруїзм (готовність на жертви для інших), егоїзм як певні соціальні течії наявні постійно, і їх вплив на особистість у кінцевому результаті урівноважується. Порушення рівноваги в той чи інший бік спричинює факти суїциду (в цьому полягає типологічна схожість між цими фактами і проявами «девіантної» поведінки). Порушення міри між індивідуальним і соціальним спричиняється, як вважає Дюркгейм, надто швидкими, катастрофічними темпами соціальних змін, до яких не може адаптуватися індивідуальна свідомість. Вважаючи внутрігрупову згуртованість найдієвішим засобом запобігання появам суїцидних нахилів, соціолог рекомендував ширше практикувати різноманітні форми спілкування людей – у межах існуючої професійної структури, відновлювати ті риси згуртованості і солідарності, які були притаманні корпораціям дрібних виробників ранньокапіталістичної доби.

3. Емпірична база і методологічні засади дюркгеймівської соціології

Дюркгейм – один із загальновизнаних творців соціології як науки, професії і предмета викладання. Вплив його ідей присутній в самих різних галузях соціологічного знання і від загальної соціологічної теорії до суцільно емпіричних і прикладних досліджень. Усі більш–менш значні соціологічні теорії ХХ ст. так чи інакше пов'язані з теорією засновника Французької соціологічної школи. У самих різних країнах світу формування соціології відбувалося під впливом дюркгеймівських ідей.

Дюркгейм дав одне із найбільш розгорнутих і переконливих онтологічних обґрунтувань необхідності і можливості соціології як науки. Він доводив, що суспільство – це реальність окремого роду, воно, як і природа, не піддається довільному маніпулюванню. Дюркгейм відстоював необхідність обережного і поважного відношення до суспільства в соціальній практиці, важливість опори на реальні спонтанні тенденції при впливі на соціальні процеси. У зв'язку з секуляризацією суспільного життя Дюркгейм бачив у суспільстві ту сутність, яка замість Бога санкціонує і обґрунтовує моральні цінності і норми.

Разом з тим Дюркгейм був схильний до сакралізації (освячення) суспільства як такого. Вслід за Контом Дюркгейм розглядав суспільство головним чином як сферу солідарності, згуртованості і злагоди. Не випадково вивчення злагоди в соціології вважається дюркгеймівською традицією.

Важливе значення в соціології Дюркгейма має трактування суспільства як моральної реальності. Як і для Конта, соціальне питання для нього було не стільки економіко–політичним, скільки морально–релігійним. Мораль він розумів як практичну, діяльну, реальну силу. Усе, що не має серйозної моральної основи, з його точки зору, носить тимчасовий характер. Тому він вважав, що політичні революції – це кроваві театральні дії, які мало що змінюють в соціальних системах.

Для того, щоб політичні перетворення дійсно викликали соціальні зміни, вони повинні виразити і затронуті глибинні моральні цінності і спрямування суспільства як ціннісно–нормативної системи. Дюркгейм підкреслював, що соціальна поведінка завжди регулюється певним набором правил, які є одночасно обов'язковими і привабливими,

зобов'язуючими і бажаними. Соціолог прекрасно розумів значення криз, руйнувань і пустот в ціннісно–нормативній системі, увіснени в соціологію дуже важливе поняття аномії.

В епістемологічному аспекті (сутність пізнання та критерії його істинності) вклад Дюркгейма був не менш значний, ніж в онтологічному. Він переконливо застосовував у сфері соціологічного знання принципи наукового раціоналізму. Його дослідження являють собою поєднання теоретичного та емпіричного підходу до вивчення соціальних явищ. Дюркгейм був родоначальником структурно–функціонального аналізу в соціології: він вивчав соціальні факти під кутом зору їх функцій в конкретних соціальних системах. Разом з тим він не відмовився повністю від порівняльно–історичної та еволюціоністської методології, порівнюючи між собою різні типи суспільств і розглядаючи складні суспільства як комбінації одних і тих же елементарних систем.

Дюркгейм розробив методологічні принципи соціологічного мислення, конкретні методи, правила і процедури, які стосуються визначення, спостереження, пояснення соціальних явищ, наукових доведень і т. д. Він вніс вклад в різні галузі соціологічного знання, в загальну теорію, в дослідження окремих сфер і явищ соціального життя: моралі, права, поведінки, сім'ї, виховання, релігії, ритуалу. Наукові дослідження Дюркгейма відіграли важливу роль у становленні соціології, визнанні її наукового статусу й авторитету. Дюркгейм вніс важливий вклад у становлення й утвердження професійної соціологічної етики. У своїх працях він підкреслював особливе значення професійної етики в сучасному суспільстві. Він особисто демонстрував високий зразок цієї етики у сфері соціальної науки.

В інституціонально–організаційному аспекті вклад Дюркгейма в соціологію був також надзвичайно великий. Завдяки йому соціологія у Франції стала університетською дисципліною. Він один із перших у світі почав читати лекції з соціології. В університетах Парижа і Бордо він заснував перші в країні соціологічні кафедри. Дюркгейм був першим засновником і редактором одного з першого у світі соціологічного журналу – „Соціологічний щорічник” /12 томів, 1898–1913/. Співробітники журналу, об'єднані дюркгеймівськими ідеями, були згуртованим колективом дослідників, який став називатися Французькою соціологічною школою, або школа Дюркгейма.

Це був колектив дослідників, кожен з яких поділяючи загальні теоретичні погляди, у той же час зберігав свою самостійність і творчу

індивідуальність. Дюркгеймівська школа займала ключові позиції у французькій академічній системі аж до початку Другої світової війни. В останні десятиріччя спадщина Дюркгейма і його школи в різних країнах активно досліджується, інтерпретується і переосмислюється. Наукове співтовариство продовжує вважати цю спадщину актуальною і плідною для розвитку соціологічного знання.

Отже, соціологічна концепція Дюркгейма, окрім проблем, визначених у попередній лекції, включає такі питання, як поділ праці та соціальну солідарність, соціологію суїциду та емпіричну базу і методологічні засади дюркгеймівського визначення соціології. Досліджені вченим проблеми дають підстави вважати, що він був першим соціологом, який розглядав суспільство з його розвиненою системою поділу праці, як функціональний зв'язок. Хоча Дюркгейм і приділяв велику увагу соціальним конфліктам свого часу, але вважав їх патологіями, відхиленням, а не структурними детермінантами суспільства. Теоретична спадщина Дюркгейма і в сучасних умовах знаходиться в центрі гострих дискусій. Одна із причин цього в тому, що вчений, окрім безпосередньої теоретичної роботи в галузі соціології, активно відстоював її фахово–прикладний характер.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи:

1. Дюркгейм про особливості суспільного поділу праці.
2. Солідаристські відносини і раціоналізовані суспільні форми в працях Дюркгейма.
3. Принципи подібності і кримінальне право по Дюркгейму.
4. Дюркгейм про особистість, що бере участь у суспільному поділі праці.
5. Перехід від структурної до функціональної диференціації в концепції вченого.
6. Ідеї еволюційної теорії і колективне уявлення в суспільстві по Дюркгейму.
7. Причини моральної дезорганізації суспільства.
8. Самогубства як соціальний факт.
9. Мотиви та види суїциду, спадкові та расові фактори.
10. Дюркгейм про онтологічне обґрунтування соціології як науки.
11. Відношення Дюркгейма до порівняльно–історичної та еволюційоністської методології.
12. Дюркгейм про професійну соціологічну етику.

ЧАСТИНА III

Лекція XXV.

СОЦІОЛОГІЧНА ДУМКА НА ПОЧАТКУ XX СТ.

План

1. Соціологічні ідеї Вільфредо Парето (1848–1923).
2. Рання американська соціологія.
3. Соціологічна думка в Росії та Україні.

Література [3, 4, 13, 40, 75, 86, 100, 122, 134]

1. Соціологічні ідеї Вільфредо Парето (1848–1923)

Початок XX ст. став часом важливих змін у розвитку соціальних наук. Цей розвиток набув більш впорядкованих, інституційних форм. Здійснення соціальних реформ вело до підвищення попиту на наукові рекомендації з господарських, юридичних, політичних, педагогічних питань, що сприяло розгортанню дослідницьких центрів, кафедр, факультетів.

У XIX ст. соціологія не була ще навчальною дисципліною, фахом, якому можна було навчитися і працювати у відповідній галузі. Соціологія тоді була справою окремих талановитих аматорів. На рубежі століть соціологи прагнуть пояснити особливості сучасного їм суспільства, його кризи і подальші перспективи, специфіку соціальної взаємодії людей, її внутрішні механізми і глибинний зміст. Якщо соціологи XIX ст. прагнули віднайти спільні риси між природою і суспільством, то вчені нової генерації більше зосереджуються на вивченні того, що принципово відрізняє людину як соціальну істоту від природного світу – на культурі, духовних цінностях.

Водночас, на відміну від соціальної філософії соціологічна наука рубежу століть прагне до максимально можливої емпіричної обґрунтованості своїх висновків. Вона прагне обирати для вивчення факти, на які «можна вказати, як кажуть, пальцем» (Е. Дюркгейм).

Вільфредо Парето (1848–1923). Італія була одним із провідних центрів європейської культури, її філософська і соціальна думка

спирається на давню, багатовікову історичну традицію. Такі імена, як Цицерон, Данте, Макіавеллі, Віко та ін. – свідчення цьому. Однак внаслідок запізненого національно-державного об'єднання та інших обставин у XIX ст. тут не виникли оригінальні течії соціально-філософської думки, як це мало місце у Франції та Німеччині. На рубежі століть найбільш популярним тут став позитивізм, перейнятий «із других рук». Певного впливу за межами країни набули ідеї італійської кримінологічної школи (Чезаре Ломброзо, Енріко Феррі та ін.), представники якої широко вдалися до біологічних понять та аналогій.

Першим визначним мислителем-соціологом новітньої доби в Італії став Вільфредо Парето. Він був сином італійського аристократа, прихильника Мадзіні (вождь респ.-демокр. крила, закликав до об'єднання Італії демократичним шляхом, учасник революції 1848–1849 рр.), котрий через революційні переконання емігрував до Франції. Освіту Парето здобув у Політехнічному університеті в Турині. Більшу частину життя провів у Швейцарії, був професором політекономії Лозанського університету. Головною працею Парето вважається „Трактат з загальної соціології” /1916/. Місце Парето в історії соціологічної думки початку століття надто своєрідне, оскільки він був „вкрай непопулярним серед соціологів не лише за життя, а й після смерті”. Причиною цього було не тільки те, що Парето репрезентував маловпливову на той час італійську соціальну думку, а й те, що сам спосіб його міркувань і його висновки були досить нетрадиційними і навіть шокуючими. У цьому відношенні його теоретична позиція де в чому близька тій, яку займали – кожен у своїй царині – Маркс, Ніцше і Фрейд. Йдеться насамперед про розвінчання ілюзій, якими схильні тішити себе дослідники-гуманітарії, коли міркують про специфіку соціального життя людей і відображення його в наукових поняттях.

Соціальна дія: логіка та інстинкт. Однією з основних методологічних засад Парето була теза про глибоку суперечність між логічним характером соціального знання і нелогічним характером більшості людських вчинків. Люди здатні діяти логічно (раціонально), та в більшості випадків не роблять цього. Вони діють не логічно, а відповідно до своєї природи, в основі якої – інстинкти, тоді, як логіку, раціональні міркування використовують для виправдання чи приховування своїх справжніх намірів. Не

розуміючи цього, більшість соціологів, як вважає Парето, прагнуть відшукати в людських діях логіку, раціональність; коли треба тільки одне – чітко вказати людям на нелогічність їх поведінки і вивчати її такою, якою вона є.

З того факту, що більшість суспільних теорій і понять є не чим іншим, як квазіологічними (несправжніми) позначками на тому, що само по собі нелогічне, зовсім не впливає, що такі теорії і їх поняття шкідливі і непотрібні. Навпаки, вони можуть бути суспільно корисними, оскільки допомагають людям утвердитися у власній правоті. Істинне значення про людську поведінку спроможна дати соціологія, однак вона як наука логіко-експериментальна не має права визначати цілі й смисл суспільного розвитку і навіть вказувати шляхи вирішення тих чи інших соціальних потреб.

Як і Вебер, Парето обмежує можливості соціології лише формулюванням допустимих і раціональних засобів досягнення тієї чи іншої мети і визначенням можливих наслідків застосування цих засобів. Значні відмінності існують між Парето і Вебером у розумінні ними смислу соціальної дії. Якщо для останнього великої ваги набуває розмежування між раціональною і нераціональною дією, то для Парето усяка соціальна дія за своєю суттю ірраціональна. Іншими словами, у кожного з безлічі людських вчинків є певний стабільний складник („залишок”), пов'язаний, по Парето, з певного роду інстинктами. „Залишок” – це стійкий мотиваційний комплекс, пов'язаний з емоціями і закорінений в інстинктивних глибинах психіки. Кожному типові залишків відповідає певний тип похідних, або „деривацій”, мета яких полягає в тому, щоб інтелектуальними засобами маскувати справжню, емоційно – інстинктивну суть „залишку”.

Парето розробив класифікацію основних різновидів залишків і похідних, котру можна розглядати як оригінальний різновид теорії соціальної взаємодії. При цьому як синоніми виразу „залишок” соціолог вживає терміни „інстинкт” і „потреба”. Основними класами залишків є такі: „інстинкт комбінацій”, „сталість агрегатів”, „потреба виявляти почуття у зовнішніх діях”, „залишки, котрі належать до соціального життя”, „цілісність індивіда та його залежність” і „сексуальні залишки”.

Класи залишків у свою чергу поділяються на роди і види. Термінологія Парето досить незвична, нетипова для соціології, і хід

його міркувань може здатися надто ускладненим. Проте, вживаючи нестандартну термінологію, вчений дав опис найбільш типових форм соціальної взаємодії, акцентувавши при цьому не її раціональні, а емоційні моменти. Класи залишків – це найбільш типові емоційні „установки”, відповідно до яких здійснюється спілкування між людьми. Так, інстинкт комбінацій – це схильність людей виявляти зв’язки між речами та ідеями, вміння робити висновки з певних тверджень, комбінувати предмети і т. ін.

І саме логічне мислення, інтелект – це теж не що інше, як наслідок існування інстинкту комбінацій. Натомість „сталість агрегатів” означає, що людям властива й схильність зберігати вірність традицій, дотримуючись у своїй поведінці певних сталих зв’язків.

Отже, „інстинкт комбінацій” – це певна установка на оновлення, інновацію, тоді як „сталість агрегатів” – установка на традицію, стабільність. Як вважає Парето, афінське суспільство доби розквіту античного полісу, так само як і французьке суспільство початку XX ст., „переповнені” залишками першого класу, тобто відкриті до змін, тоді як Спарта чи Прусія XVIII ст. – це суспільство, де переважають залишки другого класу, тобто домінує консерватизм. Залишки другого класу лежать в основі моральності, релігійних вірувань, родинних інститутів, що зумовлює стабільність цих соціальних явищ. Водночас політична надбудова ґрунтується на „інстинктові комбінацій” і тому більшою мірою відкрита до змін, у тому числі й революційних.

Аналізуючи зміст „залишків, що стосується соціальності”, Парето розглядає широкий спектр форм спілкування і відповідних їм соціальних почуттів. Йдеться насамперед про психологічні механізми неформального спілкування, конформну (прагнення до злагодження протиріч) поведінку, жорстокість і доброту як соціальні почуття, панування й підпорядкування, аскетизм тощо.

Увагу дослідника привертають ті почуття, які стабілізують суспільство, сприяють збереженню існуючих структур. Загалом паретовські класи «залишків» можна розглядати як певні функціональні моделі основних типів соціальної поведінки індивідів. Кожен із незліченних конкретних проявів цієї поведінки можна розглядати як функцію певної незалежної змінної, загальний зміст якої описує певний клас, рід чи вид «залишків».

Не випадково Парето порівнював функції останніх з функціями, які в граматиці виконують корені слів. Мовні вирази можна розглядати як такі, що походять від невеликої групи «залишків». Праця соціолога має дещо спільне з працею філолога в тому розумінні, що й там і там має місце певного роду редуccionізм (розв’язання проблеми узгодженості на основі загального описання), пояснення багатоманітності явищ, що спостерігаються за допомогою певних функціональних моделей.

Теорія деривацій /похідних/. Важливе місце в соціологічній концепції Парето належить також аналізу словесної поведінки людей у соціальній сфері. Вербальну комунікацію вчений аналізує під прагматичним кутом зору. Як впливають слова на соціальну поведінку? Яким чином люди нав’язують свою поведінку іншим. На такі запитання соціолог дає відповідь за допомогою теорії «деривацій» (похідних). Терміном «деривацій» він позначав засоби словесного оформлення людських інтересів і почуттів. Теорія «залишків» описує основні типи цих почуттів і інтересів, тоді як теорія похідних зосереджує увагу на тому, як ці інтереси і почуття трансформуються словесно, набуваючи форми переконань, поглядів, вірувань і т. ін. Дослідники слушно відносять паретовську концепцію «деривацій» до одного з різновидів соціологічного аналізу ідеологій як перекручених форм свідомості (Маркс).

Ідейними попередниками Парето в цьому відношенні можна вважати не лише Маркса та Ніцше, а й Френсіса Бекона. Останній створив відоме вчення про «ідолів», тобто про ті найтипівіші хибні погляди й помилки, які підстерігають людський розум на його шляху до істини. Паретовські «деривації» - це ті ж самі беконівські «ідоли», взяті в сучасному соціальному контексті, тобто перетворені на «ідеології». Зміст останніх, як переконаний Парето, ніколи не був і не може бути логічним у точному значенні цього слова. Адже будь-яка «ідеологема» - це лише усвідомлений вираз певних неусвідомлених настроїв і почуттів, причому в ній не логіка опановує почуття, а навпаки, почуття підпорядковує собі логіку.

Отже, абсолютна більшість ідеологічних вчень, виразів, закликів – це маніфестації інтересів, почуттів, волі певних груп, де раціональний чинник хоч і присутній, однак підпорядкований настроям та ілюзіям. Однак ілюзорність «деривацій» виступає якраз не як їх вразливість, а як їх сила. Люди, у своїй масовій поведінці, потребують ілюзій.

«Коли логік знаходить помилку в доведенні, – пише з цього приводу Парето, – софізм викривається і праця логіка на цьому завершена. Тільки тоді й розпочинається праця соціолога, котрий мусить вивчити, чому взагалі хибні аргументи приймаються багатьма людьми, чому взагалі ця софістика перемагає... Логіка вивчає, чому доведення є помилковим, а соціологія – чому воно набуває значного поширення». Висновки соціолога мали важливе значення для розробки базових понять соціології політики та соціології масових комунікацій; розпочатий Парето аналіз соціологічного змісту і функцій ідеологій, зокрема механізмів їх масового сприйняття й поширення, пізніше знайшов своє продовження у працях Карла Манхейма.

Еліти і маси. Важливим внеском у вивчення проблем соціальної структури і соціальних переміщень стали ідеї Парето щодо стосунків між елітними верствами суспільства і «масою». Продовжуючи так звану макіавеллівську традицію соціологічної думки, вчений розвиває тезу про гетерогенність суспільної структури і важливе значення розрізнення між елітою та масами. Особливої уваги Парето надає проблемі функцій так званої «правлячої еліти». В основі паретовських поглядів на соціальну структуру і соціальну динаміку лежить уявлення про стабільність основних типів соціальної поведінки та основних типів структурної організації суспільства.

Єдині значущі в соціальному відношенні зміни – це зміни всередині правлячих меншин, котрі формуються, досягають влади й занепадають, внаслідок чого їм на зміну приходять інші меншини. Не випадково всесвітню історію Парето називав «цвинтарем аристократії». Мислитель обґрунтував концепцію «циркуляції еліт», яка пізніше здобула широке визнання серед соціологів і політологів. Соціальна рівновага в суспільстві, розділеному на еліти і маси, може існувати лише тоді, коли еліта має деякий надлишок «залишків» першого класу (інстинкту комбінацій), а маса натомість має надлишок «залишків» другого класу (стабільності агрегатів).

Та коли надлишок інстинкту комбінацій перевищує деяку допустиму міру, еліта починає вироджуватися, а маса починає себе вести деструктивно, що приводить до соціальних революцій. Важливе значення для темпів соціальної динаміки має також міра відкритості елітарних верств для проникнення туди вихідців із маси. Надмірна ізоляція еліт має своїм наслідком їх виродження й заміну вихідцями із нижчих верств.

Свої теоретичні висновки соціолог застосовував для прогнозу тенденцій розвитку західноєвропейських суспільств. У цих суспільствах, як він вважав, домінують плутократичні еліти (представників цих еліт вчений називав «лисицями» за їх надмірну підпорядкованість інстинкту комбінацій). Водночас у цих суспільствах існує відчутна тенденція до бюрократизації та обмеження приватної ініціативи.

Як і Вебер, Парето не відкидав можливості посилення процесів «бюрократичної кристалізації», більше того, він проникливо передбачав появу на арені європейського політичного життя «жорстких еліт», представників яких він іменував «левами» за їх схильність до насилля і терору. Не випадково італійські фашисти висловлювали соціологу певні знаки пошани як своєму ідеологу, але цих почесей Парето не прийняв.

Хоча Е. Дюркгейм, М. Вебер і В. Парето жили майже в один і той самий час, вони не спілкувалися між собою, і праці їхні не становлять якоїсь «школи» у прямому значенні цього слова. Водночас вони здійснили справжній переворот у соціологічній науці, спрямувавши її до вивчення глибинних механізмів соціальної взаємодії людей. Пізніше Толкотт Парсонс відніс цих мислителів до числа фундаторів «теорії соціальної дії», як він називав структурно-функціоналістський метод у соціології.

2. Рання американська соціологія

На рубежі XIX і XX ст. у США складаються сприятливі умови для розвитку соціальних наук. Внаслідок економічного піднесення в американському суспільстві наростає потреба реформування політичних, правових і освітніх інститутів. Це вело до підвищення попиту на наукові дослідження у відповідних сферах суспільного життя. Не випадково ця доба стала початком розвитку нових напрямків американської економічної, філософської та психологічної науки.

Американська соціологія з самого початку розвивалася в межах системи університетської освіти як академічна дисципліна. Університети США, порівняно з європейськими значно молодші. Тут не було багатовікової академічної традиції, та водночас була більш розвинена з боку державних органів потреба в соціології. Велику роль у підтримці освіти відігравали різноманітні благодійні фонди.

Центром розвитку соціальних наук у США стали заснований 1876 р. університет Джона Хопкінса (у м. Балтиморі), а також Єльський, Чиказький, Колумбійський та Гарвардський університети. На рубежі XIX–XX ст. центр розвитку соціальних наук перемістився до Чикаго.

Прийнято виокремлювати три когорти вчених, завдяки діяльності яких американська соціологія за відносно короткий проміжок часу досягла високого рівня розвитку. Перша когорта – це «патріархи», ті, хто, сприйнявши ідеї європейської соціології (насамперед її соціал-дарвіністського та психологічного напрямків), пересадили її на американський ґрунт, зробивши складником національної системи вищої освіти.

Друга когорта – це американські соціальні філософи, педагоги й психологи, чії оригінальні ідеї стали свого роду парадигмою соціологічної теорії у США й надали соціологічній науці суто американського колориту (Дж. Дьюї, В. Джемс, Ч. Х. Кулі, Дж. Г. Мід та ін.).

Третя когорта – представники Чиказької соціологічної школи, а також дослідники Колумбійського, Єльського, Гарвардського університетів 20–40-х рр. XX ст.

Уперше соціологію як окремий навчальний курс почали вивчати у Єльському університеті, починаючи з 1876 р. Цей курс читав *Вільям Грем Самнер* (1840–1900). Мав він теологічну освіту, однак захопився творами Дарвіна і Спенсера, став послідовником ідеї еволюції як закону виживання найбільш пристосованих. Самнер тлумачив цей закон у дусі кальвіністського вчення про предестинацію (спасіння Господом не всіх, а лише обраних).

У повсякденному житті еволюція набирає форми конкретної боротьби, котра і є регулятором суспільної рівноваги. Найвідомішою працею Самнера стало дослідження «Народні звичаї» /1906/. Зближаючись де в чому з Дюркгеймом, Самнер трактує звичаї як певні форми реалізації колективних інтересів у боротьбі за виживання. Самі ж інтереси зумовлюються глибинними мотивами, котрі автор поділяє на чотири типи: голод, статевий потяг, честолубство, страх. Самнер обґрунтував також поняття «ми – група» та «вони – група». Якщо у «ми – група» міжособистісні стосунки характеризуються солідарністю, то ставлення до тих, хто за її межами, вороже. Праці Самнера стали важливим внеском у розробку теорії малих груп і теорії соціальних інститутів.

Чільне місце в організації вивчення й викладання соціологічної науки у США належить – *Альбіону Смоллу* (1854–1926). Походив із сім'ї баптистського священника і сам здобув теологічну освіту. Під впливом ідей ліберального протестантизму Смолл звертається до вивчення соціальних наук, їде до Німеччини, де слухає лекції відомих економістів А. Вагнера і Г. Шмоллера, від яких переймає етичне розуміння завдань економічної науки. По поверненні до США захищає магістерську дисертацію в університеті Джона Хопкінса. У баптистському коледжі, в якому він був президентом, замінює профілюючий курс моральної філософії на курс соціології під назвою «Вступ до наук про суспільство», публікує підручник з цього курсу.

Далі на запрошення ректора Чиказького університету працює керівником відділення соціології. Понад 30 років керував підготовкою соціологів у Чикаго. Став першим редактором «Американського соціологічного журналу», який почав виходити з 1895 р. Під впливом ідей соціального дарвінізму і психологізму соціальне життя розумів як діяльність, спрямовану на задоволення інтересів, головні з яких – це здоров'я, добробут, спілкування, пізнання, краса, справедливість.

У працях «Загальна соціологія» /1902/ та «Зміст соціальних наук» /1910/ Смолл розглядає питання методології, обґрунтовує потребу в комплексному аналізі соціальних фактів. Він вважав, що наукове дослідження складається з чотирьох основних етапів – описового, аналітичного, оцінюючого та конструктивного. Смолл одним із перших вжив поняття «соціальна технологія». Саме в технологічній спрямованості на «практичне поліпшення суспільства» він вбачав головне завдання соціології як науки.

Лестер Франк Уорд (1841–1913). Перший президент Американської соціологічної асоціації. За фахом геолог, палеоботанік. До соціології звернувся будучи відомим вченим у своїй галузі. Його відомими соціологічними працями були монографії «Динамічна соціологія» /1883/, «Психологічні чинники цивілізації» /1893/, «Нариси соціології» /1898/, «Підручник соціології» /1905/. Уорд – прихильник спенсерівського еволюціонізму. Космічна та органічна еволюції не мають своєї мети свідомої, натомість еволюція соціальна здійснюється з участю людської волі, почуттів і розуму. Соціальний розвиток – це спрямована людською волею еволюція у бік поліпшення того, що вже є. Звідси його прихильність до ідей соціального реформізму. Був при-

хильником державного регулювання економіки й гостро критикував діяльність окремих капіталістичних монополій, для яких приватні інтереси домінували над суспільними.

Франклін Генрі Гіддінгс (1855–1931). Належить до засновників американської соціології. Журналіст за фахом, розпочав викладання в Колумбійському університеті. Його основні праці – «Принципи соціології» /1896/, «Індуктивна соціологія» /1901/, «Наукове дослідження людського суспільства» /1924/, підручник «Елементи соціології» /1898/. Як і Уорд, він – спенсеріанець, прагнув поєднати ідею еволюції із «свідомим чинником». Суспільство – це організація, котра є результатом взаємодії об'єктивного чинника і чинника суб'єктивного, свідомої людської волі. В основі суспільного життя лежить «свідомість роду», вона існує там, де люди починають визнавати себе належними до одного й того ж роду. На цьому ґрунті постає кооперація людських індивідів. Кожен з них зберігає свою індивідуальну самотність (ідея «свідомості роду» у Гіддінгса співзвучна концепції «колективної свідомості» Дюркгейма).

У працях Гіддінгса розглядаються також питання соціальної структури. Основні класи суспільства різняться залежно від рівня усвідомлення ними «родових» цінностей. Існують «соціальні класи» - ті, хто свідомо прагне солідарності й прагне збереження суспільного устрою. «Несоціальні класи» - ті, хто позбавлений почуття солідарності й ставить насамперед власні егоїстичні цілі. «Псевдосоціальні класи» - ті, хто не має власності й прагне жити за суспільний кошт. «Антисоціальні класи» - маргінали, потенційні злочинці, позбавлені соціального інституту й ворожі будь-яким соціальним інституціям.

Едвард Альсворс Росс (1866–1951). Один із засновників американської соціології. Очолював соціологічне відділення університету у Вісконті. Був не лише вченим, викладачем, але й непоганим публіцистом. Обстоював необхідність соціальних реформ. Один із перших звернувся до проблеми соціального контролю і відхилень. Його праця «Соціальний контроль» /1902/ не втратила свого значення й сьогодні.

Наукове значення праць засновників американської соціології полягає в тому, що вони, поширюючи ідеї класиків європейської соціології, водночас пристосовували цю науку до особливостей американського стилю життя й мислення, орієнтували на вирішення практичних проблем. Вони не створили оригінальних теоретичних систем, однак сприяли інституціалізації соціології як науки.

3. Соціологічна думка в Росії та Україні

На рубежі XIX і XX ст. Росія, до складу якої входили значна частина України і Польщі, вступила в добу інтенсивної економічної і соціальної модернізації. Після ліквідації кріпосного права та інших реформ тут бурхливими темпами розвивався капіталізм. Тривала промислова революція, зростала чисельність населення міст, розвивалася освіта, великих успіхів досягають природничі й технічні науки.

Проте загалом процеси модернізації в Росії розгортаються більш уповільненими темпами, ніж на Заході. Серйозною перешкодою на шляху прогресу залишається становий поділ суспільства, а також відсутність розподілу влади та інституту представницької демократії. У суспільстві, особливо в аграрних відносинах, має місце ряд залишків феодалізму. Усе це породжує гострі суперечки, які закінчилися революцією 1905–1907 рр.

Розвиток соціології відбувається як під впливом уже існуючих в країнах Заходу позитивістських традицій, так і під кутом зору осмислення особливостей російського суспільства і російської історії. Тривалий час в Росії, внаслідок утисків і переслідувань, не було об'єктивних можливостей для розвитку науки про суспільство, включаючи й соціологію. Царська митна служба забороняла ввозити до Росії соціологічну літературу, плутаючи її з літературою соціалістичною. Після реформ Олександра II в Росії різко зростає кількість публікацій у пресі, присвячених гострим соціальним питанням: робітничому, селянському, проблемам охорони здоров'я, освіти тощо.

Одними з перших звертаються до оцінки ідей О. Конта мислителі народницької орієнтації – К. Михайловський, П. Ткачов, П. Лавров та ін. Російські народники обстоюють започатковану ще слов'янофілами ідею самотності російської історії і неможливості міряти її західними зразками. Свого логічного завершення ці погляди набувають у працях пізніх слов'янофілів (М. Данилевського, К. Леонтьєва), які проповідували месіанську роль Росії у світі. Перспективи розвитку російського суспільства вони пов'язували із долею селянських громад.

Їх опонентами виступали російські марксисты, котрі під впливом некритичного сприйняття поглядів К. Маркса розглядали ситуацію

у контексті розгортання робітничого руху, який, на їх погляд, мав привести до соціалістичної революції (В. Плеханов, В. Ленін). Значного впливу в цей час набувають також ідеї анархістів, котрі заперечували державу і обстоювали принципи громадянського самоуправління (М. Бакунін, П. Кропоткін). Отож цілком справедливою є думка Ю. Беккера про те, що в Росії соціологія була витвором не стільки фахівців–учених, скільки лідерів громадської думки.

Іншим напрямком розвитку соціологічної думки в Росії були праці представників академічної науки, істориків і правознавців. Оригінальні соціологічні ідеї висловлювали представники так званої державницької, або юридичної школи в російській історичній науці – С. Соловйов, Б. Чичерін, К. Кавелін та ін. Вони звертали увагу на якісну відмінність соціальної структури російського й західного суспільств, прагнуть виявити причини гіпертрофії функцій держави у російському суспільному житті.

У зазначений час у Росії поширюються ідеї впливових течій і шкіл західної соціологічної думки, насамперед соціологічного органіцизму (О. Стронін, П. Лілієнфельд), географічної школи (Л. Мечніков), психологічної соціології (Є. Де–Роберті, М. Карєєва, М. Коркунов та ін.). Знаходять тут своїх прихильників і течії соціологічної думки антипозитивістського спрямування, передусім неокантіанство (Б. Кістяківський, О. Лаппо–Данилевський, П. Новгородцев, В. Хвостов). Гостру критику позитивізму, у тому числі й соціологічного містять праці визначних релігійних філософів М. Бердяєва і С. Булгакова.

Питирим Олександрович Сорокін (1889–1968). Мислитель, якому вдалося вивести російську соціологічну думку на світовий рівень і стати визначним класиком соціологічної науки (хоч і не на Батьківщині). Закінчив юридичний факультет Петербурзького університету, де навчався під керівництвом відомого правознавця Л. Петражицького. Ще студентом активно займався науковою і публіцистичною діяльністю, видав монографію «Злочин і кара, подвиг і винагорода», де намагався побудувати загальну теорію людської нормативної поведінки і соціального контролю.

За активну громадську діяльність учений неодноразово зазнавав переслідувань від царського, а пізніше більшовицького режимів. За безпосередньої участі Сорокіна в Петербурзькому університеті засновано кафедру соціології /1919/, а трохи згодом /1920/ - відділення

соціології. У 1922 р. Сорокіна разом з іншими російськими вченими і діячами висилають за кордон.

Систематизований виклад соціологічних поглядів Сорокіним зроблений у двохтомній праці «Система соціології» /1920/. Соціологію Сорокін визначає як науку про соціальну взаємодію людей. Окрім загальнотеоретичних, П. Сорокін вивчав безліч гострих соціальних проблем, які поставали перед російським суспільством – війна, голод, революція. Однак об'єктивних умов для вивчення такої тематики вже не було. Після вислання Сорокіна за рубіж і ліквідації створеного ним відділення розвиток соціологічної науки в Росії надовго припиняється.

Максим Максимович Ковалевський (1851–1916). Один із найвизначніших російських соціологів рубежу ХІХ–ХХ ст., українець за походженням. Здобув освіту на юридичному факультеті Харківського університету. Продовжував навчання в Берліні, Парижі, Лондоні. Один із президентів Міжнародного інституту соціології, видавав журнал «Вісник Європи».

У працях «Сучасні соціологи» /1905/, «Соціологія» /1910/ дає огляд найпоширеніших течій і шкіл соціологічної думки. Поділяючи в основному ідеї позитивізму у конто–спенсерівському його варіанті, багато уваги приділяє проблемі соціального прогресу та факторів суспільного розвитку. Одне з основних понять соціологічної концепції Ковалевського – поняття соціальної солідарності. «Слідом за Контом, – писав він, – ми вважаємо, що без ідеї прогресу не може бути й соціології, а сам прогрес... означає розширення сфери солідарості як усередині відособлених національних груп, так і між цими групами, які охоплюються загальним поняттям людства». Соціолог заперечував визнання якогось окремого фактору визначальним у соціальному розвитку, обстоюючи потребу плюралістичного підходу. «Не можна зводити історію тієї чи іншої епохи до вирішення рівняння з одним невідомим», - неодноразово повторював він. Проте, виступаючи проти монізму соціології, М. Ковалевський вказував на значення такого чинника, як зростання народонаселення. «Тривале вивчення, – писав він, – привело мене до того висновку, що збільшення населення є головним чинником усіх змін в економічному устрої». Ці ідеї вченого здобули пізніше розвиток у працях Питирима Сорокіна, який був учнем М. Ковалевського та Миколи Кондратьєва – авторів оригінальної теорії циклів економічної кон'юнктури.

Богдан Кістяківський (1868–1920). Народився у Києві, в родині професора університету Св. Володимира, відомого українського громадського діяча Олександра Кістяківського. Навчався в Київському університеті. Брав активну участь у національно-демократичному русі студентів. Продовжував освіту в Дерпському (Тартуський) університеті. За поширення марксистської літератури був заарештований. У 1895 р. виїздить до Німеччини і продовжує навчання у Берлінському і Страсьбурському університетах. 1899 р. захищає дисертацію на тему «Суспільство і індивід» на звання магістра. Предметом дисертації стали загальнометодологічні питання соціально-наукового пізнання, класифікації соціальних наук і розмежування між науками емпірично орієнтованими та нормативними. Значне місце в книзі «Суспільство і індивід» приділено критиці методологічних засад російської «суб'єктивної школи» соціології. Аналізуючи такі вживані суб'єктивною школою поняття, як «герої і натовпи», «прогрес», «кооперація», «соціальний організм», Кістяківський зауважує, що ці поняття не здобули тут належного методологічного обґрунтування. Суб'єктивісти прагнуть відійти від механістичного розуміння природи соціальних явищ, однак не висувають якоїсь обґрунтованої альтернативи цьому розумінню. Це особливо відчутно там, де представники «суб'єктивної школи» ведуть розмову про категорію можливості, суспільні норми та ідеали. Суб'єктивний метод, зрештою, це метод, що ґрунтується на категорії можливого, яка протиставляється категорії необхідного. При цьому «об'єднується різнорідне й роз'єднується однорідне», у поглядах на суспільство утверджується релятивізм, суб'єктивно бажане видається за необхідне та істинне.

Протягом 1906–1917 рр. вчений живе головним чином у Москві, де активно займається науковою та громадською роботою. 1916 р. вийшла в світ велика праця вченого «Соціальні науки і право», котру він з успіхом захистив як докторську дисертацію. Кістяківський ніколи не поривав зв'язків з Україною та українським рухом. У Москві він прагнув роз'яснити суть українського питання представникам російської інтелігенції, гостровиступив проти П. Струве, який поставив під сумнів самобутність нашої культури. Богдан Кістяківський брав активну участь в організації Української академії наук, був членом комісії, котра виробила перший статут академії. Захворівши, вчений 1920 р. передчасно пішов із життя. Його велика наукова спадщина й досі повністю не систематизована і не опублікована.

Таким чином, початок ХХ ст. став часом важливих змін у розвитку соціальних наук. Цей розвиток набув більш впорядкованих інституційних форм. Здійснення соціальних реформ сприяло підвищенню попиту на наукові рекомендації з господарських, юридичних і суспільно-політичних проблем. У цей час соціологія інституціонізувалася як окрема наука зі своїм колом проблем, змістом і методологічними засадами. З описової вона стає наукою аналітичною, а специфіка взаємодії людей в суспільстві – одним з основних напрямків її дослідження. Водночас соціологічна наука почала дбати про максимальну емпіричну обґрунтованість своїх висновків. Вирішенню цього питання сприяли соціологічні ідеї В. Парето, представники ранньої американської соціології та соціологічної думки в Росії та Україні.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи:

1. Особливості наукової діяльності Вільфреда Парето.
2. Парето про соціальну дію: логіку та інстинкти.
3. Теорія соціальної дії по Парето.
4. Парето про теорію деривацій (похідних).
5. Еліти і маси у працях Парето.
6. Характеристика ранньої американської соціології.
7. Праці В. Самнера – важливий внесок у розробку теорії малих груп і соціальних інститутів.
8. А. Смолл про головне завдання соціології як науки.
9. Соціальний розвиток суспільства у працях Л. Уорда.
10. Ф. Гіддінгс про суспільство.
11. Інституціоналізація соціології як науки в працях Е. Росса.
12. Соціологія Питирима Сорокіна.
13. Поняття соціальної солідарності у працях М. Ковалевського.
14. Б. Кістяківський про «суб'єктивну школу» соціології.

Лекція XXVI.

ФОРМУВАННЯ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ПРОГРАМИ ЧИКАЗЬКОЇ ШКОЛИ

План

1. Теоретичні джерела школи.
2. Соціальний біхевіоризм Д. Міда (1863–1931).
3. «Польський селянин у Європі і Америці» Вільяма Томаса і Флоріана Знанецького.

Література [3, 4, 67, 70, 122, 126, 127, 131, 138, 140]

1. Теоретичні джерела школи

Науковою школою прийнято називати групу дослідників певного спільного кола проблем, які керуються єдиною ідеєю і перебувають у стосунках особистого спілкування. Школа ґрунтується навколо одного або кількох лідерів, які задають напрям її дослідницької роботи, визначають основну проблему і створюють відповідний категоріальний апарат і термінологію.

Протягом міжвоєнних десятиліть у соціологічній науці Західної Європи і США постають три впливові наукові школи – Французька, до якої належать послідовники Еміля Дюркгейма, Чиказька, осередком формування якої став соціологічний факультет Чиказького університету, Франкфуртська, що постала на базі франкфуртського інституту соціальних досліджень. Ці школи дуже різняться між собою своїми науковими і світоглядними орієнтаціями, тематикою досліджень та історичною долею. Водночас вони лишили помітний слід в історії соціології і соціальної філософії, оскільки завдяки їх діяльності соціологічна наука перейшла від класичної парадигми рубежу століть до нової, посткласичної.

Місто Чикаго на рубежі XIX–XX ст. перетворилося на форпост американської цивілізації на заході країни. За відносно короткий час воно стало одним із найбільших осередків американської промисловості, науки і культури. Місто буквально захоплювали хвилі іммігрантів з Європи, половина його населення не були корінними

американцями. Чиказький університет на цей час був впливовим науковим центром, у рамках якого формуються не менш впливові школи філософії (прагматизм), економіки (інституціоналізм), архітектури (будівництво багатоповерхових споруд). Університет існував переважно за рахунок місцевого бюджету та благодійних фондів, зокрема фонду Джона Рокфеллера, який за 20 років надав йому більше як 35 мільйонів доларів.

Засновниками Чиказької соціологічної школи вважають Вільяма Томаса та Роберта Парка. Класичним дослідженням, від якого прийнято вести відлік існування школи, є п'ятитомна праця Вільяма Томаса і Флоріана Знанецького «Польський селянин у Європі і Америці» /1918–1920/. До найвідоміших праць представників школи, кожна з яких була узагальненням певного дослідницького проекту, належить також дослідження «Негри у Чикаго» /1922/, здійснене під керівництвом Чарльза Джонсона та Роберта Парка, книги Нельсона Андерсона «Бурлака» /1923/, Ернста Мура «Дезорганізація родини» /1927/, Фрідріха Трещера «Артіль» /1927/, Рут Шонле Каван «Самогубство» /1928/, Луїса Вірта «Гетто» /1928/, Харві Зорбо «Золоте узбережжя і нетрі» /1929/, Франкліна Фрезера «Негритянська родина у Чикаго» /1913/, Роберта й Хелени Лінд «Середнє місто у процесі змін» /1933/ та ін.

Характерною особливістю наукової орієнтації представників Чиказької школи була їх відраза до кабінетного теоретизування і намагання орієнтувати соціологічну науку саме в бік досліджень конкретних явищ навколишнього соціального світу – міського життя, міграцій, злочинності, етнічних проблем тощо. Проте вважати чиказців противниками будь – якої теорії було б помилковим. Загальною теоретичною орієнтацією школи стала філософія прагматизму та ідеї соціального біхевіоризму.

Прагматизм. Засновники прагматизму Вільям Джемс (1842–1910), Джон Дьюї (1859–1952) та Марк Болдуїн (1861–1934) обґрунтували якісно новий напрям соціальної філософії, основною ідеєю якого є ідея соціальної активності особистості. Прагматисти виступили критиками на той час впливового спенсеріанства, котре більше акцентувало вплив на індивіда навколишнього середовища. На індивідуальну поведінку Спенсер дивився насамперед як на таку, що підпорядкована інституційним вимогам і загальним законам еволюції. Прагматисти ж, не відкидаючи ідеї еволюції, намагалися внести

в соціологію принцип діяльності, поєднати визнання еволюційних законів з ідеєю «відкритого світу», де можливий вибір між альтернативами.

Важливе місце у філософії прагматизму займають питання керування людською поведінкою та соціального контролю. Детальну розробку здобули вони в інструменталізмі – різновиді прагматистської філософії, який розвивали Дж. Дьюї та його послідовники. Прихильники прагматизму підкреслювали значення взаємодії як основного чинника соціалізації. Людина стає тим, чим вона є, в процесі активної взаємодії із навколишнім середовищем, елементами якого є й інші дійові особи. Її свідомість є не лише віддзеркаленням об'єктивного світу, а й активним учасником творення істини; тому винятково важливу роль мають уявлення про майбутнє, прагнення, цінності, установки та ін. Вільям Джеймс великої ваги надавав навичкам, у яких він бачив основу суспільності взагалі. Прагматисти, хоч і дещо в інший спосіб, аніж європейські соціологи на межі століть, звернулися до вивчення проблем соціальної взаємодії, що мало важливе значення для становлення американської соціології.

Біхевіоризм. Майже водночас із прагматизмом в американській психологічній науці з'явилася нова впливова течія – біхевіоризм, започаткована працями *Джона Уотсона* (1878–1958) та його послідовників. Біхевіористи піддали критиці попередню психологію за «менталізм», зосередженість виключно на вивченні свідомості, висунувши натомість програму переходу до вивчення діяльності. Останню біхевіористи пропонували розглядати як систему елементарних актів поведінки – стимулів, реакцій, навичок, які доступні спостереженню.

Такий підхід, на думку Уотсона, дав можливість контролювати людську поведінку й керувати нею. Біхевіористи великої ваги надавали вивченню мовної комунікації, вважаючи мову одним із найбільш реальних, доступних вивченню способів людської діяльності. Переходу американської соціології від описової фази до стадії розробки теорії великою мірою сприяли діяльність Ч. Х. Кулі та Дж. Міда, чию теоретичну орієнтацію визначають як соціальний біхевіоризм (стосовно поглядів Міда усталився термін символічний інтеракціонізм).

Чарльз Хортон Кулі (1864–1924). Працював професором Мічиганського університету. Його праці «Людська природа і соціальний порядок» /1902/, «Соціальна організація» /1909/, «Соціальний про-

цес» /1908/ та ін. Інженер за фахом, він не тяжів до емпіричної соціології, прагнучи бути соціальним філософом і моралістом. Явища суспільного життя Кулі розглядав як певні елементи або фрази якоїсь більш широкої цілісності чи процесу. Все у суспільстві, зазначав він, можна розглядати як аспект чогось більш конкретного. Жоден з цих аспектів не можна вважати за первинний, оскільки головне – їх взаємовплив і взаємодія. Виходячи з такого роду органіцистських уявлень, у яких вже відчутні певні моменти функціоналістського підходу, Кулі розглядає особистість і суспільство як «різні назви того самого».

Людина стає особистістю завдяки взаємодії, а взаємодія є не що інше, як суспільство. Критикуючи інстинктивізм, Кулі зауважував, що людина успадковує єдину здатність – здатність навчатися тим речам, яких вимагає ситуація. Навчання життєво необхідним навичкам, або соціалізація, здійснюється шляхом комунікування (Кулі одним з перших увів цей термін до соціологічної лексики). Комунікування – це той головний механізм, завдяки якому існують і розвиваються міжособистісні стосунки. Існує певна система символічних засобів комунікації у просторі й часі – жест, інтонація, слово, літера, телефон і т. ін.

Становлення особистості – це процес комунікації (з батьками, однолітками, приятелями). При цьому головним елементом особистісної соціалізації виступає те явище, яке Кулі назвав «віддзеркалення самого себе», «дзеркальне Я». Людина усвідомлює себе як «Я», тобто набуває особистісної ідентичності, уявляючи себе такою, якою бачать її інші, співвідносячи власне уявлення про себе з «уявленнями про уявлення інших про неї». Кулі неодноразово закидали, що його концепція «дзеркального Я» дематеріалізує суспільство, зводить його до перебігу певних психічних процесів «всередині» особистості. Справді, Кулі пише, наприклад, що «коли йдеться про безпосереднє спостереження соціальних відносин, то не буде помилкою сказати, що уявлення про особу і буде самою особою. Інакше кажучи, людина існує для іншої людини, безпосередньо відображаючись у її свідомості, тобто стаючи об'єктом уяви». Більше того, доводить він, суспільство є не чим іншим, як «системою стосунків між уявленнями. Аби існувало суспільство, треба, щоб люди десь зібралися разом. Тож вони й збираються разом у свідомості як уявлення про особи. Де ж іще їм бути?»

Праці американського вченого мали фундаментальне значення для становлення й розвитку соціальної психології як окремої науки

та для виділення соціології особистості як окремої соціологічної субдисципліни. Випереджаючи Томаса й Знанецького, Кулі вказав на важливість біографічного методу. Справжня соціологія, зазначав він, це не що інше як розгорнута систематизована автобіографія. Кулі зробив великий внесок у розробку поняття «первинної групи». Уперше цей термін вжили Смолл і Вінсент у праці «Вступ до вивчення суспільства»/1894/. Загалом він уже неодноразово з'являвся в тодішній американській публіцистиці. Кулі визначав первинну групу як групу людей, «котрі тісно згуртовані міжособистісними стосунками». До первинної групи вчений відносив передусім родину, групу ровесників чи сусідів, невелику територіальну спільноту.

Первинна група – це те середовище, де здійснюється соціалізація особистості, це первинні осередки соціалізації. В міру розгортання процесів індустріалізації та урбанізації вплив первинної групи на особистість слабшає. Далі Кулі зазначає, що чим більш розвиненим стає суспільство, тим менше значення для індивіда має та чи інша конкретна група, оскільки структуру особистості можна уявляти як площу перетину незліченної кількості кіл, які відповідають соціальним групам. Кулі не вживає ще термінів «соціальні ролі», «рольові сподівання» (уперше їх вжив Роберт Парк, який першим увів до наукового вжитку термін «вторинна група»). Однак основні ідеї рольової теорії особистості вже окреслені ним досить чітко. Вчений вважав, що всі більш складні суспільні витвори – інститути, спільності і т. ін. – в кінцевому підсумку ґрунтуються на міжособистісній взаємодії. Якщо мікроструктуру суспільства утворюють первинні групи, то їх макроструктуру – класи і касты. Класи – це великі групи відкритого типу, котрі формуються за функціональною ознакою. Позиція індивіда в рамках класу визначається його функціональними обов'язками і жорстко не закріплена. Для касты ж, навпаки, характерною є жорстка фіксація успадкованої соціальної позиції. У методологічних питаннях дослідник займав помірковану позицію, допускаючи, зокрема, правомірність застосування в соціальних науках кількісних методів, однак застерігаючи від абсолютизації їх можливостей. «У своїх позитивних аспектах, – писав він, – дослідницьке кредо «Вимірюй усе, що можна виміряти!» можна вважати плідним. Взятє ж у негативному розумінні «Не чіпай нічого, чого не можна виміряти!» - воно шкідливе». Загалом методологічну позицію Кулі прийнято визначати як соціальний біхевіоризм, хоча

з класичним біхевіоризмом Уотсона вона має мало спільного, оскільки не заперечує інтроспективних /спостереження дослідника за власними почуттями, думками, самоспостереження/ методів, а навпаки, орієнтує на їх застосування.

2. Соціальний біхевіоризм Д. Міда (1863 – 1931)

Джордж Герберт Мід (1863–1931). Ідеї соціального біхевіоризму набули подальшого розвитку у працях викладача соціальної психології Чиказького університету Міда, де він працював майже 40 років. За життя Мід не видав жодної книги, оскільки віддавав перевагу читанню лекційних курсів. Його головні праці – «Філософія сучасності»/1932/, «Свідомість, особистість і суспільство з погляду соціального біхевіоризму»/1934/, «Філософія дії»/1938/ являють собою відредаговані записи його лекцій студентами. Учень Міда Герберт Блумер дав його концепції назву «символічний інтеракціонізм», котра у подальшому витіснила стару назву «соціальний біхевіоризм». Як і Уотсон, Мід вважав, що психічні процеси не існують поза комунікацією, хоча й не погоджувався зі спробами звести психіку до схеми «стимул – реакція».

Психіка – це певна фаза взаємодії між індивідами, це та ж сама дія, однак у її внутрішньому «віртуальному» (можливному, умовному) аспекті. Виступаючи як дійові особи, ми змушені узгоджувати наші наміри з намірами інших. Винятково важлива роль у цьому процесі належить мові як універсальному засобові символічної комунікації. Суспільство як надбіологічного типу спільнота постає насамперед завдяки наявності «комунікативної свідомості», точніше воно і є нічим іншим як цією комунікативно орієнтованою свідомістю.

Суть соціалізації особистості, згідно з Мідом, полягає у тому, що в процесі виховної комунікації формується здатність передбачення власних дій, комунікування «з самим собою», а також здатність вживання в роль інших людей «інтерналізації відношення інших до мене». Цей процес має дещо спільне з акторською грою у тому значенні, що актор грає роль, передбачаючи реакцію публіки, а не задля самої гри. Мід прямо вживає вираз («взяття на себе ролі»). Процес соціалізації складається із двох фаз:

- у першій фазі індивід «грає ролі» конкретних осіб із свого найближчого оточення (рідних, друзів);

- на другій фазі з'являється прагнення ідентифікувати себе не з конкретними особами, а з певними узагальненими об'єктами, чий сподівання набувають для індивіда нормативного значення.

Такими узагальненими об'єктами виступають – «моральність», «порядок», «народ», «суспільство», «Бог», «держава» тощо. Мід називає цю фазу фазою появи «узагальнених інших». Концепція «узагальнених інших» має деяку зовнішню схожість із дюркгеймівськими поняттями «соціальними фактами» та «колективними уявленнями». Різниця між Мідом і Дюркгеймом полягає в тому, що французький соціолог акцентує зовнішність, примусовість цих фактів та уявлень, натомість як Мід наголошує, що «узагальнені інші» є інтерналізованими об'єктами. Взагалі ж структура особистості, за Мідом, є двополюсною, оскільки у ній є не лише колективістський, а й індивідуалістський аспекти.

Перший Мід позначає терміном «Me» /мені/, другий «I» /я/. «Me», – пише соціолог, – то особистість конвенційна, яка керується нормами. Вона мусить мати ті самі навички, ті самі реакції, що й усі, бо без цього не була б членом спільноти. Однак особистість постійно реагує на цю організовану спільноту лише виявляючи себе... Її установки і навички узяті від групи, але особистість здатна їх організовувати, надаючи їм нового, невідомого досі значення. «I» - це відповідь організму на установки інших, тоді як «Me» є організованою системою установок інших людей, прийнятих даною особистістю. Установки інших людей організовуються у «Me», а особа реагує на них як «I».

Внесок праць Ч. Х. Кулі і Д. Г. Міда в історію соціології є досить вагомим. Вони багато зробили для переорієнтації соціологічної думки на вивчення проблем соціалізації, групової взаємодії й соціального контролю. Розроблені ними нові аспекти теорії соціалізації мали важливе значення для обґрунтування емпіричних досліджень у галузі мікросоціології, або соціології особистості.

3. «Польський селянин у Європі і Америці» В. Томаса і Ф. Знанецького

Прийнято вважати, що головним об'єктом вивчення соціологів Чиказької школи було місто, і її іноді прямо називають соціологією міста, або екологічною (інвайронментальною) соціологією. Є. Швацький зауважує, що саме місто стало для чиказців певною

призмою, крізь яку вони дивилися на соціологічні проблеми в цілому. Засновник школи Р. Парк виходив з того, що у місті найчіткіше віддзеркалюється суспільне життя загалом і переважна більшість так званих соціальних проблем – то проблеми міського життя. Соціальні проблеми в місті «унаочнені», подані в концентрованому вигляді. М. Вебер, який на початку 90 – х рр. відвідав Чикаго, порівнював це місто з людиною, з якої здерли шкуру й висвітлили її внутрішні органи. Схожі думки висловлював і Л. Вірт, котрий писав, що аналізувати сучасні соціальні явища, обминаючи при цьому питання урбанізації, було б нонсенсом, оскільки так звані проблеми є по суті глобальними проблемами цивілізації.

Пристаючи до соціологічного аналізу явищ міського життя, дослідники Чиказької школи виходили на неймовірно складний конгломерат проблем, де тісно перепліталися питання виробничі, демографічні, політичні, релігійні, расові і т. ін. Чикаго, як і інші американські міста, зростало територіально й чисельно. У місті посилювалася соціальна диференціація, виникали усе нові й нові вогнища соціальних напружень і конфліктів. Функції органів міського управління ускладнювалися. Чиказькі соціологи намагалися осмислити усе це у більш широкому контексті, насамперед під кутом зору співвідношення соціальної стабільності й соціального порядку, а з другого – соціальних змін. Одним із перших визначних у науковому й практичному значенні досліджень чиказців стала п'ятитомна праця В. Томаса і Ф. Знанецького «Польський селянин у Європі і Америці» /1918–1920/, присвячена вивченню становища польських іммігрантів селянського походження в умовах американської цивілізації. Висновки Томаса й Знанецького ґрунтувалися на аналізі величезного масиву емпіричного матеріалу – документів, листів, газетних публікацій. Тут уперше було застосовано так званий біографічний метод дослідження.

Коло наукових інтересів *Вільяма Ісаака Томаса* (1863–1947) включає проблеми соціальної психології, методології і методів соціологічного дослідження, соціальної антропології. *Флоріан Знанецький* (1882–1958) був одним із засновників соціологічної науки в Польщі. Після переїзду до США він стає впливовим американським соціологом. Його наукові інтереси лежали у площині вивчення соціальної взаємодії, теорії цінностей, соціології культури. Їх спільна праця була інспірована значною мірою практичними потребами соціального ре-

формування, спрямованого на подолання тенденції соціальної дезорганізації і вироблення більш ефективних засобів адаптації іммігрантів до нового соціального середовища.

Величезне розмаїття проблем, котрі стояли перед наукою про суспільство, – імміграція, расові конфлікти, злочинність та інші форми девіантної поведінки, соціальне розшарування і т. ін. – усе це, на думку авторів «Польського селянина...», має безпосередній або опосередкований зв'язок із прискоренням типів соціальних змін у сучасному суспільстві.

Якщо в традиційному суспільстві люди об'єднані традицією, то сучасне суспільство є скоріш результатом свідомої взаємодії і раціонального вибору мети і засобів. У традиційних суспільствах порядок і контроль забезпечується певною мірою стихійно, шляхом тривалого суспільного відбору відповідних норм і засобів, і роль свідомого втручання тут досить незначна. Такою була традиційна польська селянська спільнота. У суспільному житті посилювалися взаємодія і взаємообмін між різними соціальними групами, темпи змін тут бурхливо наростали. Це у свою чергу породжувало потребу у нових, усвідомлених засобах регулювання суспільного порядку.

Одне із завдань соціології саме і полягає в тому, що вона робить проблему суспільного порядку об'єктом свідомої рефлексії (відображення дослідження процесу пізнання), а це дає змогу оптимізувати відповідні практичні дії. В. Томас і Ф. Знанецький зауважують, що було б неправильним ототожнювати соціологічний аналіз із тими поглядами на суспільне життя, які ми виробляємо собі на підставі так званого «здорового глузду». Практичні соціальні дії і теоретична рефлексія з їх приводу – це принципово різні речі. Приклад природничих наук уже досить наочно засвідчив ризикованість апеляції до здорового глузду в науковій царині.

Автори «Польського селянина...», слідом за Дюркгеймом, виступають також проти абсолютизації нормативістського підходу, зауважуючи відносність критеріїв виділення нормального і ненормального в соціальному житті. Крім того, вони застерігають проти захоплення методом ізолюючої абстракції, оскільки між різними групами соціальних фактів існують взаємозв'язки і взаємовпливи. Нарешті, певною мірою на противагу соціальному біхевіоризму, соціологи заперечують тезу, ніби схожі стимули викликають і цілком схожі відповідні дії людей.

Найважливішу з методологічного погляду роль у концепції В. Томаса і Ф. Знанецького відіграє розмежування між соціальними цінностями та установками. Соціальною цінністю вони називали «будь – який об'єкт, котрий має певне емпіричне значення для соціальної групи і тому може бути предметом спільної діяльності. Продовольчий товар, інструмент, монета, поетичний твір, університет, міф чи наукову теорію можна вважати соціальними вартостями». Цінності співвідносні з людськими потребами, інтересами, діями. Цінність продукту полягає в можливості його споживання, інструменту – у вживанні для праці, грошей – у використанні як засобу обміну, поетичного твору – у його естетичному сприйнятті читачем і т. д. Суспільна цінність предмета не тотожна його фізичній природі, оскільки вона постає в процесі співвіднесення об'єкта з людською дією.

Установками автори називають ті форми індивідуальної свідомості, у яких віддзеркалюються соціальні дії людей. Це – суб'єктивне відчуття голоду, котре задовольняється у процесі споживання їжі; намір робітника скористатися інструментом, прагнення заробити гроші; почуття й думки поета і читача і т. д. установка – це індивідуальний, суб'єктивний відповідник тієї чи іншої соціальної цінності; це певний психічний процес, однак узятий у його співвідношенні з соціальним світом, зі світом цінностей.

Соціальна теорія аналізує дійсність насамперед за допомогою категорій цінностей і установок, тобто прагнучи поєднати об'єктивний і суб'єктивний виміри соціального світу. Це, на їх думку, відрізняє соціологію від інших наук про суспільство, котрі свідомо чи несвідомо нехтують такими розмежуваннями. Розвиваючи далі цю думку, автори «Польського селянина...» наголошують на тому, що в соціальному житті, у процесах людської взаємодії наявне постійне взаємопроникнення об'єктивного та суб'єктивного, соціального та індивідуального. Для соціології і соціальної психології засадничою є теза, згідно з якою причиною цінності чи установки ніколи не може бути сама цінність чи установка, а лише їх поєднання. Неважко переконатися, що на практиці такі тези сприяли посиленню уваги до суб'єктивних, так званих людських чинників соціальних процесів.

Отже, автори внесли істотний коректив до відомого дюркгеймівського правила «пояснювати соціальне лише через соціальне», зробивши крок від соціологізму до психологізму. Це мало

певні наслідки і з точки зору практичного застосування висновків соціології у процесі здійснення соціальних реформ. Звертаючись до давньої дилеми про те, що відіграє першорядну роль у процесах соціальних змін – зміни в матеріальних умовах суспільного життя чи зміни в рівні свідомості й культури людей, автори «Польського селянина...» віддають перевагу останньому чинникові: «матеріальні умови справді здатні значною мірою сприяти або ж перешкоджати розвиткові відповідних прогресивних тенденцій, однак лише тоді, коли вже в людей існує певна схильність діяти. Спосіб, за допомогою якого люди можуть користуватися матеріальними умовами, залежить від тих, хто буде користуватись. Нормальна соціальна акція мусить бути спрямована на розвиток бажаних людських схильностей і водночас на створення відповідних умов для цього – однак коли разом це зробити неможливо, то слід насамперед звернути увагу на розвиток самих схильностей, а не на зміну зовнішніх умов, позаяк при занедбанні цього чинника не допоможуть навіть найкращі матеріальні умови».

Автори «Польського селянина...» зазначають, що родинні стосунки в середовищі польського селянства, матеріальні умови життя котрого значно поступаються перед умовами життя аристократичних кіл, є взірцевими порівняно з родинними стосунками тієї ж аристократії. Мотивуючи вибір об'єкта дослідження, автори вказують на те, що польське селянство як соціальна спільнота перебувало у процесі переходу від тих форм соціальної організації, які були властиві йому протягом багатьох століть, до сучасного способу життя.

Зберігши багато чого зі своєї традиційної культури, польський селянин водночас пройшов досить значний відтинок шляху до сучасної цивілізації. Польська інтелігенція чимало зробила для його просвіти, пробудження почуття національної свідомості. За умов відсутності власних державних інститутів у селянському середовищі, як і в інших верствах польського суспільства, виробилися специфічні механізми консолідації, орієнтовані насамперед на «людські чинники».

Метою дослідження В. Томаса і Ф. Знанецького було вивчення змісту, цінностей та установок, властивих польському селянству як соціальній спільноті в умовах, коли ця спільнота переживала процес інтенсивної зміни. Для досягнення цієї мети автори обрали методи, котрі передбачали всебічний аналіз різних аспектів життєдіяльності такої спільноти в усій багатоманітності її суспільних і культурних зв'язків.

Аналіз змін у способі життя й психології польського селянина дав змогу поставити ряд важливих з теоретичного погляду загальних проблем соціології. Серед них автори називають проблеми індивідуалізації (яким чином можна погодити індивідуалізацію із зміцненням соціальної солідарності); ефективності соціальної дії (має місце розбіжність між індивідуальною і соціальною ефективністю); девіантної поведінки (як співвідносяться її соціальні та індивідуальні чинники); індустріалізації та її соціальних наслідків, гендерні, расові та етнокультурні проблеми.

Характерно, що властиве усім соціологам Чиказької школи прагнення суворо дотримуватися емпіричної орієнтації поєднується у «Польському селянині...» з очевидним тяжінням до осмислення аксіологічних питань (вчення про природу цінностей): - про можливість суспільного щастя; - про шляхи створення ідеальної суспільної організації і т. ін. Вказуючи на відносність критеріїв, за якими визначається зміст таких питань, вони віддають перевагу ідеям культурного плюралізму.

Окрім понять цінностей і установок, важливе методологічне значення для авторів має поняття первинної групи та її організації. Типовою первинною групою автори вважають велику селянську родину – групу, що обіймає усіх родичів і свояків аж до четвертого коліна. Структура такої родини являє собою певну множину подружніх пар і окремих осіб – ровесників, старших і менших. Усі члени родини поєднані певного типу соціальним зв'язком – почуттям родинної солідарності. Вона знаходить вияв як у взаємодопомозі, так і в здійсненні контролю над діями окремих членів родини. Рівень і форми контролю одних членів родини над іншими прямо й безпосередньо пов'язаний з мірою допомоги, яку перші здатні надавати іншим.

Родинна солідарність – це специфічна форма стосунків, не ідентична солідарності релігійній, етнічній чи економічній, однак вона відчутно залежить і від таких зв'язків. Міра допомоги й контролю у родинних стосунках визначається мірою родинної близькості, а не особистими симпатіями чи антипатіями. Щодо подружніх стосунків, то вони традиційно визначаються не стільки коханням, скільки з погляду взаємної пошани і вигоди. Кохання – річ бажана, але не обов'язкова. Родинна солідарність знаходить свій вияв у неписаних правилах взаємодопомоги між батьками і дітьми: батьки допомагають дітям, а діти – престарілим батькам.

Дослідницькі інтереси авторів спрямовані на вивчення змін у структурі родини як первинної групи внаслідок розвитку процесів індустріалізації, урбанізації та формування нової класової структури суспільства. Ці процеси розгортаються з різною інтенсивністю – як на польських теренах, так і в середовищі польських емігрантів у США і Канаді. Масова міграція польських селян до міста, так само як і масова їх еміграція до США має своїм наслідком кризу родинної солідарності і розклад традиційного типу родини. Особливо це помітно між батьками і дітьми, що емігрували.

Дослідження авторів «Польського селянина...» побудоване на величезному документальному масиві, де чільне місце належить особистому листуванню. Польські іммігранти селянського походження ведуть, як правило, досить інтенсивне листування, незважаючи на те, що сам цей процес для них часто є досить нелегкою справою. Це дає підстави вважати, що листування з точки зору селянина є досить відповідальний ритуал, обов'язковий для виконання і не припускає нехтування ним. Увесь масив епістолярних документів (763 листи) автори розділили на кілька серій за прізвищами родин. Окремо вони виділили серію листів, котрі засвідчують розклад родинної солідарності внаслідок еміграції одного з членів родини, листування окремими парами, поза межами родинних кіл (приятелями, земляками, коханнями тощо). Таке листування свідчить про розпад традиційних форм родинної солідарності і посилення впливу індивідуалістичних цінностей як регуляторів соціальної поведінки.

Звичайно, родинні стосунки не вичерпують собою усіх форм соціальних контактів у традиційному селянському середовищі. «Родина – це практично єдина організована соціальна група, до якої селян належить як активна діюча особа. Поза межами родини його соціальне середовище складається з двох досить різних сфер: політичної і соціальної організації, належності до яких селянин не відчуває, і селянської громади, у житті якої він бере активну участь». Такого роду поділ має, як вважають В. Томас і Ф. Знанецький, принципове значення для розуміння процесів, що відбуваються в селянському середовищі сучасної їм Польщі. Адже польський селянин традиційно був політично безправним, ця безправність породжувала недовіру до будь-яких політичних інституцій, недовіру, котра лише поглибилася після втрати країною незалежності і її поділу між іншими державами.

Первинні групи виступають елементами більш складних структурних утворень, насамперед класової організації. Авторі наголошують на відмінності між традиційною і сучасною структурою польського суспільства. Вони вважають, що традиційні класи цього суспільства утворюють дві ієрархічні структури – першу, основну, пов'язану з сільським населенням, і другу – похідну, типову для населення міського. Найвищу групу у першому типі структури займало невелике коло вищої шляхти. Нижче розташована була середня шляхта, ще нижче – так звана сільська шляхта. Далі йшло селянство, котре ділилося на державних селян, які формально були вільними, хоч не мали політичних прав, селян костельних, дворових і найбідніших, безземельних.

У містах найвищу соціальну позицію займали багаті купецькі родини, далі йшло духовенство й ремісники, потім дрібне купецтво і некваліфіковані робітники. Поза обома структурами і фактично поза суспільним життям були у старій Польщі євреї. У нових умовах стара класова структура поступово втратила своє значення, зросла кількість людей, котрі порвали зі своїм класом чи верствою. Однак сам процес постання нової класової структури йшов досить суперечливо. Тут не було сильної національної буржуазії, яка в країнах Західної Європи відігравала роль лідера національної консолідації і водночас стимулювала суспільну реорганізацію. У польському суспільстві провідну роль відігравали представники так званої інтелектуальної аристократії, котрі зуміли нав'язати свої цінності іншим суспільним верствам, у тому числі й буржуазії, що сформувалася пізніше.

Отже, польське суспільство складалося з вищого, середнього та нижчого класів. Селянство займає проміжну позицію між середнім класом і некваліфікованими робітниками, поповнюючи ряди як перших, так і других. Авторі зосереджують увагу на глобальних відмінностях між двома типами соціальних структур – традиційним і новим. Якщо у першому випадку в суспільстві діяли солідаристські засади, то в другому – індивідуальний чинник.

Найбільш визначним науковим досягненням авторів «Польського селянина...» була розробка й застосування на практиці біографічного методу дослідження. «Вони запропонували звичайному польському селянинові Владиславу Вишневському, котрий щойно емігрував до США на заробітки, в довільній формі описати своє теперішнє життя. При цьому автору гарантувався досить високий гонорар.

Хоча Вишневський мав лише початкову освіту і ніколи до того не займався літературою, він протягом трьох місяців написав значний за обсягом і цікавий за змістом твір, який пізніше назвали «Щоденник іммігранта». У скороченому й відредагованому вигляді ця праця увійшла як третій том (обсягом близько трьохсот сторінок) до п'ятитомника «Польський селянин у Європі і Америці». До щоденника Вишневського В. Томас і Ф. Знанецький додали детальний науковий коментар, у якому обґрунтували суть і наукове значення біографічного методу. «Проблеми, котрі стоять перед соціологом, – писали вони, – принципово не залежать від того, чи спостерігає він масові явища, чи черпає матеріал з життя окремих осіб. Але коли ми прагнемо до формулювання певних загальних закономірностей, то життєписи окремих конкретних осіб мають виразну перевагу над будь – яким іншим матеріалом».

Пояснюючи суть біографічного методу, автори підкреслюють, що критерії репрезентативності біографічних даних можна визначити лише на ґрунті соціологічної теорії особистості. Однією з засад такої теорії виступає теза про те, що «соціальна особистість реалізує себе протягом усього життєвого шляху. При цьому дослідники виділяють три типові моделі особистості, котрі різняться одна від одної характером співвідношення між цінностями (об'єктивна взаємодія) і установками (суб'єктивна взаємодія) у процесі соціалізації».

* Перший тип автори називають типом «філістера». Це тип особистості, який включає можливість появи й розвитку нових установок за даних життєвих умов, оскільки така особистість доступна лише тим впливам, котрі не порушують звичного для неї соціального середовища.

* Натомість другий тип – «цигана» - здатний досить добре і швидко пристосуватися до змін, умов життя, тому що характер такої людини ще не встиг усталитися.

* Нарешті, третій тип, так звану творчу особистість, можна назвати нормальним типом, оскільки тут стабілізуючі й динамічні моменти перебувають у стані відносної рівноваги. Люди такого типу здатні змінювати свої установки під впливом нових умов, однак роблять це цілеспрямовано, раціонально.

Автори зауважують, що запропонована типологія має умовний характер, оскільки в чистому вигляді згадані характеристики ніде не спостерігаються, та водночас вони визначають принципові напрями соціального становлення особистості. Дослідники ретельно аналізують

механізми дезінтеграції традиційної селянської спільноти й поступового формування індивідуалістських установок у її членів. Вони доходять висновку, що проблеми взаємозв'язку між індивідуальною організацією життя і соціальною структурою полягає в узгодженні стабільності соціальної системи з реальністю індивідуальних починань. З цього погляду прикметною рисою сучасного суспільного розвитку виступає саме дедалі важче утримання стабільних соціальних зв'язків за умов, коли індивідуальна активність набирає дедалі більшої ваги в усіх ділянках культурного життя.

Підсумовуючи зазначимо, що засновники Чиказької соціологічної школи, віддаючи належне значенню теоретичного обґрунтування філософії прагматизму та ідеї соціального біхевіоризму, орієнтувалися в основному на вивчення конкретних явищ навколишнього соціального світу. Дослідження цієї проблеми здійснювалося на основі глибокого узагальнення теоретичних джерел, розвитку ідей соціального біхевіоризму Д. Міда та застосування принципово нового біографічного методу дослідження В. Томасом і Ф. Знанецьким. Вчені Чиказької школи вважали за класичний взірць поєднання емпіричного аналізу з широким теоретичним узагальненням та визначенням методологічних засад з виокремленням власної позиції від поширеного на той час погляду на мету і засоби соціологічного дослідження.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи:

1. Принципи формування та особливості Чиказької соціологічної школи.

2. Основні засновники Чиказької соціологічної школи.

3. Праці Д. Уотсона про біхевіоризм.

4. Ч. Кулі про особистість і суспільство.

5. Ідеї соціального біхевіоризму у працях Д. Міда.

6. Проблеми міста у працях Чиказької школи.

7. Коло наукових інтересів В. Томаса і Ф. Знанецького.

8. В. Томас і Ф. Знанецький про традиційне і сучасне суспільство.

9. Суть біографічного методу дослідження.

10. Розмежування між цінностями і установками у концепції В. Томаса і Ф. Знанецького.

Лекція XXVII.

ФОРМУВАННЯ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ПРОГРАМИ ЧИКАЗЬКОЇ ШКОЛИ

/продовження/

План

1. Дослідження екології міста.
2. Американський період у біографії Питирима Сорокіна.
3. «Соціальна і культурна динаміка» Питирима Сорокіна.

Література [3, 4, 11, 40, 62, 67, 122, 134, 136]

1. Дослідження екології міста

Важливий напрямок досліджень Чиказької школи становлять праці *Роберта Парка* (1864–1944) та його послідовників, присвячені проблемам екології великого міста. Ці дослідження мали безпосередній зв'язок із вирішенням конкретних проблем міського життя і розробками проектів соціальних реформ. Методологічною їх базою стало уявлення про місто як певну біосоціальну систему, котра розвивається за об'єктивними законами. Ці закони можна встановити шляхом тривалого й ретельного спостереження за якомога більшим числом вимірів міського життя, котре слід розглядати під кутом зору постійних еволюційних змін.

Погляди Р. Парка формувалися під впливом ідей прагматизму Д. Дьюї та В. Джемса, неокантіанства і соціології Г. Зіммеля. Під керівництвом Віндельбанда Р. Парк підготував дисертацію на тему «Маса і публіка». Йому належать також праці «Принципи людської поведінки» та «Іммігрантська преса та контроль над нею». Програмові засади концепції соціальної екології Р. Парка викладені у статті «Місто: пропозиції для вивчення людської поведінки у міському середовищі» /1915/. Класичним у галузі соціальної екології стало спільне дослідження Р. Парка, Е. Берджеса та Р. Маккензі – «Місто» /1925/.

Принципове значення для Р. Парка та його колег мало введення ним розмежування між поняттями «локальна спільнота» і власне

«суспільство». Спільнота – це біотичний (стосовний до життя) рівень організації, котрий виступає підвалиною власне соціального (культурного) рівня організації.

«Суспільство, – писав Р. Парк, – складається з людей, котрі ... ведуть між собою боротьбу за забезпечення власного існування або ж розглядають одне одного як знаряддя задоволення власних потреб. З іншого боку, люди об'єднані спільними почуттями та спільними цілями, вони підтримують традиції та цінності, котрі не є лише їхніми, і всупереч природним своїм прагненням підтримують дисципліну й моральний порядок». Таким чином, у суспільстві співіснують мовби два різновиди організації – та, що постає природним шляхом, стихійно, і та, котра витворюється свідомо, всупереч природним інстинктам.

Парківське розрізнення між спільнотою і власне суспільством між біотичним рівнем і рівнем соціокультурним веде свій родовід від відомої дихотомії Ф. Тьонніса «спільнота» (*gemeinschaft*) і «суспільство» (*gesellschaft*). Р. Парк та його колеги надали такому протиставленню дещо нового змісту, більш відповідного демократичним засадам американського життя з його розвиненими традиціями місцевого самоврядування і місцевого патріотизму. Спільнота – це, зрештою, населення маленького американського містечка, яке Т. Верлен називає вельми досконалим зразком самоврядування й діловитості. «Містечко, – писав він, – це одна з великих американських інституцій, котра в минулому й сьогодні відігравала й продовжує відігравати основну роль у формуванні американського духу і американської культури».

Помилкою було б вважати, ніби людські стосунки в межах локальної спільноти характеризуються гармонією і злагодою. Тут, навпаки, має місце гостра конкуренція індивідів у боротьбі за життєві блага. Йдеться насамперед про конкуренцію в економічній сфері, котру Р. Парк слідом за А. Смітом розглядає як природне явище. Суспільство ж можна розглядати як ту саму спільноту, однак більш раціонально впорядковану. «Поняття суспільство, по Р. Парку, за своїм змістом охоплює дещо більше, аніж конкретна взаємодія та економічна взаємозалежність на ґрунті цієї взаємодії. Існування суспільства передбачає наявність певного рівня солідарності, консенсусу, певної спільної мети». Отже, суспільство – це певного роду моральний порядок, який ґрунтується на свідомій згоді і взаємному пошануванні інтересів один одного. Слід зазначити також, що Р. Парк і його колеги

формулюють кілька «екологічних гіпотез», за допомогою яких можна пояснювати конкретні факти, пов'язані з урбанізацією і життям великих міст.

У процесі своєї природної історії міста розвиваються таким чином, що їх мешканці розселяються довкола певних центрів, котрі своєю структурою нагадують концентричні кола. Окремі міські зони становлять собою певні «природні арсенали», що різняться один від одного не лише розташуванням, а й певними рисами своїх мешканців (рівнем прибутків, фахом, етнічною належністю, релігією, звичаями і т.д.). Такі риси формуються однаковою мірою в залежності як від місця, яке та чи інша зона займає в цілісності усього міського організму, так і від культури тих, хто сюди поселяється. Природним, нормальним станом міста і його мешканців є зміни, причому зміни просторові й соціальні корелюють одні з одними. Основними процесами змін у місті виступають концентрація, централізація, сегрегація (відокремлене проживання різних соціальних груп), інвазія (наплив іммігрантів та sukcesія (успадкування певних зразків типової для даної зони поведінки).

Вищеперелічені гіпотези мають скоріше описовий, аніж теоретичний характер. Р. Парк і його колеги прагнули не до розбудови концептуальних моделей, а до якнайдетальнішого опису явищ, котрі вони спостерігали. Учені не віддавали при цьому перевагу якомусь одному з відомих на той час методів емпіричної соціології – інтерв'ю, анкетному опитуванню чи аналізу документів. Вони підкреслювали, що їхні дослідження пов'язані з застосуванням нового на той час монографічного методу.

Суть цього методу полягає в інтенсивному спостереженні та описові окремих конкретних явищ. «Дослідник у відповідності з поставленою ним проблемою обирає певну групу чи певний аспект групової поведінки і починає їх вивчати по можливості з різних точок зору... Основна увага при цьому зосереджується на поясненні різних аспектів явища з погляду їх органічного внутрішнього зв'язку». Деякі дослідники вживають як синонім монографічного методу вираз «екологічний метод». Вони зазначають, що Р. Парк і його школа, зосередившись на вивченні масової поведінки жителів великого міста, де на обмеженій території концентрується велика кількість людей, свідомо чи несвідомо зводять соціальне до просторового. Справді, Р. Маккензі прямо говорив, наприклад, що всі соціальні й

політичні інститути мають просторову основу, оскільки виникають і функціонують відповідно до змін умов унаслідок переміщень і конкуренції.

Розробка проблем соціальної екології здійснювалась дослідниками Чиказької школи у два етапи. Перший етап – класичний. Він пов'язаний з обґрунтуванням основних понять і головного напрямку досліджень, що було зроблено завдяки працям Р. Парка. Важливе методологічне значення мала чиказька концепція ієрархії рівнів соціального порядку – екологічного, економічного, політичного і культурного. Екологічний порядок – це наслідок просторової, територіальної взаємодії індивідів, котрі об'єднані спільністю місця проживання або праці. Він виступає чимось на зразок природної основи подальших рівнів ієрархії. Рівень раціональності людської взаємодії (рівень її свідомого контролю) зростає в міру підвищення рівнів ієрархії. Слід мати на увазі також, що дослідницькі інтереси Р. Парка не обмежувалися власне екологічними проблемами. Він один з перших серед соціологів звернувся до вивчення психологічних аспектів масових рухів, моди, засобів масової комунікації. Заслуговує на увагу його аналіз явища так званої циркуляторної реакції, котра лежить в основі «психічних епідемій» - масового поширення певних чуток, настроїв і т. д. Р. Парк вніс також серйозні корективи в концепцію первинної групи як осередку соціалізації. На відміну від Кулі він вважав, що стосунки на рівні первинної групи є такими, що значною мірою зумовлені біотично, а тому вводить поняття вторинної групи.

Разом з Е. Стоунквістом Парк розробив поняття маргіналізації. Людина, що перебуває «на межах» двох різних соціальних груп чи верств, як правило, буде людиною більш раціонального світовідчуття і водночас вона не матиме однозначної культурної ідентифікації. Дослідницькі перспективи, відкриті працями Р. Парка, здобули подальшу реалізацію в соціологічних дослідженнях його колег і учнів. Ідеї соціальної екології переводяться тут на рівень понять, доступних операціоналізації.

Маккензі Родрік. У своїх працях ставить питання про зв'язок між соціальними і просторовими змінними. За допомогою спеціальних методів соціального картографування встановлюються зв'язки між багатьма змінними, визначається рівень інтенсивності цих зв'язків і типові конфігурації різних соціальних агрегатів. Як основні категорії соціальної екології Р. Маккензі визначав екологічну організацію

(просторова структура поселень та інститутів), екологічне домінування (функціональні зв'язки між елементами просторової структури), екологічну послідовність (часові зміни в екологічній спільноті). У подальшому дослідники поповнили проблематику соціальної екології, звернувшись до таких тем, як символічні аспекти просторової організації, структура соціальної сфери, типи соціальної організації, рівновага соціальної системи тощо. Потому теоретичні засади соціальної екології знайшли свій розвиток у так званій інвайронментальній (проміжне становище між...) соціології 70–80-х рр. XIX ст.

Роберт Лінд (1892–1970) /і його дружина *Гелена Лінд*/ професор Колумбійського університету. Формально не належали до Чиказької школи. Їх праця «Середнє місто. Нариси сучасної американської культури» /1929/ стала своєрідним доповненням урбаністичних студій. Р. Лінд до переходу на викладацьку роботу був священником і до соціології прийшов завдяки соціальним аспектам релігійного життя. Методологічною базою його досліджень стали праці американського культурантрополога К. Вісслера та праці В. Реверса в галузі соціальної організації.

Об'єктом дослідження подружжя Ліндів стало провінційне містечко Мьюнсі у штаті Індіана, життя якого дослідники вважали типовим для поселень такої категорії. У 1924–1925 рр. Лінди проводили тут інтенсивні соціологічні дослідження, зосередившись на таких питаннях, як добування його жителями засобів до життя, родинні стосунки та виховання дітей, проведення вільного часу, релігійне життя, соціальна активність. Ще наприкінці XIX ст. Мьюнсі налічувало близько 6 тис. чоловік. Однак унаслідок відкриття газового родовища його населення збільшилось у кілька разів. Зіставляючи показники, характерні для життя містечка в минулому й на момент дослідження, Лінди виявляли вплив процесу інтенсивної індустріалізації на зміни в способі життя міської спільноти. Тому дослідження Ліндів відносять до типових «досліджень міських спільнот», що їх започаткував Р. Парк із співробітниками. Характерно, що автори «Середнього міста...» детально обґрунтували вибір інструментарію дослідження і опублікували його як додаток до своєї книги. Крім того, при виборі об'єкта дослідження Лінди диференціювали міську спільноту на дві великі категорії, які вони назвали трудящим класом (*labor classe*) відповідно до різниці у джерелах їхніх прибутків. Отож на відміну від попередніх досліджень чиказців, де увага зосереджувалась на

відмінностях у статусі корінного населення та іммігрантів, кольорових меншин і т. ін., у «Середньому місті...» предметом дослідження стають процеси диференціації в межах традиційної, «чистої» міської спільноти.

Десять років по тому, як американське суспільство пройшло через ряд кризових явищ, пов'язаних з економічною кризою початку 30-х рр. Лінди знову повернулися до спостережень над життям Мьюнсі. Збираючи, аналізуючи та узагальнюючи нові дані, вони постійно зверталися до порівнянь з результатами попередніх спостережень середини 20-х рр. Свої висновки вони публікують у книзі «Середнє місто у процесі змін. Вивчення культурного конфлікту» /1937/, котра тематично стала продовженням попередньої книги. Автори «Середнього міста...» дійшли висновку про певну кризу традиційних цінностей американського «фронтиру», піонерів, вільних, підприємливих, працьовитих людей. Така психологія притаманна ще й сьогодні багатьом жителям цього містечка, проте вони самі не помічають, що вона вже не відповідає новим реаліям і перетворюється на щось анахронічне.

Населення Мьюнсі 20-х рр., попри диференціацію на групи трударів і підприємців, ще не знало виразної соціальної нерівності, оскільки стосунки між групами не мали чітко визначеного ієрархічного характеру. Натомість жителі Мьюнсі 30-х рр. уже розподілені на кілька груп з виразною відмінністю прибутків, статусу і впливу. Більш того, тут існує певний родинний клан, який здійснює неформальний контроль над деякими важливими сферами міського життя. Водночас громадська думка неадекватно, як вважають Лінди, реагує на зміни в соціальній структурі, живучи застарілими уявленнями про «рівні можливості». Характерно, що в цій праці подружжя Ліндів відходить від своєї попередньої позиції «незацікавлених спостерігачів» і піддає гострій критиці ряд аспектів сучасного ім американського життя.

Вільям Лойд Уорнер (1898–1970). Належить до американських соціологів у галузі соціології міста і соціальної екології. Автор шеститомної серії «Американське місто», котра виходила протягом 40–50-х рр. XX ст. За фахом етнолог, перші праці присвячені вивченню культури аборигенів Австралії. Теоретична позиція Уорнера була близькою до функціоналізму. Його цікавили проблеми соціальної інтеграції і функціональних зв'язків між різними сферами суспільного життя.

Уорнер вважав припустимим застосувати при вивченні міської спільноти методологію, близьку до тієї, яка застосовувалася при вивченні первісних локальних груп. «Ми розглядаємо міську спільноту, – писав Уорнер, – як складну конфігурацію стосунків, де кожен є часткою цілого і залежить від усіх інших. Американське місто є для нас певним «діяльним цілим», кожна частина якого має чітко окреслені функції, без виконання яких суспільство просто не буде існувати».

Уорнер проводив свої дослідження в умовах відносної стабілізації, котра настала після великої кризи 30-х років. Це певним чином позначилось і на спрямуванні його дослідницького інтересу. Він підкреслював, що на відміну від класичних праць Чиказької школи його цікавлять насамперед «добре зінтегровані» спільноти, котрі не розколюються конфліктами й суперечностями. Проводячи дослідження в м. Ньюбурі-Порт (штаті Масачусетс), Уорнер спостерігає тут і ряд явищ суспільної дезорганізації, однак він вважає їх нетиповими.

Учений був переконаний, що основна маса мешканців містечка веде досить впорядковане життя згідно з системою статусів, котра підтримується відповідними інститутами. Слід зазначити, що Уорнер став одним із перших дослідників класової структури американського суспільства. Він обґрунтував поняття середнього класу як важливого інтегруючого чинника соціального структурування. Основною класовотворчою ознакою автор «Американського міста» вважав рівень суспільного престижу в очах громадської думки.

Класи – це групи людей, котрі визнають себе й визнаються іншими членами спільноти як такі, що займають певну більш високу або менш високу суспільну позицію. Суспільна ієрархія зумовлена наявністю певної спільної для всіх систем вартостей. Класові позиції в концепції Уорнера розглядаються не як взаємовиключні, а як взаємодоповнені. Дослідження Уорнера приділяє значну увагу аналізу тих цінностей і символів, котрі інтегрують «середніх американців» у певну досить згуртовану, консервативну за своїми поглядами спільноту. Типові для цієї спільноти цінності, уявлення, сподівання накладають певний специфічний відбиток на весь менталітет американської нації.

До інших визначних у науковому відношенні досліджень Чиказької школи слід віднести також працю Луїса Вірта «Гетто» та дослідження Рут Каван «Негритянська родина у Чикаго», присвячених

аналізові соціальних та етнічних проблем, пов'язаних з так званими «кольоровими меншинами» американського населення. Р. Каван займалася також дослідженнями суїцидної поведінки, її монографія «Суїцид» є найвагомим внеском у цю проблематику після відомої праці Е. Дюркгейма. Не можна не згадати також і знамениту працю Е. Стоунквіста «Маргінальна особистість», де предметом дослідження стали проблеми соціалізації та соціальної адаптації іммігрантів в урбанізованому середовищі. Американських маргіналів досліджував також Н. Андерсен у своїй відомій праці «Бурлака».

Чиказький центр соціологічних досліджень став також кошиком точних методів соціологічного дослідження. Він багато зробив для впровадження статистичного аналізу в соціології дослідження. Вільям Оборн, декан соціологічного факультету, В. Терстоун – автор відомого методу шкалування, Р. Богардус, який реалізував шкалу соціальної дистанції Р. Парка. Чиказці немало зробили для розробки точних методів емпіричного соціологічного дослідження.

2. Американський період у біографії Питирима Сорокіна

Переважання емпіристської орієнтації в американській соціологічній думці міжвоєнних десятиліть – факт цілком очевидний. Проте неправильно було б розуміти це явище, ніби ця доба була тут добою повного занепаду соціологічної теорії. Емпіризм Чиказької школи зовсім не був «повзучим емпіризмом», і в працях її представників міститься аналіз і теоретичні узагальнення. Інший напрям теоретичної роботи в американській соціології цієї доби пов'язаний з діяльністю Питирима Сорокіна, який протягом відносно короткого часу став одним із провідних американських соціологів. З 1930 по 1959 р. російський вчений очолює соціологічний факультет Гарвардського університету, який завдяки йому став не лише центром підготовки фахівців–практиків, а й центром теоретичної думки. Під керівництвом Сорокіна тут, зокрема, розпочав свою викладацьку і наукову діяльність Толкотт Парсонс.

Коло наукових інтересів Сорокіна в американський період його діяльності залишався таким же широким, як і раніше. Він публікує працю «Соціологія революції» /1925/, де узагальнює досвід трагічних російських подій 1917 і наступних років. Провівши разом із К. Ціммерманом емпіричні дослідження, Сорокін видає (у

співавторстві) працю «Основи міської і сільської соціології» /1929/. Пізніше виходить у світ капітальна тритомна праця «Систематична антологія сільської соціології» /1930–1932/. У ці роки з'являється новаторське дослідження «Соціальна мобільність» /1927/, присвячене теоретичним і практичним проблемам вивчення соціальної нерівності і соціальних переміщень.

У середині 30-х рр. учений розпочав роботу над грандіозним за задумом проектом, метою якого є вивчення за допомогою статистичних методів загальних тенденцій розвитку світової культури. Гарвардський університет виділив для цієї мети грант у 10 тис. доларів. Упродовж п'яти років вийшло в світ п'ять томів «Соціальної і культурної динаміки», дослідження, яке за обсягом емпіричного матеріалу історії соціології називають безпрецедентним.

Основні теоретичні ідеї, на яких ґрунтуються сорокінські концепції соціальної мобільності та соціальної і культурної динаміки такі:

I. Суспільне розшарування і пов'язана з ним економічна, політична і професійна нерівність людей є, по Сорокіну, нормальним станом людського суспільного життя. Не існувало і не існує жодної тривкої соціальної групи, яка була б «плоскою» і всі члени якої були б рівними. Суспільство без розшарування, з реальною рівністю їх членів – це міф, який так ніколи і не став реальністю за всю історію людства. Місце індивіда у структурованому суспільному цілому можна уявити за аналогією з положенням точки в геометричному просторі. Однак між соціальним простором і простором геометричним існують суттєві відмінності. Людина може переміститися на тисячу миль у фізичному просторі, не змінивши свого соціального становища, і навпаки. Соціальний простір багатовимірний (неординарність економічних, політичних, фахових, національних, релігійних, вікових, статевих ознак людей).

II. Найважливішими будуть горизонтальний і вертикальний параметри соціального простору. «Неважко знайти кілька індивідів, – пише П. Сорокін, – які належать до одних і тих же соціальних груп (наприклад, вони можуть бути римськими католиками, республіканцями, зайнятими в автомобілебудуванні, з італійською мовою як рідною, громадянами США і т. ін.) і все ж таки по «вертикалі» їхнє соціальне становище може бути зовсім різним». Адже один може бути звичайним робітником автозаводу, інший –

президентом автомобільного концерну. Відмінності у становищі людей «по вертикалі» утворюють свого роду ієрархічну драбину, по якій можна підніматися вгору, а можна й спускатися донизу.

III. Диференціацію певної сукупності людей (населення) на класи в ієрархічному разі, тобто існування в суспільстві вищих і нижчих класів, П. Сорокін називає соціальною стратифікацією, а переміщення вгору і вниз вертикальною соціальною мобільністю.

Реальна картина стратифікації кожного суспільства – як сучасного, так і більш ранніх – дуже складна й заплутана, оскільки стратифікаційні ознаки часто накладаються одна на одну, а в ряді випадків не демонструються відверто. Однак можна виокремити три основні різновиди соціального розшарування:

- економічний (багаті – бідні);
- професійний (високий – низький престиж професії);
- політичний (має владу – підлеглий).

Між позиціями такого роду розшарування існує певна відповідність, хоча прямого збігу може не бути (економічно міцна буржуазія може деякий час не мати політичної влади і т. д.). У межах кожного типу стратифікації існує своя динаміка, «коливання» позицій окремих верств і груп. Вивчення цих «коливань» потребує застосування досить складних методів. Зокрема, існують певні загальні тенденції, «флуктуацій /модифікація/ рівня і профілю» економічного розшарування суспільства.

Так, мають місце цикли, у межах яких посилення економічної нерівності змінюється її послабленням. Вивчення великої кількості статистичних даних дало змогу Сорокіну зробити висновок, що «сплюснення» профілю економічного розшарування (тенденція до соціального вирівнювання) і навпаки, його «загострення» (зростання соціальної нерівності) – це ситуація загалом короткочасна, пов'язана із надзвичайними обставинами.

«Коли «економічно плоске» суспільство не гине взагалі, – пише П. Сорокін, – то його «плоскість» швидко змінюється посиленням економічної стратифікації. Коли ж економічна нерівність стає надто сильною і досягає певної точки перенапруги, то верхівці цього суспільства судилося зруйнуватися або ж бути поваленою».

Певні загальні тенденції змін властиві також політичній та фаховій стратифікації. П. Сорокін не погоджувався з поширеною тезою про те, що суспільний розвиток неодмінно веде до зростання

політичної рівності людей і, отже, працює на користь демократії. Будучи сам твердим і послідовним захисником демократичних цінностей, соціолог вважав водночас, що якоїсь чіткої і очевидної тенденції «зростання рівності» не існує, «немає постійної історичної тенденції від монархії до республіки» і немає історичної тенденції зміни правління меншості на правління більшості».

Те, що можна з певністю констатувати, – це невпорядковані, не спрямовані, «сліпі» коливання, які не ведуть ні до посилення політичної стратифікації, ні до її послаблення, скоріше тут має місце тенденція до рівноваги між двома рівноспрямованими силами. Така ж тенденція тяжіння до рівноваги властива й процесам вертикальної соціальної мобільності. Немає, твердить Сорокін, ні суспільств абсолютно «замкнених», де люди не могли б підвищувати свій соціальний статус чи знижувати його, ні суспільств абсолютно «відкритих», де б не було ніяких перепон на шляху до «вищого суспільства». Хоча демократичні суспільства загалом більш рухливі, ніж авторитарні, тут існує безліч винятків. Такими каналами, за якими здійснюється вертикальна мобільність, є армія, церква, школа, політичні організації і партії, виробничі колективи, професійна спілка, а також родина і шлюб. Завдяки їм у суспільстві відбувається тестування, селекція і розподіл тих, хто пробивається до верхніх щаблів соціальної ієрархії.

Значення досліджень П. Сорокіна в галузі соціальної стратифікації і мобільності дуже важливе. Вони узагальнили той досвід, який був нагромаджений класичною соціологічною традицією (Зіммель, Вебер, Дюркгейм, Парето) і поставили вивчення цієї проблематики на якісно новий рівень. Великий вплив мали ідеї П. Сорокіна на представників структурного функціоналізму, у творчості яких ця проблематика посідає важливе місце.

3. «Соціальна і культурна динаміка» Питирима Сорокіна

Інший важливий напрямок теоретичних пошуків П. Сорокіна пов'язаний із розробкою оригінальної концепції соціокультурної динаміки. У ній мова йшла про застосування якісно нової методології, де статистичні методи поєднувалися з методами герменевтичними (тлумачення давніх текстів), і синтезувалися висновки не лише соціології, а й антропології, культурології,

мистецтвознавства, філософії та історії науки. Ще в ранніх працях Сорокін розглядає суспільні явища як явища соціокультурні, тобто такі, де над біофізичними властивостями індивідів, що взаємодіють, вивищується певного роду надбудова значень і цінностей. Без своїх значущих аспектів, підкреслював соціолог, будь-яке явище людської взаємодії стає просто біофізичним фактом.

Значення у свою чергу поділяються на власне когнітивні значення – такі, як значення математичної формули, філософії Платона чи християнського символу віри; значущі цінності – такі, як економічна вартість землі чи якихось матеріальних речей, цінність демократії, релігії, освіти, життя й здоров'я; норми – певні правові, моральні, етикетні, технологічні стандарти людської поведінки, починаючи від релігійних заповідей і кінчаючи інструкцією щодо виготовлення харчових продуктів.

Зміст цих понять перетинається, оскільки будь-яке значення можна розуміти як цінність, цінність передбачає норму щодо її реалізації, норма має значення і є цінністю. Коли значення, цінності та норми розглядати як певну єдність, цілісність, тоді матимемо культуру. Остання разом із поняттями особистості та суспільства складає, як доводить П. Сорокін, нерозривну тріаду, на якій ґрунтується людське спілкування: «У класній кімнаті викладач і студенти є особистостями, сукупність цих особистостей разом із нормами їх відносин становить суспільство класної кімнати; а ті наукові та інші ідеї, які вони мають і якими обмінюються, і не лише ці ідеї, а й книги, дошка, меблі, лампа і сама кімната являють собою культуру цього суспільства. Жоден із членів цієї тріади не може існувати без двох інших».

Звичайно ж, існує суттєва відмінність між культурою невеликої групи (учні в класі разом з учителем) і культурами великих людських спільнот та окремих історичних епох. В останньому випадку маємо справу з культурними суперсистемами. Такі суперсистеми позначаються поняттям «антична культура», «культура Середньовіччя», «культура Нового часу» і т. ін.

Основу культурної суперсистеми або «великої культури» складає певна цінність, на ґрунті якої інтегруються складники суперсистеми – форми економічної, соціальної і політичної організації, право, релігія, наука, філософія, мистецтво. Ці складники утворюють у рамках «великої культури» певну унікальну цінність. Водночас вони здатні виокремлюватися і мігрувати від однієї культурної системи до іншої.

Автор «Соціальної і культурної динаміки» виходить із того, що ціннісне ядро всякої великої культури пов'язане з тим способом, яким у ній розуміють об'єктивну реальність. Залежно від цього культурні суперсистеми поділяються на три основні типи: ідеаціональний (умоглядний, надчуттєвий), чуттєвий (сенсорний) та ідеалістичний (цим виразом Сорокін позначає тип культури, де поєднано риси двох попередніх). Так, культуру Заходу середньовічної доби соціолог розглядає як ідеаціональну, оскільки головним її принципом і головною цінністю був Бог. «Архітектура і скульптура середніх віків були «Біблією у камені». Література також була наскрізь проіннята релігією і християнською вірою. Живопис висловлював ті ж біблійні теми у лініях і кольорах».

З XII ст. ідеаціональна культура Заходу починає занепадати, дедалі більшого впливу набуває теза, згідно з якою об'єктивна реальність і її зміст чуттєві, а те, що недоступне чуттям, просто не існує. Протягом XIII–XIV ст. у західній культурі надчуттєвий і чуттєвий принципи співіснують разом, тому це культура ідеалістична. З XVI ст. у західноєвропейській культурі утверджує себе принцип чуттєвості. Ним проймаються і економічне життя, і політика, й філософія, і мистецтво. Та в XX ст. і цей принцип вичерпує себе, чим пояснюється, як вважає П. Сорокін, ряд кризових явищ у сучасній культурі Заходу.

«Зараз ми перебуваємо мовби між двома епохами: чуттєвої культури нашого сонячного вчорашнього дня, яка помирає, і майбутньої ідеаціональної культури дня завтрашнього, який твориться нині. Ми живемо, мислимо, діємо у присмерку сяючого чуттєвого дня, котрий тривав шість століть. Промені сонця, що заходить, все ще освітлюють велич епохи, яка відходить. Але світло повільно згасає, і в сутінках, які густішають, нам дедалі важче стає споглядати цю велич...».

Не зважаючи, на зовнішню схожість висновків Сорокіна з основною ідеєю праці Освальда Шпенглера «Занепад Заходу» (західна культура згасає, поступившись бездуховності), Сорокін передбачає майбутнє нове культурне піднесення.

Отже, продовжуючи тему формування дослідницької програми Чиказької школи, яка складається з дослідження екології міста, американського періоду у біографії П. Сорокіна та його «Соціальної і культурної динаміки» зазначимо, що більшість чиказців у своїх дослідженнях користувалися так званими нестандартизованими, або нежорсткими методами, коли основу дослідження складав опис того

чи іншого явища («монографічний метод»). Щодо американського періоду у біографії П. Сорокіна, то він розробив загальну концептуальну схему вивчення соціального розшарування і соціальної мобільності, яка не втратила свого значення і в сучасних умовах. Своєю працею «Соціальна і культурна динаміка» П. Сорокін виступає провісником нового ідеонаціонального майбутнього через очищення і воскресіння культури та морального відродження суспільства.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи:

1. Місто як біосоціальна система у методології Чиказької школи.
2. Екологія міста у працях Роберта Парка.
3. Маккензі Р. про соціальні і просторові зміни.
4. Характеристика американського суспільства у праці Р. і Г. Ліндів «Середнє місто...»
5. В. Уоркер про соціологію і екологію міста.
6. Життя і діяльність П. Сорокіна.
7. Особливості російського періоду в діяльності П. Сорокіна.
8. Дослідження П. Сорокіна в галузі соціальної стратифікації і мобільності.
9. Висвітлення історії соціологічних вчень у книзі П. Сорокіна «Сучасні соціологічні теорії».
10. Міжгрупові та групові відносини у праці П. Сорокіна «Система соціології».

ПСИХОГЕНЕТИЧНА І ПОЛІТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ. НІМЕЦЬКА СОЦІОЛОГІЧНА ДУМКА

План

1. Соціологічні знання Макса Шеллера (1874–1928).
2. Соціологічні ідеї Карла Манхейма (1893–1947).
3. Соціологічні ідеї Альфреда Вебера (1868–1956).

Література [45, 49, 58, 65, 67, 92, 93, 122, 136]

1. Соціологічні знання Макса Шеллера (1874–1928)

Для німецької соціології міжвоєнні десятиліття були добою суперечливою і драматичною. По завершенні Першої світової війни Німеччина потрапляє в скрутне становище країни, що зазнала поразки. Держави – переможці вживають до неї економічні і правові санкції, значно погіршується життєвий рівень населення. Після падіння кайзерівського режиму в країні встановлюється демократична форма правління (Веймарська республіка), однак у 1933 р. до влади приходять фашистська партія, і в Німеччині встановлюється тоталітарний диктаторський режим, який було ліквідовано лише після розгрому фашистської Німеччини у 1945 р.

Якщо період Веймарської республіки був досить плідним з погляду розвитку науки й культури, то за умов фашизму багато вчених змушені були або емігрувати, або обмежити чи припинити свою наукову діяльність. На час, коли пішов із життя класик німецької соціології Макс Вебер /1920/, у цій країні існувала лише одна створена у 1919 р. кафедра соціології Мюнхенського університету. Умов для розгортання соціологічних досліджень, як у США, тут не було. Тому вчені–соціологи зверталися до загальнотеоретичних проблем („формальна соціологія” Ф. Тьонніса, А. Фріканд, Л. Фон Візе), соціологічні теорії культури (А. Вебер, А. Гелен, М. Шеллер), соціологічні знання (М. Шеллер, К. Манхейм). Свого роду виняток становлять праці Т. Гайрера, який досліджував зміни в соціальній структурі німецької нації протягом останніх десятиліть.

Макс Шеллер. Наукова діяльність його пов'язана з викладанням в університетах Єни, Мюнхена та Кельна. За своїм світоглядом Шеллер – католик. Він був особисто знайомий з Гуссерлем і деякий час співпрацював з ним, однак розумів феноменологічний метод дещо інакше, аніж Гуссерль. Шеллер найбільше знаний своїми працями в галузі філософської антропології та етики („Про вічне у людині”) /1921/, „Місце людини у космосі” /1928/, „Формалізм у етиці і матеріальна етика цінностей” /1913–1916/. До соціологічних проблем учений звернувся уже в останній період свого життя. Найвідомішою працею на цьому терені стала монографія „Форми знання і суспільство” /1926/.

Разом із Альфредом Вебером і Карлом Манхеймом Шеллер започаткував напрям, котрий називають феноменологічною соціологією культури або соціологією знання. Вона багато в чому спільна з ученням Макса Вебера про раціональність західної культури і тенденції світового процесу раціоналізації. Однак німецькі культуросоціологи, на відміну від Макса Вебера, залишаються байдужими до емпіричної соціології, статистичних методів і т.п. Натомість їх увага зосереджена головним чином на інтерпретації взаємозв'язків і взаємовпливів між фактами соціального життя і життя культурного, духовного – цінностями, ідеями, соціальними почуттями тощо. М. Шеллер, як і перед тим Зіммель, прагнув пояснити, яку роль відіграють у сучасному суспільстві духовно–інтелектуальні цінності, яку позицію займають ті групи, котрі є їх зберігачами й носіями. Стисло суть шеллерівської соціології знань можна висловити так.

„Потяг до знання” – це певного роду інстинкт, котрий властивий людині як біологічній істоті. В ході культурної еволюції цей потяг диференціюється і зазнає певної сублімації. Постають кілька взаємопов'язаних і водночас якісно відмінних одна від одної систем знання – релігійна, в якій знання служить спасінню душі; метафізична, де знання є певною мірою самоціллю (філософія, як вважає Шеллер, виникає внаслідок почуття здивування перед буттям як таким), та позитивно–наукова, де на знання дивляться не як на самоціль, а як на знаряддя на службі практики. Суть такого підходу висловив Ф. Бекон формулою *Scientia est potentia* („Знання – це сила”). Крім того, доводить Шеллер, існують ще різноманітні недиференційовані форми безпосереднього знання на рівні здорового глузду, народної мудрості і т. ін. У таких – історично більш давніх – формах духовності важливу роль відіграють інтуїтивно–емоційні моменти, тоді як позитивно–

наукове знання має виключно раціональну природу.

Отже, типологічно знання можна поділити на: * морфологію; * народну творчість; * релігію; * містику; * філософію; * позитивну науку; * технологію.

Принципова відмінність між різновидами знання та їх функційною приналежністю полягає, на думку Шеллера, в тому, що за своїми джерелами й кінцевим призначенням знання позитивне є не чим іншим, як розвитком певних інстинктів, котрі вже властиві психіці вищих тварин. Іншими словами, його функція адаптивна /приспосовування/. Натомість коріння знання релігійного і метафізичного не мають нічого спільного з тваринними інстинктами. Такого роду знання властиве лише людині. Автор „Форм знання і суспільство” водночас зазначає, що релігія й метафізика здатні піддаватися властивим для позитивно-наукового знання тенденціям раціоналізації.

Європейське суспільство і культурне життя – тут Шеллер майже повністю поділяє погляди М. Вебера – характеризуються високою питомою вагою раціональних моментів. Сьогодні позитивна наука і раціоналізована релігія відіграють тут головну роль. Однак, як підкреслює вчений, це можна оцінювати і як певного роду однобічність, оскільки домінування духу позитивізму й раціоналізму призвело до певного занедбання метафізичних аспектів культури, що на його думку, звільняє особистість від етичної відповідальності та підмінює особистісне масовим. „Найбільш важливі моменти західноєвропейського інтелектуального розвитку, – зазначає Шеллер, – пов’язані з тією обставиною, що тут, об’єднавши свої зусилля, точне наукове знання і релігійне одкровення перемогли свого споконвічного конкурента – вільний метафізичний дух. У цьому полягає найважливіша відмінність між західноєвропейською і східними культурами”.

Звичайно, ця теза Шеллера досить дискусійна. Вона спрямована проти європоцентризму у соціології культури, водночас пов’язана з деякою недооцінкою самобутності й оригінальності європейської філософської думки. Шеллер однаково гостро критикував як позитивістський сциєнтизм (тлумачення соціологічного знання, властиве природничим наукам), так і романтизуючий ірраціоналізм. Заслугує на увагу спроба вченого визначити ті типові цінності, котрі притаманні елітним прошаркам суспільства і його „масі”. Поведінка європейської дворянської еліти визначається такими цінностями, як „традиція”, „ідеалізм”, „раціоналізм”, тоді як масам властивий

„перспективізм” (прагнення до кращого майбутнього переважає над збереженням традицій), „матеріалізм”, „прагматизм” і т.п.

Сучасна представницька демократія стимулює поширення раціонально-наукових цінностей. Шеллер спеціально вивчав також ті функції, які виконує в сучасних європейських країнах системи університетської освіти. Він звернув увагу на невідповідність між традиційною структурою вищої освіти в Німеччині і тими новими завданнями, що постали перед німецьким суспільством, яке вступило у фазу розвиненої індустріалізації, коли назріла потреба розмежування функцій культурних і технологічних, виробничих. Погляди вченого вплинули на формування соціології знання.

2. Соціологічні ідеї Карла Манхейма (1893–1947)

Був він однією з найбільш впливових фігур у німецькій і британській соціології міжвоєнної доби. Його погляди сформувалися під впливом неокантіанства, феноменології, марксизму, соціології Макса Вебера. Наукову діяльність соціолог розпочинає у Німеччині, а з 1933 р. й до кінця життя працював у Великобританії. Він один із перших звернувся до вивчення природи соціального знання, яке називав тим знанням, яким люди керуються, коли приймають практичні рішення. Це знання, як вважав соціолог, не можна відділити від емоцій і практичних намірів. „Існують типи мислення, які не можливо адекватно зрозуміти без вияву їхнього практичного коріння”. Отже, соціологія знання прагне зрозуміти мислення у його конкретному зв’язку з історичною і соціальною ситуацією.

Окремий індивід, твердив Манхейм, лише бере участь у певному процесі мислення, який виник задовго до нього, і вносить сюди тільки певні корективи. Слідом за Дюркгеймом К. Манхейм доводив, що люди мислять і розуміють світ скрізь призму їх колективної діяльності, і їх індивідуальна свідомість несе на собі відбиток колективної, групової, яка ніколи не вільна від впливу цінностей і колективно-підсвідомих імпульсів. Мета соціології знання і полягає в тому, щоб висвітлити, усвідомити ці неусвідомлені виміри нашого мислення і пояснити, зокрема, чому на ту саму проблему суспільного життя представники різних верств мають різні, часто діаметрально протилежні погляди. Однією з основних проблем соціології знання К. Манхейма є проблема соціального статусу інтелігенції – групи, яка дає суспільству

„інтерпретації світу”. У традиційних суспільствах ці функції виконує духовництво – жерці, браhmани, священники, які володіють монополією на „істинне знання”. Мислення цих верств догматизоване, схоластичне. Однак у сучасному суспільстві ситуація докорінно змінилася. „Вирішальним чинником сучасності – пише К. Манхейм – який відрізняє її від ситуації, що складалася в рамках середньовічного життя, є те, що монополія церковної інтерпретації світу, яка належала касті служителів культу, зламана, і місце замкнутої, чітко організованої верстви інтелектуалів зайняла вільна інтелігенція. Істотною рисою її є те, що вона дедалі більше рекрутується із соціальних верств і життєвих ситуацій, які постійно змінюються, і що характер її мислення не регулюється більше якою-небудь організацією на зразок касті”.

Оскільки інтелігенція не має власної соціальної організації, вона неминує мусить стати рупором, через який прагнуть висловлювати свої позиції інші соціальні верстви й групи. Отже, цей прошарок не має якоїсь єдиної, спільної ціннісної орієнтації, а виступає носієм ціннісного плюралізму, і окремі його представники постійно конкурують один з одним за прихильність різних соціальних груп. Єдина, цілісна картина світу була б можливою лише за умов монополії на істину з боку духовництва. Вона розпалася на окремі фрагменти, варто було духовництву цю монополію втратити. Це, по Манхейму, викликало небачений духовний розквіт, та водночас стало причиною „глибокого неспокою”, викликаного втратою єдиної перспективи бачення світу.

Внаслідок ліквідації релігійної монополії на розуміння єдиної світобудови і суспільного устрою постали сучасна теорія пізнання, психологія і соціологія. Так виникла нова концепція раціональної світобудови, окремі частини якої тепер доступні інтелектуальному контролю – спостереженню, експерименту, аналізу й узагальненню. Манхейм звертає увагу на ту обставину, що поруч із раціонально-науковою картиною світобудови у новий час постає раціональна картина соціального світу. Раніше це була царина „колективного підсвідомого”, тепер це підсвідоме пробують піддати раціональному контролю. Це здійснюється через залучення наукових аргументів у ході політичної боротьби.

Внаслідок зближення соціальних наук і політики відбуваються серйозні зміни в обох цих сферах. Політична боротьба, доводить Манхейм, стимулює посилення раціоналізації того, що досі було неусвідомленим, прихованим. У політиці звертають увагу не лише на те, що говорить опонент, а й на те, інтереси якої групи він представляє, якій практичній

меті служать його слова. „Політична дискусія, – зауважує К. Мангейм, – дуже відрізняється за своїм характером від дискусії наукової. Адже її мета – не лише довести свою правоту, а й підірвати коріння соціального та інтелектуального існування свого опонента... У політичному конфлікті, який з самого початку виступає раціоналізованою формою боротьби за соціальне панування, удар спрямовується проти соціального статусу опонента, його суспільного престижу і впевненості в собі”.

Під час політичної боротьби прагнуть не стільки зрозуміти протилежну сторону, скільки зірвати маски, викрити неусвідомлені мотиви поведінки. Загалом можна вважати, робить висновок Манхейм, що соціологічний метод почав застосовуватись у політиці задовго до появи самої соціології, тільки виявлення соціологічного коріння мислення набирало тут форми їхнього викриття. Саме в ході політичної боротьби, а не в наукових кабінетах було відкрито те, що певні групи просто нездатні бачити ряд фактів, які могли б підірвати їх упевненість у своєму пануванні. У таких випадках ведуть мову про ідеологію певної суспільної верстви.

Вислів „ідеологія” означає усвідомлення того, що в певних ситуаціях колективна підсвідомість соціальних груп приховує справжній стан суспільства як від себе, так і від інших, тим самим стабілізуючи цей стан. На протигагу ідеології утопія, доводить Манхейм, постає в ситуації, коли певні пригнічені суспільні групи настільки зацікавлені в знищенні й перетворенні існуючого ладу, що поза власним бажанням бачать лише ті елементи ситуації, які спрямовані на заперечення цього ладу. Їх не цікавить те, що існує насправді, їхні аргументи – це не діагноз ситуації, а керівництво до дії. Колективна підсвідомість приховує тут незручні для неї сторони дійсності, вона відвертає увагу від усього, що може стати на перешкоді прагнення будь-що змінити існуючий порядок речей. Як в ідеологіях, так і в утопіях соціальна дійсність виступає у спотвореному вигляді. Обґрунтовуючи концепцію ідеології та утопії як різновидів спотвореної колективної свідомості, К. Манхейм спирається на досвід, нагромаджений у працях його попередників (К. Маркса, В. Парето, З. Фрейда).

У наступних працях К. Манхейм звертається до більш детального аналізу тенденцій розвитку сучасного йому західного суспільства, яке перебувало, на його думку, в стані кризи. Ця криза, як вважає соціолог, настала внаслідок того, що ліберально-демократичні засади суспільної організації, властиві розвиненим західним суспільствам,

увійшли в конфлікт із „новим принципом регулювання і планування”. Принципи вільної конкуренції та представницької демократії вже не можуть функціонувати так, як вони функціонували раніше, через ряд причин – концентрацію і монополізацію виробництва, зростання державного впливу на приватновласницьку економіку, бюрократизацію, мілітаризацію і т. ін. „Світ, у якому ми тепер живемо – пише К. Манхейм – являє собою нову інтеграцію великих груп, де індивіди, які були раніше ізольованими, змушені частково відмовитись від своїх індивідуальних інтересів і підпорядковуватися інтересам великих груп... Постає, хай навіть у зародку, вища стадія суспільної раціональності: стадія планування. Людина усвідомлює, що мусить планувати в масштабах усього суспільства, наперед продумувати подальші шляхи розвитку”. Потреба раціонального планування об’єктивно зумовлена існуванням сучасного суспільства, де тісно взаємодіють одна з одною великі групи людей і де розгортаються процеси омасовлення політичного життя, культури, свідомості.

Сучасне суспільство є водночас суспільством індустріальним і масовим, що призводить до незнаних раніше суперечностей і конфліктів. Як індустріальне суспільство воно відчуває гостру потребу в раціональному плануванні всіх проявів соціальної діяльності людей. Як масове суспільство воно породжує ірраціональні прояви, пробуджує темні інстинкти та агресивні емоції. Внаслідок цього двозначного змісту набувають тепер демократичні інститути. Так само як техніку можна використати і для виготовлення ліків, і для виробництва зброї масового знищення, так і демократія в масовому індустріальному суспільстві здатна сприяти і прогресу, й аморальним силам.

„З одного боку, – пише К. Манхейм, – ми бачимо, що людська раціональність і моральність здатні зрости до рівня планування і почуття відповідальності; з іншого – що з такою ж силою проривається до влади в суспільстві воля до руйнування. Та це ще далеко не все. Найгіршим при цьому є те, що якийсь нікчема – живе втілення диспропорційності у розвитку духу і душі – навчається користуватися пресою, радіо та всіма іншими технічними засобами для панування над людськими душами, які надає йому в розпорядження демократичне суспільство; за допомогою цих технічних засобів він формує людей за своєю подобою”.

Коли згадаємо, яким чином використовувалися засоби масової інформації за умов тоталітарних режимів, та переконаємось, що тривога К. Манхейма була цілком обґрунтованою. Однак соціолог

прагне не лише вказати на цей факт, а й пояснити його. Та самого лише пояснення економічними й політичними чинниками тут недосить. Йдеться про явища, котрі стосуються „культури і соціального формування людини” і які є не такими очевидними, як події економічного життя. Вони становлять предмет вивчення соціології культури. Одне із завдань соціології культури полягає в тому, щоб дати відповідь на питання про те, „хто буде планувати тих, хто планують” (тобто, які групи і з якими цінностями будуть визначати стратегію соціальних змін). Особливої ваги тут набуває проблема інтелігенції, зокрема інтелектуальної еліти, про яку вже йшла мова.

Манхейм вважав, що однією з причин напруженості у масовому індустріальному суспільстві є криза його культури, котра, в свою чергу, зумовлюється посиленням процесів негативної демократизації. Суть їх полягає в наступному.

В суспільствах, що ґрунтуються на засадах вільної конкуренції, існують певні елітарні верстви, не тотожні панівній верхівці, яка безпосередньо здійснює владні функції. Це верстви „інтелектуалів”, які організовують і здійснюють процес виробництва, зберігання і „споживання” культурних цінностей”. Їх чисельність відносно невелика, вони формуються особливим чином і зберігають певну відособленість від інших суспільних верств. У масовому індустріальному суспільстві має місце своєрідна демократизація суспільного життя. Внаслідок цього зменшується традиційна відособленість інтелектуальної еліти від суспільства і зростає загальне число „освічених”.

Більше того, простежується тенденція пролетаризації інтелігенції, коли на ринку інтелектуальної праці пропозиція перевищує попит. Ці та інші явища свідчать, по Манхейму, що розвиток культури не можна полишити „на самого себе” і що тут, як і в інших галузях суспільного життя, назріла потреба раціонального планування – не як диктаторського насилля над культурою, а як свідомої корекції тих помилок, які постають у неконтрольованому розвитку суспільних процесів.

„Без планування, у тому числі й у сфері культури, нам не обійтись; слід нарешті визнати, що система освіти, розрахована на меншість, не може бути успішно застосованою у масовому масштабі”. Однією з головних суперечностей сучасного йому суспільства К. Манхейм вважав відсутність належних методів раціональної організації і планування „людського чинника”, тобто відставання рівня раціональності культурно – етичної від раціональності технологічної.

Технічні перетворення і відповідні економічні зміни розгорталися значно швидше, ніж готувався тип людини, яка здатна свідомо з ними справитись, поставити на службу гуманним цілям.

Сучасне суспільство швидше змінюється зовні, на той час як зміни зсередини, з боку людської психології і моралі вочевидь запізнюються і до того ж мають стихійний, неконтрольований характер. Порушуючи ці проблеми, Манхейм закладав підвалини соціологічних теорій організації та соціальних технологій, які набули великого впливу в соціології другої половини ХХ ст.

У пізніших працях Манхейма ідея переходу від суспільства вільної конкуренції до раціонально планового набуває більш конкретного обґрунтування. Планування суспільного життя неминуче, однак воно буде набирати протилежних форм: демократичних або диктаторських. Вчений сам був свідком встановлення в Німеччині, Італії та СРСР тоталітарних режимів. Манхейм вважав, що цим режимам властива „терористична ефективність”, уміння концентрувати соціальні технології. Такі режими просто використовують посилення централізації.

Отже, новий соціальний порядок, по Манхейму, мусить ґрунтуватися на поєднанні принципу планування із основними засадами демократії і повагою до прав і свобод особистості. Майбутнє суспільство він бачив як суспільство „войовничої демократії”, здатної протидіяти диктаторським тенденціям. Він детально аналізував соціальні й культурні чинники, які сприяли розвитку демократичних засад у нових умовах.

3. Соціологічні ідеї Альфреда Вебера (1868–1956)

У працях А. Вебера вивчаються взаємозв'язки між культурними цінностями та формами соціальної організації. Він розрізняє культуру, суспільство і цивілізацію. Культуру він визначає як внутрішню смислову структуру тих чи інших „історичних тіл” – цивілізацій. Культурні цінності, за А. Вебером, складають внутрішній зміст соціального життя; глибинні відмінності між культурами зумовлюють і відмінності в соціальній структурі та динаміці історичного розвитку. Однак прямого збігу між культурною „душею” і соціально-історичним „тілом” немає.

Так, у давньосхідних цивілізацій, як вважав А. Вебер, соціально-економічне життя було досить високо раціоналізованим, на той час, як у культурі (релігії, мистецтві) домінували дораціональні,

магічні уявлення. Така ж суперечність фактично властива сучасному суспільству, де рівень технологічної цивілізації не відповідає рівневі розвитку індивідуальної культури та індивідуальної свободи.

Перу А. Вебера належить низка філософсько-соціологічних нарисів, де проаналізовано характерні для індустріального суспільства суперечності між технологічними потребами і культурними цінностями. Його нарис „Чиновник”, де яскраво змальовано риси соціальної психології німецького бюрократа, мав вплив на творчість відомого письменника Франца Кафки (дослідники знаходять ряд змістових паралелей між цим нарисом і романом Ф. Кафки „Процес”).

Таким чином, німецька соціологічна думка, характерна для психологічної і політичної соціології, розвивалася завдяки науковій діяльності Макса Шелера, Карла Манхейма та Альфреда Вебера. Кожен з них намагався зрозуміти і пояснити у своїх працях, яку роль в суспільстві відіграють духовно-інтелектуальні цінності і хто є їх носіями. Досліджуючи природу соціального знання, вони особливу увагу звертали на інтелігенцію, освіту і культуру в цілому. Водночас однією з головних суперечностей сучасного їм суспільства німецькі соціологи вважали відсутність належних методів раціональної організації і планування.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи:

1. Особливості німецької соціології у міжвоєнні десятиліття.
2. Соціологія знання у працях М. Шелера.
3. М. Шелер про духовно-інтелектуальні цінності.
4. Відношення М. Шелера до суїцентизму і романтизуючого ірраціоналізму.
5. К. Манхейм про мету соціального знання.
6. Раціональна картина соціального світу у працях К. Манхейма.
7. К. Манхейм про ідеологію та утопію.
8. Концепція К. Манхейма про можливості демократичного суспільства.
9. К. Манхейм про кризу культури індустріального суспільства.
10. Технічні й економічні перетворення у працях К. Манхейма.
11. К. Манхейм про майбутнє суспільство.
12. Рівень цивілізації та індивідуальної свободи у працях А. Вебера.

Лекція XXIX.

ПСИХОГЕНЕТИЧНА І ПОЛІТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ. НІМЕЦЬКА СОЦІОЛОГІЧНА ДУМКА /продовження/

План

1. Життєвий і творчий шлях Норберта Еліаса (1897–1990).
2. Основні тенденції соціокультурних змін.
3. Політична соціологія Гаєтано Моска (1858–1941).

Література [14, 21, 69, 77, 103, 106, 122, 132, 153, 166]

1. Життєвий і творчий шлях Норберта Еліаса (1897–1990)

У сучасних теоретичних дискусіях часто згадують концепцію «фігуральної соціології», що її розробив учень Карла Манхейма Норберт Еліас. Це вчення американський теоретик Джордж Рітцер назвав у числі тих, які зараз «проникають» в американську соціологічну теорію з Європи, ліквідуючи ідейну монополію функціоналізму та інших традиційних для американської соціології теоретичних напрямків. Основні ідеї Норберта Еліаса викладено у двотомній праці «Процес цивілізації. Соціогенетичні та психогенетичні дослідження» /1939/. Перший том досліджень має підзаголовок «Зміни у поведінці мирської еліти Західної Європи», другий – «Зміни у суспільстві. Проект теорії цивілізації». Доля цієї праці, як і її автора, досить драматична.

Норберт Еліас народився 1897 р. у Вроцлаві. Навчався в університетах Гейдельберга і Фрайбурга, де вивчав медицину і філософію. Під впливом Альфреда Вебера він зацікавився соціологією, з 1930 по 1933 р. працював асистентом у Карла Манхейма. Після 1933 р. емігрує до Франції, а потім до Англії. Свою найбільш відому працю «Процес цивілізації» він завершує в досить скрутних умовах еміграції і видає її приватним чином невеликим тиражем у Швейцарії. Лише в 1945 р. Еліасу вдається обійняти посаду доцента соціології університету м. Лечестер в Англії. Професорське звання вчений здобув лише 1962 р. в Ганському університеті. Світове

визнання прийшло до нього після перевидання «Процесу цивілізації» у Німеччині в середині 70-х рр. Зростання цивілізованості означає зміну внутрішньої структури особистості, перехід від особистості емоційно-імпульсивного типу до особистості із раціонально-вольовою домінантою (основа, панівна ідея) поведінки, котра здатна «відключати індивідуальні афекти й імпульси від моторних механізмів дії».

Однак, як підкреслює Еліас, йдеться тут не про особистість саму по собі, а про певні типи міжособистісної взаємодії. Адже «плани, емоції і вчинки окремих людей постійно солідарно або конкурентно співвідносяться одне з одним. Внаслідок такого взаємопроникнення людських планів і вчинків постають такі утворення і зміни, які окремими людьми не створювались і не планувались. Постає специфічний порядок, котрий є більшою мірою примусовим і міцнішим, аніж воля і розум окремих людей, чії дії створюють його». У процесі міжособистісної взаємодії постають конкретні різновиди соціальної структури, або фігурації, як їх називає Еліас. Завдяки цьому поняттю, на переконання дослідника, можна подолати традиційний для попередньої соціології дуалізм індивідуального і соціального. «Людське сумісне життя, – писав Еліас, – завжди, навіть у стані хаосу і занепаду, у найбільшому соціальному безладді набирає певних усталених форм. Це явище ми і позначаємо поняттям фігурацій». Отже, фігурації – це певні системи людських взаємозв'язків, котрі є відносно стабільними, але з плином часу поступово видозмінюються.

Поняття фігурацій близьке до поняття соціальної групи, хоча у ньому більше акцентовано динамічний аспект. Міжособистісне спілкування соціолог пояснює, вдаючись до хімічного поняття «валентності» особистості, подібно до атомів, мають уже реалізовані зв'язки в рамках тієї чи іншої групи, і водночас вони мають потенційну можливість встановлення інших, нових зв'язків і цю можливість постійно реалізують. Отже, рольова взаємодія не є якимось замкненим циклом, а має відкритий, процесуальний характер. Фігурацію можна розуміти як структуру, що перебуває в процесі змін.

Простим і зрозумілим прикладом фігуративних змін, пише Еліас, можна вважати спортивну гру, скажімо футбол. Вона регулюється чіткими правилами і водночас є процесом, результат якого важко передбачити. Стосунки між гравцями з формального боку можна вважати стабільними в тому розумінні, що вони передбачені правилами

і не допускають чогось іншого, водночас ці стосунки щомиті змінюються внаслідок взаємно спрямованих одна проти одної дії обох сторін. «Фігурацію гри, – пояснює соціолог, – слід розуміти не як просту суму, а як процес взаємодії обох сторін. Тож досить часто в основі фігурації лежить напруженість або навіть конфлікти». Соціальна взаємодія в еліасівському розумінні має відкритий характер, її форми перебувають у процесі постійних змін. Соціолог розрізняє зміни короткострокові і довгострокові; останні, на його думку, охоплюють час життя кількох поколінь.

Велику увагу соціолог приділяє владі і владним стосункам. Він визначає владу як монопольний контроль над ресурсами, які життєво важливі для людини. У суспільстві влада розподілена нерівномірно, однак, незважаючи на це, тут завжди встановлюється певна взаємозалежність, певний баланс сил. У феодальному суспільстві король є лише першим сюзереном (господар над васалами), він тією чи іншою мірою сам залежний від своїх васалів і т. п. З часом застарілий баланс сил порушується і після певного періоду нестабільності постає наново, але вже у видозміненій формі.

З 1979 р. Еліас працював у центрі Міждисциплінарних досліджень Білефельдського університету. Крім згаданої праці, вчений написав книги: «Дворянське суспільство. Дослідження в галузі соціології королівської влади і придворної аристократії» /1969/; «Що таке соціологія?» /1970/ та ін.

Соціологію Еліаса називають ще «фігуративною» або «процесуальною». Він одним із перших порушив проблему вивчення довгострокових соціальних і культурних змін. На відміну від еволюціоністів XIX ст., дослідник прагнув вивчити їх шляхом поєднання теорії та емпіричних спостережень. Так, при написанні «Процесу цивілізації» він використав великий масив історичних документів доби пізнього Середньовіччя і початку Нового часу, зокрема хронік, правил придворного етикету, літературних творів.

Як і Парсонс та інші функціоналісти, Еліас виходить із уявлення про взаємопроникнення процесів соціалізації та інтерналізації. Не без впливу З. Фрейда він розглядав соціалізацію як процес внутрішнього структурування особливості й постановня контрольних механізмів «Я» та «Над Я», тобто інтерналізованих соціальних цінностей і норм (свого часу З. Фрейд писав, що суспільства у своєму розвитку мовби повторюють розвиток окремої людини).

Отже, процес цивілізації – це процес виникнення механізмів контролю над афективно-вольовою сферою, процес поступової і систематичної «інтраверіації примусу».

2. Основні тенденції соціокультурних змін

У своїй праці «Процес цивілізації» Норберт Еліас аналізує основні тенденції соціокультурних змін у Західній Європі середньовічної доби. З розвитком феодальних відносин посилювалась конкуренція між феодалами і загострювалась боротьба за владу. Поступово коло учасників конкуренції звужується, і виникають структури, які монополізують владу і право застосовувати силу. Такими структурами були королівські двори, з яких згодом постали абсолютистські монархії. Цей процес, доводить автор «Процесу цивілізації», супроводжується зміною загального «габітусу» західноєвропейської людини. Людські зв'язки стають дедалі ширшими й різноманітнішими – і водночас більш стабільними, раціональними.

З'являються зони соціального простору, вільні від загрози фізичного насилля (звільнення елітних верств від тілесних покарань). Натомість більш витонченими стають засоби економічного, політичного і психологічного впливу. Таким чином одночасно із зміною соціальної структури змінюється структура особистості. Так, «індивід, – пише Н. Еліас, – тепер здобуває все більше гарантій від грубого фізичного втручання в його життя, однак і сам тепер змушений приборкувати, приховувати свої власні афекти, пристрасті, прагнення застосовувати засоби фізичного впливу. Чим густішим стає плетиво взаємозалежностей, куди інституційно і функціонально належить індивід, тим більшою мірою мусять слабшати його спонтанні пориви й пристрасті: виходить насамперед той, хто здатний більш раціональним чином контролювати афекти і поділяти свої вчинки на окремі, проміжні складники».

Носіями цього процесу стають насамперед вищі кола феодального суспільства, де рицарська прямота й імпульсивність поступаються місцем «кортезіям», правилам дворянського етикету.

Процес раціоналізації поведінки поступово набуває поширення й за межами «двору», оскільки правила кортезії прагнуть перейняти й представники бюргерства (згадаймо мольєрівського «міщанина» - шляхтича Журдена). Дослідники Еліасової творчості звертають увагу

на ряд моментів, які зближують його ідеї з висновками теоретиків Франкфуртської школи. Та вочевидь висновки соціолога більш оптимістичні, ніж песимістична соціальна філософія франкфуртців. Переконаність вченого у наявності могутніх спонтанно діючих механізмів довгострокової дії, котрі здатні гармонізувати стосунки між індивідом і соціальними інститутами, серйозна світоглядна альтернатива соціальному песимізмові.

3. Політична соціологія Гаetano Моска

До проблем соціологічного аналізу влади та управління майже одночасно з Парето звертається його співвітчизник *Гаetano Моска* (1858–1941). Світову славу цьому мислителю принесла праця «Основи політичної науки» /1896/, щоправда лише після того, як була опублікована 1939 р. англійською мовою під зміненою назвою «Правлячий клас». Як і Парето, Моска прихильник елітистського розуміння політичного життя й соціальних стосунків взагалі. Суспільство завжди поділене, доводить він, на тих, хто керує, і тих, ким керують. Перша група людей складає політичний або правлячий клас, який завжди становить меншість у суспільстві.

Цій меншості протистоїть розпорошена, пасивна й погано організована більшість. Слід зауважити, що в своїх ранніх працях Моска веде мову переважно про «політичний клас», маючи на увазі тих людей, хто безпосередньо здійснює владу. Пізніше мислитель вживає вираз «правлячий клас», розуміючи його як сукупність усіх тих людей, хто складає суспільну верхівку, хоча безпосередньо й не займається державним управлінням.

Хто і в силу яких причин, якими засобами досягає привілейованого стану в суспільстві, стаючи членами правлячого класу? На це питання соціолог відповідає таким чином. Суспільну еліту складають люди, які мають певну матеріальну, інтелектуальну або моральну перевагу над рештою населення. Таку перевагу вони нерідко дістають у спадщину від своїх рідних. Причому важливо, що ті якості, котрі зумовлюють цю перевагу, визначаються й цінуються в тому суспільстві, де живуть ці люди.

Отже, на думку Моска, доступ у політичний (правлячий) клас можуть відкрити особиста військова доблесть, багатство, походження та особисті якості, місце в церковній ієрархії та мистецтво управління.

Кожен із цих чинників пов'язаний з іншими. Багатство, писав Моска, створює політичну владу так само, як і політична влада створює багатство. Ймовірність обійняти високий пост значно більша у того, хто звик до цього з дитинства, оскільки він син високопоставлених батьків і т. ін.

Моска водночас не поділяв думки про нібито природжену перевагу всіх представників правлячого класу над простими людьми. Адже досить часто з середовища цих людей виходять ті, хто досягає значних успіхів на політичних теренах. Окрім того, як вважав автор «Правлячого класу», на відміну від багатства і влади розумові здібності, як правило, не успадковуються. Сила правлячої еліти не стільки у її самих лише розумових перевагах чи володіннях багатством, а в її добрій організованості, згуртованості, умінні відчувати настрої мас.

Спонукальні мотиви боротьби за владу, доводить Г. Моска, можуть бути різноманітними. Успіх правлячого класу значною мірою зумовлений умінням його представників грати на настроях мас, користуватися як високими соціальними почуттями, так і «дрібними» людськими пристрастями. Соціолог писав, що успіх тієї чи іншої політичної або релігійної доктрини прямо залежить від міри поєднання в ній орієнтацій на високі почуття й низькі пристрасті. Зокрема, він вважав, що соціалістичні ідеї «загрожують сучасній цивілізації», бо вони «ґрунтуються на почутті справедливості, заздрості і жадоби до насолоди, а ці почуття досить поширені серед людей».

Одним із найскладніших для будь-якої елітистської концепції питань є питання про демократію. Адже уявлення про поділ суспільства на маси та еліту досить важко узгодити з демократичними ідеями. Як і інші прихильники елітистської концепції, Моска загалом скептично ставився до ідеї народного представництва, суверенності народного волевияву і т. ін. Водночас він визнавав наявність двох тенденцій еволюційного правлячого класу: аристократичної і демократичної. Перша означає, що можновладці всіяко намагаються зберегти своє панування, зміцнити його і по можливості зробити спадковим. Правлячий клас при цьому «кристалізується», застигає, розпочинається його стагнація. Демократична ж тенденція розвитку означає, що ряди правлячого класу відкриті для поповнення вихідцями з нижчих верств. Це може робитися шляхом вибору, кооптації і т. ін.

Коли ж еліта нездатна належною мірою оновлюватися, а в суспільстві назріли тенденції до оновлення, то відбувається соціальна революція, і стара еліта просто виштовхується, поступаючись місцем новому правлячому класові. Слід мати на увазі, що будучи прихильником елітистських поглядів і скептично оцінюючи можливості представницької демократії, Г. Моска водночас чітко дистанціювався і від тих масових рухів, які схильні були спекулювати на популістських лозунгах.

Коли на початку 20-х рр. до влади в Італії прийшли фашисти, він поряд з Б. Кроче та іншими інтелектуалами підписав відразу, спрямовану проти фашистів. Уже йшла мова про оцінку Москою соціалістичних ідей як популістських. Можна згадати ще один вислів італійського соціолога. «Комуністичні і колективістські суспільства, – писав Г. Моска, – будуть, поза усяким сумнівом, керовані чиновниками. Припустимо як найкращий варіант, що у відповідності з нормами соціал-демократії ці чиновники обиратимуться виключно на основі всезагальних виборів. Ми вже бачили, як веде себе політична влада, коли вона майже цілком перебуває в руках так званих «народних обранців». Ми знаємо, що більшість має право вибирати лише з невеликого числа можливих кандидатів і зможе контролювати їх лише нерегулярно, не повністю і неефективно. Ми знаємо, що сам підбір кандидатів майже завжди буде справою організованої «меншості». Ці слова автора «Правлячого класу» досить влучно характеризують фальшивий характер народовладдя за умов тоталітарних режимів. Сам Моска мріяв про стабільність і рівновагу в суспільстві, гарантією яких мало стати формування «середнього класу» й зародження ефективних механізмів демократичного контролю над правлячою меншістю.

Таким чином, Норберт Еліас і Гаetano Моска продовжили розвиток теорії німецької соціології. Перший з них порушив проблему вивчення довгострокових соціальних і культурних змін, а другий глибоко вивчав політичне життя еліти та соціальні стосунки в суспільстві. Аналізуючи тенденції соціокультурних змін в Європі, Н. Еліас доводить, що одночасно зі зміною соціальної структури суспільства змінюється характер особистості, опосередковане відношення до чого має боротьба за владу Г. Моска, критикуючи демократію «у теорії», на ділі захищав демократичні представницькі інститути, принципи розподілу влади і непорушність прав людини.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи:

1. Особливості становлення Н. Еліаса як соціолога.
2. Н. Еліас про поєднання теорії та емпіричних спостережень.
3. Роль історичних джерел у працях Н. Еліаса.
4. Н. Еліас про соціальні цінності і суспільні норми.
5. Теорія «інтравертації примусу» в працях Н. Еліаса.
6. Н. Еліас про владу і суспільство.
7. Зони соціального простору у працях Н. Еліаса.
8. Етикет і правила поведінки по Н. Еліасу.
9. Г. Моска про поділ суспільства.
10. Еліта і правлячий клас у працях Г. Моска.
11. Відношення Г. Моски до соціалістичної ідеї.
12. Г. Моска про середній клас і колективістське суспільство.

СОЦІОЛОГІЧНА НАУКА ПОВОЄННИХ ДЕСЯТИЛІТЬ

План

1. Функціоналістська соціологія Толкотта Парсонса (1902–1979).
2. Роберт Мертон (1910–2003) про соціальну структуру та аномію.
3. Теорія соціального конфлікту Ральфа Дарендорфа (1929–2009) і Льюїса Козера (1913–2003).

Література [3, 4, 51, 76, 101, 116, 126, 131, 147]

1. Функціоналістська соціологія Толкотта Парсонса (1902–1979)

Толкотт Парсонс народився в американському містечку Колорадо Спрінгс. Після закінчення коледжу навчався у Великобританії, у лондонській Вищій економічній школі. Там вивчав соціологію і соціальну філософію під керівництвом Моріса Гінсберга та слухав курс соціальної антропології, який читав Броніслав Малиновський. З 1916 р. Парсонс продовжує навчання в Німеччині, у Гейдельберзі, де під керівництвом Альфреда Вебера захищає докторську дисертацію «Концепції капіталізму в сучасній німецькій науці: Зомбарт і Вебер». На початку 30–х рр. він повертається до США, де починає працювати на факультеті соціології Гарвардського університету. У його перекладі 1932 р. виходить у світ англomовне видання праці М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму» /1937 р./ Парсонс публікує фундаментальне дослідження «Структура соціальної дії», котре називають «Біблією функціоналізму».

Пізніше виходять у світ такі його праці, як «Соціальна система» /1951/ та «Теорія суспільства» /1964/ у співавторстві з Е. Шілзом та К. Негеле. Значний науковий інтерес становить листування Т. Парсонса з Альфредом Шюцом, котре вийшло у світ окремою публікацією. У ранній період діяльності соціолога його інтереси зосереджені головним чином на розробці теорії соціальної дії, тоді як пізній Парсонс більше цікавиться проблемами функціонування соціальних систем. Однак таке протиставлення досить відносне, оскільки, по Парсонсу, соціальна система ґрунтується лише на людській взаємодії. Характерною рисою ранніх праць Парсонса є їх гостра критична спрямованість проти

«повзучого емпіризму» у соціологічній науці. Значення окремих фактів, як він переконаний, здається певним теоретичним підходом, певними попередніми установками дослідника.

Соціолог мусить бути свідомим щодо своїх теоретичних засад, інакше здобуті ним факти не матимуть якої б то не було наукової цінності. Свій власний теоретичний підхід Парсонс часто називав не власне функціоналізмом, а аналітичним реалізмом або конструктивізмом. Соціологічні поняття – це не копії тих чи інших соціальних явищ, а узагальнення їх. Зміст цих понять відображає певні типові риси зв'язку соціальних явищ, узагальнення їх. Соціолог теоретик мусить прагнути, аби якомога меншою кількістю понять пояснити якомога більше феноменів соціального життя. Останні, на переконання Парсонса, завжди існують у вигляді певної системи, закони організації якої соціолог мусить виявити. Основною дилемою (вибір між двома можливостями) соціології, на думку Парсонса, є дилема «людська дія – соціальний порядок». Це одне з основних питань соціології, над вирішенням якого вона б'ється ще з часів Гоббса та Монтеск'є. Як можливий соціальний порядок, коли реальними структурними елементами соціального світу є окремі індивіди, наділені розумом, волею та почуттями? Чи можлива вільна людська діяльність в умовах структурно організованого і впорядкованого суспільства, котре хоче підпорядковувати прагнення й наміри окремих людей певному загальному інтересу? Підхід до розв'язання цих проблем Парсонс бачив на шляху інтеграції тих уявлень, які вже набули поширення у соціальних науках, однак розглядаються фахівцями як взаємовиключаючі, а не такі, що доповнюють одне одного.

Це насамперед утилітаризм – концепція, згідно з якою суспільство складається з індивідів, кожен з яких прагне власної вигоди і раціонально діє з розрахунку на вигоду. На таких засадах вибудована модель так званої економічної людини (Homo economicus) у класичній економічній теорії. Концепції позитивізму звертають увагу на каузальні зв'язки, завдяки яким детермінується людська діяльність, тобто на залежність дійової особи від ситуації, середовища, зовнішніх умов. Нарешті, ідеалізм розглядає людську діяльність з точки зору її ціннісно–нормативної регуляції, наголошуючи насамперед орієнтованість дії на певну цінність або норму. Ці три погляди на природу людської діяльності Парсонс прагне інтегрувати в понятті «волонтарного порядку», тобто порядку, котрий постає як наслідок взаємодії індивідів, наділених розумом, волею та емоціями.

Праця Парсонса «Структура соціальної дії» - це розгорнута теорія «волюнтарного порядку» суспільного життя, тобто порядку, який складається внаслідок людської взаємодії. Висновки автора ґрунтуються не стільки на аналізі й узагальненні емпіричного матеріалу, скільки на критичному переосмисленні концепцій соціальної дії, обґрунтованих у працях М. Вебера, Е. Дюркгейма, В. Парето та економіста А. Маршалла. Формування і висновки Парсонса несуть на собі певний відбиток психоаналізу, не позбавлені вони також і деяких натуралістичних (біологічних) аналогій.

Соціолог прагне віднайти певну елементарну одиницю, клітинку, яка лежить в основі усіх інших форм взаємодії, тобто в основі суспільства, взятого як система взаємодії між людьми. Як з'ясувалося, епітет «елементарний» погано пасує до соціальних явищ. Елементарна соціальна дія, у визначенні Парсонса, виявилась досить складним ансамблем різнопорядкових елементів – насамперед ситуації, у якій розгортається дія; дійової особи, котра домагається здійснення певної мети; нормативних рамок, котрі впливають як на визначення мети, так і на вибір засобів, за допомогою яких дійова особа збирається досягти своєї мети.

Автор «Структури соціальної дії» неодноразово підкреслює, що цю структуру він прагне зобразити так, як вона бачиться «зсередини», тобто з позиції самої дійової особи. Це зближує Парсонса з Вебером. Однак він більше, ніж автор «Протестантської етики», зосереджується на аналізі особистісних та ситуативних аспектів дії. Дійова особа («актор», як її називає Парсонс) – це окремий індивід, взятий в особистісному плані, як свідомо діюча особа, або «Я». Це той рівень індивідуальності, котрий З. Фрейд позначав виразом «его». У такому випадку організм, тіло дійової особи не можна вважати ідентичним її «Я», оскільки воно належить скоріше ситуації дії, оскільки певні тілесні якості (вік, здоров'я, сила, зовнішність і т. д.) швидше виступають умовами й засобами дії, тобто чимось незалежним від дійової особи. Натомість мета дії, як вважає Парсонс, визначається насамперед самим автором як свідомою особою, тобто вона незалежна від ситуації. Це певний майбутній стан речей, бажаний дійовій особі, який не може настати сам по собі, без її дії.

Ситуацією дії соціолог називає дії, незалежні від дійової особи, але в цих умовах діяч здатний контролювати й використовувати їх як засоби досягнення мети. Умови дії – це не вся багатоманітність

навколишнього світу, що оточує нас, а лише те в ньому, про що ми маємо уявлення у зв'язку з нашими діями, те на що ми мусимо зважати. Останнім чинником елементарної дії виступає її нормативна ситуація (бажаний зразок дії, по Парсонсу). Норма, як і ситуація, виступає тим, що так чи інакше обмежує вибір засобів. Однак це обмеження не зовнішнє, а внутрішнє.

Соціолог у своїй праці виходить з того, що діяч повинен співвідносити свої вчинки з нормативними вимогами; нормативний простір – це те саме, що просторова координація в механіці, без якої неможливо описати рух матеріальної точки. Система дії, по Парсонсу, - це свого роду координатні площини, у рамках яких дія аналізується під різними кутами зору, в різних вимірах, які взаємно доповнюють один одного.

Людська діяльність, окрім соціального виміру, має два інших, не менш важливі системні виміри – особистісний (система особистості) і культурний (система культури). Кожну з цих систем, зазначає Парсонс, слід розглядати як незалежну вісь організації елементів системи дій. Кожна з цих систем обов'язково передбачає існування іншої, оскільки без особистостей і культури не може бути соціальної системи. Особистість, як система соціального виміру, являє собою, на думку соціолога, певну систему норм поведінки в суспільстві, яку індивід засвоює в процесі навчання і виховання відповідно до своїх індивідуальних здібностей. Однак внаслідок неповторності кожного індивіда, відмінності людських психофізіологічних якостей культура засвоюється і відтворюється кожним із нас по-різному, відповідно до наших умов і можливостей.

З погляду функціоналістської соціології особистісний рівень дій – це система певних мотиваційних орієнтацій поведінки. Учений виділяє так звану катехітичну орієнтацію – ставлення до об'єктів з погляду їх значущості для задоволення потреб, когнітивну – визначення окремих аспектів ситуації з погляду інтересів дійової особи (що собою являє той чи інший об'єкт), і оцінюючу орієнтацію – вибір між альтернативними об'єктами ситуації. Ці різновиди мотиваційної орієнтації підпорядковані на особистісному рівні одній меті – сподіванню на майбутню зміну ситуації. Таке сподівання може мати пасивний характер, коли дійова особа лише передбачає розвиток подій, і може бути активним, коли майбутня зміна ситуації досягається через втручання в її розвиток і дія набуває цілеспрямованого характеру.

Вибір між альтернативами, у свою чергу може здійснюватися з погляду простого «поліпшення балансу» «задоволених – незадоволених», а може здійснюватися з погляду оцінки самих стандартів вибору як таких, що відповідають, або навпаки, не відповідають певним суспільним і культурним цінностям. Ціннісні організації поділяються на три різновиди: когнітивні, оцінюючі, моральні. Останні з точки зору соціології набувають дуже важливого значення, оскільки вони визначають загальну орієнтацію особистості в ситуації, де вона взаємодіє з іншими особами.

Культурна система – третій важливий складник загальної системи соціальних дій. Людська діяльність є культурною насамперед у тому розумінні, що вона опосередкована мисленням і мовою. З погляду соціології культуру можна визначити як символізовану систему зразків поведінки. Теорія соціальної дії як такої, що розгортається в багатовимірному просторі – на рівнях власне соціальному, особистісному і культурному – була спробою інтеграції соціологічного, психологічного та антропологічного підходу. Звертаючи увагу на моменти інтеграції, Парсонс дещо менше уваги приділяв вивченню соціальної та культурної динаміки, недооцінював ролі суперечностей і конфліктів як чинників соціальної взаємодії (за це його погляди пізніше були піддані критиці).

Важливу роль у системі Парсонса відіграє також поняття типових, або модельних змінних. Такими змінними Парсонс називає наступні альтернативні пари:

- 1/ ефективність – афективна нейтральність;
- 2/ орієнтація на себе – орієнтація на групу
- 3/ універсальність – партикуляризм; (приватний, неофіційний)
- 4/ припис – досягнення;
- 5/ специфічність – дифузність.

Іншими словами, будь-яка дія є такою, що більше тяжіє до однієї з перелічених вище пар, а взяті разом, вони відображають складну й суперечливу єдність особистого і суспільного. Бо людина не може існувати, цілком загальмувавши свою реакцію на інших людей та весь навколишній світ. Кожна з альтернативних пар розрахована на інтерпретацію в особистому, соціальному і культурному вимірах. А саме поняття соціальної системи у парсонівському розумінні означає наявність узгодженості і рівноваги в суспільстві.

У праці Т. Парсонса «Робочі зошити з теорії соціальної дії» /у співавторстві – 1953/ головна увага зосереджується на аналізі функціональних імператив (веління, наказ) – вимог, виконання яких

забезпечує функціонування соціальної системи як цілого. Термін «система» Парсонс вживає у двох значеннях: 1/ як система в цілому і 2/ як сукупність окремих підсистем. Особливої ваги тут набуває поняття функціонального забезпечення системної стабільності, або так званих функціональних реквізитів. У свою чергу кожна з підсистем виконують такі функції: адаптації до навколишнього середовища; функцію ціледосягання; інтеграції окремих елементів; збереження структурного зразка.

Аналізуючи функціональні зв'язки між системами, Парсонс вдається до використання певних термінів і понять з кібернетики, біології, загальної теорії систем. Критики Парсонса закидали йому, що він не дав глибокої теоретичної розробки усіх можливих взаємозв'язків соціальних субсистем. Але він накреслив лише загальні контури функціональних взаємозв'язків окремих систем суспільного життя, вважаючи, що детальний аналіз – то справа майбутнього. Інші вважають, що парсонівський функціоналізм байдужий до питань конфліктів, соціальних змін тощо. Це не зовсім так. Парсонс приділяє увагу аналізу причин появи напруженості у суспільстві та механізмам його «зняття». При цьому він підкреслює, що для кожного системного рівня існують свої власні ресурси дії.

Як і Вебер, Парсонс підкреслює значення змін у системах релігійних цінностей. На Заході завдяки ранньому відділенню церковних інститутів від політичних і плюралізові конфесій створилися сприятливі умови для визнання самоцінності економічної підприємницької діяльності, що сприяло розвитку процесів індустріалізації і структурній перебудові економіки. За межами Заходу модернізація економіки набуває, як правило, політичного забарвлення, що можна пояснити як компенсацію за відсутність відповідних духовних цінностей, завдяки яким господарський активізм знаходить виправдання в очах суспільства. Сьогодні ця проблема стала предметом спеціального аналізу в межах «соціології модернізації».

2. Роберт Мертон про соціальну структуру та аномію

Роберт Кінг Мертон (1910–2003). Здобув освіту у Гарвардському університеті, де вчився під керівництвом Сорокіна і Парсонса. Його праця «Наука, техніка і суспільство Англії XVIII ст.» /1938/ написана під впливом ідей М. Вебера про вирішальну роль пуританізму (релігійно-політичний рух буржуазії проти абсолютизму та англіканської церкви) у

становленні «духу капіталізму». На великому фактичному матеріалі Мертон показав, що пуританський етичний раціоналізм вплинув не лише на розвиток капіталізму, а й на розвиток західноєвропейської, передусім англійської науки. Науку вчений розглядав як певний соціальний інститут, котрий регулюється специфічними цілісними імперативами – «універсалізмом», «безкорисливістю» та «організованим скептицизмом».

Висновки мертонівського дослідження вплинули на формування соціології науки як окремої субдисципліни. Вчений займався також вивченням функцій та ефективності засобів масової комунікації, міжособистісних відносин, соціальних проблем медицини. Очолюючи Бюро прикладних досліджень Колумбійського університету, Мертон багато зробив для підвищення рівня теоретико-методологічної обґрунтованості емпіричних досліджень і подолання відриву соціологічної теорії від практики.

Найбільшу популярність вченому принесла його полеміка з Парсонсом з приводу самого функціоналізму як методології аналізу соціальних явищ і процесів. Мертон вважав, що парсонівська установка на розбудову «всеосяжної» теорії, придатної «на всі випадки», криє в собі небезпеку розчинити соціологію в соціальній філософії. Для Мертона основна специфіка соціологічної науки пов'язана з тим, що вона локалізована насамперед у «проміжному просторі» між соціально-філософським уявленням про суспільство і робочими гіпотезами про те чи інше соціальне явище, які формуються при підготовці та уточнюються в ході емпіричного дослідження.

Тому–то за своїми когнітивними функціями і структурою соціологія для Мертона виступає насамперед як певна множина «теорій середнього рівня». Пояснюючи свою позицію, Мертон вказував, що під «теорією середнього рівня» він розуміє ті теоретичні побудови, котрі «перебувають у проміжному просторі між частковими, але необхідними робочими гіпотезами, які виникають у ході повсякденних досліджень». Зазначимо, що альфою і омегою мертонівської «теорії середнього рівня» виступає функціоналізм. Функціональний аналіз у його розумінні ґрунтується на трьох основних постулатах:

- * функціональної єдності, котрий означає, що кожен соціальний факт слід розглядати як функціональний елемент певної цілісності;

- * універсальності функціоналізму, згідно з яким функціональне пояснення можна дати будь-якому явищу культури;

- * примусовості, будь-яка функція криє в собі елемент примусо-

вості, що не виключає можливості існування функціональних альтернатив, еквівалентів і замінників.

Як і Дюркгейм, Мертон визначає функцію як комплекс об'єктивних наслідків, котрі сприяють саморегуляції системи та пристосуванню її до середовища. Так, саморегуляцію економічної системи можна розглядати як наслідок впливу механізму товарно-грошового обміну (функція грошей полягає в забезпеченні саморегуляції і т. д.). Кожна функція має властиві лише їй механізми дії, однак це не виключає можливостей альтернативних способів реалізації функціональних змінників, еквівалентів. Водночас сфера її варіативності не безмежна. Саме взаємозв'язок структурних елементів суспільства, жорстокість соціальної структури кладе край можливостям змін усередині системи.

Ці зміни стимулюються наявністю дисфункцій – усякого роду напруженостей, стресів, конфліктів, завдяки яким один стан системи змінюється іншим. Без перебільшення вважається, що саме теорія дисфункцій становить один з найважливіших моментів мертонівської функціоналістської теорії. На відміну від Парсонса, який лише в загальних рисах окреслив можливі напрями й механізми функціональних розладів у суспільстві, Мертон прагнув виявити глибинні причини цих розладів і дати по можливості більш детальний опис їх найтиповіших проявів.

У найзагальніших рисах зміст мертонівської теорії аномії (суспільного розладу, дисфункцій) полягає в наступному. У соціальній структурі існують дві важливі множини елементів, завдяки яким підтримується її стабільність:

- * це ті задані культурою цілі, наміри та інтереси людей, які легітимовані суспільно. Такого роду цілі, наміри та інтереси окремих його верств. Вони жорстко пов'язані між собою, утворюють певну ієрархічну систему. Для членів суспільства такі цілі виступають чимось «життєво важливим», таким, до чого слід прагнути.

- * іншу множину елементів соціальної структури складають ті нормативні засоби контролю, якими суспільство регулює засоби досягнення життєво важливих цілей.

Суть у тому, пояснює Мертон, що ці дві згадані множини «не перебувають у незмінних стосунках одне з одним». Культурне акцентування певних цілей може змінюватися незалежно від ступеня акцентування інституціоналізованих засобів. Цінність певних цілей може сильно завищуватися.

Внаслідок цього в суспільстві набирають поширення зразки поведінки, котра ставить за мету, не завжди зважаючи на засоби її досягнення. Такі суспільства Мертон називає суспільствами із слабо інтегрованою культурою. Їм властива тенденція до постійних змін, новацій. Протилежний випадок – суспільства з жорстко інтегрованою культурою, де «надто сильна схильність до інституційно приписаної поведінки перетворюється на предмет ритуалу». Це, як правило, стабільні структури, котрі позначаються певною одноманітністю організації і поганим пристосуванням до нових умов. Поведінка людей тут позначається страхом перед новим – неофобією.

Між цими двома крайніми полюсами нормативної шкали розташована множина нормальних суспільств, де культурна інтегрованість і стабільність поєднується з відкритістю до змін. Мертон говорить про те, що зразки правильної поведінки не завжди знаходять підтримку з боку культури, бо це є наслідком «сильного спотворення способів самої поведінки». Ослаблення ж інституційного регулювання поведінки має своїм наслідком соціальну нестабільність і веде до розвитку того, що Мертон слідом за Дюркгеймом називає аномією (безнормність).

Близькі за змістом до поняття аномія явища описувалися багатьма соціальними філософами (згадаймо хоча б відому концепцію Томаса Гоббса, викладену ним у «Левіафані», – доки не постає міцна держава, люди перебувають у «природному стані», котрий означає хаос і «війну всіх проти всіх»). Проаналізував ситуацію втрати моральної нормативної орієнтації як масове явище Еміль Дюркгейм у відомій праці «Суїцид», де він уперше вжив і відповідний термін. Аномія – це не просто факт відсутності правових чи моральних норм як таких, а ситуація, коли вони стають чимось формальним і масово порушуються.

Новизна мертонівського погляду в тому, що він зосереджує увагу на виявленні соціокультурних чинників, які породжують аномію. «Масове схиляння перед метою на шкоду засобам, нехтування нормативними приписами, законами й мораллю мають місце передусім тому, що сама культура як певна ціннісна система підштовхує людей до того. Американська культура ґрунтується на системі активістських цінностей – діловитості, прагненні до успіху, самореалізації. Вона формує певний ідеальний тип енергійної, впевненої у собі, раціонально мислячої ділової людини з високим рівнем претензій. Однією з

головних цінностей цієї культури є «процвітання» на ґрунті ділового успіху. А це означає, що «американці повсюдно зазнають могутнього натиску приписів і правил, котрі дозволяють і навіть зобов'язують зберігати орієнтацію на таку мету (ділового успіху) навіть у тому випадку, коли вона призводить до неодноразових розчарувань».

Джерела аномії соціолог пов'язує із завищеним тиском на індивіда певного роду соціальних фактів – прийнятих даним суспільством культурних цінностей, під впливом яких в індивіда мимовільно формуються певні завищені претензії. Іншими словами, соціальна структура (одним з елементів якої є культурні цінності) формує певну систему таких вимог до індивідуальної поведінки, де вже запрограмовано можливість деінституціалізації, нехтування нормативними рамками. При цьому важливе значення має та обставина, що індивіди реагують на такого роду тиск неоднозначно. Існує не один, а кілька типів адаптації особистості до вимог культурної системи, зумовлених відмінностями в самій особистості. У найбільш загальному значенні система індивідуальних реакцій на зовнішній тиск поділяється на систему конформного (пасивного, пристосовницького) і девіантного типів. Конформізм і девіантність, по Мертону, – це не типи особистостей, а системи рольової поведінки особистості у тій чи іншій ситуації.

Отже, це змінна величина, яка характеризує соціальну поведінку особистості у тому чи іншому вимірі. Особливість мертонівського дослідження в тому, що аномія тут вивчається на рівні економічної поведінки, де ціннісним орієнтирами будуть виробництво, обмін, розподіл і споживання матеріальних благ і послуг.

Про масу людей як суспільство, підкреслює автор «Соціальної теорії і соціальної структури», ми можемо вести мову тоді, коли має місце загальна орієнтація поведінки на певні культурні цінності. Без цього можна говорити лише про певні соціальні відносини, певну хаотичну взаємодію. Ситуацію, коли культурні цінності як цілі людської діяльності збігаються з інституційованими засобами, свідчить про стабільність суспільства, нормальне функціонування його систем. Невідповідність між цілями людської поведінки і вимогами соціальних інститутів свідчить про суспільну кризу, котра, у свою чергу, означає перехід до нової фази суспільного розвитку.

3. Теорія соціального конфлікту Ральфа Дарендорфа і Льюїса Козера

Відразу після появи праці Т. Парсонса «Соціальна система» навколо її змісту розпочалася дискусія. Опоненти доводили, що те уявлення про суспільство, яке знайшло обґрунтування у цій праці, є надто прикрашеним, а в силу цього – утопічним. Парсонс і весь функціоналізм загалом акцентують у суспільному житті моменти впорядкованості, злагоди, гармонії, але не бачать суперечливого, конфліктного характеру. Теорія конфлікту й постала як спроба пояснити причини, форми прояву і функції тих явищ, які дисонують з порядком, злагодою і гармонією.

Її творці – німецький соціолог Р. Дарендорф /1929 - 2002/ та американський Л. Козер /1913 - 2003/ - вважали, що їхня концепція доповнює функціоналістську теорію суспільства і пояснює те, що не знайшло належного висвітлення у працях Парсонса і Мертонса. Погляд на суспільство, як таке, що сповнене суперечностей і боротьби досить давній. Такі думки трапляються вже в античних і середньовічних мислителів. У «Левіафані» Т. Гоббса так званий природний стан суспільства визначається як «війна усіх з усіма». Аби її припинити, люди домовляються про виконання певних спільних правил співжиття, і тоді постає держава, котра гарантує спільний порядок і стабільність.

Фундатори соціології О. Конт і Г. Спенсер вважали, що постійні збройні конфлікти, властиві суспільному життю минулих років, поступово припиняються з прогресом ремесел, торгівлі й зростанням освіченості людей. Водночас соціологи соціал-дарвіністської школи підкреслювали неминучість боротьби між расами, націями, суспільними класами за життєвий простір, матеріальні блага, владу і т. ін. Великої ваги надавали питанням, пов'язаним із конфліктами між різними суспільними верствами, К. Маркс і Г. Зіммель. Перший розглядав боротьбу між класами як рушійну силу прогресу; в основі цього конфлікту лежать матеріальні інтереси. Для Зіммеля соціальний конфлікт виступає як наслідок відчуження засобів людської діяльності від її цілей. Свої думки про зв'язок між конкуренцією, конфліктом і соціальною адаптацією висловлював також Парсонс.

У чому ж полягає зміст теорії соціального конфлікту? Соціальний конфлікт, як пише Р. Дарендорф, - це «будь-яке співвідношення

між елементами, котре можна характеризувати через об'єктивні (латентні) та суб'єктивні (явні) суперечності». Конфлікти поділяються залежно від «діагнозу соціальної єдності», в межах якої виникає, і співвідношення рангів тих, хто конфліктує. Соціальні єдності, котрі виступають середовищем виникнення й розвитку конфліктів, Дарендорф ще називає «імперативно координованими асоціаціями». Це може бути держава чи союз держав, церква, політичні партії, добровільні товариства, родини, групи друзів і т. ін. (тобто об'єднання, де мають місце відношення влади і підпорядкування).

Конфліктуючі сторони можуть мати той самий статус (наприклад, конфлікт між двома державами, фірмами, групами підлітків), а можуть бути підпорядковані одна одній (раби і рабовласники, підприємці і наймані робітники, гноблена й пригноблююча нація і т. ін.). Нарешті, можливий конфлікт цілого й частини (держава і етнічна меншина, родина і «неслухняний син», старий колектив і новоприбулий). Окремим випадком є рольові конфлікти особистості, де самі ролі теж або еквівалентні, або ранговані (конфлікт між роллю в родині і професійною роллю, між соціальною особистістю і роллю в родині тощо). Конфліктам, як вважає Дарендорф, властива певна динаміка виникнення й розвитку. При конфлікті має місце порушення первісного «стійкого стану соціальної структури» і виділення у її рамках двох «агрегатів соціальних позицій з протилежними орієнтаціями». Так постають «квазі – групи», об'єднані певною спільністю взаємно протилежних інтересів.

Важливий етап у розвитку конфлікту – усвідомлення його учасниками своїх глибинних інтересів, «кристалізація квазі – груп» і перетворення їх на фактичні історичні угруповання. «Кожен соціальний конфлікт прагне до того, щоб виявити себе назовні». Розвиненим конфліктом соціолог називає зіткнення інтересів сторін, які є в певному відношенні ідентичними, рівновеликими, – класів, націй, партій і т. ін. Важливими змінними, що характеризують соціальні конфлікти, є їх інтенсивність і міра застосування насилля. Змінна «насильництва» характеризує форми прояву соціальних конфліктів, ті засоби, до яких вдаються конфліктуючі сторони. Змінна інтенсивності визначає ступінь участі у конфлікті представників зацікавлених сторін. Чим більше значення надають учасники тим речам, через які вони конфліктують, тим інтенсивнішим буде конфлікт. На зменшення інтенсивності конфлікту і насилля впливають

такі чинники: маніфестованість; соціальна мобільність; соціальний плюралізм.

* Найбільш інтенсивними бувають конфлікти приховані і такі, інтенсивність яких знижується. Отже, повна маніфестація конфліктів завжди є кроком до їх послаблення.

* Послаблюються конфлікти і за умов, коли існує мобільність і учасники конфлікту можуть переміщуватися в різних напрямках, мінятися ролями.

* На інтенсивність конфлікту впливає сам характер структурної організації суспільства, коли воно складається з відносно автономних структурних утворень, тобто має плюралістичну структуру.

Важливе місце у дарендорфівській концепції соціального конфлікту посідає проблема його регулювання. Він доводить, що конфлікти в суспільстві неминучі, їх неможливо придушити чи відмінити, тому потрібно коректно вести мову про контроль над ними з метою спрямування енергії у продуктивному для суспільства напрямі. Основною причиною появи й розгортання соціальних конфліктів Дарендорф вважав об'єктивно існуючу нерівномірність розподілу влади та авторитету серед різних соціальних груп. У будь-якій соціальній спільноті зі структурованими ролями завжди будуть виділятися два основні типи ролей – тих, хто керує і тих, хто підпорядкований.

Носії керівних ролей об'єктивно зацікавлені у збереженні існуючого становища, а ті, хто підпорядкований, мають не меншу зацікавленість у перерозподілі влади та авторитету. Поляризація протилежних інтересів призводить до конфлікту, внаслідок якого, як вважає Дарендорф, відбувається перерозподіл влади та авторитету, зміна ролей учасників. Однак у подальшому знову виникає конкуренція за дефіцитні владні ресурси, і конфлікт самовідтворюється на новому рівні.

Класичним зразком розробки теорії конфлікту вважають працю Льюїса Козера «Функції соціального конфлікту». Її автор розуміє конфліктологічну парадигму як своєрідну компенсацію однобічності функціоналістського аналізу суспільних явищ і процесів, при якому конфліктам не надається належної уваги, або вони розглядаються лише як прояви соціальної патології, відхилення від норми. Так, щоб подолати однобічність функціоналізму у його парсонівському та мертонівському варіантах, слід запропонувати систематизовану

альтернативу цій концепції, якою й буде теорія конфлікту. На думку Козера, належної оцінки конфліктні явища не здобули не лише у працях Дарендорфа (неминучість конфліктів у суспільстві і неможливість їх цілковитого усунення), але і в інших соціологів, які не оцінювали належним чином позитивних функцій цих конфліктів.

Як же розуміє Козер соціальний конфлікт і в чому полягають його позитивні функції? Соціальним конфліктом, згідно з Козером, слід вважати таку поведінку людей, яка зумовлена їх боротьбою за найбільш дефіцитні соціальні ресурси – насамперед власність і владу – і у зв'язку з цим спрямована на те, аби завдати шкоди протилежній стороні, або нейтралізувати її дії. Соціальний конфлікт частіше за все виникає тоді, коли певні групи людей починають не визнавати законно існуючу в суспільстві систему розподілу матеріальних благ і влади й розпочинають боротьбу за зміну тієї системи. Чим менше в суспільстві легальних засобів, якими представники нижчих верств можуть висловити незгоду з існуючими порядками, тим більшою буде негативною реакція на ці порядки.

Як і Дарендорф, Козер вважає стимулюючим конфлікти чинником відсутність у суспільстві вертикальної соціальної мобільності. Крім того, він звертає увагу й на соціально-психологічні чинники, такі як «особисті нестатки» та «пригнічення особистості». До чинників, які сприяють загостренню конфліктів і їх тривалості Козер відносить:

- емоції учасників конфліктів;
- цінності й проблеми, які для них найбільш значущі;
- реалізм мислення щодо визначених проблем;
- ступінь жорсткості соціальної структури.

Між цими змінними існують певні емпірично фіксовані взаємозв'язки. Козер твердить, що конфлікти на ґрунті погано усвідомлених інтересів і реальних шляхів їх задоволення, конфлікти навколо псевдопроблем, завжди куди гостріші, ніж ті, де рівень усвідомлення власних і чужих інтересів більш-менш адекватний.

Ймовірність реального, адекватного усвідомлення причин конфлікту його учасниками буде тим меншою, чим більші відмінності у розподілі багатства і влади між конфліктуючими групами й чим жорстокішою буде соціальна система, у межах якої сторони конфліктують. Гострота прояву соціального конфлікту залежить також від того, чи мали місце такого роду конфлікти у межах певної спільноти в минулому і як довго триває вже існуюча конфліктна ситуація.

Тривалість соціального конфлікту, доводить Козер, безпосередньо або опосередковано залежить від таких чинників, як рівень усвідомлення сторонами своїх цілей, ступінь згоди сторін щодо розуміння того, що вважати за перемогу чи поразку. Фахівці вважають, що Козерів аналіз тривалості соціального конфлікту є однією з перших серйозних спроб аналізу часових змінних у соціології.

Найважливішим є висновок Козера про вплив конфлікту не на окрему групу чи сторону, а на соціальну систему загалом. Конфлікт не можна розуміти інакше як послаблення інтеграції соціальної системи. Однак ця інтеграція робить систему більш гнучкою, дає змогу позбутися ряду старих властивостей і адаптуватися до нових умов. У цьому, за Козером, й полягає функціональне призначення соціального конфлікту. Метою наукового пошуку американського соціолога є насамперед вивчення тих казуальних (причинних) зв'язків, де конфлікт виконує продуктивну функцію.

Таким чином, у розвиток соціологічної науки повоєнних десятиліть важливий вклад внесли Толкотт Парсонс дослідженням функціоналістської соціології, Роберт Мертон про соціальну структуру та аномію, а також Ральф Дарендорф і Льюїс Козер теорією соціального конфлікту. Так, Т. Парсонс вивчав функціоналізм як метод соціологічної науки, Р. Мертон аномію розглядав на рівні економічної поведінки особи, а Р. Дарендорф і Л. Козер основною причиною появи соціальних конфліктів вважали існуючу нерівномірність розподілу влади та її авторитету серед різних соціальних груп.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи:

1. Характеристика наукових праць Т. Парсонса.
2. Ділема як одне з основних питань соціології по Т. Парсонсу.
3. Дійова особа у працях Т. Парсонса.
4. Т. Парсонс про функціонування соціальної системи як цілого.
5. Функції і дисфункції у працях Р. Мертона.
6. Р. Мертон про наслідки соціальної нестабільності і розвиток аномії.
7. Зміст теорії соціального конфлікту по Р. Дарендорфу.
8. Дарендорфівська концепція регулювання конфліктів.
9. Л. Козер про функції соціального конфлікту.
10. Чинники загострення соціальних конфліктів по Л. Козеру.

Лекція XXXI.

ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОГО ОБМІНУ. ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА СОЦІОЛОГІЯ ТА ЕТНОМЕТОДОЛОГІЯ

План

1. Концепція соціального обміну у працях Джорджа Хоманса (1910–1989).
2. Розвиток теорії обміну у працях Пітера Блау (1918–2002).
3. Основні принципи феноменологічного методу Едмунда Гуссерля (1859–1938).

Література [17, 44, 75, 122, 126, 131, 140, 163]

1. Концепція соціального обміну у працях Джорджа Хоманса (1910–1989)

Одночасно з класичним функціоналізмом постають його альтернативи – теорія обміну і теорія конфлікту. Серед дослідників немає єдності в оцінці досить складних стосунків між цими теоретичними програмами. Дехто вважає, що ці концепції внутрішньо споріднені і їх альтернативність перебільшена. Сучасну теорію обміну розробили американські соціологи Джордж Хоманс і Пітер Блау.

Одним із джерел теорії обміну вважають утилітаризм – концепцію, що її розвивали класики економічної теорії XVIII – XIX ст. (А. Сміт, Д. Рікардо, Д. Мілль та І. Бертам). Водночас вважають, що вплив утилітаризму на теорію обміну не такий очевидний, як на волонтарну теорію дії Т. Парсонса. Утилітаристи доводили, що соціальна діяльність людей ґрунтується на корисливих мотивах, на пошуках матеріальної вигоди. Прагнення до вигоди люди задовольняють, конкуруючи в межах ринкової системи. При цьому, зважаючи на можливості своїх конкурентів, вони прагнуть мінімізації затрат і максимуму прибутків або винагород.

Згодом ця узятя із економічного життя схема була в дещо видозміненому вигляді перенесена у соціологію. Багато зробив для обґрунтування утилітаризації в соціології Герберт Спенсер. У його працях, а також у працях Дюркгейма, Зіммеля, Міда вже розглядалися

поняття обміну. Утилітаристське розуміння людської поведінки як певної послідовності ринкових операцій знайшло подальший розвиток у концепціях соціальної антропології і біхевіористської психології. Сучасна теорія соціального обміну узагальнює висновки утилітаристів, соціальних антропологів і психологів-біхевіористів (поведінка людей, реакція на зовнішні подразники). Однак помилково було б вважати її простим конгломератом цих теорій.

Джордж Хоманс і його послідовники обґрунтовують ідеї теорії обміну насамперед на матеріалі власних емпіричних досліджень. Використовувався ним і деякий етнографічний матеріал. Великої уваги він надавав питанню теоретичного обґрунтування проблеми дослідження, його основних понять і методів їх операціоналізації. Основним об'єктом дослідження для Хоманса виступала мала група. Учений розглядав її як певного роду „внутрішню систему дій, взаємодій і почуттів людей”, котра функціонує у рамках „зовнішньої системи”, – обмежень, які накладаються середовищем, ситуацією. При цьому „діяльність – це те, що саме люди роблять у даній ситуації, взаємодія – це процес, у якому одна одиниця дії стимулює одиницю дії з боку іншої особи і, нарешті, почуття – це внутрішній психологічний стан людей, котрі діють і перебувають у взаємодії один з одним”. У свою чергу, середовище як зовнішня система складається із фізичних, технічних та соціальних умов діяльності групи. Три класи змінних, що утворюють структуру групи як „внутрішньої системи”, перебувають між собою у певних взаємозв'язках. Вивчення їх і складало головну тему дослідження Хомансом малих груп. Йдеться про встановлення певних емпірично фіксованих закономірностей зв'язку між: взаємодією і почуттями; почуттями і діяльністю; діяльністю і взаємодією.

Емпіричним шляхом Хоманс довів, що коли інтенсивність взаємодії між двома або більшою кількістю осіб зростає, то зростає і ступінь їх взаємної симпатії і навпаки. Зростання взаємної симпатії між членами групи сприяє активізації їх діяльності. Отже, робить висновок Хоманс, група не є щось готове чи задане наперед, група постає в процесі взаємодії і певною мірою „творить себе саму”.

Зміст теорії обміну прийнято формулювати у вигляді п'яти аксіом:

* будь-яка людська дія залежить від її успіху; чим частіше дія буде винагороджуватися, тобто матиме успіх, тим більшою буде ймовірність, що людина чинитиме так і далі;

* коли в минулому дія завершилась успіхом, то цей успіх виступатиме надалі стимулом наступних вчинків;

* велике значення має вартість того чи іншого людського вчинку, тобто те, що він має своїм наслідком – винагороду чи покарання;

* чим частіше людина в минулому винагороджувалась за свої дії, тим менш цінною виступатиме для неї така винагорода;

* у разі неотримання сподіваної винагороди ймовірно очікувати дій, зумовлених негативними емоціями, які можна розцінювати як реакцію на несправедливість.

Критики неодноразово закидали Хомансові, що його аксіоми видаються надто простими за своїм змістом, щоб бути базою розбудови соціологічної теорії. Крім того, це скоріше психологія, а не соціологія. Учений заперечував, що ці правила є єдиними, котрі виконуються в усіх без винятку суспільствах і соціальних групах. Простоту ж і очевидність дослідник вважав не вадою, а досягненням науки про людину і її поведінку. Соціолог застосовував згадані аксіоми при аналізі внутрішньогрупових стосунків у виробничих колективах. Він пробував емпіричним шляхом з'ясувати зв'язки між статусом членів групи і рівнем конформності або нонконформності їх поведінки.

Спочатку він, спостерігаючи поведінку одного з неформальних лідерів групи, дійшов висновку про те, що чим вищим буде ранг особистості в групі, тим більшою мірою її дії будуть погоджуватися з нормами цієї групи і навпаки. Однак згодом з'ясувалося, що цей висновок не досить обґрунтований. Насправді найбільшою мірою схильні до конформної поведінки члени групи з „середніми” статусними рангами, тоді як члени груп з найвищими і найнижчими статусними рангами схильні саме до „нонконформізму” у межах групи. При цьому і ті й інші прагнуть до винагород за свої дії, але у першому випадку винагородою буде „прийняття групою”, а в другому – „збереження поваги до себе самого” ціною неприйняття певних групових норм.

Висновки Хоманса викликали жваву дискусію. Противними закидали йому нечіткість, недостатню логічну аргументованість висновків, підміну соціологічного підходу психологічним. Один із критиків теорії обміну зауважив, що у її поняттях неможливо пояснити, зокрема, „закон Хілди Голден”, за яким ступінь поширення освіченості у суспільстві завжди корелює з рівнем індустріалізації суспільства. Відповідаючи на критику, Хоманс доводив, що навпаки,

ці висновки логічно випливають з його першої та другої аксіоми. В індустріальних суспільствах, на відміну від аграрних, значно більша кількість людей підготовлена до того, щоб отримувати винагороду за діяльність, яка вимагає бути освіченим.

Як підприємницька діяльність, так і процес технологічного керівництва виробництвом вимагає значної кількості обслуговуючого персоналу, зайнятого „паперовою роботою”. На здобуття освіти тут дивляться як на діяльність, котра винагороджується, а тому значна частина людей прагне навчатися. В індустріальних суспільствах більш високий загальний рівень добробуту, тому більша кількість людей здатна платити за навчання, бути освіченими. Тому висновок: рівень освічених людей тут відносно вищий порівняно з доіндустріальним суспільством.

Критики зауважують Хомансу, що такі поняття, як „винагорода”, „благо”, „втрати” тощо, у теорії обміну не досить операціоналізовані й припускають різні тлумачення. Та навіть найактивніші критики цієї концепції визнають, що працям соціолога властиве „незвичайне інтуїтивне проникнення у глибинні процеси людської взаємодії. Теорія обміну дає нову перспективу теоретичного бачення суспільства, і в цьому полягає її наукова цінність. Проблематика, яка розглядається у теорії обміну, належить насамперед до мікросоціології – того рівня соціологічного знання, який вивчає безпосереднє людське спілкування у межах малих груп. У цій теорії є й важливі макросоціологічні аспекти. Будь-які різновиди соціальної структури і форми соціальної організації постають на ґрунті тих самих процесів обміну. У певну історичну добу в суспільстві постають різноманітні соціальні інститути, які контролюють соціальне життя людей. Соціальний інститут, по Хомансу, – це певне джерело ресурсів, матеріальних, символічних чи інтелектуальних, завдяки яким стає можливим таким чином об’єднувати людей, щоб це було вигідно для них.

Як бачимо, хомансівська теорія інститутів має підкреслено утилітаристський характер. Він вказує на особливу роль грошей і грошового обігу як певного роду „узагальнюючих підсилювачів”, завдяки яким можна ефективно стимулювати виконання інституційних правил і норм. Таким чином, процес інституалізації, за Хомансом, це насамперед процес посилення і ускладнення форм соціального обміну. Соціальна організація постає як певного роду надбудова. В основі якої лежать елементарні процеси обміну.

2. Розвиток теорії обміну у працях Пітера Блау

Дальший розвиток теорія обміну дістала у працях соціолога і психолога *Пітера Блау* (1918–2002). Він конкретизував і доповнив висновки Хоменса. У процесах обміну, по Блау, взаємодіють двоє і більше людей, котрі взаємно очікують винагород. З цією метою вони „беруть на себе ролі” і формують у інших „стандарт ставлення до себе”, коригуючи свої дії відповідно до сподівань інших. Кожна дійова особа маніпулює своїм власним образом, прагнучи створити позитивне враження на партнера. Це набуває характеру „змагання”, де кожен демонструє винагороди, які він може запропонувати, очікуючи від партнера, що і він робитиме сам. Той, хто не має більше ресурсів, які може запропонувати, той має більший шанс і на одержання винагород.

Основними винагородами в суспільстві виступають, по Блау, гроші, соціальне схвалення, повага й поступки. Найвищою з винагород є поступки чийось вимогам, оскільки домогтися поступок від когось означає здобути над ним певну владу. Блау формулює чотири загальні правила, якими визначається здатність домагатися поступок від інших:

- * чим більше послуг люди здатні надати в обмін на особливо цінні послуги, тим менших поступок здатні домогтися ті, хто надає ці послуги;

- * чим більше людей мають альтернативні джерела винагород, тим менше поступок здатні домогтися ті, хто надає ці цінні послуги;

- * чим більше спроможні ті, хто одержує цінні послуги, застосовувати фізичну силу й примус, тим менше поступок здатні домогтися ті, хто їх надає;

- * чим більшою мірою одержувачі здатні обходитись без тих, хто надає ці послуги, тим менше поступок отримують останні.

Запропоновані Блау правила стосуються насамперед ієрархії внутрігрупових відносин за ознаками влади та авторитету. Нерівномірний розподіл влади, престижу та авторитету призводить, на думку дослідника, до появи і зміцнення всередині групи суперечливих тенденцій: тенденцій до інтеграції і тенденцій до опозиції й розвитку конфлікту. Опозицію Блау вважає одним із основних і необхідних процесів соціального обміну. Він ретельно аналізує всі ті чинники, що ведуть до постання опозиції і початку конфлікту. Суспільство, вважає

він, розвивається таким чином, що в одні моменти домінують тенденції до посилення порядку та інтеграції, а в інші починають переважати „відхилення від правил”. На думку вченого, основне джерело внутрігрупових конфліктів криється у незбалансованості обмінних стосунків між тими, хто має владу, і їх підлеглими. Опозиція постає внаслідок виникнення й поширення серед людей з більш низьким статусом специфічного „почуття знедоленості”, яке зміцнюється у міру посилення спілкування серед осіб цієї категорії, зростання їх солідарності і появи „ідеологічних кодифікацій” становища, у якому перебувають знедолені.

Велику увагу П. Блау, як і Д. Хоманс, приділяє також аналізу процесів обміну на макрорівні. Він виходить з того, що із зростанням рівня та обсягу обміну посилюється значення „спільних цінностей”, які мусять визнаватися всіма учасниками обміну. Погляди Блау на функції цінностей збігаються з відомою концепцією Парсонса, хоча він вносить деякі свої корективи. Організаційне оформлення, глобальні процеси обміну знаходять в інститутах суспільства. Вони, на відміну від цінностей, здатні чинити на індивідів зовнішній примус. Завдяки інститутам мережа взаємообміну структурується, набуває системних ознак. Блау поділяє системні інститути на інтегративні (ті, що безпосередньо підтримують соціальну солідарність), дистрибутивні (ті, що регулюють виробництво і розподіл соціальних винагород) та організаційні (ті, що мобілізують ресурси для досягнення певних соціальних цілей). Як і Хоманс, він визнає, що кожен з інститутів несе в собі зерна власного потенційного руйнування.

Крім інститутів, П. Блау виділяє ще так звані субструктури суспільства, до яких відносить „категорії” (раса, стать, вік), „спільності” (колективи, організовані у межах певної території), „організовані колективи” (від неформальної групи до бюрократично організації) і „соціальні системи” (економічна, політична, правова тощо). Свої теоретичні висновки дослідник застосовує для пояснення ряду процесів сучасного життя, насамперед політичних. Тому його вважають одним із авторитетів у галузі теорії політичних організацій.

Загалом концепцію соціального обміну Блау оцінюють як один із найперспективніших напрямків сучасної соціологічної думки (передусім за її здатність інтегрувати як функціоналістські ідеї, так і альтернативи функціоналізму). Водночас критики Блау зауважують, що свого задуму – сформулювати загальні принципи соціальної

організації у чіткій і несуперечливій формі – дослідникові реалізувати не вдалося, і погляди П. Блау цікаві скоріше як постановка питання, а не як відповідь на них.

3. Основні принципи феноменологічного методу Едмунда Гуссерля (1859–1938)

Едмунд Гуссерль – визначний філософ, засновник принципів феноменологічного методу. Перші ідеї феноменології висунув у праці „Логічні дослідження” /1900/. Пізніше ці ідеї дістали обґрунтування у дослідженнях „Ідеї чистої феноменології і феноменологічної філософії” /1916/ та „Криза європейських наук і трансцендентальна (форми свідомості передують досвіду, є його умовами) феноменологія” /1937/. Феноменологія здобула широке визнання у психології, естетиці, літературознавстві. Вона інспірувала також появу нової філософської течії – екзистенціалізму (заперечує об’єктивність буття і визнає лише існування людини).

Основні ідеї феноменологічного методу можна викласти так:

- кожний окремий предмет чи явище мають свою сутність (ей-дос);
- ця сутність не тотожна самому предметові чи явищу (скажімо, суть людини не тотожна індивідуальній людині);
- окремі предмети і явища доступні пізнанню шляхом спостережень, аналізу і т. д.;
- сутності можна дійти лише шляхом її вбачання;
- емпіричне знання випадкове, натомість „ейдетичне вбачання” необхідне і всезагальне. Емпіричні науки ґрунтуються на науках ейдетичних (так, фізика – на математиці), котрі поділяються на матеріальні і формальні;
- феноменологія – це наука, яка загальна, матеріальна і ейдетична. Вона основа всіх інших наук;
- світ, який оточує нас, є об’єктивною реальністю.

Таку позицію Гуссерль називає „генеральною натуральною установкою”. Утримуючись від суджень про реальність навоколишнього світу, ми відкриваємо „чисту свідомість”, котру Гуссерль розуміє як певний потік „чистих переживань”. Наукова цінність феноменології і полягає, на думку її автора, у здатності реконструювати первісні „чисті переживання”, котрі лежать в основі тих чи інших різновидів

пізнавальної діяльності людини. Цим самим, як був переконаний Гуссерль, закладається новий фундамент наукового пізнання.

У сьогоденному контексті стає більш зрозумілим значення того „перевороту”, який Гуссерлю вдалося здійснити в науці і філософії. Гуссерлівська методологічна програма орієнтувала на повернення від наукових абстракцій до рівня буденної, повсякденної свідомості. Вона не ставила при цьому під сумнів емпіричні наукові методи, однак вимагала інтуїтивної перевірки, переосмислення змісту ключових наукових понять. Звичайно, це мало досить опосередкований стосунок до точних і природничих наук, хоча й там інтуїція, а також здоровий глузд часто проявляли себе з досить несподіваного боку.

Інакше стояла справа у науках про людину і суспільство. Адже одразу ясно, що розуміння об’єктивності у сфері психічного, культурного, соціального далеко не таке саме, як у фізиці. Так, суспільство для окремого індивіда може вважатися за певну реальність, однак ця реальність, котра включає в себе цілі пласти суб’єктивного – свідомості, волі, діяльності і т. д. Буденне уявлення про електромагнітні явища і їх наукова теорія досить далекі одне від одного, але як бути, коли хочемо робити об’єктом вивчення самі ці буденні уявлення? Феноменологічний метод вимагає принципово по-новому поглянути на давно відомі речі, то ж не випадково, як зауважував Жан-Поль Сартр, він здійснив „революцію в умах”.

У Німеччині першу спробу застосування феноменологічного методу до аналізу соціальних явищ здійснив Альфред Фірканд. У праці „Вчення про суспільство” /1923/ він писав, що прагне досліджувати не окремі явища суспільного життя, а лише ті витвори, які ведуть своє походження з самої суті цього життя. „Предметом нашого аналізу, – доводив учений, – є форми, сили і факти соціального життя як такого, тобто ті утворення, які впливають із самої суті суспільства і є незалежними від тих чи інших історичних змін. По суті це та сама мета, яку ставив собі Зіммель, однак при тодішньому рівні досліджень вона ще була неосяжною”.

Основу соціального життя Фірканд вбачав у наявності в людей певних установок, схильностей до сумісного життя, зокрема схильності до самореалізації, до взаємоповаги, до влади, до оцінювання інших людей тощо. Велику увагу вчений приділяв аналізу взаємозв’язків у групі, підкреслюючи факт незалежності групових властивостей від індивідів, які складають групу.

Підсумовуючи розглянуте зазначимо, що феноменологічна соціологія та етнометодологія розвивалися як наукові теорії завдяки концепції соціального обміну, обґрунтованій у працях Д. Хоманса, аналізові процесів обміну на мікро і макрорівнях П. Блау та основним принципам феноменологічного методу Е. Гуссерля. Наукова діяльність зазначених соціологів була подальшим переосмисленням веберівської концепції „розуміння” та „символічного інтеракціонізму” у поєднанні з ідеями феноменологічної філософії.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи:

1. Утилітаризм як одно із джерел теорії обміну Д. Хоманса.
2. Суть сучасної теорії соціального обміну.
3. Мала група як основний об’єкт дослідження Д. Хоманса.
4. Д. Хоманс про п’ять аксіом змісту теорії обміну.
5. Хоманівська теорія соціальних інститутів.
6. Чотири загальні правила теорії обміну по П. Блау.
7. П. Блау про інститути та субструктури суспільства.
8. Концепція обміну П. Блау як напрямок сучасної соціологічної думки.
9. Основні ідеї феноменологічного методу Е. Гуссерля.
10. Зміст гуссерлівської методологічної програми наукового пізнання.

Лекція XXXII.

ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОГО ОБМІНУ. ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА СОЦІОЛОГІЯ ТА ЕТНОМЕТОДОЛОГІЯ /продовження/

План

1. Альфред Шюц про смислову структуру соціального світу (1899–1959).
2. Пітер Бергер (1929) і Томас Лукман (1927) про соціальне конструювання реальності.
3. Етнометодологія Гарольда Гарфінкеля (1917 – 2011).

Література [14, 16, 33, 58, 101, 122, 126, 140, 173]

1. Альфред Шюц про смислову структуру соціального світу

Засновник феноменологічної соціології Альфред Шюц народився 1899 р. у Відні. Вивчав право, економіку й соціологію, деякий час працював як юрист, займався філософсько-соціологічною проблематикою. Першу працю «Смислова будова соціального світу» /1932/, назва якої перегукується з назвою книги Рудольфа Карнапна «Логічна будова світу» /1928/. Гуссерль вбачав у працях Шюца розвиток власних ідей і запропонував йому співробітництво. Однак у 1937 р. Шюц змушений був емігрувати до США. Там він тривалий час працював як викладач, пізніше професор Нової школи соціальних досліджень у Нью-Йорку. Помер Шюц 1959 р.

Крім наукових праць, він залишив велике листування з відомими філософами і соціологами – Гуссерлем, Парсонсом, Гурвічем та ін. Праці Шюца присвячені обґрунтуванню методів і понять розуміння соціології. Відштовхуючись від ідей Гуссерля та М. Вебера, вчений прагне виявити певні елементарні механізми людського спілкування і взаєморозуміння. При цьому він виходить з факту «суттєвої відмінності між науковим розумінням дійсності, що нас оточує, і її повсякденним розумінням. Наукове та філософське поняття – це не щось первинне, а похідне від тих уявлень, які поширені у нашому

повсякденному житті, щоденному спілкуванні. Спілкуючись з іншими, доводить Шюц, кожен індивід не перестає бути самим собою – людиною зі своїм власним життєвим досвідом, світорозумінням, соціальною позицією, власними, а тому неповторними обставинами життя, «біографією». Шюц вважав, що саме біографічні обставини і той особистий, неповторний життєвий досвід, що є у кожного з нас, виступають як важлива передумова того, що ми чинимо стосовно інших людей і як ми це чинимо. Кожен людський вчинок можна розглядати не лише як певну конкретну «реакцію на ситуацію», а як один із проявів усього попереднього суб'єктивного людського досвіду, інакше кажучи, кожен із нас взаємодіє з іншими насамперед з погляду «власної перспективи».

Шюц запитує, якщо задані біографічні перспективи світобачення кожного відмінні, то яким чином взагалі можлива взаємодія людей, їх осмислене взаєморозуміння? Це стає можливим, вважає він, насамперед тому, що наша свідомість має здатність ідеалізувати і типологізувати дійсність. Ми припускаємо, що наші «індивідуальні перспективи» здатні бути взаємозамінними. Людина не може помінятися біографією з іншою людиною, але можна припустити, що вона розуміла б ситуацію так само, як інші. Так постає певна структура «загальнозначущих» уявлень, де суб'єктивні аспекти приглушені, а об'єктивні – навпаки, акцентовані.

Оце знання, яке походить з індивідуального досвіду, але «закриває очі на цей факт» і завдяки цьому стає анонімним, безособовим і – у цьому розумінні – об'єктивним, і становить, згідно з Шюцем, основу нашого «життєвого світу», або світу повсякденності. На відміну від філософів, писав автор: «Феноменологія дала нам вчення про феноменологічне еросе, тобто утримання від віри в реальність світу як засобу подолання природної установки, природного ставлення до світу шляхом радикалізації картезіанського методу філософського сумніву. Можна припустити, що в межах природної установки люди також користуються специфічним еросе, звичайно, зовсім іншим, аніж те, яким користуються феноменологи. Вони не лише не утримуються вірити в існування зовнішнього світу та його об'єктів, а навпаки, утримуються від сумнівів щодо його існування. Інакше кажучи, у нашому повсякденному світі те, що є за своїм походженням інтерсуб'єктивним, тобто ґрунтованим на людській взаємодії, видається об'єктивним, незалежним від нашої волі і

свідомості. Смислова структура соціального світу ґрунтується на інтерсуб'єктивності».

Суттєвою характеристикою людської взаємодії є наявність у неї часової перспективи. Кожна наша дія так чи інакше вмотивована. Однак існують різні рівні мотивації. Типовим мотивом більшості людських вчинків буде «бажане майбутнє», тобто та чи інша мета, що її треба досягти. Шюц називає цього роду мотивацію мотивом «заради – того – щоб». Так, художник малює картину, щоб продати її і заробити гроші. Не менш типовою буде й мотивація зразка «тому – що». Малює, бо має схильність до живопису, володіє технікою і просто не може цього не робити. Першого роду мотив співвідносить дію з майбутнім, мотив другого роду – з минулим досвідом. Причому коли у першому випадку сама мотивація усвідомлюється більш-менш чітко і адекватно, то в другому такого усвідомлення немає.

Усвідомлення мети «тому – що», доводить Шюц, може прийняти лише після здійснення вчинку. Звідси випливає, що цілковито типологізувати самого себе неможливо, натомість по відношенню до інших така процедура цілком можлива й допустима. Оцінюючи вчинки інших, тим чи іншим чином реагуючи на них, ми постійно типологізуємо інших, вибудовуючи – на ґрунті власного досвіду – їхні можливі «заради – того – щоб» і «тому – що». Водночас інші постійно чинять це по відношенню до нас. «Я припускаю, – пише Шюц, – що моя дія (скажімо, я опускаю до поштової скриньки правильно адресованого з наклеєною маркою листа) спонукає певного анонімного мого партнера (поштаря) здійснити типовий вчинок (вибрати пошту) на ґрунті типового «заради – того – щоб» мотиву, виконавши свій професійний обов'язок. Наслідком цього буде здійснення того стану справ, котрий мною передбачався (доставка листа адресатові через відповідний проміжок часу)». Отож, ймовірність успішної реалізації мого задуму буде тим вищою, чим більш загальним, стандартизованим буде наше взаєморозуміння з тими, з ким я спілкуюся.

Такого роду розуміння вчинків інших Вебер, як відомо, називав раціоналізацією соціальної дії. А. Шюц ставить за мету детальніше розібратися у тому, наскільки раціональним є повсякденне спілкування людей. Він доходить висновку, що про раціональність вести мову у даному випадку цілком припустимо, однак критерії її будуть дещо іншими, аніж критерії раціональності логічної, наукової.

Тут йдеться не стільки про логічну послідовність мислення, ясне усвідомлення адекватності мети й засобів, скільки про орієнтацію на певні загальноприйняті правила і норми поведінки. Порушення їх неприпустиме, оскільки викличе певну групову протидію. Повсякденна свідомість ніколи не рефлектує про те, наскільки такі правила обґрунтовані, доцільні, звідки і як вони постали, чи завжди мусять бути і т. ін. Раціональним тут буде те, що загальновизначене, стає, безсумнівне, набуло інституційного оформлення. Отже, смислова структура раціональності повсякденного життя і раціональності наукової якісно відмінні одна від одної.

Пізніше Шюц надав цій тезі більш загальної форми. Повсякденне життя, з одного боку, і наука, з іншого, розглядалися ним як певні різновиди «граничних смислових форм». Сюди, поряд з повсякденною свідомістю і наукою, входять також і релігійне переживання, і світ мистецтва, і світ у сприйнятті дитини, і навіть світ психічно хворого і т. ін. По суті це певні різновиди «людського буття у світі» як зазначав Гайдеггер, або ж людських «колективних» уявлень, по Дюркгейму. Кожній із вищезгаданих смислових сфер властивий свій специфічний «когнітивний стиль» - особлива, притаманна лише їй спрямованість життє і світосприйняття, а також лише їй властива спрямованість практичної діяльності особистості. «Граничними» Шюц називає ці сфери тому, що вони цілком самодостатні, «замкнені на себе», і їх не можна редукувати одна до одної. Релігійне переживання неможливо адекватно передати засобами наукового дискурсу (шляхом логічних міркувань).

Водночас існує, по Шюцу, певна пріоритетна смислова форма, котрій належать права «верховної реальності». Такою верховною реальністю і є отой повсякденний «життєвий світ», про який йшла мова вище. Повсякденний життєвий світ даний нам безпосередньо, і в реальностях повсякденного життя навряд чи можна сумніватися. Усі інші «смислові сфери» закорінені у повсякденності, тут лежать їх початки (хоча їх когнітивні стилі цілком суверенні). Це пояснюється тим, що повсякденному світосприйняттю властиві певні особливі ознаки. Лише повсякденності, пише Шюц, властива специфічна напружено – пильна увага до життя. Трудова діяльність задає повсякденному життю його часову перспективу, впорядковує його відповідно до певних часових ритмів, де праця чергується з відпочинком, вільним часом, святами і т. д.

А. Шюц одним з перших порушив питання про специфіку робочого часу як площини, де перетинаються внутрішній час особистості та космічні часові ритми. Робочий час не тотожний особистісному і календарному, він має соціальний зміст. Звичайно, робота, будучи основною конститутивною формою повсякденного життя, виступає водночас найпереконливішим доказом реального, об'єктивного існування тих явищ і примусів, з якими ми стрічаємося в повсякденності. Впевненість у реальності явищ зовнішнього світу, як пояснює Шюц, – це не філософська примха, а дуже важливий чинник осмисленої людської поведінки, основа підстави для того, щоб робити «типізуючі узагальнення» і бути певним того, що сьогодні можна успішно досягти мети, як і вчора, коли застосовувати випробувані, типові засоби.

Отже, типізація у межах повсякденної свідомості – це «ідентифікація з тим, що вже мало місце, це зривання шат новизни і впізнання тотожності явищ із тим типом, до якого це явище «приписане». Шюц зауважує, що світ повсякденності – це насамперед світ типового, усередненого, стандартного, це світ, де все сприймається таким, яким воно є, і як правило, ніщо не проблематизується.

Елементарний досвід будь-якого спілкування свідчить, що цілковитого збігу «систем релевантностей» (здатним служити для розрізнення) ніколи не буває ні на індивідуальному, ні на груповому рівнях. Як і при переході від однієї з «граничних смислових сфер» до іншої має місце певний стрибок, порушення поступальностей, так і в межах повсякденного життєвого світу перехід від правил типологізації, прийнятих у одній групі, до тих, які властиві іншим групам, буде для індивіда справою далеко не безпроблемною, а іноді й болісною.

Альфред Шюц присвятив цьому питанню спеціальну працю «Той, хто вертається додому». У ній вчений осмислив свій особистий досвід тієї доби, коли він ще юнаком став учасником Першої світової війни, а після демобілізації повернувся до рідної домівки. Як і більшість його товаришів по зброї, він зіткнувся з фактами нерозуміння близькими його проблем, так само як і він де в чому переставав розуміти інших. Взаємовідчуження між близькими людьми стало причиною психічного дискомфорту і різного роду конфліктів. Та саме це відчуження, доводить соціолог, ґрунтується на взаємонерозумінні, коли не збігаються головні смислові перспективи. Те, що для солдата було

унікальним, його близьким здається типовим, зрозумілим – і навпаки. «Ситуація солдата, – пише А. Шюц, – є унікальною. Коли по поверненні додому він вестиме мову про неї – якщо він взагалі заговорить про це, – то побачить, що навіть люди, котрі йому симпатизують, нездатні зрозуміти того його індивідуального досвіду, який уже зробив його іншою людиною». Реадаптація до умов мирного життя тих, хто повертається з війни, підкреслює А. Шюц, можлива лише за умов, коли про війну говорять правду, а не підмінюють її пропагандистськими штампами. Рідних і близьких солдатів слід готувати до того, що люди, на яких вони так чекають, – вже не ті, яких вони проводжали на фронт. Державна пропагандистська машина мусить відмовитись від вихваляння «сумнівного голлівудського героїзму» і працювати над поглибленням взаєморозуміння між фронтовиками й середовищем, у яке вони повертаються.

Усе це дає змогу переконатися, що питання соціального взаєморозуміння, діалогу, культурної комунікації займають чільне місце у феноменологічній соціології, перший систематизований проект якої розробив А. Шюц.

2. Пітер Бергер і Томас Лукман про соціальне конструювання реальності

Ідеї феноменологічної соціології дістали свій дальший розвиток у працях Пітера Бергера і Томаса Лукмана. Перу цих учених (особливо це стосується Бергера) належить велика кількість праць у галузі соціології релігії, соціології мовної комунікації, соціокультурному розвитку і модернізації у країнах «третього світу». Найбільшу популярність здобула їх спільна праця «Соціальне конструювання дійсності» /1969/.

Пітер Людвіг Бергер народився 1929 р. у Відні. З 1946 р. він проживає у США. Здобув освіту в галузі теології, філософії та соціології у Новій школі соціальних досліджень (Нью-Йорк), викладав у Бостонському, Єльському університетах. Очолював «Інститут церкви і общин» у Харіфорді, брав участь у роботі ряду громадських релігійних організацій, котрі займаються проблемами секуляризації (перетворення церковної власності на світську).

Томас Лукман народився у 1927 р. в Єсеницах (Югославія). Освіту здобув у Німеччині, де вивчав філософію, психологію, германістику. З

1950 р. навчався, а пізніше викладав соціологію у тій же Новій школі соціальних досліджень. З 1965 р. повертається до Німеччини, викладає в університетах м. Фрайбурга і Констанца. Спільну працю Бергера і Лукмана «Соціальне конструювання дійсності» вважають класичною у галузі започаткованої Шюцем феноменологічної соціології. Автори узагальнюють і поглиблюють висновки Шюца, поєднуючи започатковану ним традицію із традиціями німецької «соціології знання», насамперед ідеями Вебера, Шелера, Манхейма, а також ідеями німецької філософської антропології. Феноменологічна соціологія вивчає зміст, структурні форми та функції «повсякденного знання» (знання закорінені в повсякденному життєвому світі людини). Важливу роль у повсякденному знанні відіграє мова як знакова система, завдяки якій типологізація дійсності і трансляція знань набуває упорядкованого характеру. Повсякденне знання – це динамічна структура, у якій постійно має місце обмін, циркуляція, взаємопереходи від об'єктивного до суб'єктивного і навпаки.

Усе це пов'язується з основою соціальної взаємодії (по Дюркгейму), яку складають протилежно орієнтовані за своїми значеннями процеси. З одного боку, це процеси екстерналізації (проявів людиною себе у своїх діях) та об'єктивації (процес набування результатами людської діяльності), а з іншого – це процеси інтерналізації (суб'єктивного засвоєння соціального досвіду в процесі соціалізації особистості). Ці процеси не взаємовиключні, а взаємодоповнюючі і взаємо-проникні. Іншими словами, соціальний світ є соціальним світом людини, а людина реалізує себе завдяки існуванню соціального світу.

Суспільство як об'єктивна реальність постає як певна впорядкована система правил, норм, звичаїв. Однак ця система постає в результаті людської діяльності, а не сама по собі. В усякій людській діяльності має місце повторення певних стандартних дій, що ведуть до успіху. Люди здебільшого не тяжіють до новачок, а діють за звичкою, за готовими зразками, де існують соціальні інститути як певні спроби типологізації зразків взаємодії. Наявність інститутів передбачає індивідуально-неповторного спілкування (мирянина і священника, учня і вчителя, покупця і продавця) тощо. Водночас, доводять вони, слід пам'ятати, що реальністю цього інституціалізованого світу є конструйованою, штучно створеною у процесі об'єктивації. «Інституціалізований світ є не чим іншим, як опредметненою людською діяльністю» і тим самим є і кожен конкретний інститут зокрема. Незважаючи на уся

його предметність з погляду нашого досвіду, цей світ не має ніякого онтологічного статусу, який був би незалежним від людських дій, з яких постає цей світ».

Автори «Соціального конструювання дійсності» дорікають сучасній їм американській соціології (де на той час поширеною була позитивістсько-емпіристська орієнтація), що вона розуміє соціальний світ надто «оречевленим», «недіалектично-застиглим». Натомість феноменологічний підхід означає розуміння соціального світу як діалектичної єдності екстерналізації, об'єктивації, інтерналізації, причому це процеси не наступні один за одним, а симультанні, одночасні.

Соціальна єдність «конструюється» людьми і водночас кожен індивід є від народження соціальною істотою. Об'єктивний зміст соціального досвіду мусить трансформуватися в індивідуальну свідомість і відкритися там. У зв'язку з цим Бергер і Лукман неодноразово зауважують, що знання в суспільстві розподілено нерівномірно: «Соціальна визначеність знання веде свій початок від того простого факту, що я знаю не все з того, що знають інші люди». Соціальний досвід розподіляється і засвоюється як відповідно до індивідуальних можливостей і здібностей, так і залежно від соціальної позиції індивіда.

Аналізуючи процеси первинної і вторинної соціалізації, Бергер і Лукман звертають увагу на таку обставину. Первинна соціалізація (виховання в дитинстві) завершується тоді, коли в свідомості індивіда постає образ «генералізованого іншого» (Д. Мід). Після цього в свідомості постає симетричний взаємозв'язок між об'єктивною і суб'єктивною реальностями. Те, що є реальним «іззовні», відповідає тому, що є реальним «ізсередини». Об'єктивна реальність може бути переведеною в суб'єктивну і навпаки. Неважко переконатися, що суб'єктивна реальність у бергерівсько-лукманівському її розумінні – це не що інше, як особистість. Симетрія у даному випадку означає рівновагу, гармонію між особистістю і соціальним світом.

П. Бергер і Т. Луман зауважують, що симетричне співвідношення між суб'єктивним та об'єктивним світом властиве відносно простим соціальним структурам, суспільствам, де «лицарем є лицар, а селянин – селянином, як для інших, так і для самого себе». Однак для сучасного суспільства такого роду симетрія можлива хіба що в уяві. Адже тут немає і в принципі не може бути єдиного «життєвого

досвіду», оскільки процеси соціокультурної диференціації зайшли тут надто далеко. Тут має місце тенденція до «плюралізації» життєвих світів, особистість далеко не завжди тепер ідентична своїй наявній соціальній позиції і тим ролям, які передбачаються цією позицією.

Завдання соціології, як переконані Бергер і Лукман, саме у тому й полягають, щоб допомогти людям усвідомити результати їх власних дій, гуманізувати соціальний світ. Чільне місце у бергерівсько-лукманівській соціології знання займають питання, пов'язані з аналізом релігії, релігійної свідомості сучасної людини. Соціологію релігії ці дослідники вважають одним із головних складників соціології як науки. Теоретичними засадами соціології Бергера і Лукмана є, зокрема, дюркгеймівська концепція соціального символізму і веберівське вчення про раціональність соціальної дії. Дослідників цікавить насамперед питання, пов'язані з посиленням секуляристських тенденцій у сучасній культурі і відповідними трансформаціями релігійної поведінки. Особливо багато зробив у цьому напрямі Пітер Бергер, котрий відомий не лише як теоретик, але й як активний учасник американського релігійного життя (зокрема, він очолював відомий у США «Інститут церкви і громад», працював також у Ватиканському секретаріаті для невіруючих). На Заході широку популярність здобули такі книги Бергера, як «Шум урочистих ансамблів», «Чутки про янгелів», «Піраміди жертв» та «Свята завіса», де вчений вивчає становище релігії у сучасному світі, співвідношення між релігійною і нерелігійною свідомістю. Бергер гостро критикує «релігію істеблішменту», як таку, що не є істинно християнською. Він звертає увагу на те, що з посиленням секуляризації масової свідомості релігійність населення не знижується, а набуває нових, нетрадиційних форм.

3. Етнометодологія Гарольда Гарфінкеля

Гарольд Гарфінкель (1917–2011). У 60–х рр. XX ст. серед американських соціологів молодшого покоління широке визнання здобуває різновид феноменологічної соціології, започаткованої ним, як учнем Т. Парсонса. Уперше в систематизованому вигляді Гарфінкель виклав свою концепцію у праці «Дослідження з етнометодології» /1967/. Навколо нового, не вживаного раніше терміна «етнометодологія» і того змісту, що вкладав у нього автор, розгорнулася дискусія. Згодом ідеї Гарфінкеля здобули підтримку серед його однодумців (А. Сіку-

рел, С. Уолгар, К. Кнорр–Цетіна та ін.). Це дало підстави вести мову про етнометодологію як певний теоретичний напрямок. Його прихильники спираються на ідеї А. Шюца, Д. Міда та деякі висновки «культурної антропології» і психології. Найціннішим внеском етнометодологів у соціологію вважають їх дослідження в галузі соціології комунікації та соціології науки.

Як і інші представники феноменологічної соціології, етнометодологи наголошують на принциповій відмінності між повсякденними і науковими знаннями. Науку вони розглядають насамперед у комунікативному контексті, зосереджуючись на вивченні особливостей спілкування у наукових співтовариствах і загалом повсякденного спілкування людей. Вивчаючи спілкування можна скласти уявлення про основні механізми людської соціальної діяльності. Термін «етнометодологія», як пояснює Гарфінкель, означає, що об'єктом дослідження тут будуть ті методи, якими люди користуються у повсякденному спілкуванні, не усвідомлюючи, звичайно, їх суті (як не усвідомлюється народом суть більшості традиційних звичаїв, ритуалів і т. ін.).

Людська взаємодія ґрунтується на певних нормах і правилах, частина яких артикульована й усвідомлена, а частина вважається самозрозумілою і не завжди чітко усвідомлюється. Ось саме ці не артикульовані правила і забезпечують взаємне розуміння людьми одне одного. Значення мовних виразів, які люди вживають спілкуючись, значно ширше за те, яке актуалізується в процесі спілкування. Однак завдяки збігові взаємних спілкувань люди здатні вибороти те, що потрібно, і зрозуміти одне одного.

Для підтвердження своїх висновків Гарфінкель широко використовував так звані «порушуючі експерименти». Він і його однодумці ставили учасників експериментів у ситуації, коли звичні для них норми і правила спілкування раптом порушувалися. Так, експериментатор пропонував зіграти з ним у яку–небудь гру і водночас починав грубо порушувати її правила, або ж удавав, що не розуміє сенсу простого запитання, з яким звертався до нього учасник експерименту, вимагаючи при цьому від останнього детальних пояснень, що саме він мав на увазі і т. ін. Більшість учасників експерименту бурхливо реагували на такі дії, у свою чергу вимагаючи пояснень.

Так Гарфінкель та його однодумці прагнули вивчити те «незриме тло», на якому розгортаються процеси спілкування. Власне, цим

займалися й функціоналісти, коли вивчали нормативний контекст людської взаємодії. На відміну від останніх, етнометодологи доводять, що ті норми, якими регулюється взаємодія, не є універсальними і сталими, а значною мірою створюються у кожній конкретній ситуації заново. Норма не детермінує взаємодію, а лише допомагає «правильно організувати» її. Методи етнометодології знайшли використання у так званій когнітивній соціології науки, яка вивчає особливості спілкування у наукових колективах і вплив цього спілкування на ті наукові результати, яких добиваються вчені.

Підсумовуючи розглянутий в лекції матеріал, зазначимо, що, як і попередні представники феноменологічної соціології, їх наступники внесли значний вклад у розвиток етнометодології, наголошуючи на відмінності між повсякденним і науковим знанням і особливостями спілкування у наукових співтовариствах. Якщо А. Шюц досліджував смислову структуру соціального світу, а П. Бергер і Т. Лукман зосередилися на соціальному конструюванні реальності, то Г. Гарфінкель, вивчаючи повсякденне спілкування людей, виклав свою концепцію етнометодології.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи:

1. А. Шюц як засновник феноменологічної соціології.
2. Рівні мотивації як усвідомлення мети по А. Шюцу.
3. А. Шюц про ідеалізацію і типологізацію дійсності.
4. Різновиди «граничних смислових форм» у працях А. Шюца.
5. А. Шюц про специфіку робочого часу в суспільстві.
6. Визначення поняття «феноменологічна соціологія» у праці «Соціальне конструювання дійсності».
7. П. Бергер і Т. Лукман про соціальний світ як діалектичну єдність.
8. Соціологія релігії у працях П. Бергера і Т. Лукмана.
9. Г. Гарфінкель про етнометодологію як теоретичний напрямок в соціології.
10. Метод «порушуючих експериментів» в дослідженнях Г. Гарфінкеля.

Лекція XXXIII.

СОЦІОЛОГІЯ ФРАНКФУРТСЬКОЇ ШКОЛИ. АНТРОПОЛОГІЧНА СОЦІОЛОГІЯ

План

1. Франкфуртська школа – новий напрямок соціологічної думки.
2. Історія утворення інституту соціологічних досліджень.
3. Ідеї «критичної теорії суспільства».

Література [2, 21, 97, 122, 126, 130, 134, 135]

1. Франкфуртська школа – новий напрямок соціологічної думки

Одночасно із „соціологією знання” в Німеччині постав не менш впливовий напрям соціологічної думки – „критична теорія суспільства”. Її розвивала група молодих дослідників, переважним чином вихідців із заможних єврейських сімей Німеччини, котрі були прихильниками поглядів Маркса і прагнули відновити „чистий, істинний марксизм”. З цією метою вони вирішили створити відповідну дослідницьку організацію. Так виник у Франкфурті 1923 р. „Інститут соціальних досліджень”, у якому й навколо якого згуртувалися К. Грюнберг, Ф. Вейль, М. Хоркхаймер, Ф. Поллок, Т. Адорно, Г. Маркізе, В. Бенджамін, Д. Лукач та ін.

Це були різні за своїми орієнтаціями мислителі, в більшості своїй далекі від емпіричної соціології. Їх куди більше цікавила політика, філософія, культура. З часом серед „франкфуртців” відбулося розмежування. „Крайні ліві”, тобто прокомуністично настроєні діячі, серед них навіть був майбутній знаменитий розвідник Ріхард Зорге – поступово відійшли від теорії й занурилися в політику. Решта ж дедалі більше вникала в теоретичні проблеми, серед яких на першому місці були питання захисту змісту і функцій соціальної теорії, ролі соціології в сучасному суспільному житті, специфіки пізньобуржуазного суспільства, суспільних функцій культури та ін. З приходом до влади гітлерівців „Інститут соціальних досліджень” було ліквідовано, а його співробітники майже всі емігрували.

2. Історія утворення інституту соціологічних досліджень

Інститут було засновано в 1923 р. Першим його директором був Карл Грюнберг. Він стояв на позиціях катедер – соціалізму і орієнтував своїх співробітників на роботу в галузі історії соціалізму і робітничого руху. Цій проблематиці було присвячено журнал, який К. Грюнберг видавав з 1911 р. У 1927 р. Грюнберга замінив на посаді директора Інституту Курт Альберт Герлак, який продовжив справу свого попередника. У 1930 р. директором інституту став *Макс Хоркхаймер* (1895–1973). Макс Хоркхаймер народився в 1895 р. в сім'ї фабриканта. Він одержав економічну освіту, але в кінці – кінців його філософські і соціологічні інтереси взяли верх над сімейною традицією. У 1922 р. Хоркхаймер одержав перший науковий ступінь по філософії, а в 1925 р. захистив дисертацію, присвячену кантівській критиці здібності судження, і одержав звання приват-доцента. У 1930 р. він став професором і очолив інститут. Помер у 1973 р.

Ставши директором інституту, Хоркхаймер рішуче змінив напрямки його роботи і тематику видання. Інститут почав орієнтуватися на соціально – філософську проблематику, в якій єдність діалектичного і історичного матеріалізму стверджувалося ціною гегельянізації марксизму. Паралельно здійснювався і політичний переворот інституту від катедер-соціалізму до „лівого” радикалізму. За інститутом остаточно затвердилася репутація центру „лівих” наукових сил Німеччини. На початку 30-х рр. інститут займається комплексним дослідженням сучасного капіталістичного суспільства, в якому приймали участь економісти, філософи, психологи, історики та ін.

Така комплексність свідомо і полемічно керівництвом інституту протиставлялась односторонній спеціалізації у вивченні капіталістичного суспільства, характерній для традиційних соціальних наук, зокрема соціології. На основі грюнбергівського „Архіву” в 1932 р. створюється новий інститутський журнал соціально-філософського спрямування, головним редактором якого став Хоркхаймер. Журнал було переорієнтовано з історії соціалізму на мікросоціологію „з дуже сильним марксистським і менш вираженим психоаналітичним нахилом”. Активізувалася серія „Публікації” Інституту соціальних досліджень, плануються нові серії видання. Однак прихід до влади націонал-соціалістів перериває задумки. Він

робить неможливим подальшу діяльність в Німеччині Інституту, що став центром ліворадикальної соціальної думки.

У 1933 р. Інститут перебрався в Женеву, бо як згадував Хоркхаймер, „не було ніякого сумніву, що націонал-соціалізм прийшов до влади надовго”. Переїзд до Женеви був полегшений тими обставинами, що незадовго до того Хоркхаймер організував там філію Інституту. Після 1933 р. подібний філіал був організований у Парижі, де отримали пристанище частина емігрувавших туди співробітників інституту. Тут же продовжувалася публікація інститутських видань. У 1938–1939 рр. Хоркхаймер з групою найближчих співробітників перекочує в США і відроджує свій Інститут в Нью-Йорку при Колумбійському університеті. На цій новій базі до 1941 р. продовжувалося видання журналу, а також дослідження, розпочаті ще в 30-ті роки.

З 1950 р. після повернення основної частини його співробітників у ФРН, Інститут відновлюється у своєму першозданому вигляді у Франкфурті на Майні і знову налагоджує перервані зв'язки з Франкфуртським університетом. Тут, за свідченням відомого західнонімецького політолога Вольфгана Абендрота, „Інститут став центром молодого критично мислячої інтелігенції. У цьому відношенні він успадкував роль, яку виконував ще при Грюнбергу у веймарські часи”. Одночасно продовжується наукова і видавнича діяльність Інституту з проблематики, яка намітилася ще в 30-ті роки і дещо модернізованої з урахуванням нових віянь, запозичених співробітниками Інституту під час американської еміграції. Значне місце приділяється проблемам громадської думки, поглядам різних прошарків ФРН з тих, чи інших політичних питань, національним і расовим забобонам, психологічному клімату на виробничих підприємствах, настроям серед студентів і т. ін.).

Якщо врахувати, що переїзди Інституту не пройшли безслідно для світогляду його співробітників (тим більше, що вони були викликані великими катаклізмами, які переживала спочатку Німеччина, а потім і вся Західна Європа і, нарешті, увесь світ), то в історії Франкфуртської школи можна виділити три важливих періоди: „європейський” (з часу виникнення „школи” до еміграції її провідних теоретиків до США); „американський” (1939–1949), і на кінець „західнонімецький” (50–60-ті роки). Діяльність школи припинилася у 60-ті роки у зв'язку зі смертю її найвідоміших представників. Деякий час у Західній Німеччині продовжувалася наукова діяльність молодшого покоління

„франкфуртців”, проте якогось значного впливу вона не мала. Найвідомішим представником цього покоління є сьогодні Юрген Хабермас, однак його погляди – особливо останнього періоду – вже не можна віднести до ідейної спадщини Франкфуртської школи.

3. Ідеї „критичної теорії суспільства”

Спадщина Франкфуртської школи досить строката й суперечлива. Франкфуртці, так само як і їх колеги з „Французької соціологічної школи”, схильні були нехтувати міждисциплінарними межами і менш за все дбали про чистоту предмета й методу соціології. У ряді випадків їхні теоретичні міркування видаються надто філософічними, а в інших випадках – надто переобтяженими мистецтвознавчою, психологічною, культурологічною конкретикою. Найбільш органічною з погляду власне соціології у науковому доробку франкфуртців вважають ідею „критичної теорії суспільства”, дослідження у галузі соціології пізньобуржуазної культури та розробку соціологічного проекту „Авторитарна особистість”.

Як зазначалося, Франкфуртська школа постала із задуму відновлення „справжнього змісту» Марксової теорії суспільства (недарма франкфуртців ще називають «неомарксистами»). Франкфуртці були добре обізнані з працями Дюркгейма і Вебера, ідеями „соціології знання”, однак вважали все це проявом „буржуазного” принципу науковості. На противагу Веберові, згідно з яким ціннісний підхід можна погодити з науковою об’єктивністю, Франкфуртці відкидали можливість об’єктивного пізнання соціальних явищ у рамках „буржуазної форми свідомості”. Об’єктивне соціальне знання принципово неможливе, оскільки соціальний світ є лише результатом суб’єктивної людської діяльності. В усвідомленні цього факту франкфуртці вбачали принципову відмінність власної „критичної теорії” від „буржуазної соціології”.

Франкфуртці негативно ставилися до методів емпіричної соціології, вважаючи її результати „несуттєвими”, до того ж такими, що виправдовують існуюче, а не критикують його. Як не важко переконатися, підхід представників „критичної теорії” характеризується досить сильною заідеологізованістю. У ньому переважає не стільки об’єктивний аналіз тих чи інших проблем чи суперечностей, скільки власні об’єктивні оцінки. Це характерно і для конкретних досліджень

франкфуртцями окремих проблем пізньобуржуазного суспільства. Так, Г. Маркузе в одній із своїх ранніх праць доводив, що класична європейська література й мистецтво за своїми соціальними функціями апологетичні, оскільки пропонують читачеві чи глядачеві ідеалізовану, тобто прикрашену реальність, тим самим приховуючи перед ним реальні „неприкрашеної” дійсності.

Відправні теоретичні постулати, з яких Хоркхаймер будував концепцію „соціальної філософії”, мали більш негативний, ніж позитивний характер. Його не задовольняв сучасний стан науки про суспільство, яка роздібилася на окремі, відірвані одна від одної дисципліни, результати яких уже не дають ніякого уявлення про суспільство в цілому. І менш за все його задовольняє стан буржуазної соціології, яка не в змозі виконати інтегруючу функцію по відношенню до інших галузей соціального знання. Тим більше, що вона сама звела себе до рівня приватної науки, утративши можливість відтворити ціле суспільство, взяте в рух – в якості історично прогресуючої цілісності. Звідси ностальгія Хоркхаймера по тому „тотальному” підходу до суспільства, який був досягнутий у філософії історії Гегеля. При цьому – саме завдяки гегелівській енциклопедичності, що дозволила об’єднати в систему різні галузі знання про суспільство, історію і людину.

Разом з тим гегелівська філософія історії теж не задовольняла Хоркхаймера як модель цілісного знання про суспільство. І не задовольняла тому, що вона – філософія історії, тобто підпорядковує історію системі понять і категорій, вироблених філософією, а не добутих шляхом конкретного вивчення суспільства і людини. З цих же причин не влаштовує Хоркхаймера і уся післягегелівська традиція філософського вивчення суспільства, починаючи з неокантіанців і закінчуючи Омаром Шпанном. Підпорядкування реально існуючого процесу, тобто процесу взаємодії дійсних індивідів, деяким апіорним філософським категоріям з неминучістю приводить до того, що смисл людського існування вбачається в чомусь індивідуальному, яке не має ніякого відношення до фактичної діяльності людей.

У той же час Хоркхаймера не влаштовує і позитивістський номіналізм, пануючий у приватних науках про суспільство і людину (зокрема і в соціології). Якщо „реалізм” (у середньовіковому розумінні цього терміну) традиційної філософії історії неминуче підпорядковує індивіда, який реально взаємодіє з природою і собі подібними і

таким чином втрачає саме унікальність людського, неповторимість історичного, то позитивістський номіналізм наділений іншими недоліками. Він зорієнтований на „фактичність” поведінки і взаємовідносин окремих осіб, яка не є соціальною реальністю, а являє собою лише її оболонку. Суть же соціальної, тобто історичної реальності полягає в тому, що вона перебуває в процесі безперервного становлення, зміни, нехтування зовнішніх форм, щоб замінити їх новими, такими ж тимчасовими і ефемерними. Інакше кажучи, позитивістському номіналізму не вистачало філософії, урахування тих обставин, за яких „одиночність”, на яку він орієнтується у протигагу філософії історії, не є істинною і дійсною.

Теоретичного рішення антиномії (суперечності між двома твердженнями, які виключають одне одного, але кожне з них логічне) між абстрактною загальністю філософії історії і „дурною” одиночністю конкретних наук про суспільство і людину Хоркхаймер не пропонує. Ця антиномія залишається, так би мовити, „відкритим питанням”, яке повинне бути вирішеним у подальшій роботі Інституту – на основі практичного співробітництва філософів, які відмовилися від претензій на побудову уможливлених систем, з одного боку, і спеціалістів з окремих дисциплін, які відмовилися від наївного довіря і „дурної” одиночності, емпіричної данності людської поведінки і міжлюдських взаємовідносин – з іншого.

До речі, антиномія так і не знайшла свого вирішення в рамках Франкфуртської школи; вона увесь час буде переслідувати франкфуртців, розколюючи одну із їх концепцій за другою, до тих пір, поки вони не перетворять нужду в добродішність і не оголосять розкол недосяжно – унікального і абстрактно – загального основною темою своїх досліджень, основним предметом своєї викриваючої і нездоланної критики. Піднесена до загальної (в крайньому разі, на доступний для огляду період „пізньокapіталістичного” сучасного і майбутнього) ця проблематика висувається в кінці – кінців у центр „негативної діалектики”, що претендує на роль універсального методу соціальних наук.

У 1932 р. в передовій статті першого номера свого журналу, що мала програмний характер, Хоркхаймер конкретизує ідею „соціальної філософії”, яка здійснювала „стиківку” (зіткнення) філософської теорії і емпіричних наук про суспільство і людину в процесі комплексного вивчення фактів історичної реальності,

з допомогою поняття „соціального дослідження”. Так іще раз підкреслювався безпосередньо дослідницький характер соціальної філософії Франкфуртської школи, котра не бажала будувати апіорні схеми і допускала філософські поняття лише в тій мірі, в якій вони виправдовуються самим процесом мисленого засвоєння різноманітних реалій суспільного життя, зведення в єдине ціле даних, отриманих різними учасниками комплексного дослідження.

Вирішити це завдання не вдалося. Виявилось протиріччя між негативно–критичною орієнтацією філософської теорії, яку намагалися виробити для себе Хоркхаймер і його дослідники, і позитивною тенденцією „приватних” дисциплін з їх конкретно–емпіричною дослідницькою методикою. Загальна негативно – критична орієнтація починає домінувати над позитивно–дослідницькою – факт, отримавши своєрідне відображення в тому, що поняття „соціальна філософія” і „соціальне дослідження” резюмуються в поняття „критична теорія”, в якій до того ж робиться акцент не на слові теорія, а на слові критична.

Так же, як і інші теоретичні устремління аналогічного типу, ця „критична теорія” зразу ж наштовхнулася на класичний парадокс, відомий з часів античності під назвою „брехун”: якщо критянин говорить, що всі критяни брехуни, то брехун він чи говорить правду?”. Іншими словами: якщо „критична теорія” звинувачує усі існуючі соціальні філософські і т. д. теорії в перекошуванні істини саме по причині соціальної обумовленості цих теорій, то чи можна довіряти їй в цьому твердженні, адже вона теж обумовлена соціально? Таке питання було тим більше законним у відношенні „критичної теорії”, що вона на протигагу марксизму цілком соціологізувала проблематику істини, відволікаючись від онтологічного аспекту питання про об’єктивну реальність.

Про те, що Хоркхаймер, в крайньому разі, відчував цей парадокс, свідчать, зокрема, дві його праці – рецензія на книгу Карла Мангейма „Ідеологія і утопія” /1930/ і стаття „До проблеми істини” /1935/, де ставиться питання про соціальну обумовленість не тільки теорій, що критикуються, але і концепція самого критикуючого. Це вже зародок тієї самої постановки питання, яка пізніше отримала як рефлексії „критичної теорії” своєї власної обумовленості, – процедура, в послідовному здійсненні якої прихильники цієї теорії бачать її особливу заслугу. Однак більш детально уся сукупність вказаних

проблем була проаналізована в програмній статті Хоркхаймера „Традиційна і критична теорія”. Головна ідея цієї праці полягає в тому, щоб розвивати критичну традицію європейської філософії, виводячи її з допомогою Марксового „Капіталу” у якісно новий соціально – класичний вимір до рівня „тотальної” критики усієї попередньої методології „наук про дух”, соціального (культурно-філософського) пізнання взагалі.

У більш вузькому смислі, якщо мати на увазі переважний об’єкт цієї „критики”, вона усвідомлює себе, як критика „буржуазної соціології”, безпосередньо приєднуються до критики „буржуазної політекономії” (К. Маркс). При цьому критичність теорії трактується як тотожна діалектичності. Основні докори Хоркхаймера на адресу „моделі” (запозиченої з природознавства), на яку орієнтується традиційна „буржуазна соціологія”, зводиться до наступного: тут помилково припускається, що може існувати така пізнавальна ситуація, при якій на одній стороні знаходиться „умоглядно сформульоване знання”, а на іншій – досліджувані „обставини справи”, на одній – понятійна структура, на іншій – „чисте сприйняття”, чиста констатація згаданих обставин.

Точка зору, що відправляється від подібного уявлення, оцінюється Хоркхаймером як неісторична, упредметнена, ідеологічна, як „перетворювана форма” теоретичної свідомості – „неправильна самосвідомість буржуазних вчених ліберальної ери”. Цій точці зору Хоркхаймер протиставляє позицію „критичної теорії”, тобто „діалектичної соціології” (дуже нагадувала „соціологізовану” гегелівську „Логіку”), згідно якій „суб’єкт – об’єкту” модель соціального пізнання слід замінити іншою, більш широкою: в її межах „суб’єкт” і „об’єкт” повинні розглядатися як зникаючі у формі сприйняття моменти, діалектично обумовлені.

На основі розглянутого пропонувалися наступні вимоги „критичної теорії”.

1. Усвідомити обмеженість будь-якої спеціалізованої діяльності, в тому числі (і особливо) пізнавальної, маючи на увазі, що кожна така діяльність – лише частина цілісного історичного „Праксиса”: вона виникає в середині нього і „знімається” в ньому.

2. Брати в якості предмета соціальних наук усю людську і поза-людську природу, усю систему взаємовідносин суспільства і природи – ця система і охоплюється, по суті, поняттям „праксиса”.

3. Пропонувати в якості пізнавального суб’єкта не обособленого індивіда і не представника вченої корпорації, а суспільну людину, яка являє собою „тотальність” усіх соціальних визначень, що складають суспільство індивідів.

4. Виходити з того, що для такого – „тотального” – суб’єкта пізнавального предмет не являє собою чогось „зовнішнього”, „об’єктивного”, не їм покладеного, а навпаки: останній є продуктом його ж власної діяльності, що виступає як „сторонній” лише в рамках „перетвореної форми” свідомості, роздвоюючий „тотальність праксиса” на відокремленні один від одного „суб’єкт” і „об’єкт”.

Разом з тим уже перші спроби реалізувати зазначені постулати, з’ясувати свої власні соціальні передумови або, як висловлювалися франкфуртці, рефлексувати свою власну обумовленість, привели до виявлення цілого ряду антиномій. Це питання було тим більш законним по відношенню „критичної теорії”, що вона у протиставленні між свідомістю робітничого класу і невеликою групкою виразників його істинних інтересів (читай: представників франкфуртської школи), яка повинна „агресивно” протистояти цьому класу в якості „динамічного елементу” розвитку його свідомості. По-перше, протилежність між „суспільною ізоляцією суспільної теорії”, змушеної протистояти не тільки робітничому класу, але і його прогресивній частині”, - і все це ради їх же власних інтересів, з одного боку, і загальним, універсальним, загальнолюдським значенням дійсного змісту цієї теорії – з другого. По-друге, протилежність між повною соціальною необґрунтованістю „критичної теорії” і необхідністю знайти, отримати відсутні соціальні корені.

Дійсно, якщо теоретик типу Хоркхаймера приходить до висновку, що не може зв’язати свою концепцію ні з однією із реально існуючих класових сил, йому залишається лише змінити цю установку, або відмовитися від своєї концепції. Якщо ж він не робить ні того, ні другого, йому приходится якось викручуватися. Основоположник Франкфуртської школи вибрав іншу перспективу: він заявив, що „критична теорія” не є ні прискореною, ні вільно витаючою над класами і класовими інтересами.

В цілому така заява була рівнозначним визнанням нерозв’язаності питання про те, що викликає до життя „критичну теорію” у наш час, чим стимулюється протест в „пізньокapіталістичному суспільстві”, де індивід керується лише пануючими думками владних структур.

В усякому разі це було визнанням нерозв'язаності даного питання в рамках соціально-філософських передумов Франкфуртської школи.

Отже, в лекції про соціологію Франкфуртської школи розглянуті проблеми її діяльності як нового напрямку соціологічної думки, історії утворення Інституту соціологічних досліджень та ідеї „критичної теорії суспільства”. Новий напрямок очолили прихильники поглядів Маркса, у більшості далекі від емпіричної соціології, яких більше хвилювала політика, філософія і культура. Причетність до марксизму зробила спадщину Франкфуртської школи досить строкатою і суперечливою, а самих франкфуртців називали „неомарксистами”.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи:

1. Франкфуртська школа – новий напрямок соціології.
2. Організатори франкфуртської школи.
3. Німецький інститут соціологічних досліджень.
4. Три періоди франкфуртської соціологічної школи.
5. Характеристика спадщини Франкфуртської школи.
6. Суть ідеї „критичної теорії суспільства”.
7. Ставлення франкфуртців до методів емпіричної соціології.
8. Концепція „соціальної філософії” Хоркхаймера.
9. Відношення Хоркхаймера до гегелівської філософії історії.
10. Поняття „антиномії” в „критичній теорії суспільства”.
11. Франкфурті про постулати „критичної теорії” та їх наслідки.

Лекція XXXIV.

СОЦІОЛОГІЯ ФРАНКФУРТСЬКОЇ ШКОЛИ. АНТРОПОЛОГІЧНА СОЦІОЛОГІЯ /продовження/

План

1. Адорно – найближчий соратник Хоркхаймера (1895–1973).
2. Концепція про антропологічного типу людину з авторитарними рисами.
3. Співвідношення антропології і соціології.

Література [2, 4, 21, 30, 31, 67, 96, 164]

1. Адорно – найближчий соратник Хоркхаймера

Адорно познайомився з Хоркхаймером у 1921 р. і хоча з'ясувалося співпадіння їх умонастроїв, він не брав участі безпосередньо в роботі інституту, не співробітничав з Хоркхаймером в розробці власне соціологічної проблематики. На протязі майже 20 років діяльність Адорно лише частково стикалася з роботою Франкфуртської школи. Тільки в 1938 р., коли Інститут уже перекочував із Європи до США, Хоркхаймеру вдалося умовити Адорно стати штатним співробітником. У 1940 р. Хоркхаймер і Адорно переїхали із Нью – Йорку в Каліфорнію, де розпочали спільну роботу над книгою, в якій „критична теорія” мала отримати форму, дуже близьку до тієї, яка раніше рішуче відкидалася Хоркхаймером – форму своєрідної філософсько-історичної конструкції.

Ця книга була закінчена в 1944 р., а видана лише в 1947 р. і названа „Діалектика освіти. Філософські фрагменти”. У ній була резюмована власне „соціально-філософська” лінія розвитку Франкфуртської школи: то була вища точка, досягнута школою на шляху філософсько-історичної розробки „критичної теорії” під час „американської” еміграції, да, власне, і не тільки стосовно цього часу. Відчай, що охопив авторів книги перед „коричневою чумою” фашизму і націонал – соціалізму, спонукав їх звалити відповідальність за злочини гітлерівців на „дух просвіти”, тотожний на їх погляд

„духу буржуазності”; на культуру взагалі, починаючи з гомерівських часів, нарешті, на принцип самоідентичності особистості – принцип „Я”, „самості”, який розцінювався ними як результат хворобливого „самороздвоєння” і „самовідчуження” природи.

Усе це розглядалося з точки зору „підсумку” „діалектики просвіти” – того пресловутого „Міфа ХХ ст.”, до якого вона начебто вела з залізною необхідністю, починаючи з епохи виникнення олімпійської міфології (Адорно і Хоркхаймер нічого не бачили в ній, окрім усвідомлення „підпорядкування і панування”). Згадуючи про методику роботи над зазначеною монографією, Хоркхаймер писав: „Важко сказати, яка із ідей виникла спочатку в його голові, а яка – в моїй власній; наша філософія – одна”. Варто зазначити, якщо для першого періоду Франкфуртської школи найважливішим був вклад, зроблений Хоркхаймером (і в меншій Маркузе), якщо для другого періоду – праці Хоркхаймера і Адорно, то в фокусі третього періоду (ФРН) – опинилися Адорно (у теоретичному відношенні) і Маркіузе (у політичному).

Включившись у розробку соціологічної проблематики значно пізніше інших, Адорно швидко визначає теми і в 50–60-х рр. публікує вельми значне число праць у суміжній галузі „між” соціологією і філософією, якими остаточно затверджує свій теоретико-ідеологічний статус в якості соціологічно орієнтованого критика культури „пізньобуржуазного суспільства”, не позбавленого інтересу до методологічних проблем соціологічного дослідження. Зосередженню уваги Адорно на проблемах соціальної естетики, яка розглядалася по моделі „ідеологія”, „перетворення свідомості” взагалі, сприяли ті обставини, що в центрі проблематики західноєвропейської соціології і суспільної теорії взагалі визначилася проблема масових комунікацій. Адорно не був єдиним, хто займався розробленням цієї теми в Інституті соціальних досліджень: вона достатньо виразно звучить уже в ранніх роботах Хоркхаймера, зокрема, в його знаменитій статті 1937 р. про традиційну і критичну теорію. Однак Адорно привніс багатий фактичний матеріал, засвоєний у процесі роботи над проблемами „ідеологічного” використання музики, „обробка” з її допомогою свідомості мас, з чим він зіткнувся перш за все на прикладах відповідного використання музики в нацистській Німеччині.

І, звичайно, не без впливу Адорно тема „маніпулятивного” використання мистецтва для обробки „масової свідомості” з’являється

також і у Хоркхаймера. У спільній праці Адорно і Хоркхаймера проблематика „управління свідомістю”, здійснюваного засобами масового мистецтва (орієнтованого на трансляцію через канали масових комунікацій) виходить на одно із принципово важливих місць. Тут цій проблематиці присвячується великий розділ „Індустрія культури. Просвіта як обдурювання мас”. У цей період визначена тематика усвідомлюється як центральна в рамках Франкфуртської школи. Звідси – і провідне становище, яке починає займати Адорно як теоретик школи. Звідси і його вплив серед соціологів, що збільшується по мірі того, як ідеї школи одержують усе більше поширення у ФРН. Припадає це на 60–ті роки, у той час, як у 50–х школі приходилося вести жорстку боротьбу за забезпечення собі місця в західнонімецькій соціології. Вирішальна боротьба відбулася в ході давно вже назрілих в соціології ФРН дебатів між позитивістами і „неомарксистами” з приводу методології соціальних наук.

Теоретичні передумови наступу франкфуртців в галузі методології гуманітарних наук виразно формулюються вже після їх повернення з еміграції. Заперечувалися емпіричні методи дослідження, „неідеологічні” емпіричні дослідження, а намагання соціолога-емпірика зафіксувати „факти дійсності” як вони є, Адорно критикував за те, що воно своїм наслідком „здвоєння дійсності”, „здвоєння фактичності” являє собою форму апологетики фактичного стану справ, його „ідеологізацію”. Справа в тому, якщо вірити Адорно, що ідеологія, незалежно від того, хоче вона, чи ні – просто затверджує наявну форму існування соціального світу, засвідчуючи її як сукупність „науково перевірених” фактів, як „науково зафіксовану” дійсність. В усьому цьому Адорно вбачав „реставративну” тенденцію емпіричної соціології. Стосовно методологічних передумов цієї емпірико-соціологічної „ідеології”, Адорно полемізує проти „фетиша просто фіксованого”, що, по його твердженню, „вичерпується у процесі опосередкованості цього безпосереднього”.

Адорно стверджує, що суспільство „суттєвим чином опосередковане суб’єктом, людською суб’єктивністю взагалі, а це значить, що дослідник соціального об’єкту, наскрізь пронизаний людською суб’єктивністю, не повинен відрікатися від своєї власної суб’єктивності, якщо він хоче пізнати свій об’єкт адекватним йому чином. Обидва адорновські аргументи були піддані серйозній критиці, причому не тільки з боку позитивістські налаштованих

прихильників емпіричної соціології. Однак характерно, що незважаючи на всю обґрунтованість цієї критики, аргументація Адорно проти емпіричної соціології повторювалася все частіше, доки не увійшла в моду в соціології ФРН і не стала розглядатися як щось само собою зрозуміле.

На початку 60-х рр. XX ст., спираючись на свою популярність в колі „лівої” гуманітарної інтелігенції, Франкфуртська школа перейшла в наступ проти позитивістськи орієнтованої соціології. Адорно наполягав, що позитивістський „методологізм” в соціології базується на розриві предмета і метода дослідження. Що стосується суспільства, предмета соціологічного дослідження, то воно, як пише Адорно, „не одноголосно і не просто, а також не віддане як щось нейтральне в розпорядження любому категоріальному формуванню”. Воно є зовсім іншим, ніж те, чого вимагає раніше від свого об’єкта „система категорій дискурсивної (що здійснюється шляхом логічних міркувань) логіки”.

Сучасне суспільство, згідно Адорно, – це „антагоністична тотальність”, яка включає в себе корінну протилежність між загальним і одиничним, або, висловлюючись на мові соціології, втілює в себе глибокий розкол між „соціумом” і утворюючими його індивідами. Так що єдність цього соціального світу є насильно здійснюваний зв’язок різнорідних, різноякісних – „гетерогенних” (складених з різних за походженням частин) – по відношенню один до одного моментів. 60-ті рр. XX ст. – період, коли Франкфуртська школа, зміцнивши своє становище в „науково-інституціональній” структурі західнонімецької соціології, здійснювала, спираючись на свою популярність в колі гуманітарної інтелігенції ліворадикальної орієнтації, рішучий наступ на соціологію ФРН.

Основні віхи цього наступу відмічалися, по-перше, спором з позитивістськи орієнтованими соціологами по проблемах методології соціальних наук; по-друге, дискусією про Макса Вебера, що виникла на з’їзді соціологів ФРН у 1964 р. (до 100-річчя з дня його народження) про ціннісні передумови соціології; по-третє, конфронтацією по проблемі „Пізній капіталізм чи індустріальне суспільство?”, яка відбулася на з’їзді соціологів (1968) між соціологами ліберально-позитивістської орієнтації і ліворадикальними прихильниками Франкфуртської школи, за якою тепер закріпилося найменування „діалектичної соціології”.

Це був період виходу Франкфуртської школи на широку міжнародну арену і перетворення її лозунга „діалектично орієнтованої соціології”, „діалектично” соціальної науки взагалі в доволі поширений лозунг молодих соціологів ледь не в більшості розвинутих країн капіталістичного Заходу. У ці роки широкої популярності набуває американський соціолог Маркузе, запропонувавши „полегшену” загальнодоступну версію „соціальної філософії” Франкфуртської школи, поєднавши у своїх працях діалектичну соціальну філософію з фрейдівським психоаналізом, опрацьованим в дусі „лівого” сюрреалізму (заперечує роль розуму і досвіду у творчості та шукає джерела її у сфері підсвідомого, інтуїтивного). В кінці-кінців, це були роки надзвичайного росту впливу Адорно, опублікуваного своєю „Негативну діалектику” – книгу, що стала його філософським заповітом. І разом з тим це був період розколу між Маркузе і Адорно. Справа в тому, що останній не був схильним перекидати мости від „критичної теорії” до безпосередньої практично-політичної дії. Він продовжував наполягати на двозначному прояві минулого, ознаках подальшої деградації „пізньокapіталістичного” світу. На цій основі виникло непорозуміння не тільки між Маркузе і Адорно, але й між Адорно і „молодшим” поколінням його учнів. Вони почали протиставляти вчителю його заокеанського колегу як людину більш „революційну” і роз’яснюючу „критичну теорію” більш адекватно ситуації, яка склалася в США і ФРН. У 1968–1969 рр. ця напруга вилилася у відкритий конфлікт.

60-ті рр. ознаменувалися активними виступами на поприщі теорії представників „середнього” покоління франкфуртців – Ю. Хабермаса, А. Шмідта, О. Негра, А. Вельмера та ін. Їх праці відзначалися значно більшою конкретністю і гострішим інтересом до політики, аніж праці їхніх учителів Хоркхаймера та Адорно. Уже перші з них виразно свідчили про потяг до теоретичного осмислення проблем, що перебували на грані між соціологією і політологією.

У 1969 р. в Інституті відбулися типові для ФРН цих років молодіжні „акції протесту”; і його директору прийшлося свідчити на суді проти своїх учнів – факт, який був потім широко використаний екстремістами для доказу „контрреволюційності” Адорно. Незабаром після цих подій Адорно помер. Смерть Адорно символізувала фактичний розпад Франкфуртської школи, а франкфуртці, що залишалися в ній, роз’їхалися в різних напрямках.

2. Концепція про антропологічного типу людини з авторитарними рисами

Особливе місце серед дослідницької тематики Франкфуртської школи займає проблема німецького фашизму і його антисемітської політики. Звичайно, не слід ігнорувати ту обставину, що це питання мало життєво важливе значення для франкфуртців: саме антисемітизм став причиною їх еміграції й переходу у нове середовище. Т. Адорно і його співробітники дивилися на фашизм загалом і антисемітизм, зокрема, насамперед із психологічної точки зору. Глибинною підставою існування цих явищ була, на їх думку, поява нового антропологічного типу – людини, в особистісних характеристиках якої переважають авторитарні риси, страх перед насиллям і водночас схильність до нього.

Ця ідея і стала провідною в дослідницькому проекті „Авторитарна особистість”, робота над яким була розпочата з ініціативи Американського єврейського комітету в 1939 р., а безпосередня реалізація – з 1945 р. Крім Адорно і Хоркхаймера, участь у реалізації проекту взяли ряд американських вчених з університету м. Берклі, насамперед Е. Френзель–Брюнсвік, Д. Левінсон, Н. Сенфорд та ін. У вибірку для опитування потрапило близько трьох тисяч чоловік, головним чином корінних жителів США, представників американського „середнього класу”. При дослідженні застосовувалися методи анкетного опитування, інтерв’ю, клінічного тестування. Широко використовувався також метод бібліографічний.

Автори проекту виходили з передумови, що між приналежністю особистості до певної соціальної верстви та її ідеологічними уявленнями існує певна кореляція. Інколи стверджують, що дослідження Адорно та його колег нібито виявили схильність середнього американця до фашизму та антисемітизму. Насправді це не так. Автори проекту взагалі не ставили за мету вивчити поширення антисемітських настроїв. Вони прагнули до іншого – визначити соціально значущі типові риси особистості, схильної до антисемітських і взагалі расистських проявів. Антисемітизм разом з етноцентризмом та консервативністю в економічних і політичних питаннях розглядаються тут як прояви авторитарного складу особистості. Така особистість схильна некритично ставитися до групових авторитетів, ідеалізувати їх. При цьому вона прагне шукати,

виявляти й карати тих, хто, як вона вважає, не поділяє такого її ставлення до авторитетів.

Крім того, авторитарного типу особистостям властиві прагнення мислити твердими, звичними й зрозумілими категоріями, яке сусидить з певною забобонністю, схильністю вірити в долю. Люди такого типу мають підвищену чутливість до проявів сили й твердості, водночас вони зневажають поступливість, гуманні прояви. Узагальнюючи риси авторитарності, Хоркхаймер писав, що вона пов’язана насамперед із механічним підпорядкуванням загальним цінностям, сліпим наслідуванням авторитетам, що поєднуються із злісною ненавистю до всіх опонентів і аутсайдерів, жорстко стереотипним мисленням, схильністю до забобонів, напівцінічним ставленням до всього людського.

Ряд авторів звинувачували Адорно в тому, що він безпідставно поширював висновки „Авторитарної особистості” на все американське суспільство. Теми авторитарності, відчуження, пригнічення особистості, агресивності складають основне коло дослідницьких інтересів більшості франкфуртців. Їхнім працям властива психологізація соціологічних проблем і понять, що знаходить вияв у широкому використанні понять психоаналізу З. Фрейда при поясненні соціальних і культурних явищ.

У загальносоціологічному плані ті проблеми, які порушують у своїх працях представники школи, краще за все можна визначити мертонівським виразом „соціальна структура і аномія”. Адже в дослідженнях франкфуртців мова йде про соціальні дисфункції, в основі яких – суперечності між типом соціальної структури і змістом та спрямованістю глибинних диспозицій особистості, її емоційної структури. Поширення „авторитарного” типу особистості, різноманітні прояви особистісної та групової агресивності, доводять вони, вже були наперед запрограмовані самим ходом розвитку західноєвропейської цивілізації, котра з самого початку орієнтується виключно на раціональне оволодіння світом. Прагнення ж до світоволодіння у західної людини з часом набуває патологічного характеру. Це призводить до того, що вольове начало, прагнення до панування підпорядковує собі начало раціональне. Внаслідок цього цивілізація втрачає сенс свого існування. Отож, фашизм та інші прояви авторитаризму не є чужим західній цивілізації – навпаки, – це прояв власної хвороби. Критики зазначали, що ця концепція – ігнорування демократичних завоювань Заходом.

3. Співвідношення антропології і соціології

Антропологія – область наукового пізнання, у рамках якої вивчаються фундаментальні проблеми існування людини в природі та середовищі. Іншими словами: антропологія – це наука про походження й еволюцію людини, утворення людських рас і про нормальну фізичну будову людини. Антропологія як самостійна наука сформувалася в середині XIX століття. Основні розділи антропології: морфологія людини, вчення про антропогенез, расознавство.

Соціологія – це наука про суспільство як результат діяльності осіб, соціальних спільностей, інститутів. Соціологія теж вивчає суспільство, але не з боку відношення суспільної свідомості і громадського буття, а з боку деяких структурних елементів суспільства, їх діяльності і взаємин між ними. В зв'язку з цим одні соціологи (Е. Дюркгейм та ін.) вважають, що предметом соціології виступають соціальні факти (результат колективної діяльності), інші (М. Вебер та ін.) – соціальна поведінка (його інтереси і мотиви), а треті (марксистки) – закони функціонування і розвитку суспільства як цілісної економічної системи (формації).

У соціології можна виділити три рівні дослідження: 1/ емпіричний (конкретно-соціологічні дослідження), спрямований на отримання соціологічних фактів і емпіричних висновків; 2/ галузевий (соціологія праці, соціологія сім'ї, соціологія освіти і тому подібне), що представляє соціологічні теорії середнього рівня (галузеві); 3/ теоретичний (теоретична соціологія), на якому суспільство вивчається як суспільний організм з властивими йому законами функціонування і розвитку. Останній рівень є соціально-філософським, він є частиною соціальної філософії, але не соціальною філософією в цілому. Соціальна філософія значно ширше і глибше за ту частину теоретичної соціології, яка входить в структуру останньої. На відміну від соціології історія не включає до свого складу соціальну філософію, яка залишається лише методологічною (зовнішньою) основою історичного дослідження.

Зародження соціології як науки пов'язане з дослідженням західного суспільства. Вона була зв'язана з вивченням європейців і північноамериканців, які проживали в урбанізованих і модернізованих суспільствах. Поняття „соціологія” з'явилося в дослідженнях Заходу. Провідні категорії соціології – в основному західні категорії мислення.

Тим не менш тривалий час вони існують як універсальні. Історія сучасної антропології пов'язана з колоніалізмом. Вона вивчала людей, які проживали в суспільствах традиційних, плеємних. Люди Заходу вивчали незахід. Категорії пізнання, вироблені на Заході, піддавалися переосмисленню. Антропологічні знання сприяли переосмисленню тих категорій і понять соціології, які вироблені були на матеріалах західних суспільств.

Поступово соціальна антропологія робить предметом своєї уваги великі індустріальні і постіндустріальні суспільства. Незважаючи на різні напрямки дослідження, соціологія і антропологія роблять кроки назустріч одна одній. Відбувається процес взаємозбагачення, про який писав американський антрополог Е. Сепір. Він вважав, що антропологія може сприяти розвитку соціологічних методів у наступних відношеннях:

1/ Соціолог може сподіватися на допомогу соціальної антропології у проникненні в сутнісні моделі і механізми людської поведінки.

2/ Антропологія завжди мала справу з різними традиційними способами соціальної класифікації, які створюють із біологічного індивіду соціальну індивідуальність.

3/ Антропологія яскраво продемонструвала реальну паралельність соціального розвитку.

4/ Антропологія показала, що функціональні угруповання носили допоміжний характер по відношенню до ріднокровних, територіальних і статусним групам. Соціалізація відбувалася з опертям саме на ці групи.

5/ Антропологічні дослідження свідчать – із загостренням соціального життя поняття „мети”, вироблене в певній суспільній групі, може нав'язуватися суспільній свідомості.

6/ Антропологія дослідила процес переносу соціальних шаблонів (форм) з одних спільностей на інші.

7/ Антропологія активно займалася роллю символіки в житті суспільства. Зокрема, вона використовувала роль символіки як засобу неусвідомленої оцінки досвіду індивіда.

Належить звернути увагу на взаємодію антропології і соціології не тільки в галузі проблематики, але й в галузі методів дослідження. Більша частина якісних методів сучасної соціології вважаються новими, але давно вже використовувалися у польових антропологічних дослідженнях. У цьому відношенні завжди була виключно висока

роль спостереження. Сьогодні включене спостереження – доволі розповсюджений соціологічний метод. Те ж саме відноситься і до соціологічного інтерв'ю як методу збору даних. В сучасних умовах в соціології поєднуються кількісні і якісні методи, макро- і мікро дослідження. Якісні методи в соціології (біографічний, наративний) належать і до антропологічних методів. У соціологічних працях зустрічається термін „щільний” (насичений) опис. Мається на увазі погляд зблизька на той чи інший факт, конфлікт, взаємодію. Цей широко використовуваний метод теж бере початок з антропології.

Отже, у певний момент антропологія, зберігаючи унікальність в дослідженні „доісторичних” суспільств, неписьменних мов, етнографічних описах племінних спільнот, звернулася до вивчення „розвинутих” суспільств. У неї з'явився спільний з соціологією предмет. І соціологія, і антропологія вивчають різні типи спільнот – від племені до спільнот в сучасних мегаполісах. Вони займаються і повсякденністю, і „вищими” проявами культури, і непривілейованими, і елітами. Антропологія ніколи не відривалася і не відривається від людини. Вона „бере” її разом з оточенням, з конкретними формами існування. У класичній польовій антропології так відбувалося тому, що нічого, крім цих конкретних форм, не існувало. Антропологія завжди вивчала спільноти на локальному рівні. Звідси в центрі уваги – людина.

Разом з тим антропологія стала практично невідділима від соціології в дослідженні окремих локальних соціальних спільнот в деяких теоретичних проблемах (функціональної теорії). Обидві дисципліни тісно пов'язані поняттям „культура”, головного адаптивного механізму людини як виду. В результаті взаємодії соціологічних та антропологічних методів стали можливими неможливі раніше дослідження споживання не як проблеми виробництва дешевих товарів для масового ринку, а як проблеми функціонування певної системи культурних цінностей, що об'єднують людей в суспільство.

Антропологічні підходи в соціології дозволяють відійти від уявлень про людину як безтілесного суб'єкту. Саме такий погляд на людину – основа звичайної соціологічної анкети. Сучасна теорія проявляє великий інтерес до тілесності людини, що визначається соціальністю. Провідні соціологи активно працюють над цією проблемою. У соціології і антропології – загальне поле проблем: як конструюється соціальний зв'язок, що об'єднує людей в спільність

чи суспільство, які використовуються засоби орієнтації в суспільстві і світі в цілому, які культурні форми і соціальні практики в різних галузях, як окрема людина відтворює і виробляє певний тип соціальності.

Таким чином, у лекції порушені три основні проблеми: про найближчого соратника Хоркхаймера – Адорно, який із нештатного співробітника став не тільки штатним, а й продовжив справу Хоркхаймера на посаді директора цього інституту до своєї смерті, котра символізувала фактичний розпад Франкфуртської школи. Наступною розглянута концепція дослідницької тематики Франкфуртської школи та її наслідки відносно німецького фашизму і його антисемітської політики. І остання – про співвідношення антропології і соціології, де розкриваються як спільні, так і специфічні методи наукового пізнання людини і суспільства.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи:

1. Характеристика творчого співробітництва Адорно з Хоркхаймером.
2. Суть книги „Діалектика освіти. Філософські фрагменти”.
3. Діяльність Адорно на посаді директора інституту.
4. „Негативна діалектика” – філософський заповіт Адорно.
5. Причини конфлікту між Адорно і Маркузе.
6. Концепція Адорно про появу нового антропологічного типу людини.
7. Характеристика книги „Авторитарна особистість”.
8. Визначення антропології як науки і методи її дослідження.
9. Емпіричні, галузеві та теоретичні рівні дослідження в соціології.
10. Сприяння антропології розвитку соціологічних методів дослідження.

НОВІТНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОШУКИ В СОЦІОЛОГІЇ

План

1. Основні ідеї неофункціоналізму.
2. Теорія соціальної структуризації Ентоні Гідденса (1938).
3. Соціальний простір і культурний капітал П'єра Бурдьє (1930–2002).

Література [2, 3, 4, 19, 38, 58, 109, 122, 126, 131, 133, 140]

1. Основні ідеї неофункціоналізму

У сучасній соціології терміном «неофункціоналізм» прийнято позначати коло ідей, яке розвивають сьогодні професор Каліфорнійського університету Джеффри Александер та його однодумці – Пауль Коломі, Ріхард Мюнх, С. Айзенштадт та ін. Найвідомішими працями, де були обґрунтовані неофункціоналістські ідеї, є фундаментальний чотиритомник Дж. Александера «Теоретична логіка у соціологів» /1982–1985/ та книга Р. Мюнха «Теорія дії» /1985/. Термін «неофункціоналізм», як пояснює Дж. Александер, містить у собі два змістові елементи, оскільки він означає одночасно і спадкоємність із функціоналістською теорією, і її критику. Унаслідок цього і оцінки поглядів Дж. Александера та його однодумців іншими соціологами – теоретиками неоднозначні. Одні вважають їх за епігонів Т. Парсонса, котрі пробують «реанімувати» дух функціоналізму, що віджив уже свій час. Інші ж, навпаки, схильні вважати, що у неофункціоналізмі «вже немає нічого функціоналістського».

Істина, мабуть, десь посередині. Як свідчить сам Дж. Александер, його спроба «нового прочитання» теоретичної спадщини Парсонса постала внаслідок спостереження за домінуючими тенденціями розвитку західної /американської/ соціології повоєнної доби. Протягом 50–60-х рр. XX ст. найвпливовішою течією західної соціологічної думки був функціоналізм у його парсонівському та мертонівському різновидах. Однак наприкінці 60-х рр. вплив цього теоретичного напрямку починає слабшати. Це збігається в часі з

посиленням впливу на громадську думку руху «нових лівих» і поширенням ідей соціальної критики, які зачепили й соціологію. Ряд соціологів молодшого покоління виступає із звинуваченням на адресу Парсонса за те, що його теорія є некритичною щодо суспільства, в якому живе її автор, що вона схоластична, відірвана від життя і, крім того, непридатна для перекладу на мову емпіричних соціальних досліджень. Вислів «Зруйнуймо парсонівську імперію» стає у цей час лозунгом деяких соціологів молодшого покоління, прихильників «критичної соціології», етнометодології і т. п.

У 80-х рр. маятник знову хитнувся в протилежний бік. Кризові настрої серед західних інтелектуалів змінюються «стабілізаційними», а соціологи все частіше віддають перевагу тим течіям, де має місце синтез, інтеграція протилежних точок зору, – тож Парсонс знову стає актуальним. Прихильники неофункціоналістської орієнтації прагнуть бачити за такого роду хитаннями, падінням і зростанням впливів дещо більше, аніж прояви моди, суб'єктивних уподобань і симпатій. За усім цим, доводить Дж. Александер, криється певна внутрішня логіка розвитку соціологічної теорії, незалежна від суб'єктивних оцінок. Насамперед слід усвідомити, пише він, що «соціальна наука твориться певними традиціями, а традиції – хоч якими би були їх прагнення до раціональності – застосовуються харизматичними особистостями».

Саме традиції є тими «дискурсивними установками», які опосередковуються сприйняттям вченими, об'єднаними у співдружність, тих чи інших емпіричних фактів. Започаткована класиком традиція має своє певне «теоретичне ядро», котре чинить опір будь-яким змінам, і свою периферію, де зміни постійно мають місце. Ці зміни, в свою чергу, можна розглядати або як «вдосконалення» традицій, або ж як її «ревізію», пошуки її вразливих місць, однак ядро традиції лишається не зачепленим.

Принципово іншою є ситуація, коли йдеться про зміни (за Дж. Александером, «зсуви») у самому ядрі традиції. Тоді слід вести мову про «реконструкцію» останньої. При реконструкції «чітко визначаються розходження з фундатором даної традиції і свідомо висловлюється відкритість іншим традиціям». Створюючи передумови для постання нових традицій, реконструкція водночас оживляє стару традицію, надає їй другого дихання. Отже, відмінність між неофункціоналізмом та функціоналізмом і полягає в тому, що перший пробує «реконструювати ядро парсонівської традиції». Уся

попередня полеміка розглядається тепер лише як «вдосконалення» або «ревізія». Саме тому неофункціоналісти називають себе «постпарсонівцями», котрі синтезують ідеї і Парсонса, і його найгостріших критиків. Упродовж останніх десятиліть у межах неофункціоналістської програми здійснено ряд цікавих досліджень у галузі соціальних і культурних змін, соціології, політики, соціології масових комунікацій, економічної поведінки і т. ін.

Широкого розголосу набули, зокрема, ідеї «соціології модернізації» (С. Айзенштадта, Р. Белла, М. Леві та ін.), котра вивчає особливості соціокультурного розвитку в країнах «третього світу», де має місце взаємовплив запозичень із Заходу і місцевих традицій. При цьому виявляється, що вплив традиційної релігії і культури значно сильніший, аніж західні інновації, внаслідок чого сприйняття останніх є суто зовнішнім, поверховим. У Німеччині під впливом неофункціоналізму в 70-х рр. велась теоретична дискусія, в якій взяли участь соціологи, історики, юристи, культурологи. Йшлося про «реконструкцію» у неофункціоналістському розумінні. Однак мова велася не стільки про Парсонса, скільки про Вебера. Цю дискусію назвали «веберівським ренесансом». У її ході з'явилося ряд цікавих праць, де ідейна спадщина Вебера, зокрема його ідеї про господарську етику світових релігій, розглядалася в сьогоденному контексті. Працюючи над реконструкцією «ядра парсонсівської традиції», німецький соціолог Ріхард Мюнх звернув увагу на досить помітний «німецький слід» у цій традиції, пов'язаний із впливом на Парсонса ідей Вебера і неокантіанства. Отже, серед попередників функціоналізму виявився й великий німецький філософ Іммануїл Кант. Внаслідок «веберівського ренесансу» здобули дальший розвиток ті аспекти функціоналістської теорії, які пов'язані з вивченням ціннісно-нормативної регуляції довгострокових процесів соціальних змін, специфіки процесів соціальних змін та специфіки їх в окремі історичні періоди і в окремих регіонах.

2. Теорія соціальної структури Ентоні Гідденса

Наприкінці ХХ ст. західна соціологія знову повертається до проблеми, яку свого часу прагнули осмислити Маркс, Вебер, Зіммель та Зомбарт – проблеми структурної і функціональної специфіки буржуазного суспільства та соціальної природи капіталізму як економічної системи. З цих питань сьогодні ведуться дискусії між

неофункціоналістами, неомарксистами та прихильниками інших орієнтацій. Більшість авторів прагне розглядати вищезгадану проблематику в загальному контексті «теорії модерну і постмодерну». «Модерною» при цьому вважається капіталістична фаза суспільно-економічного розвитку, а постмодерною – та, яку пов'язують з «пост капіталізмом» і «постіндустріальним суспільством».

Жаву дискусію з цих питань викликали праці знаного британського соціолога, професора Кембріджського університету *Ентоні Гідденса* (1938). Він автор більше 20 монографій з фундаментальних питань теорії та історії соціології, а також популярного підручника з соціології. Серед праць Гідденса найвідомішими є «Устрій суспільства. Схема теорії структурації» /1984/, «Сучасна критика історичного матеріалізму» /1981/, «Національна держава і насилля» /1985/, «Наслідки модерності» /1988/, «Класова структура суспільства, що розвивається» /1973/ та ін. Методологічні засади гідденсівських праць багато в чому близькі до поглядів, які обґрунтував відомий філософ і соціолог Карл Поппер. Він відкидає уявлення про можливість дії у соціальній сфері принципів детермінізму у їх традиційному розумінні.

На думку Гідденса, суспільний розвиток неможливо адекватно пояснити ні у детерміністських, ані телеологічних категоріях. Суспільний розвиток не детермінується однозначно і разом з тим не має мети, навіть якщо розуміти останню в органологічному значенні (організм у своєму розвитку реалізує «мету», закладену генетичним кодом). Натомість соціальні зміни являють собою сукупність різноспрямованих процесів, у ході яких мають місце структурні трансформації. Одночасно існує багато типів суспільств, де мають місце «епізодичні переходи». Взаємодію двох різних типів суспільств можна розглядати як свого роду «просторово-часовий перетин». Загалом же не існує жодних «неминутих тенденцій» соціального розвитку, котрі або прискорюються, або гальмуються конкретно-історичними процесами.

Кожна модель соціальної організації і змін має контингентні передбачувані й непередбачувані наслідки. Близькість цих поглядів до попперівських очевидна. Гідденс не погоджується також із багатьма моментами функціоналістського аналізу соціальних явищ і процесів, критикує еволюціонізм, хоча у його власних поглядах можна віднайти відгомони і першого і другого. До функціоналістських концепцій соціолог відносить і марксистський історичний матеріалізм, аналізу якого він присвятив окрему працю. Чільне місце у гідденсівських

працях посідає проблема соціальної стратифікації, або, за його висловом, структуризації суспільства. Як відомо, основним принципом структурної організації суспільства марксизм вважав класовий принцип (крім первісних, докласових та майбутнього – комуністичного). Гідденс називав таку позицію редукціоністською (спрощеною), а значить обмеженою з методологічного погляду. На його думку, класовий принцип соціальної структуризації значущий лише для капіталізму, а тому він не може бути універсальною підставою для макросоціологічного аналізу. У докапіталістичних суспільствах класи також існують, однак вони тут не є основою структурної організації, оскільки поряд з ними існують стани, касты і т. ін. Аргументація британського соціолога досить близька до відомої тези Вебера про різницю між класами й станами (у першому випадку акцентується місце у системі виробництва, у другому – способи присвоєння благ і відповідний «стиль життя»).

Гідденс не погоджується також із багатьма моментами функціоналістського аналізу соціальних явищ і процесів, критикує еволюціоналізм. Більш загальною підставою для «класифікації типів суспільств» може бути, вважає Гідденс, поняття «контролю над ресурсами», які він поділяє на ресурси алокативні та авторитарні.

Алокативні ресурси – це матеріальні засоби виробництва, природні ресурси, вироблені матеріальні блага та ін. Авторитарними ресурсами соціолог називає позаекономічні засоби примусу, завдяки яким здійснюється панування одних людей над іншими – інститути державної влади, вплив релігійних організацій і т. ін.

У будь-якому суспільстві має місце «структурна асиметрія ресурсів», тобто нерівний їх розподіл, внаслідок чого одні люди панують над іншими. У традиційних суспільствах контроль над алокативними ресурсами, як вважає Гідденс, не набуває скільки-небудь значної ваги, оскільки тут «в основу політичної і економічної влади покладено авторитарні ресурси». Натомість у капіталістичному суспільстві структурація здійснюється на підставі контролю саме над алокативними ресурсами. У даному випадку йдеться про співвідношення засобів економічного і позаекономічного примусу. Адже «класичному капіталізму» властивий перехід до суто економічних засобів примусу до праці. З цим пов'язано й те, що в буржуазному суспільстві, як на це звернули увагу Маркс, Зіммель та ін., вплив економіки на суспільне життя значно більший, аніж у будь-яких інших типах суспільств. Зрештою на цю обставину звернув увагу й М. Вебер,

коли писав про «грандіозний космос» капіталістичного виробництва, котрий підпорядковує своїм ритмам індивідуальне людське життя.

Розкриваючи зміст поняття «контролю над ресурсами», британський соціолог надає важливої ваги його просторовим і часовим межах. У первісних суспільствах як просторова, так і часова дистанції такого контролю досить невеликі. Адже тут люди живуть в основному невеликими ізольованими групами, де обмін ресурсами і взаємовплив хоча і мають місце, та не набувають значних масштабів. У осідлих землеробських суспільствах у міру зростання суспільного багатства просторово-часова «дистанція контролю» набуває більших масштабів. За умов промислового капіталізму, з розвитком національного та міжнародного поділу праці масштаби контролю за виробництвом і розподілом неймовірно зростають.

Постає система світового господарства, де тон задають економічно розвинуті країни. Тут впроваджується система довгострокового прогнозування й контролю над використанням матеріальних ресурсів, хоча вона є далекою від досконалості. Контроль над авторитарними ресурсами теж має тенденцію до поглиблення й розширення, доказом чого є розвиток міст і держав, посилення інститутів державної влади, зростання соціального контролю над особистістю.

Поняття «просторово-часової дистанції» у Гідденса означає певну кількісну міру, якою визначається інтенсивність соціальної взаємодії. У межах класичної соціологічної теорії близьким йому за змістом можна вважати запропоноване Е. Дюркгеймом поняття «моральної цінності суспільства», хоча цілком тотожними ці поняття вважати не можна. Панування одних людей над іншими як прояв асиметрії у розподілі авторитарних ресурсів має своїм наслідком появу експлуаторських відносин у суспільстві. Використовуючи поняття експлуатації, яким свого часу так широко користувався Маркс, британський соціолог вкладає у нього дещо ширший зміст. На його думку, класовий рівень експлуатації людини людиною – це лише один із проявів експлуаторських відносин. Окрім власне класової експлуатації, у суспільному житті мають місце експлуаторські відносини на міжнародному рівні, на рівні міжетнічних відносин, а також експлуаторські відносини в гендерній сфері. Жоден із цих різновидів експлуатації, доводить Гідденс, не можна звести до класового рівня, оскільки їх джерела автономні і безпосередньо з класовою структурою не пов'язані. У зв'язку з піднесенням хвилі

феміністського руху у сучасних західних країнах висновки соціолога про гендерну експлуатацію викликали жваву дискусію.

Розглянемо їх дещо детальніше. Висловлюючи свій погляд на обстоювану прихильниками фемінізму тезу щодо «патріархальності» сучасного західного суспільства, Гідденс зауважує, що практично всі суспільства, котрі існували до цього часу, були патріархальними, хоча міра і зміст панування у них чоловіків були досить різними. Як ж зміни вніс перехід до капіталізму? Соціолог звертає увагу на один із наслідків капіталістичної урбанізації та індустріалізації – відокремлення «господарства» від «дому», відділення місця проживання від місця виробничої діяльності. Для жінки, як зазначає Е. Гідденс, це явище мало подвійні наслідки. З одного боку, воно сприяло зміцненню переконання в тому, що життя жінки мусить бути пов'язане насамперед з домашнім господарством. Цей погляд виник в елітних верствах і поступово поширився серед представників нижчих класів. З іншого боку, зауважує соціолог, жінки стали тепер частіше залучатись як робоча сила за межами своєї домівки. Однак, як свідчить статистика, велика частина (понад 30 % працюючих за межами власного дому) жінок в Англії початку ХХ ст. працювали як домашня прислуга в багатих домівках. Використовуючи цю працю, їхні господині тим самим реалізували максимум «місце жінки вдома» у розумінні, вигідному насамперед для них самих. Куди більший тягар падав тепер на плечі жінок у робітничих родин, де їм, крім роботи поза домом, доводилось ще тягти на собі більшу частину домашнього господарства.

Статистика свідчить, що в період розвитку промислового капіталізму жінка могла працювати переважно у тій галузі, яка була близькою до її традиційних занять (швачка, ткаля і т. д.) – професіях жіночої монополії, при заробітках нижчих, ніж некваліфіковані робітники чоловічої статі. Переважна більшість цих жінок були молодими й неодруженими. Тоді в Англії працювало поза домом лише 10 % одружених жінок. З часом у структурі жіночої зайнятості в розвинених західних країнах відбулися значні зміни. Різко зменшилась кількість домашньої прислуги з повним днем роботи, скоротилась кількість робітниць у текстильній промисловості. Тепер вони працювали здебільшого в офісах і сфері обслуговування.

Проте це не привело до вирівнювання соціальних позицій обох статей. Оскільки жінки тут виконували обов'язки, не пов'язані з організаційно-творчими функціями, і мають обмежені перспективи службової кар'єри. Тому соціолог поділяє переконання учасниць

феміністичного руху, що використання жінок як ресурсу більш дешевої робочої сили свідчить про прояви патріархальних відносин у сучасному капіталістичному суспільстві і що жінка зазнає подвійної дискримінації – виробничої і домашньої.

Гідденс має рацію, коли доводить, що капіталістична економіка сама по собі не продукує цілковитої рівності представників обох статей – це, зрештою, не її функція. Окрім того, будь-які перетворення в матеріально-виробничій сфері, як він зауважує, не гарантують автоматичного подолання експлуатації за статеву ознакою. Гендерні стосунки пов'язані не лише з економічними, а й з іншими соціальними інститутами, насамперед інститутом родини і шлюбу. Соціолог розглядає у зв'язку з цим дві проблеми – питання про величину родини й тривалість шлюбу. Розвиток капіталізму має своїм наслідком кількісне зменшення родини за рахунок зменшення кількості дітей. З одного боку, дитяча смертність знизилась, проте разом з цим „великі родини стали завадою для працюючої частини суспільства”. Гідденс не погоджується з поширеною тезою про нетривкість сучасних родин.

У минулому, зауважує він, розпади шлюбів також були звичним явищем, однак не внаслідок розлучень, а через смерть одного з членів подружжя. Не менш поширеною була в минулому практика позашлюбних стосунків і наявність позашлюбних дітей. Що змінилося насамперед – це цінності, на яких ґрунтуються шлюб і родина. У минулому тут усе трималося на традиційній моралі, порушувати яку вважалося неприпустимим. Зараз же першорядної ваги набувають особисті почуття, наявність яких вважається чи не найголовнішою засадою нормального і щасливого шлюбу. Тому, як зауважує Е. Гідденс, сучасний шлюб ґрунтується насамперед на „чуттєвому індивідуалізмі”, коли мають менше дітей і розраховують по досягненні цими дітьми зрілості, пожити для власного задоволення. Збільшення кількості розлучень свідчить не лише про розчарування у родинно-шлюбних стосунках як таких, а про намір зробити їх взаємно прийнятними.

Опонентами Гідденса виступили теоретики Франкфуртської школи про те, що розвиток капіталізму мав прямий зв'язок із пригніченням сексуальних почуттів людини. Британський соціолог доводить, що оцінювати європейське суспільство й культуру ХІХ ст. через таку призму не можна. Завдання соціологів полягає не в тому, щоб пропагувати ту чи іншу форму родинно-шлюбного життя, а у вивченні об'єктивних тенденцій розвитку цього інституту.

3. Соціальний простір і культурний капітал П'єра Бурдьє (1930–2002)

П'єр Бурдьє родом з невеликого містечка Беарн у Французьких Піренеях. Після закінчення Вищої педагогічної школи він викладав філософію. З 1958 р. Бурдьє переїздить до Алжиру, де займається етнологічними та соціологічними дослідженнями. 1964 р. повертається до Франції, працює професором Вищої практичної дослідницької школи. З 1968 р. очолює Центр європейської соціології у Парижі, а з 1982 р. – кафедру соціології Коледж де Франс. Він засновник журналу „Вчені праці в галузі соціальних наук”. П'єру Бурдьє належить близько 30 монографій і кілька десятків наукових статей. Серед них найвідоміші – „Соціологія Алжиру” /1961/, „Педагогічне ставлення і комунікація” /1965/, „Ремесло соціолога” /1968/, „Соціологія символічних форм” /1970/, „Непомітні відмінності” /1979/, „Homo Academicus” /1988/, „Відповіді” /1992/ та ін.

Наукові погляди Бурдьє формувалися під впливом Маркса, Дюркгейма, Вебера, екзистенціалізму і французького структуралізму. Однак вираз „вплив” треба розуміти з певними уточненнями. Бурдьє твердить, що структуралізм для нього дуже важливий і водночас не вважає себе належним до „покоління структуралістів Альтюссера і Фуко”, досить гостро критикує структуралізм. У притаманній йому парадоксальній манері вчений зауважує, що цілком можливо „мислити з Марксом всупереч Марксові, або з Дюркгеймом всупереч Дюркгеймові”. До того ж твердження Сартра про те, що марксизм – це неперевершена філософія нашого часу, Бурдьє не без іронії називає „не найрозумнішим із того, що сказав цей дуже розумний в інших відношеннях чоловік”. Перепадає від Бурдьє і класикам функціоналізму Парсонсу й Мертону. Парсонс у контексті європейської соціологічної традиції має такий вигляд, зазначає соціолог, який має Цицерон з погляду грецької філософії: перекладач оригінальних текстів на „аморфну” мову, еклектик, який комбінує ідеї класиків. Мертонівська ідея „теорії середнього рівня – щось на зразок „школярської розробки” і т. ін. Загалом же функціоналізм видається Бурдьє еклектичною теорією, побудованою на реінтерпретації європейської спадщини і задуманого задля того, щоб довести, нібито історія соціальних наук розпочиналась у Сполучених Штатах.

На щастя, підсумовує Бурдьє, у Сполучених Штатах „мали місце й винятки. Як – от Чиказька школа, котра вела мову про трущоби, про вуличні збіговиська, описувала банди або середовище гомосексуалістів, інакше кажучи, різні типи середовища та реальних людей... Проте у маленькому трикутнику Парсонс – Лазарсфельд – Мертон нічого не було видно”. Як бачимо, висновки французького соціолога досить жорсткі та однозначні. Як функціоналізм, так і емпіризм були по суті свого роду ідеологіями, тобто свідомими або несвідомими спробами прикрити загальними поняттями власні інтереси тих, хто в той час „панував у царині промов про соціальний світ”.

Бурдьє пропонує здійснити свого роду феноменологічне „еросхе”, утриматись від загальних суджень і оцінок, котрі ведуть свій родовід від впливових у 50–60-ті роки течій. Не менш гостро критикує соціолог і структуралістські уявлення про традиційні суспільства, оскільки власні спостереження приводять його до інших висновків. Водночас Бурдьє солідаризується з функціоналізмом у тому, що соціологічна теорія має виходити з певного уявлення про людину як дійову істоту і зосереджувати свою увагу на елементарних формах людської взаємодії. Щоправда, дійову особу соціолог іменує не актором, а „агентом”.

Середовищем, де взаємодіють агенти, виступає соціальний простір. Концепція соціального простору Бурдьє узагальнює ряд моментів веберівської концепції соціальної дії як дії, зміст якої орієнтований на інших, та дюркгеймівської концепції соціальних фактів і колективних уявлень. Безсумнівно є і вплив на неї структуралізму, хоча сам автор схильний применшувати його.

Концепція соціального простору П. Бурдьє будується, як він сам підкреслює, шляхом „серії розривів” із марксистською теорією, насамперед з економізмом, тобто спробами редукувати соціальне поле як багатовимірний простір до економічних відносин виробництва, згідно з одним із різновидів капіталу як такого, оскільки існує і соціальний капітал, і капітал культурний. Капітал як економічна категорія означає насамперед факт уречевлення людських виробничих відносин у формі вартостей, матеріальних благ і цінностей. Натомість капітал соціальний і культурний мають властивість „інкорпороватись” у формі людської поведінки. І в першому, і у другому випадку це дає шанси на здобуття влади і впливу у межах певного соціального поля, однак джерела такої влади і впливу

будуть різними. Суб'єкти соціальної взаємодії („агенти” і „групи агентів”, за термінологією французького соціолога) визначаються згідно з їх відносними позиціями у соціальному просторі. У свою чергу, ці позиції визначаються позиціями індивіда у різних полях, інакше кажучи, розподілом влади, яка „активована” в кожному із таких полів. Такою владою фактично є „економічний капітал у його різних формах, культурний капітал і соціальний капітал, а також символічний капітал, що його звичайно звать престижем, репутацією, іменем. Саме в такій формі усі інші різновиди капіталів сприймаються і визнаються за легітимні”. Отже, позиції „агентів” у соціальному просторі визначаються не лише загальним обсягом їх капіталів, а й їх взаємопоеднанням, відносною вагою кожного з них у загальному балансі. З цього випливає, що капітал інкорпорований, тобто перетворений на систему особистісних якостей, виступає таким же чинником взаємодії, як і капітал „матеріалізований”.

В сучасних теоретичних дискусіях серед соціологів, політологів і культурологів часто згадують ім'я французького соціолога та етнолога П'єра Бурдьє. Його концепції і стиль викладу дехто з зарубіжних соціологів називає „шокуючими”. Деякі автори висловлюють гадку, що саме завдяки працям Бурдьє „пальма першості” у розвитку соціологічної теорії сьогодні перейшла від американських до французьких соціологів. Коло дослідницьких інтересів Бурдьє дуже широке – це й етнологія, і соціологічна теорія, і соціологія культури, політики, масових комунікацій, соціальна філософія.

Як зазначає один із дослідників його наукової творчості, „Бурдьє властива глибока зневага до міждисциплінарного поділу, який накладає відбиток як на предмет дослідження, так і на методи, що застосовуються при цьому. У його дослідженнях поєднуються підходи й засоби із сфери антропології, історії, лінгвістики, політичних наук, філософії, естетики, котрі він плідно застосовує до вивчення таких соціологічних об'єктів, як селянство, мистецтво, безробіття, шлюбно-родинні стосунки, класи, релігія, політика, спорт, мова, житло, інтелектуали та державна „верхівка” і т. д.”. Справді, французький соціолог не сприймає всерйоз розмежування між теорією суспільства та емпіричною соціологією. На його думку, будь-які теоретичні побудови мало чого варті, коли їх не можна змусити працювати в емпіричному дослідженні. Водночас Бурдьє зауважує, що емпіричні дослідження без належного теоретичного осмислення

перетворюються на „мікрофренію”. Погляди Бурдьє іноді називають „соціологією соціології” (за аналогією з відомою концепцією А. Гоулднера, хоча загалом позиції цих мислителів досить відмінні).

Підсумовуючи розглянуте, зазначимо, що у вивченні новітніх теоретичних пошуків у соціології важливе значення мають розгляд основних ідей неофункціоналізму, теорії соціальної структуризації Е. Гідденса та соціальний простір і культурний капітал П. Бурдьє. Ідеї терміну „неофункціоналізм”, що означає спадкоємність функціоналістської теорії і одночасну його критику, полягають у тому, щоб реконструювати ядро парсонівської традиції, а не вдосконалити її. Теорія соціальної структури суспільства посідає чільне місце у гідденівських працях, в яких зазначається, що класовий принцип соціальної структуризації характерний лише для капіталістичного суспільства. Щодо соціального простору і культурного капіталу П. Бурдьє, то люди як істоти біологічні і соціальні існують у певному фізичному і соціальному просторі, а капітал в економічному його розумінні є лише одним із різновидів капіталу як такого, оскільки існує і соціальний і культурний капітал, і кожен з них має свій вплив у межах певного соціального поля.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи:

1. Суть неофункціоналізму.
2. Соціологи – теоретики неофункціоналізму та їх праці.
3. Критика функціоналізму Т. Парсонса.
4. Неофункціоналізм та ідеї „соціології модернізації”.
5. Наукова діяльність Ентоні Гідденса.
6. „Просторово-часовий простір” як взаємодія двох різних типів суспільств.
7. Класифікація типів суспільств по Е. Гідденсу.
8. „Структурна асиметрія ресурсів” у працях Е. Гідденса.
9. Е. Гідденс про урбанізацію та індустріалізацію.
10. Наукова діяльність П. Бурдьє.
11. Концепція П. Бурдьє про соціальний простір.
12. Культурний капітал у працях П. Бурдьє.

НОВІТНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОШУКИ В СОЦІОЛОГІЇ /продовження/

План

1. П'єр Бурдьє про людину як біологічну і соціальну істоту.
2. Світо–системний аналіз Іммануїла Воллерстайна (1930).
3. Соціологія національного розвитку Ернеста Геллнера (1925–1995).

Література [19, 20, 21, 28, 34, 58, 114, 122, 133, 147]

1. П'єр Бурдьє про людину як біологічну і соціальну істоту

Як біологічна істота людина існує у певному фізичному просторі, а як істота соціальна – у просторі соціальному. (Бурдьє ще вживає вираз «соціальне поле»). У соціальному просторі люди, як і в фізичному, займають певні місця, позиції. Ці позиції можна описувати через відношення «вище – нижче», «ближче – далі», «поміж» і т. ін. Свого часу Е. Дюркгейм доводив, що людські уявлення про час і простір мають соціальну природу, певним чином відображають їх соціальні зв'язки. Розвиваючи цю думку, Бурдьє доводить, що соціальний простір постійно «прагне перетворюватись більш–менш точно у простір фізичний». Це означає, що просторові характеристики того фізичного світу, де перебуває людина, з часом набувають дедалі чіткішого соціального змісту.

Про це свідчить, зокрема, характер розселення людей на певних територіях, просторова структура поселень, транспортні зв'язки, типи жител і громадських будівель і т. ін. Більше того, структури соціального простору «заносяться» всередину людського тіла, що знаходить свій вплив у поведінці людей, їх манерах, поставі і т. ін. Адже і тип житла, і способи переміщення у просторі, і манери представників вищих соціальних верств і «низів» суспільства досить відмінні одне від одного. Таким чином, робить висновок Бурдьє, «соціальні структури постійно конвертуються у структури просторові». Як неважко переконатися, висновки соціолога близькі

до тих думок, які свого часу висловлював Р. Парк, ведучи мову про принципи «зонування» міського населення, хоча французький соціолог мислить більш загальними категоріями.

Внаслідок уречевлення соціального простору і відповідно соціальної ієрархії у структурах фізичного простору люди здобувають неоднакові шанси панування у межах цього простору. Адже способи переміщення, типи транспорту, розміри жител у місті або земельних ділянок у сільській місцевості у переважній більшості випадків відповідають позиції індивідів у соціальних ієрархіях. Зрештою, робить висновок Бурдьє, «здатність панувати у привласненому просторі, насамперед за рахунок привласнення (матеріальним або символічним шляхом) тих дефіцитних благ, котрі розподіляються у ньому, залежить від наявного капіталу».

Поняття капіталу займає у соціологічній концепції Бурдьє досить вагоме місце. Свого часу це поняття широко використовував К. Маркс, вкладаючи в нього дещо ширший зміст, аніж це було прийнято у тодішній економічній науці. К. Маркс вважав, що у сучасному йому суспільстві капітал не лише протистоїть праці, а й негативно впливає на всю структуру суспільства, на політичні відносини і на суспільну свідомість. Тому Маркс і його послідовники вважали за можливе вести мову про капіталізм як певну суспільно–економічну формацію, як тип суспільства. Однак концепція соціального простору Бурдьє будується, як він сам підкреслює, шляхом «серії розривів» із марксистською теорією насамперед з економізмом, тобто спробами редукувати соціальне поле як багатовимірний простір до економічних відносин виробництва.

Згідно з Бурдьє, капітал у економічному його розумінні є лише одним із різновидів капіталу як такого, оскільки існує і соціальний капітал, і капітал культурний. Капітал як економічна категорія означає насамперед факт уречевлення людських виробничих відносин у формі вартостей, матеріальних благ і цінностей. Натомість капітал соціальний і культурний мають властивість «інкорпороватись» у формі людської поведінки. І в першому, і в другому випадку це дає шанси на здобуття влади і впливу у межах певного соціального поля, однак джерела такої влади і впливу будуть різними.

Суб'єкти соціальної взаємодії («агенти» і «групи агентів», за термінологією французького соціолога визначаються згідно з їх відносними позиціями у соціальному просторі. У свою чергу,

ці позиції визначаються позиціями індивіда у різних полях, інакше кажучи, розподілом влади, яка «активована» в кожному із таких полів. Такою владою фактично є «економічний капітал», у його різних формах – культурний і соціальний капітал, а також символічний капітал, що його звичайно звать престижем, репутацією, іменем і т. ін. Саме у такій формі усі інші різновиди капіталів сприймаються і визначаються за легітимні». Отже, позиція «агентів» у соціальному просторі визначається не лише загальним обсягом капіталів, але і їх взаємопоєднанням, відносною вагою кожного з них у загальному балансі. З цього випливає, що капітал інкорпорований, тобто перетворений на систему особистісних якостей, виступає таким же чинником взаємодії, як і капітал «матеріалізований».

З поняттям інкорпорованого капіталу тісно пов'язаний зміст і такого важливого поняття соціології Бурдьє, як габітус. Це слово походить від латинського *habere* – мати, володіти. У біології ним позначають певну сукупність видових ознак, властивих конкретній живій істоті. До цього поняття Бурдьє свого часу звернувся, займаючись етнографічними дослідженнями в Алжирі. Вивчаючи систему родинно–шлюбних стосунків серед окремих етнічних меншин, учений дійшов висновку, що пояснити їх, виходячи із структуралістських уявлень про «підсвідоме слідування» правилами певної «логіки ритуалів» не можна. У зв'язку з цим він переосмислив структуралістські уявлення про «логіку підсвідомого» як мотиваційний чинник родинно–шлюбної поведінки. Пізніше Бурдьє узагальнив свої висновки, поширивши їх із сфери етнографічної у сферу соціологічну. Його пошукам у цьому напрямі притаманне прагнення зайняти певну проміжну позицію між структуралістським соціологічним реалізмом, який зводить соціальну дію до її структурних засад, і соціологічним номіналізмом веберівського типу, де на першому плані – суб'єктивний смисл дії, що спрямована на досягнення свідомої мети.

Бурдьє зауважує, що поняття габітусу вигадане ним, аби краще усвідомити той парадоксальний факт, що людська поведінка може бути об'єктивно орієнтованою на досягнення певної мети, не будучи водночас свідомо на неї спрямованою. Йдеться про поведінку, яка не є чітко усвідомлюваною (раціональною, у розумінні М. Вебера), та водночас не є і механічно детермінованою. Габітус – це певна

система особистісних диспозицій, яку можна уявити за аналогією з «породжуючою граматикою» Н. Хомського, з тією лише різницею, що йдеться про диспозицію, набуту в процесі досвіду і здатну змінюватись залежно від обставин місця і часу. Це певне «чуття гри» властиве людям того чи іншого типу, яке дає змогу їм адекватно орієнтуватись у безлічі конкретних життєвих ситуацій, де далеко не все передбачене правилами, а інколи ці правила створюються в процесі гри.

Поняття габітусу у Бурдьє має певну смислову адекватність з поняттям «стиль життя», яке Вебер вживає при визначенні відмінностей між окремими суспільними станами і верствами. Особливого значення при цьому набувають можливості й спроби користування певними матеріальними і культурними благами.

Жінка – іспанка, пише П. Бурдьє, працюючи служницею в одному з елітних районів Парижа, не має тих само можливостей користуватися благами й послугами, що їх надає цей район, як її господарі. Можна фізично займати певну житлову площу і водночас не жити на ній у повноцінному значенні цього слова, оскільки відсутні ті засоби, які вважаються потрібними, аби тут жити. Бідні алжирські родини при переселенні їх з району трущоб у нові квартали, побудовані урядом для груп населення з невеликими доходами, переживають певного роду психологічний стрес, відчуваючи себе непристосованими для нових умов, нездатними нести витрати на оплату нового житла, транспорту і т. ін. Не місце проживання формує габітус, робить висновок П. Бурдьє, а навпаки, габітус формує місце проживання (згадаймо, що подібні думи свого часу висловлював Р. Парк).

Звичайно, французький соціолог ніколи не був прихильником сегрегації чи якихось «гетто» для знедолених (він спеціально розглядає так званий «ефект гетто», зауважуючи, що воно «символічно розкладає» тих, хто перебуває у ньому, оскільки люди тут можуть ділитися лише своїми злиднями і відлученістю від суспільства). Проте він певний того, що «ніщо не може бути настільки далеким одне від одного і таким нестерпним, як соціально далекі одне одному люди, котрі виявились поруч в межах одного фізичного простору». Тому соціолог застерігає від того, щоб міська влада та архітектори при плануванні міст ігнорували соціальну структуру міського простору і більшою мірою враховували залежність фізичного простору поселень від структури соціальних полів.

2. Світо–системний аналіз Іммануїла Воллерстайна

Однією з важливих тенденцій розвитку західної соціологічної думки на рубежі XX–XXI ст. виступає переорієнтація спрямованості і змісту макросоціологічних досліджень. Теоретики соціології знову звертаються до традиційної кантівської проблеми стадій суспільного розвитку. Поряд з відомими вже концепціями постіндустріального, технотронного, інформаційного суспільств та постмодерної культури набуває впливу так званий «світо–системний аналіз». Його прихильники зосереджують увагу на вивченні глобальних тенденцій сучасного світового розвитку через аналіз «цілісної соціальної системи у її історичному розвитку». Соціальна, або історична система, у розумінні прихильників цієї концепції – це суспільство, як певна локалізована цілісність, котру слід вивчати комплексно, не розділяючи на економіку, політику, культуру і не протиставляючи її історію та сучасність.

Засновником світо–системного підходу є американський економіст, історик і соціолог *Іммануїл Воллерстайн* (1930), учень відомого французького історика, представника школи «анналістів» Фернана Броделя. Свій метод світо–системного аналізу Воллерстайн обґрунтував у тритомному фундаментальному дослідженні «Сучасна світо–система», де аналізуються специфічні особливості розвитку західно–європейської економіки, починаючи від XVI ст. Зосереджуючись на вивченні насамперед соціальних аспектів економічної історії, дослідник продовжує традицію Маркса, Зомбарта, Вебера. Однак методологічною базою його дослідження виступають ідеї, що їх обґрунтував Ф. Бродель у відомій праці «Матеріальна цивілізація» /1960/. Ф. Бродель виходив з того, що капіталістичний розвиток виступає головною тенденцією економічного життя Західної Європи нової доби. Однак у поняття капіталізму він вкладає специфічний, нетрадиційний зміст. Згідно з Броделем, капіталізм не є ні способом виробництва, ні економікою у точному значенні цього слова. Так само капіталістичні відносини не можна вважати «базисом» у Марксовому розумінні.

Основу суспільного розвитку складає повсякденне «матеріальне життя», господарювання в прямому значенні цього слова, яке і є економікою «елементарного». Це те, що Аристотель називав «хрестоматистикою», господарюванням для задоволення повсякденних потреб.

Над повсякденним матеріальним життям вивищується життя власне економічне, яке для Ф. Броделя ґрунтується на відносинах ринкового обміну. Ринок і капіталізм для Броделя є поняттями принципово протилежними. Світ ринків – це така система, де кожному з її учасників наперед відомо, як відбуватиметься процес обміну. Це є світ регулярних і короткотривалих горизонтальних зв'язків, які «прозорі», зрозумілі для учасників ринкового обміну. Натомість капіталізм у броделівському розумінні є світом «каламутних вод і туманних зон» світом спекуляції і монополій, де виграють найбільш пристосовані. Тут панують вертикальні стосунки панування й підпорядкування, гонитва за надприбутками. Тому економічним підґрунтям новоєвропейської історії, за Ф. Броделем, виступає не боротьба «феодалів» з «буржуазією», а боротьба між силами монополії («реальним капіталізмом») і силами «звільнення», тенденціями до незалежної господарської діяльності на ґрунті вільної конкуренції. Автор «Матеріальної цивілізації» доводив, що імперіалістичні риси притаманні капіталізму вже у більш ранню добу, аніж це прийнято вважати.

Поділяючи думку Ф. Броделя щодо глибоко антиринкової природи капіталізму, І. Воллерстайн надає їм більш узагальненого систематичного характеру. Капіталізм, доводить він, може існувати у вигляді «світо–економіки», він немислимий у якихось вузьких національних чи регіональних межах. «Світо–економіка» виступає, у свою чергу, одним із різновидів глобальних «світо–систем».

Пояснюючи зміст цього неологізму, вчений підкреслює, що в ньому два слова складають єдине поняття, це «система, яка є світом». Можна припустити, що близьким за змістом до цього терміна буде поняття глобального суспільства як певної історичної цілісності. У ході історичного розвитку різновиди світо–систем змінюють один одного. В античні часи та в добу Середньовіччя домінують головним чином «світо–імперії», вони тут значно сильніші, аніж «світо–економіка» і, як правило, руйнують останніх або поглинають їх.

Проте після 1500 р. у Західній Європі виникає принципово інша ситуація. Одна із світо–економік, яка розвивалася на теренах тодішніх західних країн, успішно витримала конкуренцію із світо–імперіями і стала тим каркасом, на якому почав формуватися капіталістичний спосіб виробництва. Зміцнівши, капіталістична світо–економіка поглинула ті світо–імперії, територія яких була первісним осередком

її формування (Британська, Іспанська, Германська), а також ті, що її оточували (Російська, Османська, Великих Моголів, Цінська).

Починаючи з XIX ст. капіталістична світова економіка внаслідок торгівлі та колоніальної експансії поширилась практично на всій земній кулі. Через суперечності і конкуренцією розпочалися цикли криз і стабілізації. Зростає значення моменту невизначеності. Саме це властиве нинішній добі, коли світова система вступає в фазу переходу до нового стану. Великої ваги І. Воллерстайн надає суперечностям між ядром світо-системи – розвиненими країнами та її напівпериферією і периферією. Загальний рівень багатства за умов капіталістичної системи значно вищий у ядрі, і розподіл його тут більш рівномірний. До 1500 р. прошарок багатих людей в усіх суспільствах не перевищував 1 %, натомість як тепер існує цілий новий клас матеріально забезпечених і багатих людей – середній клас. Однак загалом його чисельність не перевищує 1/7 світового населення. Від 50 до 85% населення Землі продовжує існувати в злиднених умовах. Вчений звертає увагу також на ряд внутрішніх суперечностей розвитку країн ядра світо-економіки: монополізацію виробництва, недосконалість демократичних інститутів, сильний вплив ідеології «расизму – сексизму», визнання нерівності людей у культурному та біологічному відношеннях.

3. Соціологія національного розвитку Ернеста Геллнера (1925–1995)

Формування націй, постання національних держав і боротьба за національне самовизначення – це такі ж глибинні та універсальні тенденції новоєвропейської історії, як і формування індустріального суспільства, урбанізація і науково-технічна революція. Проте протягом XIX ст. європейська соціологічна думка не приділяла цим питанням скільки-небудь значної уваги. Суспільство загалом, його структура й тенденції розвитку (а не нації та їх відносини) були визначальною темою соціального осмислення. Одним з перших звернулися до аналізу національних проблем соціологи соціал-дарвіністської організації, зокрема Л. Гумплович, пізніше ці питання розглядали М. Вебер, М. Шелер, Н. Еліас.

У специфічних американських умовах вивчали расові та етнічні проблеми в містах дослідники Чиказької школи, коріння

антисемітизму досліджували представники Франкфуртської школи. Однак більшість соціологів цікавилися етнічними стосунками у межах певних суспільств (як правило, тотожних з державами), тоді як соціальні механізми постання націй і національних держав не знаходили систематизованого висвітлення. Однією з перших спроб систематичного аналізу феномену нації і націоналізму в соціологічному контексті стали праці британського соціального антрополога і філософа Ернеста Геллнера, зокрема його праця «Нації і націоналізм» /1983/. У цій книзі дослідник розглядає процес постання націй і формування національної свідомості й почуттів на фоні загальних соціальних і культурних змін, пов'язаних з розвитком індустріальних суспільств.

Е. Геллнер не поділяє поглядів, згідно з якими у Новий час національна свідомість «відроджується», а нації «пробуджуються». І те й інше, як він вважає, фактично постає заново внаслідок культурних змін в індустріальному суспільстві, яке формується.

«Націоналізм, – пише Е. Геллнер, – це політичний принцип, суть якого полягає в тім, що політична й національна одиниці мусять збігатися». Дослідник вважає термін «націоналізм» не в оціночному розумінні (у тому значенні, як зауважує сам Е. Геллнер, у якому він вживається в англійській мові, а не в російській). Націоналізм – це інший вираз для того принципу, який свого часу сформулював швейцарський юрист К. Балунчлі: усі нації мають право на самовизначення. Та вага, якої цей принцип набув протягом минулого та нинішнього століть, пов'язана, як вважає Геллнер, із соціальними та культурними змінами в процесі постання індустріального суспільства. «Фактично нації, як і держави, – це лише випадковість, а не всезагальна необхідність. Ні нації, ні держави не існують в усі часи і за будь-яких умов. Більше того, нації і держави – це випадковості не одного й того ж порядку... Держава, безумовно, постала без допомоги нації. Деякі нації, безумовно, виникли без благословення з боку своєї власної держави». Нації робляться людьми, підкреслює дослідник. Певна група людей – жителів якоїсь території чи носії якоїсь мови – стають нацією тільки тоді, коли чітко визнають певні спільні права та обов'язки стосовно одне одного в силу їх спільної приналежності. Оце взаємне визнання спільності й перетворює населення в націю. Отже, як суттєву ознаку нації Е. Геллнер підкреслює наявність певного суб'єктивного чинника: самоусвідомлення і самовизначення.

Дослідник підкреслює, що це не означає почуттів і ролі нації. Це свідчить про унікальність нації як соціального і культурного феномена. В індустріальному суспільстві існує об'єктивна потреба у національній ідентичності – така ж глибока, якою була в аграрних суспільствах потреба релігійна. Аграрним суспільствам (античної та феодальної доби), які історично передують суспільству індустріальному, властива певна структурна специфіка, пов'язана з жорстким розшаруванням на касты, верстви та класи, які утворюють певні ієрархічні системи. Кожен із прошарків цієї ієрархічної піраміди живе відповідно до власних норм і цінностей, які, як правило, не перетинаються одне з одним. «Це світ – пише Е. Геллнер – котрий породжує множинність культур, однак його умови, як правило, не сприяють тому, що можна назвати культурним імперіалізмом, тобто спробою тієї чи іншої культури зайняти панівні позиції». Тут неможлива єдина нормативна культура, натомість має місце ендосоціалізація – наявність локальних систем передання суспільного досвіду, виховання, освіти (виховання дворянське, рицарське, селянське і т. д.). Культура і влада тут загалом не тяжіють одна до одної. Перехід до індустріальної фази суспільного розвитку пов'язаний із руйнуванням архаїчної замкненості, традиціоналізму, станових перегородок. Індустріальне суспільство не може функціонувати без всезагальної грамотності, воно стимулює соціальну мобільність, необхідною умовою якої є освіта, котру вже не можна здобути в межах родини, села і т. д. Універсальною умовою тепер стає екзосоціалізація, тобто наявність розгалуженої системи освіти, функціонування якої здатна забезпечити лише держава. Суспільство потребує тепер загальної культури, і остання може бути культурою високою, яка ґрунтується на писемності та освіті. Держава й культура мусять бути тепер пов'язаними, а через це висока культура не може не набирати рис універсальності, нормативності стосовно всіх членів суспільства. А в цьому разі вона перетворюється на культуру національну, котра інтегрує власний соціум, відмежовуючи його водночас від інших, сусідніх спільнот.

Отже, не економічні чи політичні, а саме культурні чинники мають, на думку Е. Геллнера, вирішальну вагу в процесі націотворення. Проте сам процес соціокультурних трансформацій, який завершується постановом нації, досить суперечливий. Тут має місце певна селективна тенденція, оскільки культурних спільнот – потенційних осередків націотворення – завжди більше, ніж націй, які «здобули політичний

дах», тобто стали націями державними. «Більшість культур, – пише дослідник, – без усякого спротиву попрямували на смітник історії під натиском індустріальної цивілізації. Мовні відмінності північної Шотландії від решти Шотландії незмірно більші, ніж культурна відмінність самої Шотландії від інших регіонів Об'єднаного королівства. Проте північношотландського націоналізму не існує... Населення півдня Росії в культурному відношенні досить не схоже з населенням північних її районів, однак на відміну від населення України воно не відчуває цієї своєрідності як національної». Яка саме культурна спільнота стане осередком націотворення аж до здобуття «державного даху» над головою – це залежить від дуже багатьох чинників, котрі практично неможливо прогнозувати. Критикуючи погляди на постанови націй як на «пробудження прадавньої, прихованої, сплячої сили» Е. Геллнер обстоює «інноваційний підхід» до цієї проблеми, доводячи, що нація, навпаки, – це принципово нова форма соціальної організації, котра ґрунтується на повністю усупільненій «високій» культурі. Остання відтворюється уже не стихійно, а централізовано, спираючись на державну владу. Деякі з культур, що існували раніше, вона використовує, надаючи їм нового змісту, однак вона не може використовувати їх усі. Тому нації, у геллерівському розумінні – це структурні утворення, які постають внаслідок взаємопроникнення і взаємодії двох сфер людського суспільного життя – культурної і політичної. У минулому ці сфери існували до певної міри автономно, або принаймні не робилося свідомих спроб об'єднати їх у великих масштабах. Індустріальне суспільство не може функціонувати без «високої культури, однак остання, у свою чергу, не здатна самовідтворюватися так, як це робила традиційна селянська культура – через звичаї, традиції, вірування і т. д. «Висока» культура потребує політичної, державної підтримки; інтереси культурних спільнот і інтереси політичної влади починають тяжіти одна до одної, внаслідок чого постає національна культура – ядро формування політичної нації.

Тому Е. Геллнер робить висновок, що ті, хто дивився на індустріальне суспільство як на суспільство з космополітичними цінностями, помилилися: разом з індустріалізмом прийшла доба націоналізму, яка фактично триває й досі. Загалом, немає нічого неможливого в тому, що світ у майбутньому стане «єдиним культурно-освітнім резервуаром» із єдиною владою і єдиною освітньою системою.

Таким чином, розглянута нами тема – новітні теоретичні пошуки в соціології, є продовженням попередньої лекції, а її питання пов'язані з концепціями П. Бурдьє про людину як біологічну і соціальну істоту, І. Воллерстайна – світо–системний аналіз і Е. Геллнера – соціологію національного розвитку. Як бачимо, соціологи у своїх працях подали особисте бачення ключових позицій в розвитку новітніх теорій соціології, що вплинуло на становлення її як окремої наукової дисципліни.

Проблемні питання та завдання для самостійної роботи:

1. Різниця між біологічною і соціальною характеристикою людини.
2. Поняття «габітус» у працях П. Бурдьє.
3. П. Бурдьє про родинно–шлюбні стосунки.
4. Ф. Бродель про ринок і капіталізм.
5. Соціальні аспекти економічної теорії у працях І. Воллерстайна.
6. «Світо–економіка» і «світо–імперії» у працях І. Воллерстайна.
7. Е. Геллнер про формування націй і національної свідомості.
8. Поняття «екзасоціалізація» у працях Е. Геллнера.
9. Геллнерівська концепція нації.

Література

1. Адорно Т. Негативная диалектика. – М., 2003.
2. Александер Дж. Неофункционализм сегодня. Восстанавливая историческую традицию // Социологические исследования. – 1992. – № 10.
3. Американская социологическая мысль. – М., 1995.
4. Американская социология: перспективы, проблемы, методы. – М., 1972.
5. Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія. – К., 1996.
6. Антология мировой философии: В 4-х т. – М., 1970.
7. Аристотель. Метафизика // Соч.: в 4 т. – М., 1976. – Т. 1. – С. 65–448.
8. Аристотель. Никомахова етика // Соч.: В 4 т. – М., 1983. – Т. 4. – С. 53–294.
9. Аристотель. Политика // Соч.: В 4 т. – М., 1983. – Т. 4. – С. 375–644.
10. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. – М., 1993.
11. Баньковская С.П. Инвайроментальная социология. – Рига, 1990.
12. Баранов Г.С. Модели и метафоры в социологии К. Маркса // Социологические исследования. – 1992. – № 6. – С. 128–142.
13. Бауман З. Философские связи и влечения постмодернистской социологии // Вопросы социологии. – 1992. – № 2.
14. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование действительности. – М., 1995.
15. Бердяев Н. Смысл истории. – М., 1990.
16. Берк Э. Размышления о революции во Франции // Социологические исследования. – 1991. – № 6. – С. 114–121; № 7. – С. 125–133; № 9. – С. 140–146; 1992. – № 2. – С. 137–148.
17. Блау П. Неравенство и гетерогенность. – М., 1977.
18. Бокль Г.Т. История цивилизации в Англии. – СПб., 1906.
19. Бурдьє П. Начала. – М., 1995.
20. Бурдьє П. Рынок символической продукции // Вопросы социологии. – 1993. – № 1, 2.
21. Бурдьє П. Социология политики. – М., 1993.
22. Вебер М. Предварительные замечания // Избранные произведения. – М., 1990. – С. 44–60.
23. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // Избранные произведения. – М., 1990. – С. 61–272.

24. Вебер М. «Объективность» социально-научного и социально-политического познания // Избранные произведения. – М., 1990. – С. 345–415.
25. Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии // Избранные произведения. – М., 1990. – С. 495–546.
26. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избранные произведения. – М., 1990. – С. 644–706.
27. Вебер М. Наука как призвание и профессия // Избранные произведения. – М., 1990. – С. 707–735.
28. Воллерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. – СПб., 2001.
29. Вормс Р. Общественный организм. – СПб., 1897.
30. Вормс Р. Биологический принцип в социологии. – К., 1918.
31. Вундт В. Проблемы психологии народов. – М., 1912.
32. Гайденок П.П., Давыдов Ю.Н. История и рациональность. – М., 1991.
33. Гарфинкель Г. Исследование по этнометодологии. – М., 2006.
34. Геллнер Э. Нации и национализм. – М., 1991.
35. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. – М., 1977.
36. Геродот. История. – Л., 1972.
37. Герри А. История приложения чисел к наукам нравственным. – СПб., 1867.
38. Гидденс Э. Стратификация и классовая структура // Социологические исследования. – 1992. – № 3.
39. Гоббс Т. Левиафан. – М., 1936.
40. Голосенко А. Питирим Сорокин. Судьба и труды. – Сыктывкар, 1991.
41. Голосенко И.А. Идеи Вебера в России 20-х годов // Макс Вебер, прочитанный сегодня. – СПб., 1997.
42. Гофман А.Б. Семь лекций по истории социологии. – Университет. – М., 1997.
43. Громов И.А. Методология социологического познания и теория социального действия М. Вебера // Герценовские чтения. – 2001.
44. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. – М., 1997.
45. Актуальные проблемы политологии, права и социологии. Часть II. – СПб., 2001. – С. 6–48.

46. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. – К., 1990.
47. Гумплович Л. Основы социологии. – СПб., 1899.
48. Данте Алигьери. Божественная комедия. – М., 1967.
49. Давыдов Ю.Н. Макс Вебер и современная теоретическая социология. – М., 1998.
50. Давыдов Ю.Н. Очерки по истории теоретической социологии XIX – начало XX в. – М., 1994.
51. Дарендорф Р. Современный политический конфликт. Очерк политической свободы. – М., 2002.
52. Диалектика общественного развития. – Л., 1998.
53. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М., 1991.
54. Дюркгейм Э. Социология. – М., 1995.
55. Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд. – СПб., 1912.
56. Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 2. – С. 221–494.
57. Захарченко М.В., Погорілий О.І. Історія соціології від античності до початку XX ст. – К., 1996.
58. Западная теоретическая социология 1980-х гг. – М., 1989.
59. Западноевропейская социология XIX в.: Тексты. – М., 1996.
60. Зарубина Н.Н. Социокультурные факторы хозяйственного развития: М. Вебер и современные теории модернизации. – СПб., 1998.
61. Здравомыслов А.Г. Социология конфликта. – М., 1995.
62. Зиммель Г. Социальная дифференциация. – М., 1989.
63. Ионин Л.Г. Георг Зиммель – социолог. – М., 1976.
64. Ионин Л.Г. Понимающая социология. Историко-критический анализ. – М., 1979.
65. История буржуазной социологии XIX – нач. XX в. – М., 1979.
66. История социологии. – Минск, 1997.
67. История социологии в Западной Европе и США. – М., 1999.
68. История теоретической социологии. – Т. 1. – М., 1997.
69. История теоретической социологии. – Т. 2. – М., 1998.
70. История теоретической социологии. – Т. 3. – М., 1998.
71. Кампанелла Т. Город Солнца. – М., 1954.
72. Кессиди Ф.Х. От мифа к логосу. – М., 1972.

73. Кетле Л.А. Социальная физика или опыт о развитии человеческих способностей. – К., 1911–1913. – Т. 1–2.
74. Ключевский В.О. Курс русской истории // Соч.: В 8 т. – М., 1956. – Т. 1. – С. 13–73.
75. Ковалевский М.М. Социология. – Соч. в 2-х т. – Т. 1. – СПб., 1997.
76. Козер Л. Функции социального конфликта. – М., 2000.
77. Кон И.С. История буржуазной социологии XIX – нач. XX вв. – М., 1979.
78. Конт О. Курс позитивной философии. – М., 1971.
79. Кондорсе Ж. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. – М., 1956.
80. Кравченко А.И. Социология Макса Вебера. Труд и экономика. – М., 1997.
81. Коузер Л. Основы конфликтологии. – СПб., 1999.
82. Кучеренко Г.С. Сен-симонизм в общественной мысли XIX в. – М., 1975.
83. Леви-Стросс К. Первобытное мышление. – М., 1994.
84. Ле Пле. Основная конституция человеческого рода. – М., 1897.
85. Лебон Г. Психология народов и масс. – СПб., 1994.
86. Ленин В.И. Полн. собр. соч. Изд. 5-е. – М., 1973.
87. Лилиенфельд П.Л. Мысли о социальной науке будущего. – СПб., 1972.
88. Ломоносов М.В. О сохранении и размножении народа российского // Полн. собр. соч. – М., 1952. – Т. 4. – С. 384–394.
89. Макаренко В.П. Вера, власть и бюрократия. Критика социологии М. Вебера. – Ростов н/Д., 1988.
90. Макиавелли Н. Князь // Соч. – М.; Л., 1957.
91. Макс Вебер, прочитанный сегодня. – СПб., 1997.
92. Манхейм К. Идеология и утопия. – М., 1992.
93. Манхейм К. Человек и общество в эпоху преобразования. – М., 1998.
94. Маркс К. До критики політичної економії. Передмова // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – Т. 13. – С. 5–9.
95. Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – Т. 42. – С. 39–159.
96. Маркс К., Энгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – Т. 4. – С. 405–441.

97. Маркузе Г. Одномерный человек. – М., 2003.
98. Материалисты Древней Греции. – М., 1955.
99. Мир философии. Книга для чтения. – М., 1991.
100. Медушевский А. История русской социологии. – М., 1993.
101. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. – М., 2006.
102. Мечников Л.И. Цивилизация и великие исторические вехи. – М., 1924.
103. Монсон П. Современная западная социология. Теория, традиции, перспективы. – СПб., 1992.
104. Монтескье Ш.Л. О духе законов // Избранные произведения. – М., 1955. – С. 159–735.
105. Мор Томас. Утопия. – М., 1978.
106. Моска Г. Правящий класс // Социологические исследования. – 1994. - № 3.
107. Нарис історії філософії на Україні. – К., 1966.
108. Неомарксизм и проблемы социологии культуры. – М., 1980.
109. Новые направления в социологической теории. – М., 1978.
110. Ожиганов Э. Политическая теория Макса Вебера. – Рига, 1986.
111. Осипова Е.В. Социология Э. Дюркгейма. – М., 1977.
112. Осипова Н.Г. Предмет социологии во Франции. – М., 1997.
113. Очерки по истории теоретической социологии XIX – начала XX века. – М., 1994.
114. Очерки по истории теоретической социологии XX столетия. От М. Вебера к Ю. Хабермасу, от Г. Зиммеля к постмодернизму. – М., 1994.
115. Патрушев А. Расколдованный мир Макса Вебера. – М., 1992.
116. Парсонс Т. Система современных обществ. – М., 1998.
117. Петрарка Франческо. Книга песен. – М., 1963.
118. Письма Плиния Младшего. – М., 1982.
119. Платон. Государство // Соч.: В 3 т. – М., 1971. – Т. 3. Ч. 1. – С. 89–454.
120. Платон. Политика. // Соч.: В 3 т. – М., 1972. – Т. 3. Ч. 2. – С. 10–82.
121. Покровский Н.Е. Одиннадцать заповедей функционализма Роберта Мертона // Социологические исследования. – 1992. - № 2.
122. Погорілий О.І. Соціологічна думка XX ст. – К., 1996.

123. Радаев В.В., Шкаратан О.И. Социальная стратификация. – М., 1996.
124. Раббот В.С. Проблемы эксперимента в социальном исследовании. – М., 1970.
125. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре. – М., 1938.
126. Ручка А., Танчер В. Очерки истории социологической мысли. – К., 1992.
127. Сайко С.П. Диалектика эмпирического и теоретического в историческом познании. – Алма-Ата, 1975.
128. Сен-Симон А. Очерк науки о человеке // Утопический социализм. Хрестоматия. – М., 1982. – С. 217–220.
129. Сигеле С. Преступная толпа. – СПб., 1898.
130. Смелзер Н. Социология. – Феникс. М., 1994.
131. Современная американская социология. – М., 1994.
132. Современная западная социология. Словарь. – М., 1990.
133. Современная социальная теория: Бурдье, Гидденс, Хабермас. – Новосибирск, 1995.
134. Сорокин П. Система социологии. – Т. 1. – М., 1993.
135. Социология: Реф. обзор зап. науч. и учебной литературы. – СПб., 1993.
136. Социология. – М., 1999.
137. Социальный конфликт: современные исследования. – М., 1991.
138. Соціологія. Короткий енциклопедичний словник. – К., 1990.
139. Структурно-функциональный анализ в современной социологии. Вып. 1–3. – М., 1968–1971.
140. Социологическая теория сегодня. Сборник статей американских и украинских теоретиков / Под ред. В. Танчера. – К., 1994.
141. Спенсер Г. Основные начала. – СПб., 1897.
142. Спенсер Г. Основания социологии. – СПб., 1898. – Т. 1–2.
143. Тард Г. Законы подражания. – М., 1902.
144. Тард Г. Личность и толпа. Очерки по социальной психологии. – СПб., 1903.
145. Тард Г. Общественное мнение и толпа. – М., 1902.
146. Тацит Корнелий. История // Соч.: В 2 т. – Л., 1969. – Т. 2.
147. Тернер Дж. Структура социологической теории. – М., 1985.
148. Токвиль А. О демократии в Америке. – М., 1997.
149. Томпсон Д.Л., Пристли Дж. Социология. – М., 1998.

150. Трелья Е. Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории. – М., 1994.
151. Тюрго А. Избранные философские произведения. – М., 1937.
152. Ульяновский В.И. Проект соціологічного інституту Михайла Грушевського // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 7.
153. Уоллестайн И. Общественное развитие или развитие мировой системы? // Вопросы социологии. – 1993. – № 1, 2.
154. Ферри Э. Уголовная социология. – М., 1908. – Ч. 1–2.
155. Філософія. Курс лекцій. – К., 1994.
156. Фрейд З. О психоанализе. – М., 1912.
157. Фрейд З. Толкование сновидений. – М., 1912.
158. Фрейд З. Лекции по введению в психоанализ. – М.; Пг., 1922.
159. Фрейд З. Я и Оно. – М., 1924.
160. Фукидид. История. – Л., 1981.
161. Фулье А. Современная наука об обществе. – М., 1895.
162. Хвостов В.М. Социология. Введение. Исторический очерк учений об обществе. – М., 1917.
163. Хоманс Д. Природа социальной науки. – М., 1967.
164. Хоркхаймер М., Адорно Т. Диалектика просвещения. – М., 1997.
165. Хрестоматия по истории философии. – М., 1997. – Т. 1.
166. Чемберлен Х.С. Арийское мирозерцание. – М., 1913.
167. Шаповал М. Загальна соціологія. – Прага, 1929.
168. Шаповал М. Соціологія українського відродження. – К., 1994.
169. Шеффле А. Основные связи умственной организации // Социология. – Пг., 1923.
170. Шпакова Р.П. Макс Вебер и Вернер Зомбарт о западноевропейском капитализме // Социологические исследования. – 1992. – № 12.
171. Шпакова Р.П. Фердинанд Тённис. «Забытый социолог» // Социологические исследования. – 1995. – № 12.
172. Штомпка Петр. Социология социальных изменений. – М., 1996.
173. Шюц А. Структура жизненного мира. – М., 1994.
174. Эспинас А. Социальная жизнь животных. – СПб., 1898.
175. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – Изд. 2-е. – М., 1994.

Навчальне видання

Половець В.М., Голець В.В.

Історія соціології
Курс лекцій
Посібник

Відповідальний за випуск Голець В.В.
Редагування та верстка Литвиненко Ю.І.
Коректор Коломієць Н.В.

Підписано до друку Формат 84 x 108 ¹/₃₂
Папір офсетний № 1. Друк офсетний.
Обл. вид. арк..
Зам. № Тираж 300 прим.

Видавництво

В. М. ПОЛОВЕЦЬ, В. В. ГОЛЕЦЬ

ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

Курс лекцій

Чернігів

